

**CAII JULII
CAESARIS**

ET

A. HIRTII

DE REBUS

A CAESARE GESTIS

COMMENTARIL

CAESAR [Works. - Latin]

n

CAII JULII
CAESARIS

ET

A. HIRTII

DE REBUS

A CAESARE GESTIS
COMMENTARI.

EX RECENSIONE

SAMUELIS CLARKE

FIDELITER EXPRESSA.

GLASGUAE:

EXCUDEBANT ROBERTUS CHAPMAN ET
ALEXANDER DUNCAN.

M.DCC.LXXVIII,

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER PRIMUS.

I. **G**ALLIA est omnis divisa in partes tres: quarum unam incolunt Belgae; aliam Aquitani; tertiam, qui ipsorum lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos ab Aquitanis Garumna flumen, à Belgis Matrona et Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae: propterea quòd à cultu atque humanitate Provinciae longissimè absunt; minimèque ad eos mercatores saepe commeant, atque ea, quae ad effacinandos animos pertinent, important; proximique sunt Germanis, qui trans Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Quà de causâ Helvetii quoque reliquos Gallos virtute praecedunt; quòd fere quotidianis proeliis cum Germanis contendunt, quum aut suis finibus eos prohibent, aut ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars, quam Gallos obtinere dictum est, initium capit à flumine Rhodano: continetur Garumnâ flumine, Oceano, finibus Belgarum: attingit etiam à Sequanis et Helvetiis flumen Rhenum vergit ad Septemtriones. Belgae ab extremis Galliae fi-

DE BELLO GALLICO

nibus oriuntur; pertinent ad inferiorem partem fluminis Rheni; spectant in Septentriones, et orientem Solem. Aquitania à Garumnâ flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani, quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum Solis et Septentriones.

II. Apud Helvetios longè nobilissimus et ditissimus fuit Orgetorix. Is, M. Messalâ et M. Pisone Coss. regni cupiditate inductus, conjurationem nobilitatis fecit; et civitati persuasit, ut "de finibus suis cum omnibus copijs exirent; perfacile esse, quum virtute omnibus praestarent, totius Galliae Imperio potiri." Id hoc facillè eis persuasit, quòd undique loci naturâ Helvetii continentur; unâ ex parte, flumine Rheno latissimo atque altissimo, qui agrum Helvetium à Germanis dividit; alterâ ex parte, monte Jurâ altissimo, qui est inter Sequanos et Helvetios; tertiâ, lacu Lemano, et flumine Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit. His rebus fiebat, ut et minùs latè vagarentur, et minùs facilè finitimis bellum inferre possent. Quâ de causâ homines, bellandi cupidi, magno dolore afficiebantur. Pro multitudine autem hominum, et pro gloriâ belli atque fortitudinis, angustos se fines habere arbitrabantur; qui in longitudinem millia passuum ccxl, in latitudinem clxxx patebant.

III. His rebus adducti, et auctoritate Orgetorigis permoti, constituerunt ea, quae ad proficiscendum pertinerent, comparare; jumentorum et carrorum quàm maximum numerum coëmere; sementes quàm maximas facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret; cum proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare. Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse duxerunt; in tertium annum profectionem lege confirmant. Ad eas res conficiendas, Orgetorix deligitur. Is sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere persuadet Castico Ca-

tamantaledis filio, Sequanno; cuius pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat, et à S. P. Q. R. amicus appellatus erat; ut regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante habuerat. Itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, qui eo tempore principatum in civitate sua obtinebat, ac maxime plebi acceptus erat; ut idem conaretur, persuadet; ei que filiam suam in matrimonium dat. "Perfacile factu esse" illis probat, "conata perficere; propterea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset; non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Helvetii possent. Se suis copijs, suoque exercitu, illis regna conciliaturum," confirmat. Hac oratione adducti, inter se fidem et iuramentum dant; et, regno occupato, per tres potentissimos ac firmissimos populos, totius Galliae sese potiri posse sperant. Ea res ut est Helvetiis per indicium enunciata, moribus suis Orgetorigem ex vinculis causam dicere coegerunt. Damnatum poenam sequi oportebat, ut igni cremaretur. Die constituta causae dictionis, Orgetorix ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum millia decem, undique coegit; et omnes clientes obsecratosque suos, quorum magnum numerum habebat, eodem conduxit: per eos, ne causam diceret, se eripuit. Quum civitas, ob eam rem incitata, armis ius suum exsequi conaretur, multitudinemque hominum ex agris magistratus cogerent; Orgetorix mortuus est: neque abest suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mortem consciverit.

IV. Post ejus mortem nihilo minus Helvetii id, quod constituerant, facere conantur, ut è finibus suis exeant. Ubi jam se ad eam rem paratos esse arbitrati sunt; opida sua omnia numero ad duodecim, vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia incendunt; frumentum omne, praeter quod secum portaturi erant, comburunt;

ut, domum reditionis spe sublatâ, paratiores ad omnia pericula subeunda essent: trium mensium molita cibaria sibi quemque domo asferre jubent. Persuadent Rauracis, et Tulingis, et Latobrigis finitimis, uti, eodem uss consilio, oppidis suis vicisque exustis, unâ cum iis proficiscantur: Bososque, qui trans Rhenum incoluerant, et in agrum Noricum transferant, Norelamque oppugnârant, receptos ad se socios sibi adseiscunt,

V. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus domo exire possent: unum per Sequanos, angustum et difficile, inter montem Juram et flumen Rhodanum, quo vix singuli carri ducerentur; mons autem altissimus impendebat, ut facile perpauci prohibere possent: alterum per provinciam nostram, multò facilius atque expeditius; propterea quòd Helvetiorum inter fines et Allobrogum, qui nuper P. R. pacati erant, Rhodanus fluit; isque nonnullis locis vado transitur. Extremum oppidum Allobrogum est, proximumque Helvetiorum finibus, Geneva: ex eo oppido pons ad Helvetios pertinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quòd nondum bono animo in populum R. viderentur, existimabant; vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire paterentur. Omnibus rebus ad profectiõnem comparatis, diem dicunt, quâ diè ad ripam Rhodani omnes conveniant. Is dies erat, a. d. v. Kal. Apr. L. Pisone, A. Gabinio Coss.

VI. Caesari quum id nunciatum esset, eos per provinciam nostram iter facere conari; maturat ab urbe proficisci; et, quam maximis itineribus potest, in Galliam ulteriorem contendit; et ad Genèvam pervenit. Provinciae toti quàm maximum militum numerum imperat. Erat omnino in Galliâ ulteriore legio una. Pontem, qui erat ad Genèvam, jubet rescindi. Ubi de ejus adventu Helvetii certiores facti sunt, legatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis; cujus legationis Numcius et Verodoc-

tius principem locum obtinebant; qui dicerent, "sibi esse in animo, sine ullo maleficio, iter per Provinciam facere, propterea quòd aliud iter haberent nullum: rogare, ut ejus voluntate id sibi facere liceat." Caesar, quòd memorià tenebat L. Cassium consulem occisum, exercitumque ejus ab Helvetiis pulsum, et sub jugum missum, concedendum non putabat. Neque homines inimico animo, datà facultate per Provinciam itineris faculundi, temperaturos ab injurià et maleficio existimabat. Tamen, ut spatium intercedere posset, dum milites, quos imperaverat, convenirent; legatis respondit, "diem se ad deliberandum sumpturum; si quid vellent, a. d. Idus Apr. reverterentur." Interea eà legione quam secum habebat, militibusque qui ex Provincià conveniant, à lacu Lemano, quem flumen Rhodanum insluit, ad montem Juram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit, millia passuum decem et novem, murum in altitudinem pedum sexdecim, fossamque perducit. Eo opere perfectò, praesidia disponit, castella communit; quo facilius, si se invito transire conarentur, prohiberi possent. Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit; et legati ad eum revertèrunt; negat se more et exemplo populi Romani posse iter ulli per Provinciam dare: et, si vim facere conentur, prohibitorium ostendit.

VII. Helvetii, eà spe dejecti, navibus junctis, rati-
busque compluribus factis; alii vadiis Rhodani, quà minima altitudo fluminis erat, nonnumquam interdium, saepius noctu, si perrumpere possent, conati; operis munitione et militum concursu et telis repulsi, hoc conatu destiterunt. Relinquebatur una per Sequanos via; quà, Sequanis invitis, propter angustias ire non poterant. Iis quum suà sponte persuadere non possent; legatos ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore à Sequanis hoc impetrarent. Dumnorix gratià et largitione

apud Sequanos plurimum poterat; et Helvetiis erat amicus, quod ex eâ civitate Orgetorigis filiam in matrimonium duxerat; et, cupiditate regni adductus, novis rebus studebat; et quamplurimas civitates suo sibi beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem suscepit; et à Sequanis impetrat, ut per fines suos Helvetios impatiuntur; obsidesque uti inter sese dent, perficiat; Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant; Helvetii, ut sine maleficio et injuriâ transeant.

VIII. Caesari nuncelatur, Helvetiis esse in animo per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum fines facere, qui non longè à Tolosatium finibus absunt; quae civitas est in Provincia. Id si fieret, intelligebat magno cum Provinciae periculo futurum, ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis patentibus maximèque frumentariis finitimos haberet. Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum legatum praefecit. Ipse in Italiam magnis itineribus contendit: duasque ibi legiones conscribit; et tres, quae circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit; et, quâ proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi Centrones, et Graioceli, et Caturiges, locis superioribus occupatis, itinere exercitum prohibere conantur. Compluribus his proeliis pulsus; ab Ocelo, quod est citerioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ulterioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines: ab Allobrogibus in Segusianos exercitum ducit: hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

IX. Helvetii jam per angustias, et fines Sequanorum, suas copias transduxerant; et in Aeduorum fines pervenerant, eorumque agros populabantur. Aedui, quum se suaeque ab his defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt, rogatum auxilium: "Ita se omni tempore

de populo Romano meritos esse, ut, paene in conspectu exercitus nostri, agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint." Eodem tempore, quo Aedui, Ambarr quoque, necessarii et confanguinei Aeduorum, Caesarem certiores faciunt, "se se, depopulatis agris, non facile ab oppidis vim hostium prohibere." Item Allobroges, qui trans Rhodanum vias possessionesque habebant, fugam se ad Caesarem recipiunt; et demonstrant, "sibi, praeter agri solum, nihil esse reliquum." Quibus rebus adductus Caesar non expectandum sibi statuit, dum, omnibus fortune scelerum consumptis, in Santones Helvetii pervenirent.

X. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate; ita ut oculis, in utram partem fluat, judicari non possit; id Helvetii ratibus ac lintribus junctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est, tres jam copiarum partes Helvetios id flumen transduxisse, quartam verò partem citra flumen Ararim reliquam esse; de tertiâ vigiliâ cum legionibus tribus à castris profectus, ad eam partem pervenit quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes aggressus, magnam partem concidit; reliqui sese fugae mandarunt, atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus. Nam omnis civitas Helvetia in quatuor pagos divisa est. Hic pagus unus, quum domo exisset, patrum nostrorum memoriâ L. Cassium consulem interfecerat, et ejus exercitum sub jugum miserat. Ita, sive casu, sive consilio Deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem pop. Rom. intulerat, ea princeps poenas persolvit. Quâ in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas injurias ultus est; quod ejus soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem le-

gatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassum, interfecerant.

XI. Hoc proelio facto, reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum curat, atque ita exercitum transducit. Helvetii, repentino ejus adventu commoti, quum id, quod ipsi diebus xx aegerimè confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intelligerent; legatos ad eum mittunt: cujus legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare agit: "Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros, atque ibi futuros Helvetios, ubi Caesar constituisset, atque esse voluisset: sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani, et pristinae virtutis Helvetiorum. Quòd improvise unum pagum adortus esset, quum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent; ne, ob eam rem, aut suae magnopere virtuti tribueret, aut ipsos despiceret. Se ita à patribus majoribusque suis didicisse, ut magis virtute, quàm dolo, contenderent, aut insidiis niterentur. Quare, ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate pop. Rom. et interneccione exercitus nomen caperet, ac memoriam proderet."

XII. His Caesar ita respondit: "Eò sibi minus dubitationis dari, quòd eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memorià teneret; atque eò gravius ferre, quòd minùs meritò pop. Rom. accidissent. Qui si alicujus injuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere: sed eo deceptum, quòd neque commissum à se intelligeret, quare timeret; neque sine causâ timendum putaret. Quòd si veteris contumeliae oblivisci vellet: num etiam recentium injuriarum, quòd, eo invito, iter per Provinciam per vim tentassent, quòd Aeduos, quòd Ambarros, quòd Allobroges vexassent, memoriam de-

ponere possit? Quod suâ victoriâ tam insolenter gloria-
rentur, quoddamque tam diu se impune tulisse Injurias ad-
mirarentur; eodem pertinere. Consuêssse enim Deos im-
mortales, quod gravius homines ex commutatione rerum
doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his se-
cundiores interdum res et diuturniorem impunitatem
concedere. Quum ea ita sint; tamen, si obsides ab his
sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intelli-
gat; et si Aeduis de injuriis, quae ipsis sociisque eorum
intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant; sese cum
iis pacem esse facturum." Divico respondit: "Ita Hel-
vetios à majoribus suis institutos esse, uti obsides acci-
pere, non dare consueverint: ejus rei pop. Rom. esse
testem." Hoc responso dato, discessit.

XIII. Postero die castra ex eo loco movent. Idem
facit Caesar; equitatumque omnem, ad numerum qua-
tuor millium, quem ex omni Provinciâ et Aeduis atque
eorum sociis coactum habebat, praemittit; qui videant,
quas in partes hostes iter faciant. Qui, cupidiùs novissi-
mum agmen insecuti, alieno loco, cum equitatu Helve-
tiorum proelium committunt; et pauci de nostris ca-
dunt. Quo proelio sublatis Helvetiis, quod quingentis e-
quitibus tantam multitudinem equitum propulerant, au-
daciùs subsistere, nonnunquam ex novissimo agmine proe-
lio nostros laceessere coeperunt. Caesar suos à proelio
continebat; ac satis habebat in praesentia hostem rapi-
nis, pabulationibus, populationibusque prohibere. Ita
dies circiter quindecim iter fecerunt, uti, inter novissi-
mum hostium agmen et nostrum primum, non amplius
quinis aut senis millibus passuum interesset.

XIV. Interim quotidie Caesar Aeduos frumentum,
quod essent publicè polliciti, flagitare. Nam propter
frigora (quod Gallia sub Septemtrionibus, ut autè dic-
tum est, posita est) non modò frumenta in agris matura

non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia suppetebat. Eo autem frumento, quod flumine Arare navibus subvexerat, propterea minùs uti poterat, quòd iter ab Arare Helvetii averterant; à quibus discedere volebat. Diem ex die ducere Aedui; conferri, comportari, adesse dicere. Ubi se diutiùs duci intellexit; et diem instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret: convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam in castris habebat, in his Divitiaco, et Lisco, qui summò magistratui præerat (quem Vergobretum appellant Aedui, qui creatur annuus, et vitæ necisque in suos habet potestatem,) graviter eos accusat; quod, "quum neque emi, neque ex agris sumi posset, tam necessario tempore, tam propinquis hostibus, ab iis non sublevetur; præsertim quum magnâ ex parte eorum precibus adductus bellum suscepit;" multò etiam graviùs, "quòd sit destitutus," queritur.

XV. Tum demum Liscus, oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: "Esse nonnullos, quorum auctoritas apud plebem plurimùm valeat; qui privati plus possint, quàm ipsi magistratus: hos seditiosâ atque improbâ oratione multitudinem deterrere, ne frumentum conferant; quòd præstare dicant, si jam principatum Galliae obtinere non possint, Gallorum quàm Romanorum imperia perferre; neque dubitare debeant, quin, si Helvetios superaverint Romani, unâ cum reliquâ Galliâ Aeduis libertatem sint erepturi. Ab iisdem nostra consilia, quæque in castris gerantur, hostibus enunciari: hos à se coerceri non posse. Quin etiam, quòd necessariò rem Caesari enunciarit, intelligere sese, quanto id cum periculo fecerit; et ob eam causam, quàm diu potuerit, tacuisse." Caesar hac oratione Lisci, Dumnorigem Divitiaci fratrem designari sentiebat: sed, quòd pluribus præsentibus eas res jac-

tari nolebat, celeriter concilium dimittit; Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, quae in conventu dixerat: dicit liberius atque audacius. Eadem secretò ab aliis quaerit; reperit esse vera: "Ipsum esse Dumnorigem summam audaciâ, magnam apud plebem propter liberalitatem gratiâ, cupidum rerum novarum: complures annos portoria, reliquaque omnia Aeduorum vectigalia, parvo pretio redempta habere; propterea quòd, illo licente, contra liceri audeat nemo. His rebus et suam rem familiarem auxisse, et facultates ad largiendum magnas comparasse: magnum numerum equitatus suo sumptu semper alere, et circum se habere. Neque solum domi, sed etiam apud finitimas civitates, largiter posse: atque hujus potentiae causam matrem in Biturigibus, homini illic nobilissimo ac potentissimo, collocasse: ipsum ex Helvetiis uxorem habere: sororem ex matre, et propinquas suas, nuptum in alias civitates collocasse: favere et cupere Helvetiis, propter eam affinitatem: odisse etiam suo nomine Caesarem, et Romanos; quòd eorum adventu potentia ejus diminuta, et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, summam in spem regni per Helvetios obtinendi venire: imperio populi Rom. non modo de regno, sed etiam de eâ, quam habeat, gratiam desperare." Reperiebat etiam Caesar inquirendo; quod proelium equestre adversum paucis antè diebus esset factum, initium ejus fugae à Dumnorige atque ejus equitibus factum esse; (nam equitatui, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix praeerat;) eorumque fugam reliquum esse equitatum perterritum.

XVI. Quibus rebus cognitis, quum ad has suspiciones certissimae res accederent; quòd per fines Sequanorum Helvetios transduxisset; quòd obsides inter eos dandos curasset; quòd ea omnia non modò injussu suo

et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis, fecisset; quod à magistratu Aeduorum accusaretur: satis esse causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animadverteret, aut civitatem animadvertere juberet. His omnibus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris summum in populum R. studium, summam in se voluntatem, egregiam fidem, justitiam, temperantiam cognoverat: nam, ne ejus supplicio Divitiaci animum offenderet, verebatur. Itaque prius quàm quidquam conaretur, Divitiacum ad se vocari jubet; et, quòdianis interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, principem Galliae provinciae, familiarem suum, cui summam rerum omnium fidem habebat, cum eo colloquitur: simul commonefacit, quae ipso praesente in concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta; et ostendit, quae separatim quisque de eo apud se dixerit. Petit atque hortatur, ut, sine ejus offensione animi, vel ipse de eo, causam cognitam, statuatur; vel civitatem statuere jubeat. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem complexus obsecrare coepit, “ Ne quid gravius in fratrem statueret: scire se, illa esse vera: nec quenquam ex eo plus, quàm se, doloris capere; propterea quod, (quum ipse gratiam plurimum domi atque in reliqua Gallia, ille minimum propter adolescentiam posset,) per se crevisset: quibus opibus ac nervis, non solum ad minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam uteretur: sese tamen et amore fraterno, et existimatione vulgi commoveri. Quod si quid ei à Caesare gravius accidisset, cum ipso eum locum amicitiae apud eum teneret, neminem existimaturum non suam voluntate factum; quam ex re futurum, uti totius Galliae animi à se averterentur.” Haec quum pluribus verbis flens à Caesare peteret, Caesar ejus dexteram prehendit: consolatus, rogat finem orandi faciat: tanti ejus apud se gratiam esse ostendit, uti et Reipubl. injuriam, et suum dolorem, ejus voluntati ac precibus

condonet. Dumnorigem ad se vocat; fratrem adhibet: quae in eo reprehendat, ostendit; quae ipse intelligat, quae civitas queratur, proponit: monet, ut in reliquum tempus omnes suspiciones vitet. Praeterita se Divitiaco fratri condonare dicit: Dumnorigi custodes ponit; ut, quae agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XVII. Eodem die ab exploratoribus certior factus, hostes sub montem consedisse, millia passuum ab ipsis castris octo; qualis esset natura montis, et qualis in circuitu adscensus, qui cognoscerent, misit. Renunciatum est, facilem esse. De tertiâ vigiliâ T. Labienum legatum pro Praetore cum duabus legionibus, et iisdem ducibus, qui iter cognoverant, summum jugum montis adscendere jubet: quid sui consilii sit, ostendit. Ipse de quartâ vigiliâ eodem itinere, quo hostes ierant, ad eos contendit; equitatumque omnem ante se mittit. P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur, et in exercitu L. Sullae, et postea in M. Crassi fuerat, cum exploratoribus praemittitur.

XVIII. Primâ luce, quum summus mons à T. Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non longius mille et quingentis passibus abesset; neque, ut postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus, aut Labieni, cognitus esset; Considius, equo admissus, ad eum accurrit: dicit montem, quem à Labieno occupari voluerit, ab hostibus teneri: id se ex Gallicis armis atque insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum collem subducit; aciem instruit. Labienus, ut erat ei praeceptum à Caesare, ne proelium committeret, nisi ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte occupato, nostros expectabat, proelioque abstinebat. Multo denique die per exploratores cognovit Caesar, et montem à suis teneri, et hostes castra movisse, et Considium timore per-

territum, quod non vidisset, pro viso sibi renunciaſſe. Eo die, quo conſuèrat intervallo, hoſtes ſequitur; et millia paſſuum tria ab eorum caſtris caſtra ponit.

XIX. Poſtridie ejus diei; quòd omnino biduum ſupererat, quum exercitui frumentum metiri oporteret; et quòd à Bibracte, oppido Aeduorum longè maximo ac copioſiſſimo, non ampliùs millibus paſſuum XVIII aberat; rei frumentariae proſpiciendum exiſtimavit: et iter ab Helvetiis avertit, ac Bibracte ire contendit. Ea res per fugitivos L. Aemilii, Decurionis equitum Gallorum, hoſtibus nunciatur. Helvetii, ſeu quòd timore perterritos Romanos diſcedere exiſtimarent, eò magis, quòd pridie, ſuperioribus locis occupatis, proelium non commiſſent; ſive quòd re frumentariâ intercludi poſſe confiderent; commutato conſilio, atque itinere converſo, noſtros à noviffimo agmine inſequi ac laceſſere coeperunt. Poſtquam id animum advertit, copias ſuas Caefar in proximum collem ſubducit; equitatumque, qui ſuſtineret hoſtium impetum, miſit. Ipſe interim in colle medio triplicem aciem inſtruxit legionum quatuor veteranarum; ita, uti ſupra ſe in ſummo jugo duas legiones, quas in Galliâ citeriore proximè conſcripſerat, et omnia auxilia collocaret; ac totum montem hominibus completet. Interea ſarcinas in unum locum conferri, et eum ab iis, qui in ſuperiore acie conſtiterant, muniri juſſit. Helvetii, cum omnibus ſuis carris ſecuti, impedimenta in unum locum contulerunt. Ipſi, confertiſſimâ acie rejeſto noſtro equitatu, phalange factâ, ſub primam noſtram aciem ſucceſſerunt.

XX. Caefar, primum ſuo, deinde omnium, è conſpectu remotis equis, ut, aequato periculo, ſpem fugae tolleret; cohortatus ſuos, proelium commiſit. Milites, è loco ſuperiore pilis miſſis, facilè hoſtium phalangem perfregerunt. Eâ diſjectâ, gladiis diſtictis, in eos impe-

tum fecerunt. Gallis magno ad pugnam erat impedimento, quòd, pluribus eorum scutis uno ictu pilorum transfixis et colligatis, quum ferrum se inflexisset, neque evellere, neque, sinistrâ impeditâ, satis commodè pugnare poterant: multi ut, diu jactato brachio, praeoptarent scutum manu emittere, et nudo corpore pugnare. Tandem, vulneribus defessi, et pedem referre, et, quòd mons suberat circiter mille passuum, eò se recipere coeperunt. Capto monte, et succedentibus nostris; Boii et Tulingi, qui hominum millibus circiter xv agmen hostium claudabant, et novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere aperto aggressi, circumvenire; et id conspicati Helvetii, qui in montem sese receperant, rursus instare et proelium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa tripartitò intulerunt: prima ac secunda acies, ut victis ac submotis resisteret; tertia, ut venientes exciperet. Ita, ancipiti proelio, diu atque acriter pugnatum est. Diutius quum nostrorum impetum sustinere non possent, alteri se, ut coeperant, in montem receperunt; alteri ad impedimenta et carros suos se contulerunt. Nam hoc toto proelio, quum ab horâ septimâ ad vesperam pugnatum sit, aversum hostem videre nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta pugnatum est; propterea quòd pro vallo carros objecerant, et è loco superiore in nostros venientes tela conjiciebant, et nonnulli inter carros rotasque mataras ac tragulas subiciebant, nostrosque vulnerabant. Diu quum esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti sunt. Ibi Orgetorigis filia, atque unus è filiis captus est. Ex eo proelio circiter millia hominum cxxx superfuerunt: eaque totâ nocte continenter ierunt: nullam partem noctis itinere intermisso, in fines Lingonum die iv pervenerunt; quum et propter vulnera militum, et propter sepulturam occisorum, nostri triduum morati, eos sequi non potuif-

sent. Caesar ad Lingones litteras nunciosque misit, ne eos frumento, neve aliâ re, juvarent: qui si juvissent, se eodem loco illos, quo Helvetios, habiturum. Ipse, tri-duo intermisso, cum omnibus copiis eos sequi coepit.

XXI. Helvetii, omnium rerum inopiâ adducti, legatos de deditione ad eum miserunt. Qui quum eum in-iti-nere convenissent; seque ad pedes projecissent; supplici-terque locuti, fientes pacem petissent; atque eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum expectare jussisset; paruerunt. Eo postquam Caesar pervenit; obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent, poposcit. Dum ea con-quiruntur, et conferuntur: nocte intermissâ, circiter ho-minum millia vi ejus pagi, qui Urbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne, armis traditis, supplicio afficeren-tur; sive spe salutis inducti, quod, in tantâ multitudinè de-ditionum, suam fugam aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent; primâ nocte ex castris Helvetiorum egressi, ad Rhenum finesque Germanorum contenderunt. Quod ubi Caesar rescivit; quorum per fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si sibi purgati esse vellent, imperavit; reductos, in hostium numero habuit. Reli-quos omnes, obsidibus, armis, perfugis traditis, in dedi-tionem accepit. Helvetios, Tulingos, Latobrigos, in fines suos, unde erant profecti, reverti jussit; et quod, omnibus frugibus amissis, domi nihil erat quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit ut his frumenti co-piam facerent: ipsos, oppida vicosque, quos incenderant, restituere jussit. Id eâ maximè ratione fecit, quod no-luit eum locum, unde Helvetii discesserant, vacare; ne, propter bonitatem agrorum, Germani, qui trans Rhe-num incolunt, è suis finibus in Helvetiorum fines trans-irent, et finitimi Galliae provinciae Allobrogibusque essent. Boios, petentibus Aeduis (quod egregia virtu-te erant cogniti) ut in finibus suis collocarent, concessit:

quibus illi agros dederunt; quosque postea in parem juris libertatisque conditionem, atque ipsi erant, receperunt. In castris Helvetiorum, tabulae repertae sunt literis Graecis confectae, et ad Caesarem perlatae; quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui numerus domo exisset eorum qui arma ferre possent; et item separatim pueri, senes, mulieresque. Quarum omnium rerum summa erat, capitum Helvetiorum millia cclxiii; Tulingorum, millia xxxvi; Latobrigorum, xiv; Rauracorum, xxiii; Boiorum, xxxii; ex his, qui arma ferre possent, ad millia xcii. summa omnium fuerat ad millia ccclxviii. Eorum, qui domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat, repertus est numerus, millium cx.

XXII. Bello Helvetiorum confecto; totius fere Galliae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum convenerunt. "Intelligere sese, tametsi pro veteribus Helvetiorum injuriis populus R. ab iis poenas bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu terrae Galliae quam populi R. accidisse: propterea quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Helvetii reliquissent, ut toti Galliae bellum inferrent, imperioque potirentur; locumque domicilio ex magnâ copiâ deligerent, quem ex omni Galliâ opportunissimum ac fructuosissimum judicassent; reliquasque civitates stipendiarias haberent." Petierunt, uti "sibi concilium totius Galliae in diem certam indicere, idque Caesaris voluntate facere, liceret; sese habere quasdam res, quas è communi consensu ab eo petere vellent." Eâ re permisa, diem concilio constituerunt; et jurejurando, ne quis enunciaret, nisi quibus communi concilio mandatum esset, inter se sanxerunt.

XXIII. Eo concilio dimisso, iidem principes civitatum, qui antè fuerant, ad Caesarem reverterunt; petie-

runtque, uti sibi secretò de suâ omniumque salute cum eo agere liceret. Eâ re impetratâ, sese omnes fientes Caesari ad pedes projecerunt: "Non minùs se id contendere et laborare, ne ea, quae dixissent, enunciarentur, quàm uti ea, quae vellent, impetrarent; propterea quòd, si enunciatum esset, summum in cruciatum se venturos viderent." Locutus est pro his Divitiacus Aeduus: "Galliae totius factiones esse duas; harum alterius principatum tenere Aeduos, alterius Arvernos. Hi quum tantopere de potentatu inter se multos annos contenderent, factum esse, uti ab Arvernīs Sequanisque Germani mercede accerferentur. Horum primò circiter millia xv Rhenum transisse; posteaquàm agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: nunc esse in Galliâ ad c et xx millium numerum: cum his Aeduos, eorumque clientes, semel atque iterum armis contendisse; magnam calamitatem pulsa accepisse; omnem nobilitatem, omnem Senatum, omnem equitatum amisisse. Quibus proclis calamitatibusque fractos, qui et suâ virtute et populi R. hospitio atque amicitia plurimum antè in Galliâ potuissent, coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civitatis, et jurejurando civitatem obstringere, sese neque obsides repetituros, neque auxilium à populo R. imploratorios, neque recusatorios quo minùs perpetuò sub illorum ditione atque imperio essent. Unum se esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non potuerit ut juretur, aut suos liberos obsides daret. Ob eam rem se ex civitate profugisse, et Romam ad Senatum venisse, auxilium postulatum; quòd solus neque jurejurando, neque obsidibus teneretur. Sed pejùs victoribus Sequanis, quàm Aeduis victis accidisse: propterea quòd Ariovistus, Rex Germanorùm, in eorum finibus confedisset; tertiamque partem agri Sequani, qui esset optimus totius

Galliae, occupavisset; et nunc de alterâ parte tertiâ Sequanos decedere juberet, propterea quod, paucis mensibus antè, Harudum millia hominum xxiv ad eum venissent, quibus locus ac sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti omnes à Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc consuetudinem victûs cum illâ comparandam, Ariovistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit, quod proellum factum sit Amagetabriae, superbe et crudeliter imperare, obsides nobilissimi ejusque liberos poscere, et in eos omnia exempla cruciatûs edere, si qua res non ad nutum aut ad voluntatem ejus facta sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: non posse ejus imperia diutius sustineri. Nisi quid in Caesare populoque R. sit auxilii, omnibus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerunt, ut domo emigrent; aliud domicilium, alias sedes, remotas à Germanis, petant; fortunamque, quaecunque accadat, experiantur. Haec si enunciata Ariovisto sint, non dubitare quin de omnibus obsidibus, qui apud eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem, vel auctoritate suâ atque exercitûs, vel recenti victoriâ, vel nomine populi R. deterrere posse, ne major multitudo Germanorum Rhenum transducatur; Galliamque omnem ab Ariovisti injuriâ posse defendere."

XXIV. Hâc oratione à Divitiaco habitâ; omnes, qui aderant, magno fletu auxilium à Caesare petere coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus Sequanos nihil earum rerum facere, quas caeteri facerent; sed tristes, capite demisso, terram intueri. Ejus rei quae causa esset, miratus, ex ipsis quaesivit. Nihil Sequani respondere, sed in eâdem tristitiâ taciti permanere. Quum ab iis saepius quaereret, neque ullam omnino vo-

cem exprimere posset; idem Divitiacus Aeduus respondit; "Hoc esse miseriorem graviolemque fortunam Sequanorum, quàm reliquorum; quòd soli nec in occulto quidem queri, nec auxillium implorare auderent; absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram adesset, horrerent; propterea quòd reliquis tamen fugae facultas daretur; Sequanis verò, qui intra fines suos Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in potestate ejus essent, omnes cruciatus essent perferendi." His rebus cognitis, Caesar Gallorum animos verbis confirmavit; pollicitusque est, "sibi eam rem curae futuram; magnam se habere spem, et beneficio suo et auctoritate adductum Ariovistum, finem injuriis facturum."

XXV. Hâc oratione habitâ, concilium dimisit. Et secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi eam rem cogitandam et suscipiendam putaret: Inprimis, quòd Aeduos, fratres consanguineosque saepenumero ab Senatu appellatos, in servitute atque in ditione videbat Germanorum teneri; eorumque obsides esse apud Ariovistum ac Sequanos intelligebat: quod, in tanto imperio populi Romani, turpissimum sibi et Reipublicae esse arbitrabatur. Paullatim autem Germanos consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam eorum multitudinem venire, populo Romano periculosum videbat. Neque sibi homines feros ac barbaros temperaturos existimabat, quin, quum omnem Galliam occupassent, ut antè Cimbri Teutonique fecissent, in Provinciam exirent, atque inde in Italiam contenderent: praesertim quum Sequanos à Provinciâ nostrâ Rhodanus divideret. Quibus rebus quàm maturrimè occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus, tantos sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut ferendus non videretur.

XXVI. Quamobrem placuit ei, ut ad Ariovistum

legatos mitteret, qui ab eo postularent, ut "aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret; velle sese de Rép. et summis utriusque rebus cum eo agere." El legationi Ariovistus respondit: "Si quid ipsi à Caesare opus esset, sese ad eum venturum fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire oportere. Praeterea, se neque sine exercitu in eas partes Galliae venire audere, quas Caesar possideret; neque exercitum, sine magno com-
meatu atque emolumento, in unum locum contrahere posse. Sibi autem mirum videri, quid in sua Galliâ, quam bello vicisset, aut Caesari, aut omnino populo Romano, negotii esset." His responsis ad Caesarem relatis, iterum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit: "Quoniam, tanto suo populiue Romani beneficio affectus, (quum in consulatu suo rex atque amicus à Senatu appellatus esset,) hanc sibi populoque Romano gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus gravaretur, neque de communi re dicendum sibi et cognoscendum putaret; haec esse, quae ab eo postularet; primum, ne quam multitudinem hominum amplius trans Rhenum in Galliam transduceret: deinde obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet; Sequanisque permetteret, ut, quos illi haberent, voluntate ejus reddere illis liceret; neve Aeduos injuriâ lacefferet: neve his, sociisque eorum, bellum inferret. Si id ita fecisset; sibi populoque Rom. perpetuam gratiam atque amicitiam cum eo futuram. Si non impetraret; quoniam, M. Messalâ, M. Pisone, Coss. Senatus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam obtineret, quod commodò Reipublicae facere posset, Aeduos caeterosque amicos populi Romani defenderet; se Aeduorum injurias non neglecturum."

XXVII. Ad haec Ariovistus respondit: "Jus esse belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quemadmodum vellent, imperarent: itidem populum Romanum

victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum arbitrium, imperare consueſſe. Si ipse populo Rom. non praescriberet, quemadmodum suo jure uteretur; non oportere se à populo Romano in suo jure impediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam tentassent, et armis congressi ac superati essent, stipendiarios esse factos. Magnam Caesarem injuriam facere, qui suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis se obsides redditurum non esse: neque iis, neque eorum sociis, injurià bellum illaturum; si in eo manerent, quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent: si id non fecissent; longè ab his fraternum nomen populi Romani abfuturum. Quòd sibi Caesar denunciaret, se Aeduorum injurias non neglecturum; neminem secum sine sua pernicie contendisse. Quum vellet, congregaretur: intellecturum quid invicti Germani, exercitatissimi in armis, qui intra annos xiv testum non subsissent, virtute possent."

XXVIII. Haec eodem tempore Caesari mandata referebantur; et legati ab Aeduis et Trevisis veniebant: Aedui, questum, quòd "Harudes, qui nuper in Galliam transportati essent, fines eorum popularentur; sese, ne obsidibus quidem datis, pacem Ariovisti redimere potuisse;" Treviri autem, "pagos centum Suevorum ad ripam Rheni consedisse, qui Rhenum transire conarentur; iis praesse Nasuam et Cimberium fratres." Quibus rebus Caesar vehementer commotus, maturandum sibi existimavit, ne, si nova manus Suevorum cum veteribus copiis Ariovisti sese conjunxisset, minùs facile resisti posset. Itaque, re frumentarià quàm celerrimè potuit comparatà, magnis itineribus ad Ariovistum contendit.

XXIX. Quum tridui viam processisset; nupciatum est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occupan-

dum Vefontionem, quod est oppidum maximum Sequanorum, contendere; triduique viam à suis finibus processisse. Id ne accideret, magnopere praecavendum sibi Caesar existimabat. Namque omnium rerum, quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido facultas: idque naturâ loci sic muniebatur, ut magnam ad ducendum bellum daret facultatem; propterea quòd flumen Dubis, ut circino circumductum, poenè totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est non amplius pedum 60, quâ flumen intermittit, mons continet magnâ altitudine, ita ut radices ejus montis ex utrâque parte ripae fluminis contingant: hunc murus circumdatus arcem efficit, et cum oppido conjungit. Huc Caesar magnis diurnis nocturnisque itineribus contendit; occupatoque oppido, ibi praesidium collocat.

XXX. Dum paucos dies ad Vefontionem, rei frumentariae commentûsque causâ, moratur: ex percuntatione nostrorum, vocibusque Gallorum ac mercatorum, (qui "ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute atque exercitatione in armis esse" praedicabant; "saepenumero sese cum iis congressûs, ne vultum quidem atque aciem oculorum ferre potuisse;)" tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est timor à tribunis militum ac praefectis, reliquisque, qui ex urbe, amicitiae causâ, Caesarem secuti, magnum periculum miserabantur; quòd non magnum in re militari usum habebant. Quorum alius, aliâ causâ illatâ, quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret; petebat, ut ejus voluntate discedere liceret: nonnulli, pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere, neque interdum lacrymas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur, aut cum

familiaribus suis commune periculum miserabantur. Vulgò totis castris testamenta obsignabantur. Horum vocibus ac timore, paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatu præcerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris, et magnitudinem sylvarum, quæ inter eos atque Ariovistum intercederent, aut rem frumentariam, ut satis commodè supportari posset, timere dicebant. Nonnulli etiam Caesari renunciabant; cum castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites, neque, propter timorem, signa laturos.

XXXI. Hæc quum animadvertisset Caesar; convocato concilio, omniumque ordinum ad id concilium adhibitis centurionibus, vehementer eos incusavit: "Primum, quòd, aut quam in partem, aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum, se consule, cupidissimè populi Romani amicitiam appetisse. Cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum judicaret? sibi quidem persuaderi, cognitis suis postulatis, atque aequitate conditionum perspectâ, eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quòd si, furore atque amentia impulsus, bellum intulisset; quid tandem vererentur? aut cur de suâ virtute, aut de ipsius diligentia, desperarent? Factum ejus hostis periculum patrum nostrorum memoria, quum, Cimbris et Teutonis à C. Mario pulsus, non minorem laudem exercitus, quàm ipse imperator, meritus videbatur. Factum etiam nuper in Italia, servili tumultu; quos tamen aliquid usus ac disciplina, quam à nobis acceperant, sublevaret: ex quo judicari posset, quantum haberet in se boni constantia; propterea quòd, quos aliquandiu inermes sine causa timuissent, hos postea armatos ac victores superassent. Denique Ger-

manos hos esse eosdem, quibuscum saepenumero Helvetii congressi, non solum in suis, sed etiam in illorum finibus, plerumque superassent; qui tamen pares esse nostro exercitui non potuerint. Si quos adversum proelium, et fuga Gallorum, commoveret; hos, si quaerent, reperire posse, diurnitate belli defatigatis Gallis, Ariovistum, quum multos menses castris ac paludibus se continuisset, neque sui potestatem fecisset, desperantes jam de pugna et dispersos subito adortum, magis ratione ac consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hanc ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem, angustiasque itinerum, conferrent; facere arroganter: quum aut de officio imperatoris desperare, aut ei praescribere, viderentur. Haec sibi esse curae: frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare; jamque esse in agris frumenta matura. De itinere, ipsos brevi tempore judicatuuros. Quod non fore dicto audientes milites, neque signa laturos dicantur: nihil se eam re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit; aut, male re gesta, fortunam defuisse; aut, aliquo facinore comperto, avaritiam esse convictam: suam innocentiam, perpetuam vitam; felicitatem, Helvetiorum bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus esset, repraesentaturum; et proximam nocte, de quarta vigilia, castra moturum: ut quamprimum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor, plus valeret. Quod si praeterea nemo sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum, de qua non dubitaret; sibi que eam Praetoriam cohortem futuram." Huic legioni et Caesar indulerat praecipue, et propter virtutem confidebat maximè.

XXXII. Hâc oratione habitâ, mirum in modum conversae sunt omnium mentes, summaque alacritas et cupiditas belli gerendi innata est: princepsque decima legio per tribunos militum ei gratias egit, quòd de se optimum iudiciũ fecisset; seque esse ad bellum gerendum paratissimam confirmavit; inde reliquae legionẽ per tribunos militum et primorum ordinum centuriones egerunt, utl Caesari satisfacerent: "Se neque unquam dubitasse, neque timuisse; neque de summâ belli suum iudiciũ, sed Imperatoris esse, existimavisse." Eorum satisfactione acceptâ; et itinere exquisito per Divitiacum, (quòd ex aliis Gallis ei maximam fidem habebat,) ut millium ampliũ quadraginta circuitu locis apertis exercitum duceret; de quartâ vigiliâ, utl dixerat, profectus est. Septimo die, quum iter non intermitteret, ab exploratoribus certior factus est; Ariovisti copias à nostris millibus passuum IV et XX abesse.

XXXIII. Cognito Caesaris adventu, Ariovistus legatos ad eum mittit: "quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere; quoniam propiũ accessisset, seque id sine periculo facere posse existimaret." Non respuit conditionem Caesar: jamque eum ad sanitatem reverti arbitrabatur, quum id, quod antea petenti dnegasset, ultro polliceretur: magnamque in spem veniebat, pro suis tantis populiue Romani in eum beneficiis, cognitis suis postulatis, fore utl pertinaciâ desisteret. Dies colloquio dictus est, ex eo die quintus. Interim, quum saepe ultro citroque legati inter eos mitterentur, Ariovistus postulavit, "ne quem peditem ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per insidias ab eo circumveniretur: uterque cum equitatu veniret: aliâ ratione se non esse venturum." Caesar, quòd neque colloquium, interpositâ causâ, tolli volebat; neque salutem suam Gallorum equitatui committere audebat;

commodissimum esse statuit, omnibus equis Gallis equitibus detractis, legionarios eò milites legionis decimae, cui maxime confidebat, imponere; ut praesidium quam amicissimum, si quid opus facto esset, haberet. Quod cum fieret, non irridiculè quidam ex militibus decimae legionis dixit; "Plus, quam pollicitus esset, Caesarem facere: pollicitum, in cohortis praetoriae loco decimam legionem habiturum; nunc, ad equum rescribere."

XXXIV. Planicies erat magna, et in eà tumulus terreus satis grandis. Hic locus aequo ferè spatio ab castris utrisque aberat. Eò, ut erat dictum, ad colloquium venerunt. Legionem Caesar, quam equis devexerat, passibus cc ab eo tumulo constituit: item equites Ariovisti pari intervallo constiterunt. Ariovistus, ut ex equis colloquerentur, et, praeter se, denos ut ad colloquium adducerent, postulavit. Ubi eò ventum est; Caesar, initio orationis, sua senatûsque in eum beneficia commemoravit; "quòd rex appellatus esset à Senatu, quòd amicus; quòd munera amplissima missa: quam rem et paucis contigisse, et à Romanis pro maximis hominum officiis consuevisse tribui" docebat: "illum, quum neque aditum neque causam postulandi justam haberet, beneficio ac liberalitate suâ ac senatûs, ea praemia consecutum." Docebat etiam, "quam veteres quamque justae causae necessitudinis ipsi cum Aeduis intercederent; quae senatûs consulta, quoties, quamque honorifica, in eos facta essent: ut, omni tempore, totius Galliae principatum Aedui tenuissent, prius etiam quam nostram amicitiam appetissent: populi Romani hanc esse consuetudinem, ut socios atque amicos non modò nihil sui deperdere, sed gratiâ, dignitate, honore auctos vellet esse. Quod verò ad amicitiam populi Romani attulissent, id iis eripi quis pati posset?" Postulavit deinde eadem, quae legatis in mandatis dederat; "ne aut Ae-

duis, aut eorum focis, bellum inferret; obsides redderet; si nullam partem Germanorum domum remittere posset, at ne quos amplius Rhenum transire pateretur."

XXXV. Ariovistus ad postulata Caesaris pauca respondit; de suis virtutibus multa praedicavit: "Transisse Rhenum sese non suâ sponte, sed rogatum et accersitum à Gallis: non sine magnâ spe magnisque praemiis, domum propinquosque reliquisse: sedes habere in Galliâ, ab ipsis concessas; obsides, ipsorum voluntate datos; stipendium, jure belli, quod victores victis imponere consueverint: non sese Gallis, sed Gallos sibi, bellum intulisse: omnes Galliae civitates ad se oppugnandum venisse, ac contra se castra habuisse; eas omnes copias, uno abs se proelio fusas ac superatas esse. Si iterum experiri veliat; paratum se decertare: sin pace uti malint; iniquum esse de stipendio recusare, quod suâ voluntate ad id tempus pependerit. Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento, esse oportere; idque se eâ spe petisse. Si per populum Romanum stipendium remittatur; et dedititi subtrahantur; non minùs libenter sese recusaturum populi Romani amicitiam, quàm appetierit. Quòd multitudinem Germanorum in Galliam transducatur; id se sui muniendi, non Galliae impugnandae, causâ facere: ejus rei testimonium esse, quòd, nisi rogatus, non venerit; et quòd bellum non intulerit, sed defenderit. Se priùs in Galliam venisse, quàm populum Romanum. Nunquam ante hoc tempus exercitum populi Romani, Galliae provinciae fines egressum. Quid sibi vellet, cur in suas possessiones veniret? Provinciam suam esse hanc Galliam, sicuti illam nostram. Ut sibi concedi non oporteret, si in nostros fines impetum faceret; sic iterum nos esse iniquos, quòd in suo jure se interpellaremus. Quòd ex B. C. Aeduos appellatos amicos diceret; non tam bar-

barum se, neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulatâ Caesarem amicitia, quod exercitum in Galliâ habeat, sui opprimendi causâ habere. Quod nisi decedat, atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed pro hoste habiturum: quod si eum interfecerit; multis se nobilibus, principibusque populi Romani, gratum esse facturum. Id se ab ipsis per eorum nuncios compertum habere; quorum omnium gratiam atque amicitiam ejus morte redimere posset. Quod si discessisset, ac liberam sibi possessionem Galliae tradidisset; magno se illum praemio remuneraturum, et, quaecunque bella geri vellet, sine ullo ejus labore et periculo confecturum."

XXXVI. Multa à Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare "negotio desistere non posset; et neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optimè meritos socios defereret; neque se judicare Galliam potius esse Ariovisti, quàm populi Romani. Bello superatos esse Aryernos et Rutenos, à Q. Fabio Maximo; quibus populus Romanus ignovisset, neque in provinciam redegisset, neque stipendium imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret; populi Romani justissimum esse in Galliâ imperium: si judicium Senatûs servari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset."

XXXVII. Dum haec in colloquio geruntur; Caesari nunciatum est, equites Ariovisti propius tumultum accedere, et ad nostros adequitare; lapides telaque in nostros conjicere. Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit; suisque imperavit, ne quod omnino telum

in hostes rejicerent. Nam etsi sine ullo periculo legionis delectae, cum equitatu proelium fore videbat; tamen committendum non putabat, ut, pulsis hostibus, dici posset eos à se per fidem in colloquio circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum est, quâ arrogantia in colloquio Ariovistus usus, omni Galliâ Romanis interdixisset; impetumque in nostros, ejus equites fecissent; eaque res colloquium diremisset: multò major alacritas, studiumque pugnandi majus exercitui injectum est.

XXXVIII. Biduo post, Ariovistus legatos ad Caesarem mittit; "velle se de his rebus, quae inter eos agi coeptae, neque perfectae essent, agere cum eo: uti aut iterum colloquio diem constitueret; aut, si id minus vellet, ex suis legatis aliquem ad se mitteret." Colloquendi causa Caesari visa non est; et eò magis, quòd, pridie ejus diei, Germani retineri non potuerant, quin in nostros tela conjicerent. Legatum ex suis sese magno cum periculo ad eum missurum, et hominibus feris objecturum, existimabat. Commodissimum visum est, C. Valerium Procillum, C. Valerii Caburi filium, summâ virtute et humanitate adolescentem, (cujus pater à C. Valerio Flacco civitate donatus erat,) et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, quâ multâ jam Ariovistus longinquâ consuetudine utebatur; et, quòd in eo peccandi Germanis causa non esset; ad eum mittere: et M. Mettium, qui hospitio Ariovisti usus erat, His mandavit, ut, quae diceret Ariovistus, cognoscerent, et ad se referrent. Quos quum apud se in castris Ariovistus conspexisset; exercitu suo praesente, conclamavit: "Quid ad se venirent? an speculandi causâ?" Conantes dicere prohibuit, et in catenas conjecit.

XXXIX. Eodem die castra promovit, et millibus passuum vi à Caesaris castris sub monte confedit. Post-

ridie ejus diei praeter castra Caesaris suas copias transfudit, et millibus passuum 11 ultra eum castra fecit; eo consilio, uti frumento commeatuque, qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem intereluderet. Ex eo die dies continuos 7 Caesar pro castris suas copias produxit, et aciem instructam habuit; ut si vellet Ariovistus proelio contendere, ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus diebus exercitum castris continuit: equestri proelio quotidie contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Germani exercuerant. Equitum millia erant vi: totidem numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni copiâ singuli singulos, suae salutis causâ, delegerant: cum his, in proeliis versabantur: ad hos, se equites recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant: si qui, graviore vulnere accepto, equo deciderant; circumstitebant: si quò erat longius prodeundum, aut celerius recipiendum; tanta erat horum, exercitatione, celeritas, ut, júbis equorum sublevati, cursum adaequarent.

XL. Ubi eum castris sese tenere Caesar intellexit; ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum locum, quo in loco Germani confederant, circiter passus 80 ab eis, castris idoneum locum delegit; acieque triplici instructâ, ad eum locum venit. Primam et secundam aciem in armis esse, tertiam castra munire jussit. Hic locus ab hoste circiter passus sexcentos, uti dictam est, aberat. Eò circiter hominum numerum xvi millia expedita, cum omni equitatu, Ariovistus misit; quae copiae nostros perterrerent, et munitione prohiberent. Nihilò secius Caesar, ut antè constituerat, duas acies hostem propulsare; tertiam opus perficere jussit. Munitis castris; duas ibi legiones reliquit, et partem auxiliorum: quatuor reliquas in castra majora reduxit. Proximo die, instituto suo Caesar ex castris utrisque copias suas edu-

xit: paullulumque à majoribus progressus, aciem instruxit; hostibusque pugnandi potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire intellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit. Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrinque, usque ad vesperum, pugnatum est. Solis occasu suas copias Ariovistus, multis et illatis et acceptis vulneribus, in castra reduxit. Quum ex captivis quaereret Caesar, quamobrem Ariovistus proelio non decertaret, hanc reperiebat causam: quòd apud Germanos ea consuetudo esset, ut matresfamilias fortibus et vaticinationibus declararent, utrùm proelium committi ex usu esset, necne: eas ita dicere, non esse fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio contendissent."

XLÍ. Postridie ejus diei Caesar, praesidio utrisque castris, quod satis esse visum est, relicto, omnes alarios in conspectu hostium pro castris minoribus constituit; (quòd minùs multitudine militum legionariorum, pro hostium numero, valebat;) ut ad speciem alariis uteretur: ipse, triplici instructa acie, usque ad castra hostium accessit. Tum demum necessariò Germani suas copias è castris eduxerunt, generatimque constituerunt; paribusque intervallis Harudes, Marcomanos, Triboccos, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suevos: omnemque aciem suam rhedis et carris circumdederunt, ne qua spes in fugà relinqueretur. Eò mulieres imposuerunt; quae in proelium proficiscentes milites, passis crinibus sistentes, implorabant ne se in servitutem Romanis traderent. Caesar singulis legionibus singulos legatos, et quaestorem praefecit; uti eos testes suae quisque virtutis haberet. Ipse à dextro cornu, quòd eam partem minime firmam hostium esse animadverterat, proellum commisit. Ita nostri acriter in hostes, signo dato, impe-

tum fecerunt: itaque hostes repente celeriterque procurrerunt, ut spatium pila in hostes conjiciendi non daretur. Rejectis pilis, comminus gladiis pugnatum est. At Germani celeriter, ex consuetudine sua, phalange facta, impetus gladiatorum exceperunt. Reperti sunt complures nostri milites, qui in phalangas insilirent, et scuta manibus revellerent, et desuper vulnerarent. Quum hostium acies à sinistro cornu pulsa, atque in fugam conversa esset; à dextro cornu vehementer, multitudine suorum, nostram aciem premebant. Id quum animadvertisset P. Crassus adolescens, qui equitatu praerat; quòd expeditior erat, quàm hi qui inter aciem versabantur; tertiam aciem laborantibus nostris subsidio misit. Ita proelium restitutum est, atque omnes hostes terga verterunt; neque prius fugere destiterunt, quàm ad flumen Rhenum millia passuum ex eo loco circiter quinquaginta pervenerunt. Ibi perpauci aut, viribus confisi, transnatare contenderunt; aut, lintribus inventis, salutem sibi petierunt. In his fuit Ariovistus; qui naviculam deligatam ad ripam nactus, eà profugit: reliquos omnes, equites consecuti nostri interfecerunt. Duae fuerunt Ariovisti uxores; una Sueva natione, quam domo secum adduxerat; altera Norica, regis Vocionis soror, quam in Gallia duxerat, à fratre missam: utraque in eà fugà periit. Duae filiae harum; altera occisa, altera capta est. C. Valerius Proculus, quum à custodibus in fugà trinis catenis victus traheretur, in ipsum Caesarem hostium equitatum persequentem incidit. Quae quidem res Caesari non minorem, quàm ipsa victoria, voluptatem attulit: quòd hominem honestissimum provinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum è manibus hostium, sibi restitutum videbat; neque ejus calamitate, de tantà voluptate et gratulatione quidquam fortuna diminuerat. Is, se praesente, de se ter

34 DE BELLO GALLICO LIB. I.

fortibus consultum dicebat, utrùm igni statim necaretur, an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio esse se incolumem. Item M. Mettius repertus, et ad eum reductus est.

XLII. Hòc proelio trans Rhenum nunciato; Suevi, qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coeperunt: quos Ubii, qui proximè Rhenum incolunt, perterritos infecuti, magnum ex his numerum occiderunt. Qæsar, unâ aestate duobus maximis bellis confectis, maturius paullo, quàm tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit: hibernis Labienum præposuit: ipse in citeriorem Galliam, ad conventus agendos, profectus est.

FINIS LIBRI PRIMÆ.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER SECUNDUS.

QUUM esset Caesar in citeriore Galliâ in hibernis, ita uti supra demonstravimus; crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum R. conjurare; obsidesque inter se dare. Conjurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne, omni pacatâ Galliâ, ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis Gallis sollicitarentur; partim qui ut Germanos diutius in Galliâ versari noluerant, ita populi R. exercitum hlemare atque inveterascere in Galliâ molestè ferebant; partim qui, mobilitate et levitate animi, novis imperiis studebant; ab nonnullis etiam, quod in Galliâ à potentioribus, atque iis qui ad conducendos homines facultates habebant, vulgò regna occupabantur; qui minus faciliè eam rem imperio nostro consequi poterant.

II. Iis nunciis litterisque commotus Caesar, duas legiones in citeriore Galliâ novas conscripsit; et ineunte aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Q. Pedium legatum misit. Ipse, quum primum pabuli copia esse

inciperet, ad exercitum venit: dat negotium Senonibus, reliquisque Gallia, qui finitimi Belgiae erant; uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant; seque de his rebus certiore faciant. Hi constanter omnes nuntiaverunt; manus cogi, exercitum in unum locum eundem. Tum verò dubitandum non existimavit, quin ad eos proficisceretur. Re frumentaria provisa, castra movet, diebusque circiter xv ad fines Belgarum pervenit.

III. Eò quum de improvviso, celeriusque omnium opinione venisset; Rhemi, qui proximi Galliae ex Belgis sunt, ad eum legatos Iccium et Antebrogium primos civitatis suae miserunt: qui dicerent, "se suaeque omnia in fidem atque potestatem populi R. permittere; neque se cum reliquis Belgis consensisse, neque contra populum R. omnino conjurasse; paratosque esse et obsides dare, et imperata facere, et oppidis recipere, et frumento caeterisque rebus juvare: reliquos omnes Belgas in armis esse: Germanosque, qui cis Rhenum incolunt, sese cum his conjunxisse: tantumque esse eorum omnium furorem, ut ne Sueffiones quidem, fratres consanguineosque suos, qui eodem jure, hisdem legibus utantur; unum imperium, unumque magistratum cum ipsis habeant; detertere potuerint, quin cum his consentirent."

IV. Quum ab his quaereret, quae civitates, quantaque in armis essent, et quid in bello possent; sic reperiebat: plerosque Belgas esse ortos à Germanis; Rhenumque antiquitus transductos, propter loci fertilitatem ibi consedisse; Gallosque, qui ea loca incolerent, expulisse; solosque esse, qui patrum nostrorum memoriâ, omni Galliâ vexatâ, Teutones Cimbrosque intra fines suos ingredi prohibuerint: quâ ex re fieri, uti earum rerum memoriâ magnam sibi auctoritatem, magnosque spiritus in re militari sumerent. De numero eorum, omnia se habere explorata Rhemi dicebant; propterea quòd

propinquitatibus affinitatibusque conjuncti, quantam quisque multitudinem in communi Belgarum concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Plurimum inter eos, Bellovacos et virtute, et auctoritate, et hominum numero valere: hos posse conficere armata millia centum; pollicitos ex eo numero lecta millia LX; totiusque belli imperium sibi postulare. Sueffiones suos esse finitimos; latissimos, feracissimosque agros possidere: apud eos fuisse regem nostrâ etiam memoriâ Divitiacum, totius Galliae potentissimum; qui quum magnae partis harum regionum, tum etiam Britanniae, imperium obtinuerit: nunc esse regem Galbam; ad hunc, propter justitiam prudentiamque, summam totius belli, omnium voluntate, deferri; oppida habere numero XII; polliceri millia armata quinquaginta: totidem, Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur, longissimeque absint; XV millia, Atrebates: Ambianos, X millia: Morinos, XXV millia: Menapios, IX millia: Caletes, X millia: Velocasses et Veromanduos, totidem: Atuaticos, XXIX millia: Condrusos, Eburones, Caeraefos, Paemanos, qui uno nomine Germani appellantur, abitrari ad XL millia.

V. Caesar Rhemos cohortatus, liberaliterque oratione prosequutus; omnem senatum ad se convenire, principumque liberos obsides ad se adduci jussit: quae omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse Divitiacum Aeduum magnopere cohortatus, docet quantopere Reipub. communisque salutis intersit, manus hostium distineri, ne cum tantâ multitudine uno tempore configendum sit. Id fieri posse, si suas copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint, et eorum agros populari coeperint. His mandatis, cum ab se dimittit.

VI. Postquam omnes Belgarum copias in unum coactas ad se venire, neque jam longè abesse, ab his quos

miserat exploratoribus et ab Rhemis cognovit; flumen Axonam, quod est in extremis Rhemorum finibus, exercitum transducere maturavit; atque ibi castra posuit. quae res et latus unum castrorum ripis fluminis muniebat; et post eum quae erant, tuta ab hostibus reddebant; et, commentus ab Rhemis, reliquisque civitatibus, ut sine periculo ad eum portari posset, efficiebat. In eo flumine pons erat; ibi praesidium ponit; et in alterâ parte fluminis Q. Titurium Sabinum legatum eum vi cohortibus relinquit. Castra in altitudinem pedum xii vallo, fossâque duodeviginti pedum, munire iubet.

VII. Ab ipsiis castris oppidum Rhemorum, nomine Bibrax, aberat millia passuum viii. Id ex itinere, magno impetu, Belgae oppugnare coeperunt. Aegrè eo die sustentatum est. Gallorum eadem, atque Belgarum, oppugnatio est. Hi; ubi, circumjectâ multitudine hominum totis moenibus, undique in murum lapides jacere coepti sunt, murusque defensoribus nudatus est; teitudine factâ portis succedunt, murumque subruunt. Quod tum facile fiebat; nam tanta multitudo lapides ac tela coniciebant, ut in muro consistendi potestas esset nulli. Quum finem oppugnandi nox fecisset; Iccius Rhemus, summâ nobilitate et gratiâ inter suos; qui tum oppido praeerat; unus ex iis, qui legati de pace ad Caesarem venerant; nuncios ad eum mittit; "Nisi subsidium sibi mittatur, se diutius sustinere non posse."

VIII. Eò de mediâ nocte Caesar; iisdem ducibus usus, qui nuncii ab Iccio venerant; Numidas et Cretas sagittarios, et funditores Baleares, subsidio oppidanis mittit: quorum adventu, et Rhemis cum spe defensionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem de causâ spes potiundi oppidi discessit. Itaque paullisper apud oppidum morati, agrosque Rhemorum depopulati; omnibus vicis aedificiisque, quò adire poterant, incen-

As; ad castra Caesaris cum omnibus copiis contenderunt: et à millibus passuum minùs 11, castra posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus significabatur, amplius millibus passuum viii in latitudinem patebant.

IX. Caesar primò, et propter multitudinem hostium, et propter eximiam opinionem virtutis, proelio suspendere statuit; quotidie tamen equestribus proellis, quid hostis virtute posset, et quid nostri auderent, periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intellexit: loco pro castris ad aciem instruendam naturam opportuno atque idoneo; quod is collis, ubi castra posita erant, paullulum ex planicie editus, tantum adversus in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa occupare poterat; atque ex utraque parte, lateris defectus habebat; et in fronte leniter sustigatus, paullatim ad planiciem redibat: ab utroque latere ejus collis, transversum fossam obduxit circiter passuum cxi: et ad extremas fossas castella constituit, ibique tormenta collocavit: ne, quum aciem instruxisset, hostes (quod tantum multitudine poterant) à lateribus suos pugnantes circumvenire possent. Hòc facto, duabus legionibus, quas proximè conscripserat, in castris relictis; ut, si quid opus esset, subsidio duci possent: reliquas sex legiones pro castris in acie constituit. Hostes item suas copias ex castris deductas instruxerant.

X. Palus erat non magna, inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc si nostri transirent, hostes expectabant: nostri autem, si ab illis initium transeundi fieret; ut impeditos aggrederentur, parati in armis erant. Interim proelio equestri inter duas acies contende-batur. Ubi neutri transeundi initium faciunt; secundiore equitum nostrorum proelio, Caesar suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nostra castra demonstratum est:

ibi vadis repertis, partem suarum copiarum transducere conati sunt; eo consilio, ut, si possent, castellum, cui praeerat Q. Titurius legatus, expugnarent, pontemque interseinderent; sin minus; agros Rhemorum populerentur, qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant, commentusque nostros sustinebant.

XI. Caesar certior factus à Titurio; omnem equitatum, et levis armaturae Numidas, funditores, sagittariosque pontem transducit; atque ad eos contendit. Acriter in eo loco pugnatum. Hostes impeditos nostri in flumine aggressi, magnum eorum numerum occiderunt; per eorum corpora reliquos audacissime transire conantes, multitudine telorum repulerunt; primos, qui transierant, equitatu circumventos interfecerunt. Hostes, ubi et de expugnando oppido, et de flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt; neque nostros in locum iniquiorem progredi, pugnandi causâ, viderunt; atque eos res frumentaria deficere coepit: consilio convocato, constituerunt optimum esse, domum suam quemque reverti; et quorum in fines primum Romani exercitum introduxissent, ad eos defendendos undique convenire; ut potius in suis, quàm alienis finibus decertarent; et domesticis copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam sententiam, cum reliquis causis, haec quoque ratio eos deduxit; quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellovacorum appropinquare cognoverant. His persuaderi, ut diutius morarentur ne suis auxilium ferrent, non poterat.

XII. Eâ re constitutâ; secundâ vigiliâ, magno cum strepitu ac tumultu castris egressi, nullo certo ordine neque imperio, quum sibi quisque primum itineris locum peteret, et domum pervenire properaret; fecerunt, ut consimilis fugae profectio videretur. Hâc re statim Caesar per speculatores cognitâ, insidias veritus; quod, quâ

de causâ discederent, nondum perspexerat; exercitum, equitatumque castris continuit. Primâ luce, confirmatâ re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui novissimum agmen moraretur, praemisit; ei que Q. Pedium, et L. Aurunculeium Cottam, legatos praefecit; T. Labienum legatum, cum legionibus tribus, subsequi iussit. Hi novissimos adorti, et multa millia passuum profecuti, magnam multitudinem eorum fugientium conciderunt. Quum ab extremo agmine hi, ad quos ventum erat, consisterent, fortiterque impetum nostrorum militum sustinerent; priores, (quod abesse à periculo viderentur,) neque ullâ necessitate, neque imperio continerentur; exaudito clamore, perturbatis ordinibus, omnes in fugâ sibi praesidium posuerunt. Ita sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri interfecerunt, quantum fuit diei spatium: sub occasumque Solis, sequi destiterunt; seque in castra, uti erat imperatum, receperunt.

XIII. Postridie ejus diei Caesar, prius quàm se hostes ex terrore ac fugâ reciperent, in fines Sueffionum, qui proximi Rhemis erant, exercitum duxit; et, magno itinere confecto, ad oppidum Noviodunum contendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quòd vacuum ab defensoribus esse audiebat; propter latitudinem fossae, muri que altitudinem, paucis defendentibus, expugnare non potuit. Castris munitis, vineas agere; quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coepit. Interim omnis ex fugâ Sueffionum multitudo in oppidum proximâ nocte convenit. Celeriter vineis ad oppidum actis, aggere jacto, turribusque constitutis; magnitudine operum, quae neque viderant antè Galli, neque audierant, et celeritate Romanorum permoti, legatos ad Caesarem de deditione mittunt; et, petentibus Rhemis, ut conservarentur, impetrant.

XIV. Caesar, obsidibus acceptis, primis civitatis, at-

que ipsius Galbae regis duobus filiis; armisque omnibus ex oppido traditis; in deditionem Sueffiones accepit: exercitumque in Bellovacos duxit. Qui quum se, suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent; atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter millia passuum v. abesset; omnes maiores natu ex oppido egressi, manus ad Caesarem tendere, et voce significare coeperunt, sese in ejus fidem ac potestatem venire; neque contra populum Rom. armis contendere. Item quum ad oppidum accessisset, castraque ibi poneret; pueri mulieresque ex muro, passis manibus, suo more, pacem à Romanis petierunt.

XV. Pro his Divitiacus (nam post discessum Belgarum, dimissis Aeduorum copijs, ad eum reverterat,) facit verba. "Bellovacos omni tempore in fide atque amicitia civitatis Aeduae fuisse; impulsos à suis principibus, qui dicerent Aeduos, à Caesare in servitutem redactos, omnes indignitates contumeliasque perferre; et ab Aedulis defecisse, et populo R. bellum intulisse. Qui hujus consilii principes fuissent; quòd intelligerent quantum calamitatem civitati intulissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clementia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit; Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplificaturum; quorum auxiliis atque opibus, si qua bella inciderint, sustentare consueverint." Caesar, honoris Divitiaci atque Aeduorum causa, "sese eos in fidem recepturum, et conservaturum," dixit; et, quòd erat civitas magna, et inter Belgas auctoritate ac hominum multitudine praestabat, de obsides poposcit.

XVI. His traditis, omnibusque armis ex oppido collatis; ab eo loco, in fines Ambianorum pervenit; qui se, suaque omnia, sine mora, dediderunt. Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura moribusque Cae-

far quum quaereret, sic reperiebat: "Nullam aditum esse ad eos mercatoribus: nihil pati vini, reliquarumque rerum ad luxuriam pertinentium, inferri; quòd his rebus relanguescere animos, eorumque remitti virtutem existimarent: esse homines feros, magnaeque virtutis: increpitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo R. dedidissent, et patriam virtutem projecissent: confirmare sese, neque legatos missuros, neque ullam conditionem pacis accepturos." Quum per eorum fines tri-duo iter fecisset; inveniebat ex captivis, Sabín flumen ab castris suis non ampliùs millia passuum x abesse: trans id flumen omnes Nervios confedissee; adventumque ibi Romanorum expectare, unà cum Atrebatibus et Veromanduis finitimis suis; nam his utrisque persuaserant, ut eandem belli fortunam experirentur: expectari etiam ab his Atuaticorum copias, atque esse in itinere: mulieres, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quòd propter paludes exercitus aditus non esset.

XVII. Caesar, his rebus cognitis, exploratores centurionesque praemittit, qui locum castris idoneum deligant. Quumque ex deditis Belgis, reliquisque Gallis, complures Caesarem secuti, unum iter facerent; quidam ex his, (ut postea ex captivis cognitum est,) eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt; atque his demonstrarunt, inter singulas legiones, impedimentorum magnum numerum intercedere; neque esse quidquam negotii, quum prima legio in castra venisset, reliquaeque legiones magnum spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri: quà pulsa, impedimentisque direptis, futurum ut reliquae contra consistere non auderent. Adjuvabat etiam eorum consilium, qui rem deferebant; quod Nervii antiquitas, quum equitatu nihil possent, (neque enim ad hoc tem-

pus ei rei student, sed, quidquid possunt, pedestribus valent copiis:) quod facilius finitimorum equitatum, si praedandi causâ ad eos venisset, impedirent; teneris arboribus incisâ atque inflexis, crebrisque in latitudinem ramis enatis, et rubis sentibusque interjectis, effecerant ut, instar muri, hae sepes munimenta praebere: quod non modò intrari, sed ne perspicere quidem posset. In rebus quum iter agminis nostri impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii existimaverunt.

XVIII. Loca natura erat haec, quem nostri castris delegerant: collis ab summo aequaliter declivis, ad flumen Sabim, quod supra nominavimus, vergebat: ab eo flumine, pari acclivitate, collis nascebatur adversus hunc et contrarius, passus circiter 60; infimus, apertus; ab superiore parte, silvestris; ut non facillè introrsus perspicere posset. Intra eas silvas, hostes in occulto sese continebant: in aperto loco, secundum flumen, paucæ stationes equitum videbantur. Fluminis erat altitudo, circiter pedum III.

XIX. Caesar, equitatu praemisso, subsequerebatur omnibus copiis. Sed ratio ordoque agminis aliter se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam, quod hostis appropinquabat, consuetudine suâ Caesar vi legiones expeditas ducebat; post eas, totius exercitus impedimenta collocabat; inde duae legiones, quae proximè conscriptae erant, totum agmen claudebant, praesidioque impedimenti erant. Equites nostri cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi, cum hostium equitatu proelium committunt. Quum se illi identidem in silvas ad suos reciperent, ac rursus è silvâ in nostros impetum facerent; neque nostri longiùs, quàm quem ad finem porrecta ac loca aperta pertinebant, cedentes insequi auderent; interim legiones sex, quae primae venerant, opere dimenso, castra munire coeperunt. Ubi prima im-

pedimenta nostri exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa sunt; quod tempus inter eos committendi proelii convenerat: ut intra silvam aciem ordinesque constituerant, atque ipsi sese confirmaverant; subito omnibus copiis provolaverunt, impetumque in nostros equites fecerunt. His facile pulsas ac proturbatis, incredibili celeritate ad flumen decucurrerunt; ut penè uno tempore et ad silvas, et in flumine, et jam in manibus nostris hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso colle ad nostra castra, atque eos qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: vexillum proponendum; quod erat insigne, quum ad arma concurrere oporteret: signum tuba dandum: ab opere revocandi milites: qui paulò longius, aggeris petendi causa, processerant, accersendi: acies instruenda: milites cohortandi: signum dandum. Quarum rerum magnam partem temporis brevitatis, et incursus hostium, impeditabat. Iis difficultatibus duae res erant subsidio: scientia atque usus militum; quod superioribus proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minùs commode ipsi sibi praescribere, quàm ab aliis doceri, poterant: et quod ab opere singulisque legionibus singulos legatos Caesar discedere, nisi munitis castris, vetuerat. Hi, propter celeritatem et propinquitatem hostium, nihil jam Caesaris imperium spectabant; sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar, necessariis rebus imperatis; ad cohortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit: et ad legionem decimam devenit. Milites non longiore oratione est cohortatus, quàm uti suae pristinae virtutis memoriam retinerent; neu perturbarentur animo; hostiumque impetum fortiter sustinerent. Et quod non longius hostes aberant, quàm quò telum adjici pos-

set; proelii committendi signum dedit. Atque item in alteram partem cohortandi causa profectus, pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas, hostiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut, non modò ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas induendas; scutisque tegmenta detrahenda, tempus defuerit. Quam quisque in partem ab opere casu devenit, quaeque prima signa conspexit; ad haec constitit: ne, in quaerendis suis, pugnandi tempus dimitteret.

XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura, dejectusque collis, et necessitas temporis, quam ut rei militaris ratio atque ordo postulabat: quum diversis locis legiones aliae alià in parte hostibus resisterent; sepiibusque densissimis, ut antè demonstravimus, interjectis, prospectus impediretur: neque certa subsidia collocari; neque, quid in quaque parte opus esset, provideri; neque ab uno omnia imperia administrari, poterant. Itaque in tantà rerum iniquitate, fortunae quoque eventus varii sequebantur.

XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in sinistra parte aciei constiterant, pilis emissis, cursu ac lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atrebates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco superiore in flumen compulerunt; et transire conantes, insecuti gladiis, magnam partem eorum impeditam interfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt; et in locum iniquum progressi, rursus regressos ac resistentes hostes, redintegrato proelio, in fugam dederunt. Item alià in parte, diversae duae legiones, undecima et octava; profligatis Veromanduis, quibuscum erant congressi; ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur.

XXIV. At totis ferè à fronte et à sinistra parte nudatis castris: quum in dextro cornu legio duodecima, et, non magno ab eà intervallo, septima constitisset; omnes

Nervi confertissimo agmine, duce Boduognate, qui summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt: quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars summum locum castrorum petere coepit. Eodem tempore equites nostri, levisque armaturae pedites, qui cum his una fuerant quos primo hostium impetu pulsos dixeram; quum se in castra reciperent, adversa hostibus occurrebant; ac rursus aliam in partem fugam petebant. Et calones, qui à Decumanâ portâ ac summo jugo collis, nostros victores flumen transire conspexerant; praedandi causâ egressi; quum respexissent, et hostes in nostris castris versari vidissent, praecipites sese fugae mandabant. Simul eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fremitusque oriebatur: aliique aliam in partem perterriti ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites Treviri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singularis; qui, auxilii causâ à civitate missi, ad Caesarem venerant: quum multitudine hostium castra nostra compleri, legiones premi, et paenè circumventas teneri; calones, equites, funditores Numidas, diversos dissipatosque in omnes partes fugere vidissent; desperatis nostris rebus, domum contenderunt; Romanos pulsos superatosque; castris impedimentisque eorum hostes potitos; civitati renunciaverunt.

XXV. Caesar, ab decimae legionis cohortatione, ad dextrum cornu profectus: ubi suos urgeri; signisque in unum locum collatis, duodecimae legionis milites confertos sibi ipsis ad pugnam esse impedimento; quartae cohortis omnibus centurionibus occisis, signiferoque interfecto, signo amisso; reliquarum cohortium omnibus ferè centurionibus aut vulneratis, aut occisis; in his, primipilo P. Sextio Baeulo, fortissimo viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut jam se sustinere non posset; reliquos esse tardiores; et nonnullos à novissimis

desertos proelio excedere, ac tela vitare; hostes neque à fronte ex inferiore loco subeuntes intermittere, et ab utroque latere instare, et rem esse in angusto vidit; neque ullum esse subsidium, quod submitti posset; scuto ab novissimis uni militi detracto, (quod ipse eò sine scuto venerat,) in primam aciem processit; centurionibusque nominatim appellatis, reliquos cohortatus, milites signa inferre, et manipulos laxare iussit, quò faciliùs gladiis uti possent. Hujus adventu spe illatà militibus, ac redintegrato animo; quum pro se quisque in conspectu Imperatoris, etiam in extremis suis rebus, operam navare euperet; paullùm hostium impetus tardatus est.

XXVI. Caesar, quum septimam legionem, quae juxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset; Tribunos militum monuit, ut paullatim sese legiones conjungerent, et conversa signa in hostes inferrent. Quo facto: cum aliis alii subsidium ferrent; neque timerent, ne aversi ab hoste circumvenirentur; audaciùs resistere, ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legionum duarum, quae in novissimo agmine praesidio impedimentis fuerant; proelio nunciato, cursu incitato, in summo colle ab hostibus conspiciebantur: et T. Labienus, castris hostium potitus; et ex loco superiore, quae res in nostris castris gererentur, conspiciatus; decimam legionem subsidio nostris misit: qui, quum ex equitum et calonum fuga, quò in loco res esset, quantoque in periculo et castra et legiones et Imperator versaretur, cognovissent; nihil ad celeritatem sibi reliqui fecerunt.

XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti procubuissent, scutis innixi, proelium redintegrarent; tum calones, perterritos hostes conspicati, etiam inermes armatis occurrerent. Equites verò, ut turpitudinem fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnabant, quò se le-

gloriosis militibus praeferrent. At hostes, etiam in extrema spe salutis, tantam virtutem praestiterunt, ut, quum primi eorum cecidissent, proximi jacentibus insisterent, atque ex eorum corporibus pugnarent: his dejectis, et concervatis cadaveribus; qui superessent, ut ex tumulo, tela in nostros conlicerent, pilaeque intercepta remitterent. Ut non nequidquam tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse transire latissimum flumen, adscendere altissimas ripas, subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis, animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proello facto, et propè ad internecionem gente ac nomine Nerviorum redacta; majores natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria ac paludes collectos dixeramus; hac pugna nuntiata; quam victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum arbitarentur; omnium, qui supererant, consensu, legatos ad Caesarem miserunt, seque ei dediderunt. Et in commemoranda civitatis calamitate; ex DC, ad III senatores; ex hominum millibus LX, vix ad D, qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt. Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus misericordia videretur, diligentissime conservavit; suisque finibus atque oppidis uti iussit; et finitimis imperavit, ut ab injuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXIX. Atnatici, de quibus supra scripsimus; quum omnibus copiis auxilio Nervii venirent; hac pugna nuntiata, ex itinere domum reverterant; cunctis oppidis castellisque desertis, sua omnia in unum oppidum egregie naturâ munitum contulerunt; quod quum ex omnibus in circuitu partibus altissimae rupes despectusque haberet; una ex parte leniter acclivis aditus, in latitudinem non amplius CC pedum, relinquebatur: quem locum duplici altissimo muro munierant; tum magni ponderis saxa, et praecutae trabes in muro collocarant. Ipsi e-

rant ex Cimbris Teutonisque prognati: qui, quum iter in provinciam nostram atque Italiam facerent; his impedimentis, quae secum agere ac portare non poterant, extra flumen Rhenum depositis; custodias ex suis ac praesidio, vi millia hominum una reliquerunt. Hi, post eorum obitum, multos annos à finitimis exagitati; quum aliàs bellum inferrent, aliàs illatum defenderent; consensu eorum omnium pace factâ, hunc sibi domicilio locum delegerunt.

XXX. Ac, primo adventu exercitus nostri, crebras ex oppido excursions faciebant; parvulisque proeliis cum nostris contendeabant. Postea, vallo pedum XII, in circuitu XV millium, crebrisque castellis circummuniti; oppido sese continebant. Ubi, vineis actis, aggere exstructo, turrim constitui procul viderunt; primum irridere ex muro, atque increpitare vocibus; quò tanta machinatio ab tanto spatio instrueretur! quibusnam manibus aut quibus viribus, praesertim homines tantulae staturae (nam plerisque hominibus Gallis, prae magnitudine corporum suorum, brevitās nostra contemptui est,) tanti oneris turrim in muros sese collocare considerent!

XXXI. Ubi verò moveri, et appropinquare moenibus viderunt; novâ atque inusitatâ specie commoti, legatos ad Caesarem de pace miserunt. Qui ad hunc modum locuti: “Non se existimare Romanos sine ope deorum bellum gerere; qui tantae altitudinis machinationes tantâ celeritate promoverē, et ex propinquitate pugnare possent. Se, suaeque omnia, eorum potestati permittere” dixerunt. “Unum petere, ac deprecari: si fortè, pro suâ clementiâ ac mansuetudine, quam ipsi ab aliis audissent, statuisset Atuaticos esse conservandos; ne se armis despoliaret. Sibi omnes ferè finitimos esse inimicos, ac suae virtuti invidere; à quibus se defendere

traditis armis, non possent. Sibi praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis fortunam à populo R. pati, quam ab his per cruciatum intersol, inter quos dominari consueverant.

XXXII. Ad haec Caesar respondit: "Se magis consuetudine sua, quam merito eorum, civitatem conservaturum; si prius, quam arces murum attigisset, se dedidissent: sed deditiois nullam esse conditionem, nisi armis traditis. Se id, quod in Nervios fecisset, facturum; finitimisque imperaturum, ne quam dedititia populi R. injuriam inferrent." Re nuntiata ad suos; illi se, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum magnâ multitudine de muro in fossam, quae erat ante oppidum, jactâ; sic, ut propè summam muri aggerisque altitudinem acervi armorum adaequarent: et tamen circiter parte tertiâ (ut postea perspectum est) celatâ, atque in oppido retentâ: portis patefactis, eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vespere Caesar portas claudi, militesque ex oppido exire jussit; ne quam noctu oppidani à militibus injuriam acciperent. Illi, antè inito (ut intellectum est) consilio; quod, deditioe factâ, nostros praesidia non inducturos, aut denique indiligentiùs servaturos crediderant: partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis; partim, scutis ex cortice factis, aut viminibus intextis, quae subito (ut temporis exiguitas postulabat) pellibus induxerant: tertiâ vigiliâ, quâ minimè arduus ad nostras munitiones adscensus videbatur, omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt.

XXXIV. Celeriter, ut antè Caesar imperaverat, ignibus significatione factâ; ex proximis castellis eò concursus est: pugnatumque ab hostibus ita acriter; ut à viris fortibus, in extremâ spe salutis, iniquo loco, con-

IS DE BELLO GALLICO LIB. II.

tra eos qui ex vallo turribusque tela jacerent, pugnari debuit, quum in unâ virtute omnia spes salutis conlisteret. Occisâ ad hominum millibus iv, reliqui in oppidum rejecti sunt. Postridie ejus diei, refractis portis, quum jam defenderet nemo; atque intromissis militibus nostris; sectionem ejus oppidi universam Caesar vendidit. Ab his, qui emerant, capitum numerus ad eum relatus est millium LIII.

XXXV. Eodem tempore à P. Crasso, quem cum legione unâ miserat ad Venetos, Unellos, Obisimios, Curiosolitas, Sefuvios, Aulercos, Rhedones; quae sunt maritimae civitates, Oceanumque attingunt; certior factus est, omnes eas civitates in ditionem potestatemque populi Rom. esse redactas.

XXXVI. His rebus gestis, omni Galliâ pacatâ, tanta hujus belli ad Barbaros opinio perlata est, ut ab nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur legati ad Caesarem, quae se obsides daturas, imperata facituras, pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod in Italiam Illyricumque properabat; initâ proximâ aestate, ad se reverti jussit. Ipse, in Carnutes, Andes, Turones, quae civitates propinquae his locis erant ubi bellum gesserat, legionibus in hiberna deductis; in Italiam profectus est. Ob eas res, ex litteris Caesaris, dies xv supplicatio decreta est. Quod antè id tempus acciderat nulli.

FINIS LIBRI SECUNDI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER TERTIUS.

QUUM in Italiam proficisceretur Caesar; Ser. Galbam cum legione duodecimâ et parte equitatus, in Nantuates, Veragros, Sedunosque misit: qui à finibus Allobrogum, et lacu Lemano, et flumine Rhodano, ad summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit; quod iter per Alpes, quo itinere magno cum periculo magnisque portoriis mercatores ire consueverant, patefieri volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur; uti in iis locis legionem, hiemandi causâ, collocaret. Galba, secundis aliquot proeliis factis, castellisque compluribus eorum expugnatis; missis ad eum undique legatis, obsidibusque datis, et pace factâ; constituit cohortes duas in Nantuatibus collocare: ipse cum reliquis ejus legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur Octodurus, hiemare: qui vicus positus in valle, non magnâ adjectâ planicie, altissimis montibus undique continetur. Quum hic in duas partes flumine divideretur; alteram partem ejus vici, Gallis concessit; alteram vacuum ab illis relictam, cohortibus ad hiemandum attribuit. Eum locum vallo fossâque munivit.

II. Quum dies hibernorum complures transissent, frumentumque eò comportari iussisset: subito per exploratores certior factus est, ex eâ parte vici, quam Gallis concesserat, omnes noctu discessisse; montesque, qui impenderent, à maximâ multitudine Sedunorum et Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent. Primum, quòd legionem, neque eam plenissimam; detractis cohortibus duabus; et compluribus sigillatim, qui com meatûs petendi causâ missi erant, absentibus; propter paucitatem despiciebant: tum etiam, quòd, propter iniquitatem loci: quum ipsi ex montibus in vallem decurrerent, et tela conjicerent; ne primum quidem posse impetum sustineri existimabant. Accedebat, quòd suos ab se liberos abstractos obsidum nomine dolebant; et Romanos, non solum itineris causâ, sed etiam perpetuae possessionis, culmina Alpium occupare conari, et ea loca finitimae provinciae adungere, sibi persuasum habebant.

III. His nunciis acceptis, Galba; quum neque opus hibernorum, munitionesque plenè essent perfectae; neque de frumento, reliquoque com meatu, satis esset provisum; quòd, deditioe factâ, obsidibusque acceptis, nil de bello timendum existimaverat: consilio celeriter convocato, sententias exquirere coepit. Quo in consilio; quum tantum repentini periculi praeter opinionem accidisset; ac jam omnia ferè superiora loca, multitudine armatorum completa conspicerentur; neque subsidio venire, neque commentus supportari, interclusis itineribus, posset: propè jam desperatâ salute, nonnullae hujusmodi sententiae dicebantur; ut, impedimentis relictis, eruptione factâ, iisdem itineribus, quibus eò pervenissent, ad salutem contenderent. Majori tamen parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio, interim rei eventum experiri, et castra defendere.

IV. Brevi spatio interjecto; vix ut his rebus, quas constituisent, collocandis atque administrandis tempus daretur: hostes ex omnibus partibus, signo dato, decurrere; lapides gaesaeque in vallum conjicere. Nostri, primò integris viribus fortiter repugnare, neque ullum frustra telum ex loco superiore mittere: ut quaeque pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur, eò occurrere et auxilium ferre: sed hoc superari, quò diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant, alii integris viribus succedebant. Quarum rerum à nostris, propter paucitatem, fieri nihil poterat: ac non modò defesso, ex pugna excedendi; sed ne faucio quidem, ejus loci, ubi constiterat, relinquendi, ac sui recipiendi, facultas dabatur.

V. Quum jam amplius horis vi continenter pugnaretur: ac non solum vires, sed etiam tela nostris deficerent: atque hostes acrius instarent: languidioribusque nostris, vallum scindere, et fossas complere coepissent; resque esset jam ad extremum deducta casum: P. Sextius Baculus, primipili centurio, quem Nervico proelio compluribus confectum vulneribus diximus; et item C. Volusenus tribunus militum, vir et consilii magni et virtutis; ad Galbam accurrunt, atque unam esse spem salutis docent, si, eruptione facta, extremum auxilium experirentur. Itaque, convocatis centurionibus, celeriter milites certiores facit, paullisper intermitterent proelium, ac tantummodò tela missa exciperent, seque ex labore reficerent; post, signo dato, è castris erumperent, atque omnem spem salutis in virtute ponerent. Quod jussi sunt, faciunt: ac subito omnibus portis eruptione facta; neque cognoscendi quid fieret, neque sui colligendi, hostibus facultatem relinquunt. Ita commutata fortuna; eos, qui in spem potiendorum castrorum venerant, undique circumventos interficiunt; et ex homi-

num millibus amplius xxx, (quem numerum barbarorum ad castra venisse constabat,) plus tertiâ parte interfectâ, reliquos perterritos in fugam conjiciunt: ac ne in locis quidem superioribus consistere patientur. Sic omnibus hostium copiis fuis, armisque exutis; se in castra munitionesque suas recipiunt.

VI. Quo proelio facto; quod saepius fortunam tentare Galba nolebat, atque alio sese in hibernis consilio venisse meminerat, aliis occurriffe rebus videbat: maxime, frumenti commeatûsque inopiâ permotus: postero die, omnibus ejus vici aedificiis incensis, in Provinciam reverti contendit. Ac nullo hoste prohibente, aut iter demorante; incolumem legionem in Nantuates, inde in Allobrogas, perduxit; ibique hiemavit.

VII. His rebus gestis: quum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret; superatis Belgis, expulsis Germanis, victis in Alpibus Sedunis: atque ita, initâ hieme, in Illyricum profectus esset; quod eas quoque nationes adire, et regiones cognoscere volebat: subitum bellum in Galliâ coortum est. Ejus belli haec fuit causa. P. Crassus adolescens cum legione vii: proximus mare Oceanum in Andibus hiemabat. Is, quod in his locis inopia frumenti erat; praefectus tribunusque militum complures in finitimas civitates, frumenti petendi causâ, dimisit. Quo in numero erat T. Tervasidius, missus in Eusubios; M. Trebius Gallus, in Curiosolitas; Q. Velanius, cum T. Silio, in Venetos.

VIII. Hujus civitatis est longè amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum: quod et staves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consueverunt: et scientiâ atque usu nauticarum rerum caeteros antecedunt: et in magno impetu maris, atque aperto; paucis portubus interjectis, quos tenent ipsi; omnes ferè, qui eodem mari uti consueverunt, habent vec-

tigales. Ab iis fit initium retinendi Silli atque Velanii; quod per eos, suos se obsides, quos Crasso dedissent, recuperaturos existimabant. Horum auctoritate finitimi adducti, (ut sunt Gallorum subita et repentina consilia,) eadem de causâ Trebium Terrasidumque retinent: et celeriter missis legatis, per suos principes inter se conjurant; nihil, nisi communi consilio, acturos; eundemque omnis fortunæ exitum esse laturos: reliquasque civitates sollicitant, ut in eâ libertate, quam à majoribus acceperant, permanere, quàm Romanorum servitutem perferre, mallent. Omni orâ maritimâ celeriter ad suam sententiam perductâ; communem legationem ad P. Crassum mittunt; "si velit suos recipere, obsides sibi remittat."

IX. Quibus de rebus Caesar à Crasso certior factus; quod ipse aberat longius; naves interim longas aedificari in flumine Ligeri, quod influit Oceanum; remiges ex Provinciâ institui, nautas gubernatoresque comparari, jubet. His rebus celeriter administratis; ipse, quum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti, reliquæque item civitates, cognito Caesaris adventu: simul quod, quantum in se facinus admisissent, intelligebant; legatos, quod nomen apud omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincula coniectos: pro magnitudine periculi bellum parare, et maxime ea, quæ ad usum navium pertinerent, providere instituunt; hoc majore spe, quod multum naturâ loci confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis; navigationem impeditam propter inscientiam locorum paucitatemque portuum, sciebant: neque nostros exercitus, propter frumenti inopiam, diutius apud se morari posse, confidebant: ac jam, ut omnia contra opinionem acciderent, tamen se plurimum navibus posse. Romanos, neque ullam facultatem

habere navium; neque eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus, insulas novisse: ac longè aliam esse navigationem in concluso mari, atque in vastissimo atque apertissimo Oceano, perspiciebant. His initis consiliis; oppida muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant; naves in Venetiam, ubi Caesarem primum bellum gesturum constabat, quàm plurimas possunt, cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismios, Lexobios, Nannetes, Ambianos, Morinos, Diablintes, Menapios adsciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regiones posita est, accersunt.

X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra ostendimus. Sed tamen multa Caesarem ad id bellum incitabant: injuriae retentorum equitum Romanorum: rebellio facta post deditionem: defectio, datis obsidibus: tot civitatum conjuratio: in primis, ne, hac parte neglecta, reliquae nationes idem sibi licere abitrarentur. Itaque quum intelligeret, omnes ferè Gallos novis rebus studere, et ad bellum mobiliter celeriterque excitari; omnes autem homines naturam libertati studere, et conditionem servitutis odisse: prius quàm plures civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distribuendum exercitum putavit.

XI. Itaque T. Labienum legatum in Treviros, qui proximi Rheno flumini sunt, cum equitatu mittit. Huic mandat: "Rhemos reliquosque Belgas adeat, atque in officio contineat: Germanosque, qui auxilio à Belgis accersiti dicebantur; si per vim navibus flumen transire conentur, prohibeat." P. Crassum cum cohortibus legionariis XII, et magno numero equitatus, in Aquitaniam proficisci jubet; ne ex his nationibus auxilia in Galliam mittantur, ac tantae nationes conjungantur. Q. Titurium Sabinum legatum cum legionibus III, in Unellos, Curiosolitas, Lexoviosque mittit; qui eam

manum distinendam curet. D. Brutum adolescentem classi Gallicisque navibus, quas ex Pictonibus Santonisque et reliquis pacatis regionibus convenire jusserat, praeficit; et, quum primum posset, in Venetos proficisci jubet. Ipse eò pedestribus copiis contendit.

XII. Erant ejusmodi ferè situs oppidorum, ut posita in extremis linguis promontoriisque, neque pedibus aditum haberent, quum ex alto se aestus incitavisset, quod bis semper accidit horarum xii spatio; neque navibus, quòd rursus minuente aestu naves in vadis afflitterentur. Ita utrâque re oppidorum oppugnatio impediabatur. Ac, si quando magnitudine operis fortè superati; extruso mari aggere ac molibus, atque his fermè moenibus adaequatis; suis fortunis desperare coeperant: magno numero navium appulso, cujus rei summam facultatem habebant, sua deportabant omnia; seque in proxima oppida recipiebant: ibi se rursus iisdem opportunitatibus loci defendebant. Hoc eò faciliùs magnam partem aestatis faciebant; quòd nostrae naves tempestatibus detinebantur; summaque erat vasto atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac pròpè nullis portubus, difficultas navigandi.

XIII. Namque ipforum naves ad hunc modum factae armataeque erant. Carinae aliquanto planiores, quàm nostrarum navium; quò faciliùs vada ac decesum aestus excipere possent: prorae admodum erectae; atque item pupes ad magnitudinem fluctuum tempestatumque accommodatae: naves totae factae ex robore, ad quamvis vim et contumeliam perferendam: transtra ex pedilibus in latitudinem trabibus, confixa clavis ferreis, digiti pollicis crassitudine: anchorae, pro funibus, catenis ferreis revinctae: pelles pro velis, alutaeque tenuiter confectae; sive propter lini inopiam, atque ejus usûs inscientiam; sive, quod est magis verisimile, quòd tantas

tempestates Oceani, tantosque impetus ventorum sustineri, ac tanta onera navium regi velis, non satis commodè posse arbitrabantur. Cum his navibus, nostrae classi ejusmodi congressus erat; ut una celeritate, et pulsu remorum praestaret; reliqua, pro loci naturâ, pro vi tempestatum, illis essent aptiora et accommodatiora: neque enim his nostrae rostro nocere poterant, (tanta in his erat firmitudo;) neque propter altitudinem, faciliè telum adjiciebatur; et eadem de causâ minùs commodè scopulis continebantur. Accedebat ut, quum saevire ventus coepisset, et se vento dedissent; et tempestatem ferrent faciliùs, et in vadis consisterent tutiùs, et, ab aestu derelictae, nihil saxa et cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus casus erant extimescendi.

XIV. Compluribus expugnatis oppidis, Caesar; ubi intellexit frustra tantum laborem sumi, neque hostium fugam captis oppidis reprimi, neque his noceri posse; statuit expectandam classem. Quae ubi convenit, ac primùm ab hostibus visa est; circiter cccx naves eorum paratissimae, atque omni genere armorum ornatissimae, è portu profectae, nostris adversae constiterunt. Neque satis Bruto, qui classi praeerat; neque tribunis militum centurionibusque, quibus singulae naves erant attributae; constabat, quid agerent, aut quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri non posse cognoverant: turribus autem excitatis; tamen has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat, ut neque ex inferiore loco satis commodè tela adjici possent, et missa à Gallis graviùs acciderent. Una erat magno usui res praeparata à nostris; falces praecutuae, insertae affixaeque longuriis, non absimili formâ muralium falcium. His quum funes, qui antennis ad malos destinabant, comprehensi adductique erant; navigio remis incitato, prae rumpebantur; quibus abscissis, antennae necessariò concidebant: ut,

quum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret; his ereptis, omnis usus navium uno tempore eriperetur. Reliquum erat certamen positum in virtute; quâ nostri milites faciliè superabant; atque eò magis, quòd in conspectu Caesaris atque omnis exercitûs res gerebatur; ut nullum paullò fortius factum latere posset: omnes enim colles, et loca superiora, unde erat propinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Disiectis, ut diximus, antennis: quum singulas binæ aut ternæ naves circumstiterent; milites summâ vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod postquam barbari fieri animadverterunt; expugnatâ compluribus navibus; quum ei rei nullum reperiretur auxilium; fugâ salutem petere contenderunt. Ac, jam conversis in eam partem navibus, quò ventus ferebat; tanta subitò malacia ac tranquillitas exstitit, ut se loco movere non possent. Quæ quidem res ad negotium conficiendum maximè fuit opportuna: nam singulas nostri confectati, expugnaverunt; ut perpaucae ex omni numero, noctis interventu, ad terram pervenerint; quum ab hora iv usque ad Solis occasum pugnaretur.

XVI. Quo proelio, bellum Venetorum totiusque orae maritimæ confectum est. Nam quum omnis juvenus, omnes etiam gravioris ætatis, in quibus aliquid consilii aut dignitatis fuit, eò convenerant; tum, navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant. Quibus amissis; reliqui, neque quò se reciperent, neque quemadmodum oppida defenderent, habebant. Itaque se, suæque omnia, Caesari dediderunt. In quos eò gravius Caesar vindicandum statuit, quò diligentius in reliquum tempus à barbaris jus legatorum conservaretur. Itaque, omni senatu necato, reliquos sub coronâ vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis geruntur; Q. Titurius Sabinus cum his copiis, quas à Caesare acceperat, in fines Unellorum pervenit. His praeerat Viridovix; ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum, quae defecerant; ex quibus exercitum magnasque copias coëgerat. Atque his paucis diebus, Aulerci, Ebuovices, Lexoviique, senatu suo interfecto, quod auctores belli esse volebant; portas clausurunt, seque cum Viridovice conjunxerunt: magnaue praeterea multitudo undique ex Galliâ perditorum hominum latronumque convenerat; quos spes praedandi, studiumque bellandi, ab agriculturâ et quotidiano labore revocabat.

XVIII. Sabinus, idoneo omnibus rebus loco, castris sese tenebat; quum Viridovix contra eum duum millium spatio confedisset, quotidieque productis copiis pugnandi potestatem faceret: ut jam non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret, sed etiam nostrorum militum vocibus nonnihil carperetur; tantamque opinionem timoris praebebat, ut jam ad vallum castrorum hostes accedere auderent. Id eâ causâ faciebat, quod cum tantâ multitudine hostium; praesertim eo absente, qui summam imperii teneret; nisi aequo loco, aut opportunitate aliquâ datâ, legato dimicandum non existimabat.

XIX. Hâc confirmatâ opinione timoris; idoneum quendam hominem et callidum delegit Gallum, ex iis quos auxilii causâ secum habebat. Huic magnis praemiis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes transseat: quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfugâ ad eos venit, timorem Romanorum proponit; quibus angustis ipse Caesar à Venetis prematur, docet: neque longiùs abesse, quin proximâ nocte Sabinus clam ex castris exercitum educat, et ad Caesarem, auxilii ferendi causâ, proficiscatur. Quod ubi auditum est; conclamant omnes, occasionem negotii bene gerendi amitten-

dam non esse: ad castra iri oportere. Multae res ad hoc consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sabini cunctatio; perfugae confirmatio; inopia cibariorum, cui rei parum diligenter ab his erat provisum; spes Venetici belli; et quod ferè libenter id, quod volunt homines, credunt. Iis rebus adducti, non prius Viridovicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quàm ab his sit concessum, arma uti capiant, et ad castra contendant. Quà re concessa: laeti, velut exploratà victorià; sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant; ad castra pergunt.

XX. Locus erat castrorum editus, et paullatim ab imo acclivis, circiter passus M. Huc magno cursu contenderunt, ut quàm minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur; exanimatique pervenerunt. Sabinus, suos hortatus, cupientibus signum dat. Impeditis hostibus, propter ea, quae ferebant, onera; subito duabus portis eruptionem fieri jubet. Factum est opportunitate loci, hostium inscientià ac defatigatione, virtute militum, ac superiorum pugnarum exercitatione; ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent; ac statim terga verterent. Quos impeditos, integris viribus milites nostri consecuti, magnum numerum eorum occiderunt: reliquos, equites consecuti; paucos, qui ex fugà evaserant, reliquerunt. Sic, uno tempore, et de navali pugnà Sabinus, et de Sabini victorià Caesar certior factus est. Civitatesque omnes se statim Titurio dederunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minimè resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XXI. Eodem ferè tempore P. Crassus, quum in Aquitaniam pervenisset; quae pars, ut antè dictum est, et regionum latitudine, et multitudine hominum, ex tertia parte Galliae est aestimanda: quum intelligeret in illis locis;

sibi bellum gerendum, ubi paucis antè annis L. Valerius Praeconinus legatus, exercitu pulso, interfectus esset; atque unde L. Manilius Proconsul, impedimentis amissis, profugisset: non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intelligebat. Itaque, re frumentariâ provisâ; auxiliis, equitatuque comparato; multis praeterea viris fortibus Tolosâ, Carcasone, et Narbone, (quae sunt civitates Galliae provinciae, finitimae his regionibus,) nominatim evocatis; in Sotiatium fines exercitum introduxit. Cujus adventu cognito: Sotiates, magnis copiis coactis; equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti; primum equestre proelium commiserunt. Deinde, equitatu suo pulso, atque insequentibus nostris; subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi, nostros disiectos adorti, proelium renovârunt.

XXII. Pugnatum est diu, atque acriter; quum Sotiates, superioribus victoriis freti, in suâ virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent; nostri autem, quid sine Imperatore, et sine reliquis legionibus, adolescentulo duce, efficere possent, perspicere cuperent. Tandem tamen, confecti vulneribus hostes, terga vertere. Quorum magno numero interfecto, Crassus ex itinere oppidum Sotiatium oppugnare coepit; quibus fortiter resistentibus, vineas turrestque egit. Illi, aliâ eruptione tentatâ, aliâs cuniculis ad aggerem vineasque actis; cujus rei sunt longè peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturae sunt: ubi diligentia nostrorum, nihil his rebus profici posse intellexerunt; legatos ad Crassum mittunt: seque in deditio-nem ut recipiat, petunt. Quâ re impetratâ; arma tradere jussi, faciunt.

XXIII. Atque in eâ re omnium nostrorum intentis, animis: aliâ ex parte oppidi Adiatomus, qui summam

imperii tenebat; cum de devotis (quos illi Soldurios appellant: quorum haec est conditio, ut omnibus in vita commodis una cum his fruantur, quorum se amicitiae dediderint: si quid illi per vim accidat; aut eundem casum una ferant, aut sibi mortem consciscant: neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui, eo interfecto cuius se amicitiae devovisset, mori recusaret:) cum illi Adiatomus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, quum ad arma milites concurrissent, vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum est. Ut tamen eadem deditionis conditione uteretur, à Crasso impetravit.

XXIV. Armis obsidibusque acceptis; Crassus in fines Vocationum et Tarusatum profectus est. Tum verò barbari commoti; quòd oppidum et naturà loci et manu munitum, paucis diebus, quibus eò ventum fuerat, expugnatum cognoverant: legatos quoquoque dimittere, conjurare, obsides inter se dare, copias parare coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, quae sunt citerioris Hispaniae, finitimae Aquitaniae: inde auxilia ducereque accersuntur: quorum adventu, magnà cum auctoritate et magnà cum hominum multitudine bellum gerere conantur. Duces verò ii deliguntur, qui una cum Q. Sertorio omnes annos fuerant, summamque scientiam rei militaris habere existimabantur. Ii, consuetudine populi Romani, loca capere, castra munire, commeatibus nostros intercludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit; suas copias propter exiguitatem non facile diduci; hostem et vagari, et vias obsidere, et castris satis praesidii relinquere; ob eam causam minùs commodè frumentum commeatumque sibi supportari; in dies hostium numerum augeri: non cunctandum existimavit, quin pugnam decertaret. Hanc re ad consilium

delatâ; ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem pugnae constituit.

XXV. Primâ luce, productis omnibus copiis, duplici acie instructâ, auxiliisque in mediam aciem coniectis; quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, etsi propter multitudinem, et veterem belli gloriam, paucitatemque nostrorum, se tutò dimicatuuros existimabant; tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis, com metu intercluso, sine ullo vulnere victoriâ potiri: et si, propter inopiam rei frumentariae, Romani sese recipere coepissent; impeditos agmine, et sub sarcinis inferiores animo, adoriri cogitabant. Hôc consilio probato ab duobus; productis Romanorum copiis, sese castris tenebant.

XXVI. Hâc re perspectâ, Crassus; quum sua cunctatio atque opinio timidiore hostes, nostros milites alacriores ad pugnandum effecisset; atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur; cohortatus suos, omnibus cupientibus, ad hostium castra contendit. Ibi, quum alii fossas complerent; alii, multis telis coniectis, defensores vallo munitionibusque depellerent; auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis, et ad aggerem cespitibus comportandis, speciem atque opinionem pignantium praeberent; quum item ab hostibus constanter, ac non timidè, pugnaretur; telaque, ex loco superiore missa, non frustra acciderent: equites, circumitis hostium castris, Crasso renunciaverunt, "non eâdem esse diligentia ab Decumana portâ castra munita, facilemque aditum habere."

XXVII. Crassus, equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent; quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum; eductis quatuor cohortibus, quae, praesidio castris relictæ,

integrae ab labore erant; et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent; omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis, celeriter ad eas, quas diximus, munitiones pervenerunt: atque his proruptis, prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri, aut, quid rei gereretur, cognosci posset. Tum verò, clamore ab eâ parte audito; nostri, re-dintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi, desperatis omnibus rebus, se per munitiones dejicere, et fugâ salutem petere contenderunt. Quos equitatus apertissimis campis consecutus: ex millium L numero, quae ex Aquitaniâ Cantabrisque venisse constabat, vix quartâ parte relicta; multâ nocte se in castra recepit.

XXVIII. Hâc auditâ pugna; maxima pars Aquitaniae sese Crasso deditit, obsidesque ultro misit, quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Preciani, Vocates, Tarusates, Elusates, Garites, Aufci, Garumni, Siburzates, Cocofatesque. Paucae ultimae nationes; anni tempore confisae, quòd hiems suberat; id facere neglexerunt.

XXIX. Eodem ferè tempore Caesar, etsi propè exacta jam aetas erat; tamen quòd, omni Galliâ pacatâ, Morini Menapiique supererant, qui in armis essent, neque ad eum umquam legatos de pace misissent; arbitratus id bellum celeriter confici posse, eò exercitum adduxit. Qui longè aliâ ratione, ac reliqui Galli, bellum agere instituerunt. Nam, quòd intelligebant maximas nationes, quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse; continentisque silvas ac paludes habebant: eò se, suaeque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum quum pervenisset Caesar, castraque munire institisset; neque hostis interim visus esset: dispersis in opere

68 DE BELLO GALLICO LIB. III.

nostris, subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt; et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma ceperunt, eosque in silvas repulerunt; et, compluribus interfectis, longius impeditioribus locis secuti, paucos ex suis deperdiderunt.

XXX. Reliquis deinceps diebus, Caesar silvas caedere instituit: et, ne quis inermibus, imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat, et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate, magno spatio paucis diebus confecto; quum jam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur; ipsi densiores silvas peterent; ejusmodi tempestates sunt consecutae, uti opus necessario intermitteretur; et continuatione imbrium, diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque, vastatis omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis, Caesar exercitum reduxit; et in Aulercis, Lexoviisque, reliquis item civitatibus, quae proximè bellum fecerant, in hibernis collocavit.

FINIS LIBRI TERTII

OC CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER QUARTUS.

EA, quae secuta est, hieme; qui fuit annus Cn. Pompeio, M. Crasso Coss. Usipetes Germani, et item Tenchtheri, magnâ cum multitudine hominum, flumen Rhenum transierunt; non longè à mari, quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit; quòd ab Suevia complures annos exagitati, bello premebantur, et agriculturâ prohibebantur.

II, Suevorum gens est longè maxima et bellicosissima Germanorum omnium. Ii centum pagos habere dicuntur; ex quibus quotannis singula millia armatorum, bellandi causâ, suis ex finibus educunt; reliqui, qui domi manent, pro se atque illis colunt: hi rursus invicem anno post, in armis sunt; illi domi remanent. Sic neque agricultura, neque ratio atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati agri apud eos nihil est: neque longiùs anno remanere uno in loco, colendi causâ; licet: neque multum frumento, sed maximam partem lacte atque pecore vivunt; multumque sunt in venerationibus; quae res et cibi genere, et quotidianâ exercitatione, et libertate vitae, (quòd à pueris nullo officio

aut disciplina assuefacti, nihil omnino contra voluntatem suam) et vires alit, et immani corporum magnitudine efficit. Atque in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis frigidissimis neque vestitus, praeter pelles, habeant quidquam; quarum propter exiguitatem, magna est corporis pars aperta: et laventur in fluminibus. Mercatoribus est ad eos aditus; magis eò, ut, quae bello ceperint, quibus vendant, habeant; quam quò ullam rem ad se importari desiderent. Quia etiam iumentis, quibus maximè Galli delectantur, quaeque impenso parant pretio, Germani importatis non utuntur; sed, quae sunt apud eos nata prava atque deformia, haec quotidianà exercitatione, summi ut sint laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis desiliunt, ac pedibus proeliantur; eosque eodem remanere vestigio assuefaciunt; ad quos se celeriter, quum usus est, recipiunt: neque eorum moribus turpius quidquam, aut inertius habetur, quàm ephippiis uti: itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum, quamvis pauci, adire audent. Vinum ad se omnino importari non sinunt; quòd eà re ad laborem ferendum remollescere homines, atque effoeminari arbitrantur. Publicè maximam putant esse laudem, quàm latissimè à suis finibus vacare agros. Hanc re significari; magnum numerum civitatum, suam vim sustinere non potuisse. Itaque unà ex parte à Suevis, circiter millia passuum DC, agri vacare dicuntur.

III. Ad alteram partem succedunt Ubii. Quorum fuit civitas ampla atque florens, ut est captus Germanorum; et qui paullò sunt ejusdem generis etiam caeteris humaniores; propterea quòd Rhenum attingunt, multumque ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinquitatem Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos quum Suevi, multis saepe bellis experti; propter am-

plitudinem gravitatemque civitatis, sinibus expellere non potuissent: tamen vestigales sibi fecerunt, ac multò humiliores infirmioresque redegerunt.

IV. In eadem causa fuerunt Ulpetes et Tenchtheri, quos supra diximus. Qui complures annos Sueverum vim sustinuerunt; ad extremum tamen agris expulsi, et multis locis Germaniae triennium vagati, ad Rhenum pervenerunt: quas regiones Menapii incolebant; et, ad utramque ripam fluminis, agros, aedificia, vicosque habebant; sed tantae multitudinis adventu perterriti, ex his aedificiis, quae trans flumen habuerant, demigraverunt; et cis Rhenum dispositis praesidiis, Germanos transire prohibebant. Illi, omnia experti: quum neque vi contendere, propter inopiam navium; neque clam transire, propter custodias Menapiorum, possent; reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt; et, tridui viam progressi, rursus reverterunt; atque omni hóc itinere unà nocte equitatu confecto, inscios inopinantesque Menapios oppresserunt; qui de Germanorum discessu per exploratores certiores facti, sine metu trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His interfectis, navibusque eorum occupatis: priusquam ea pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior fieret, flumen transierunt: atque, omnibus eorum aedificiis occupatis, reliquam partem hiemis se eorum copiis aluerunt.

V. His de rebus Caesar certior factus, et infirmitatem Gallorum veritus; quòd sunt in consiliis capiendis mobiles, et novis plerumque rebus student; nihil his committendum existimavit. Est autem hoc Gallicae consuetudinis; ut et viatores, etiam invitos, consistere cogant; et quòd quisque eorum de quàque re audierit, aut cognoverit, quaerant: et mercatores in oppidis vulgus circumstiat; quibus ex regionibus veniant, quasque ibi res cognoverint, pronunciare cogant. His rumori-

bus atque auditionibus permoti, de summis saepe rebus consilia ineunt: quorum eos è vestigio poenitere necesse est; quum incertis rumoribus serviant; et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant. Quà consuetudine cognitâ, Caesar, ne graviori bello occurreret; maturius, quàm consueverat, ad exercitum profisciscitur. Eò quum venisset; ea, quae fore suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes à nonnullis civitatibus ad Germanos; invitosque eos, uti ab Rheno discederent; omniaque, quae postulassent, ab se fore parata. Quâ spe adducti Germani, latius jam vagabantur; et in fines Eburonum et Condrusorum, qui sunt Trevirorum clientes, pervenerant. Principibus Galliae evocatis; Caesar ea, quae cognoverat, dissimulanda sibi existimavit: eorumque animis permulsis et confirmatis, equitatuque imperato, bellum cum Germanis gerere constituit.

VI. Re frumentariâ comparatâ, equitibusque delectis; iter in ea loca facere coepit, quibus in locis Germanos esse audiebat. A quibus quum paucorum dierum iter abesset; legati ad eum venerunt, quorum haec fuit oratio: "Germanos neque priores populo R. bellum inferre; neque tamen recusare, si laceffantur, quin armis contendant: quòd Germanorum consuetudo haec sit à maioribus tradita; quicumque bellum inferant, resistere, neque deprecari: hoc tamen dicere; venisse invitos, ejectos domo. Si suam gratiam Romani velint, posse eis utiles esse amicos. Vel sibi agros attribuant; vel patiantur tenere eos, quos armis possederint. Sese unis Suevis concedere, quibus ne dii quidem immortales pares esse possint: reliquum quidem in terris esse neminem, quem non superare possint." Ad haec Caesar, quae visum est, respondit. Sed exitus fuit orationis: "sibi nullam cum his amicitiam esse posse, si in Galliâ remanerent: neque verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, a-

lienos occupare: neque ullos in Galliâ vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine injuriâ possint: sed licere, si velint, in Ubiorum finibus consistere; quorum sint legati apud se, et de Suevorum injuriis querantur, et à se auxilium petant: hoc se ab Ubiis impetraturum." Legati haec se ad suos relatueros dixerunt; et, re deliberatâ, post diem tertium ad Caesarem reversuros: interea ne propius se castra moveret, petierunt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse dixit: cognoverat enim magnam partem equitatûs ab iis aliquot diebus antè, praedandi frumentandique causâ, ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos expectari equites, atque ejus rei causâ moram interponi, arbitrabatur.

VII. Mosa profluit ex monte Vogeso, qui est in finibus Lingonum; et parte quâdam Rheni receptâ, quae appellatur Vhalis, insulam efficit Batavorum; neque longius ab eo millibus passuum LXXX in Oceanum transit. Rhenus autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt; et longo spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum, Mediomatricorum, Triboccorum, Trevirorumque citatus fertur: et, ubi Oceano appropinquat, in plures diffuit partes; multis ingentibusque insulis effectis, quarum pars magna à feris barbarisque nationibus incolitur, (ex quibus sunt, qui piscibus, atque ovium avium, vivere existimantur;) multisque capitibus in Oceanum influit.

VIII. Caesar, quum ab hoste non amplius passuum XII millibus abesset; ut erat constitutum, ad eum legati revertuntur: qui in itinere congressi, magnopere, "ne longius progrediretur," orabant. Quum id non impetrassent; petebant, "utl ad eos equites, qui agmen antecessissent, praemitteret; eosque pugna prohiberet: si-bique utl potestatem faceret, in Ubios legatos mittendi: quorum si principes ac senatus sibi jurejurando fidem fe-

cissent; eâ conditione, quae à Caesare ferretur, se usus ostendebant: ad has res conficiendas, sibi tridui spatium daret." Haec omnia Caesar eodem illò pertinere arbitrabatur, ut, tridui morâ interpositâ, equites eorum, qui abessent, reverterentur. Tamen " sese non longius millibus passuum IV, aquationis causâ, processurum eo die" dixit: " huc postero die quàm frequentissimi convenirent, ut de eorum postulatis cognosceret." Interim ad praefectos, qui cum omni equitatu antecesserant, mittit qui nunciarent, ne hostes proelio lacefferent; et, si ipsi lacefferentur, sustinerent, quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

IX. At hostes, ubi primùm nostros equites conspexerunt, quorum V millium erat numerus; quum ipsi non amplius DCCC equites haberent; quòd ii, qui frumentandi causâ ierant trans Mosam, nondum redierant: nihil nostris timentibus, quòd legati eorum paulò antè à Caesare discesserant, atque is dies inductis erat ab iis petitus; impetu factò, celeriter nostros perturbaverunt. Rursus resistentibus nostris; consuetudine suâ, ad pedes desilierunt: suffossisque equis, compluribusque nostris dejectis, reliquos in fugam coniecerunt; atque ita perterritos egerunt, ut non priùs fugâ desisterent, quàm in conspectum agminis nostri venissent. In eo proelio, ex equitibus nostris interficiuntur IV et LXX: in his vir fortissimus Piso Aquitanus, amplissimo genere natus, cuius avus in civitate suâ regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appellatus. Hic, quum fratri intercluso ab hostibus auxillium ferret, illum ex periculo eripuit; ipse, equo vulnerato, dejectus, quoad potuit, fortissimè restitit. Quum circumventus, multis vulneribus acceptis, cecidisset; atque id frater, qui jam proelio excesserat, procul animadvertisset; incitato equo, sese hostibus obtulit, atque interfectus est.

X. Hòc proelio factò; Caesar neque jam sibi legatos audiendos, neque conditiones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui, per dolum atque insidias petità pace, ultro bellum intulissent. Exspectare verò dum hostium copiae augerentur, equitatusque reverteretur; summae dementiae esse judicabat. Et, cognitá Gallorum infirmitate; quantum jam, apud eos, hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat: quibus, ad consilia capienda, nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus; et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae intermitteret: opportunissima res accidit; quòd postridie ejus diei manè, eadè et perfidià et simulatione usi Germani, frequentes, omnibus principibus majoribusque natu adhibitis, ad eum in castra venerunt; simul, ut dicebatur, sui purgandi causà, quòd, contrà atque esset dictum, et ipsi petissent, proelium pridie commississent; simul, ut, si quid possent, de induciis fallendo impetrarent. Quos sibi Caesar oblatus gavissus, retineri jussit: ipse omnes copias castris eduxit; equitatum, quòd recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi jussit.

XI. Acie triplici instructà, et celeriter viii millium itinere confecto; priùs ad hostium castra pervenit, quàm, quid ageretur, Germani sentire possent. Qui, omnibus rebus subito perterriti, et celeritate adventùs nostri, et discessu suorum; neque consilii habendi, neque arma capiendi spatio dato; perturbantur, copiasne adversus hostem educere, an castra defendere, an fugà salutem petere, praestaret. Quorum timor quum fremitu et concursu significaretur; milites nostri, pristini diei perfidià incitati, in castra irruperunt. Quo in loco qui celeriter arma capere potuerunt, paullisper nostris resisterunt, atque inter carros impedimentaue proelium commiserunt: at reliqua multitudo puerorum mulierumque, (nam cum

omnibus suis domo excefferant, Rhenumque transferant,) passim fugere coepit. Ad quos consectandos, Caesar equitatum misit.

XII. Germani, post tergum clamore audito; quum suos interfici viderent; armis abjectis, signisque militibus relictis, se ex castris ejecerunt. Et quum ad confluentem Mosae et Rheni pervenissent; reliquâ fugâ desperatâ, magno numero interfecto, reliqui se in flumen praecipitaverunt: atque sibi timore, lassitudine, et vi fluminis oppressi, perierunt. Nostri ad unum omnes incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore, quum hostium numerus capitum ccccxxx millium fuisset, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in castris retinebat, discedendi potestatem fecit. Illi supplicia cruciatumque Gallorum veriti, quorum agros vexaverant; remanere se apud eum velle dixerunt. Iis Caesar libertatem concessit.

XIII. Germanico bello confecto, multis de causis, Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum. Quarum illa fuit iustissima; quod, quum videret Germanos tam facile impelli, ut in Galliam venirent; suis quoque rebus eos timere voluit, quum intelligerent et posse et audere populi R. exercitum Rhenum transire. Accessit etiam quod illa pars equitatus Usipetum et Tenchtherorum, quam supra commemoravi praedandi frumentandique causâ Mosam transisse, neque proelio interfuisse; post fugam suorum se trans Rhenum in fines Sigambrorum receperat, seque cum iis conjunxerat. Ad quos quum Caesar nuncios misisset, qui postularent, "eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, uti sibi dederent;" responderunt: "Populi Romani imperium, Rhenum finire. Si, se invito, Germanos in Galliam transire non aequum existimaret; cur sui quidquam esse imperii aut potestatis trans Rhenum postularet?"

XIV. Ubii autem; qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem legatos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant; magnopere orabant: " Ut sibi auxilium ferret, quòd graviter ab Suevis premerentur; vel, si id facere occupationibus Reipubl. prohiberetur, exercitum modò Rhenum transportaret: id sibi ad auxilium, spemque reliqui temporis, satis futurum: tantum esse nomen atque opinionem exercitus Romani, Ariovisto pulso, et hòc novissimo proelio facto, etiam ad ultimas Germanorum nationes; uti opinione et amicitia populi Romani, tuti esse possint. Navium magnam copiam ad transportandum exercitum pollicebantur."

XV. Caesar his de causis, quas commemoravi, Rhenum transire decreverat. Sed navibus transire neque satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi summa difficultas faciendi pontis proponebatur, propter latitudinem, rapiditatem, altitudinemque fluminis; tamen id sibi contendendum, aut aliter non transducendum exercitum, existimabat. Rationem pontis igitur hanc instituit. Tigna bina sesquipedalia, paullum ab imo praecuta, dimensa ad altitudinem fluminis, intervallo pedum duorum inter se jungebat. Haec cum machinationibus demissa in flumen defixerat, fistucisque adegerat; non, sublicae modo, directa ad perpendicularum; sed pro-na, ac fastigiata, ut secundum naturam fluminis procumberent: his item contraria duo ad eundem modum juncta, intervallo pedum quadragenum ab inferiore parte contra vim atque impetum fluminis conversa ita-
tuebat. Haec utraque bipedalibus trabibus immixtis, quantum eorum tignorum junctura distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte distinebantur. Quibus disclusis, atque in contrariam partem revinctis; tanta erat operis firmitudo, atque ea rerum natura, ut, quò

major vis aquae se incitavisset, hōc arctiūs illigata tene-
rentur. Haec directā materiā injectā contexebantur, ac
longuriis cratibusque consternebantur. Ac nihilo secius
publicae ad inferiorem partem fluminis obliquē adige-
bantur; quae, pro pariete subjectae, et cum omni opere
conjunctae, vim fluminis exciperent. Et aliae item su-
pra pontem, mediocri spatio: ut, si arborum trunci, sive
naves, dejiciendi operis causā, essent à barbaris missae;
his defensoribus earum vis minueretur, neu ponti noce-
rent.

XVI. Diebus x, quibus materia coepta erat compor-
tari, omni opere effecto, exercitus transducitur. Caesar,
ad utramque partem pontis firmo praesidio relicto, in fi-
nes Sigambrorum contendit. Interim à compluribus ci-
vitatibus ad eum legati veniunt; quibus pacem atque a-
micitiam petentibus, liberaliter respondet, obsidesque ad
se adduci jubet. Sigambri ex eo tempore, quo pons in-
stitui coeptus est, fugā comparatā; hortantibus iis,
quos ex Tenchtheris atque Usipetibus apud se habebant;
finibus suis excefferant, suaeque omnia exportaverant, se-
que in solitudinem ac silvas abdiderant.

XVII. Caesar paucos dies in eorum finibus moratus;
omnibus vicis aedificiisque incensis, frumentisque succisis,
se in fines Ubiorum recepit. Atque his auxilium suum
pollicitus, si à Suevis premerentur; haec ab iis cogno-
vit: Suevos, postquam per exploratores pontem fieri
comperissent, more suo, consilio habito, nuncios in om-
nes partes misisse; uti de oppidis demigrarent; liberos,
uxores, suaeque omnia in silvis deponerent; atque om-
nes, qui arma ferre possent, unum in locum conveni-
rent: hunc esse delectum medium ferē regionum earum,
quas Suevi obtinerent: ibi Romanorum adventum ex-
spectare, atque ibi decertare constituisse. Quod ubi Cae-
sar comperit; omnibus his rebus confectis, quarum re-

rum causâ exercitum transducere constituerat; ut Germanis metum injiceret, ut Sigambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret: diebus omnino XVIII trans Rhenum consumptis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum arbitratus, se in Galliam recepit, pontemque rescidit.

XVIII. Exiguâ parte aetatis reliquâ, Caesar; etsi in iis locis, quod omnis Gallia ad Septemtrionem vergit, maturae sunt hiemes; tamen in Britanniam proficisci contendit; quod omnibus ferè Gallicis bellis, hostibus nostris indè subministrata auxilia intelligebat. Et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret; tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modò insulam adisset; genus hominum perspexisset; loca, portus, aditus cognovisset; quae omnia ferè Gallis erant incognita. Neque enim temere, praeter mercatores, illò adit quisquam; neque iis ipsis quidquam, praeter oram maritimam, atque eas regiones quae sunt contra Galliam, notum est. Itaque, convocatis ad se undique mercatoribus; neque quanta esset insulae magnitudo; neque quae, aut quantae nationes incolerent; neque quem usum belli haberent, aut quibus institutis uterentur; neque qui essent ad majorum navium multitudinem idonei portus; reperire poterat. Ad haec cognoscenda, priùs quàm periculum faceret, idoneum esse arbitratus C. Volusenum, cum navi longâ praemittit. Huic mandat, ut, exploratis omnibus rebus, ad se quàm primùm revertatur. Ipse, cum omnibus copiis, in Morinos proficiscitur; quod indè erat brevissimus in Britanniam transiectus. Huc naves undique ex finitimis regionibus, et quam superiore aetate ad Veneticum bellum fecerat classem, jubet convenire.

XIX. Interim, consilio ejus cognito, et per mercatores perlato ad Britannos; à compluribus ejus insulae

civitatis ad eum legati veniunt, qui polliceantur, obfides dare, atque imperio populi R. obtemperare. Quibus auditis; liberaliter pollicitus, hortatusque ut in eâ sententiâ permanerent, eos domum remisit. Et cum his unâ Comium, quem ipse, Atrebatibus superatis, regem ibi constituerat; cujus et virtutem et consilium probabat, et quem sibi fidelem arbitrabatur, cujusque auctoritas in his regionibus magna habebatur; mittit. Huic imperat; quas possit, adeat civitates; horteturque, ut populi R. fidem sequantur: seque celeriter eò venturum nunciet. Volusenus, perspectis regionibus; quantum ei facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet; v die ad Caesarem revertitur; quaeque ibi perspexisset, renunciat.

XX. Dum in his locis Caesar, navium parandarum causâ, moratur; ex magnâ parte Morinorum legati ad eum venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent; quod homines barbari, et nostrae consuetudinis imperiti, bellum populo Rom. fecissent: seque ea, quae imperâisset, facturos pollicerentur. Hoc sibi satis opportunè Caesar accidisse arbitratus; quod neque post tergum hostem relinquere volebat; neque belli gerendi, propter anni tempus, facultatem habebat; neque has tantularum rerum occupationes sibi Britanniae anteponendas judicabat; magnum his numerum obsidum imperat: quibus adductis, eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis contractisque, quod satis esse ad duas legiones transportandas existimabat; quidquid praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis, praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves; quae ex eo loco millibus passuum VIII vento tenebantur, quò minùs in eundem portum pervenire possent. Has equitibus distribuit; reliquum exercitum Q. Titurio Sabino et L. Aurunculeio Cottae le-

gatis, in Menapios, atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, deducendum dedit. P. Sulpicius Rufus legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

XXI. His constitutis rebus, nactus idoneam ad navigandum tempestatem, tertia ferè vigilia solvit; equitesque in ulteriorem portum progredi, et naves conscendere, ac se sequi, iussit: ab quibus quum id paulò tardius esset administratum, ipse hora circiter diei iv cum primis navibus Britanniam attigit; atque ibi in omnibus collibus expositas hostium copias armatas conspexit. Cujus loci haec erat natura: adeò montibus angustis mare continebatur, uti ex locis superioribus in littus telum adjici posset. Hunc ad egrediendum locum nequam idoneum arbitratus; dum reliquae naves eò convenirent, ad horam ix in anchoris expectavit. Interim legatis tribunisque militum convocatis; et quae ex Voluseno cognovisset, et quae fieri vellet, ostendit: monuitque, (ut rei militaris ratio, maximè ut res maritimae postulerent, ut quae celerem atque instabilem motum haberent;) ad nutum et ad tempus omnes res ab iis administrarentur. His dimissis; et ventum et aestum uno tempore nactus secundum; dato signo, et sublati anchoris, circiter millia passuum viii ab eo loco progressus, aperto ac plano littore naves constituit.

XXII. At barbari, consilio Romanorum cognito; praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere in proeliis uti consueverunt; reliquis copiis subsecuti, nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has causas summa difficultas; quòd naves, propter magnitudinem, nisi in alto constitui non poterant: militibus autem, ignotis locis, impeditis manibus, magno et gravi onere armorum pressis, simul et de navibus desiliendum, et in fluctibus consistendum, et cum hostibus erat pugnan-

dum; quum illi aut ex arido, aut paullulum in aquam progressi, omnibus membris expediti, notissimis locis, tela audacter conjicerent, et equos insuefactos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti, atque hujus omnino generis pugnae imperiti; non eadem alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis consueverant, utebantur.

XXIII. Quod ubi Caesar animadvertit; naves longas, quarum et species erat barbaris inusitatio, et motus ad usum expeditior, paullulum removeri ab onerariis navibus, et remis incitari, et ad latus apertum hostium constitui; atque inde fundis, tormentis, sagittis, hostes propelli ac submoveri, jussit. Quae res magno usui nostris fuit: nam et navium figura, et remorum motu, et inusitato genere tormentorum, permoti barbari; constiterunt, ac paullum modò pedem retulerunt. Atque, nostris militibus cunctantibus, maximè propter altitudinem maris: qui x legionis aquilam ferebat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveniret; “desilite,” inquit, “milites, nisi vultis aquilam hostibus prodere; ego certè meum Reipub. atque Imperatori officium praestitero.” Hoc quum magnà voce dixisset; se ex navi projecit, atque in hostes aquilam ferre coepit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dedecus admitteretur; universi ex navi desilierunt. Hos item alii ex proximis primis navibus, quum conspexissent, subsecuti; hostibus appropinquarunt.

XXIV. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri tamen; quòd neque ordines servare, neque firmiter insistere, neque signa subsequi poterant; atque alius alià ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggregabat; magnopere perturbabantur. Hostes verò, notis omnibus vadis: ubi ex littore aliquos singulares ex navi egredientes conspexerant; incitatis equis, impeditos ad-

oriebantur: plures paucos circumstabant: alii ab latere aperto, in averfos tela conjiciebant. Quod quum animadvertisset Caesar; scaphas longarum navium, item speculatoria navigia, militibus compleri jussit: et, quos laborantes conspexerat, ijs subsidia summittebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis omnibus consecutis, in hostes impetum fecerunt; atque eos in fugam dederunt. Neque longius prosequi potuerunt, quod equitea cursum tenere atque insulam capere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortunam Caesari defuit.

XXV. Hostes proelio superati; simul atque se ex fugâ receperunt, statim ad Caesarem legatos de pace miserunt: "Obsides daturos; quaeque imperâisset, sese facturos," polliciti sunt. Unâ cum his legatis Comius Atrebas venit, quem suprà demonstraveram à Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi è navi egressum, quum ad eos Imperatoris mandata deferret, comprehenderant, atque in vincula conjecerant: tunc, facto proelio, remisertunt; et, in petendâ pace, ejus rei culpam in multitudinem contulerunt; et, propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Caesar questus, quod, quum ultro in continentem legatis missis pacem à se petissent, bellum sine causâ intulissent; ignoscere imprudentiae dixit, obsidesque imperavit: quorum illi partem statim dederunt, partem ex longinquiore locis accersitam paucis diebus sese daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros jusserunt; principesque undique convenère, et se civitatesque suas Caesari commendârunt.

XXVI. His rebus pace firmatâ; post diem IV, quàm est in Britanniam ventum, naves XVIII, de quibus supra demonstratum est, quae equites sustulerant, ex superiore portu leni vento solverunt. Quae quum appropinquarent Britanniae, et ex castris viderentur; tanta tempestas

tas subito coorta est, ut nulla earum cursum tenere posset; sed aliae eodem, unde erant profectae, referrentur; aliae ad inferiorem partem insulae, quae est propius Solis ocosum, magno sui cum periculo dejicerentur. Quae tamen, anchoris jactis, cum fluctibus complerentur; necessario, adversa nocte in altum provectae, continentem petiverunt. Eadem nocte accidit, ut esset luna plena; quae dies maritimos aestus maximos in Oceano efficere consuevit; nostrisque id erat incognitum. Ita uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum transportandum curaverat, quasque in aridum subduxerat, aestus complebat; et onerarias, quae ad anchoras erant deligatae, tempestas afflictabat: neque ulla nostris facultas aut administrandi, aut auxiliandi dabatur, Compluribus navibus fractis; reliquae quum essent, funibus, anchoris, reliquisque armamentis amissis, ad navigandum inutiles; magna, id quod necesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta est. Neque enim naves erant aliae, quibus reportari possent; et omnia deerant, quae ad resiciendas naves essent usui; et, quod omnibus constabat hiemare in Galliâ oportere, frumentum his in locis in hiemem provisum non erat.

XXVII. Quibus rebus cognitis; principes Britanniae, qui post proelium ad ea quae jusserat Caesar facienda convenerant, inter se collocti; quum equites, et naves, et frumentum Romanis deesse intelligerent; et paucitatem militum ex castrorum exiguitate cognoscerent; quae hâc erant etiam angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones transportaverat: optimum factu esse duxerunt, rebellione factâ, frumento commeatuque nostros prohibere, et rem in hiemem producere; quod his superatis, aut reditu interclusis, neminem postea belli inferendi causâ in Britanniam transiturum confidebant. Itaque, rursus conjuratione factâ, paullatim

ex castris discedere, ac suos clam ex agris deducere coeperunt. At Caesar, etsi nondum eorum consilia cognoverat; tamen et ex eventu navium suarum, et ex eo quòd obsides dare intermiserant, fore id quòd accidit suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia comparabat: nam et frumentum ex agris in castra quotidie conferebat; et, quae gravissimè afflictae erant naves, earum materià atque aere ad reliquas reficiendas utebatur; et, quae ad eas res erant usui, ex continenti comportari jubebat. Itaque, quum id summo studio à militibus administraretur; XII navibus amissis, reliquis ut navigari commodò posset, effecit.

XXVIII. Dum ea geruntur: legione, ex consuetudine, unà frumentatum missà, quae appellabatur VII; neque ullà ad id tempus belli suspicione interposità; quum pars hominum in agris remaneret, pars etiam in castra ventitaret: II, qui pro portis castrorum in statione erant, Caesari renuntiaverunt; pulverem majorem, quàm consuetudo ferret, in eà parte videri, quam in partem legio iter fecisset. Caesar, id quòd erat, suspicatus, aliquid novi à barbaris initum consilii; cohortes, quae in stationibus erant, secum in eam partem proficisci; duas, in stationem succedere; reliquas armari, et confestim se subsequi, iussit. Quum paullò longius à castris processisset; suos ab hostibus premi, atque aegrè sustinere, et confertà legione ex omnibus partibus tela conjici animadvertit. Nam quòd omni ex reliquis partibus demesso frumento, una pars erat reliqua; suspicati hostes huc nostros esse venturos, noctu in silvis delituerant. Tum dispersos, depositis armis, in metendo occupatos subito adorti; paucis interfectis, reliquos incertis ordinibus perturbaverant: simul, equitatu atque essedis circumdederant.

XXIX. Genus hoc est ex essedis pugnae: primò per

omnes partes perequitant, et tela conjiciunt; atque ipsa terrore equorum, et strepitu rotarum, ordines plerumque perturbant. Et quum se inter equitum turmas insinuavere; ex essedis desiliunt, et pedibus proeliantur. Aurigae interim paulùm è proelio excedunt, atque ita se collocant, ut, si illi à multitudine hostium preman- tur, expeditum ad suos receptum habeant. Ita, mobilitatem equitum, stabilitatem peditum, in proeliis praestant; ac tantum usu quotidiano et exercitatione efficiunt, ut in declivi ac praecipiti loco incitatos equos sustinere, et brevi moderari ac flectere, et per temonem percurrere, et in iugo insistere, et inde se in currus citissimè recipere, consueverint.

XXX. Quibus rebus, perturbatis nostris novitate pugnae, tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit: namque ejus adventu hostes constiterunt, nostri ex timore se receperunt. Quo facto: ad laceffendum hostem, et committendum proelium, alienum esse tempus arbitratus; suo se loco continuit: et, brevi tempore intermisso, in castra legiones reduxit. Dum haec geruntur: nostris omnibus occupatis: qui erant in agris reliqui, discesserunt. Secutae sunt, continuos dies complures, tempestates; quae et nostros in castris continerent, et hostem à pugna prohiberent. Interim barbari nuncios in omnes partes dimiserunt; paucitatemque nostrorum militum suis praedicaverunt; et, quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui liberandi facultas daretur, si Romanos castris expulissent, demonstraverunt. His rebus celeriter magnà multitudine peditatûs equitatûsque coactâ, ad castra venerunt.

XXXI. Caesar, etsi idem, quod superioribus diebus acciderat, fore videbat; ut, si essent hostes pulsi, celeritate periculum effugerent; tamen nactus equites circiter xxx, quos Comius Atrebas, de quo antè dictum est, se-

eum transportaverat; legiones in acie pro castris constituit. Commisso proelio, diutius nostrorum militum impetum hostes ferre non potuerunt, ac terga verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu et viribus efficere potuerunt; complures ex iis occiderunt; deinde omnibus longè lateque aedificiis adflētis incendiisque, se in castra receperunt.

XXXII. Eodem die legati ab hostibus missi ad Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum obsidum, quem antea imperaverat, duplicavit; eosque in continentem adduci iussit; quòd, propinquà die aequinoctii, infirmis navibus, hiemi navigationem subjielendam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem nactus, paullo post mediam noctem naves solvit; quae omnes incolumes ad continentem pervenerunt. Ex his onerariae in eisdem portus, quos reliquae, capere non potuerunt; sed paullo infrà delatae sunt.

XXXIII. Quibus ex navibus quum essent expositi milites circiter ccc, atque in castra contenderent; Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens pacatos reliquerat, spe praedae adducti, primò non ita magno suorum numero circumsteterunt; ac, si sese interfici nollent, arma ponere jusserunt. Quum illi, orbe factò, sese defenderent; celeriter ad clamorum hominum circiter millia vi convenerunt. Quà re nunciatà, Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit. Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt; atque horis ampliùs iv fortissimè pugnaverunt; et, paucis vulneribus acceptis, complures ex iis occiderunt. Postea verò quàm equitatus noster in conspectum venit; hostes, abjectis armis, terga verterunt; magnusque eorum numerus est occisus.

XXXIV. Caesar, postero die T. Labienum legatum, cum iis legionibus quas ex Britannia reduxerat, in Mo-

88 DE BELLO GALLICO LIB. IV.

rimos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui quum propter siccitates paludum, quò se recipere, non haberent; quo perfugio superiore anno fuerant usi; omnes ferè in potestatem Labieni venerunt. At Q. Titurius et L. Cotta legati, qui in Menapiorum fines legiones duxerant; omnibus eorum agris vastatis, frumentis succisis, aedificisque incensis, quòd Menapii omnes se in densissimas silvas abdiderant; ad Caesarem se receperunt. Caesar in Belgis omnium legionum hiberna constituit. Eò duae omnino civitates ex Britannia obsides miserunt; reliquae neglexerunt. His rebus gestis; ex litteris Caesaris, dierum xx supplicatio à senatu decreta est.

FINIS LIBRI QUARTI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER QUINTUS.

LUCIO Domitio, Ap. Claudio Coss. discedens ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere instituerat; legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti quàm plurimas possent hieme naves aedificandas, veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi subductionesque, paulò facit humiliores, quàm quibus in nostro mari uti consuevimus; atque id eò magis, quòd propter crebras commutationes aestuum, minùs magnos ibi fluctus fieri cognoverat: ad onera, et ad multitudinem jumentorum transportandam, paulò latiores, quàm quibus in reliquis utimur maribus. Has omnes, actuaris imperat fieri: quam ad rem multum humilitas adjuvat. Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispaniâ apportari jubet. Ipse, conventibus citerioris Galliae peractis, in Illyricum proficiscitur; quòd à Pirustis finitimam partem Provinciae incursionibus vastari audiebat. Eò quum venisset, civitatibus milites imperat; certumque in locum convenire jubet. Quâ re nunciatâ; Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant; " nihil ea-

rum rerum publico factum consilio; seseque paratos esse" demonstrant, "omnibus rationibus de injuriis satisfacere." Acceptâ oratione eorum, Caesar obsides imperat, eosque ad certam diem adduci jubet: nisi ita fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat. Iis ad diem adductis, ut imperaverat; arbitros inter civitates dat, qui litem aestiment, poenamque constituent.

II. His confectis rebus, conventibusque peractis; in eiteriorem Galliam revertitur, atque inde ad exercitum proficiscitur. Eò quum venisset: circuitis omnibus hiernis; singulari militum studio, in summâ rerum omnium inopiâ, circiter de ejus generis, cujus suprâ demonstravimus, naves, et longas xxviii invenit constructas; neque multum abesse ab eo, quin paucis diebus deduci possent. Collaudatis militibus, atque iis, qui negotio praefuerant; quid fieri velit, ostendit: atque omnes ad portum Itium convenire jubet: quo ex portu commodissimum in Britanniam transiectum esse cognoverat, circiter millium passuum xxx à continenti. Huic rei quod satis esse visum est militum, relinquit: ipse cum legionibus expeditis iv, et equitibus dccc, in fines Trevirorum proficiscitur: quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant; Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longè plurimum totius Galliae equitatu valet; magnasque habet copias peditum; Rhenumque, ut supra demonstravimus, tangit. In eâ civitate duo de principatu inter se contendebant, Indutiomarus et Cingetorix. Ex quibus alter, simul atque de Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum venit; se suosque omnes in officio futuros, neque ab amicitia populi Rom. defecturos, confirmavit; quaeque in Trevis gererentur, ostendit. At Indutiomarus equitatum peditatumque cogere; iisque, qui per aetatem in ar-

mis esse non poterant, in silvam Arduennam abditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Trevirorum à flu- mine Rheno ad initium Rhemorum pertinet; bellum parare instituit. Sed postea quàm nonnulli principes ex eà civitate, et familiaritate Cingetorigis adducti, et ad- ventu nostri exercitus perterriti, ad Caesarem venerunt; et de suis privatim rebus ab eo petere coeperunt, quo- niam civitati consulere non possent: veritus, ne ab om- nibus desereretur, Indutiomarus, legatos ad Caesarem mittit: “ sese idcirco à suis discedere atque ad eum ve- nire noluisse, quò faciliùs civitatem in officio contineret; ne, omnis nobilitatis discessu, plebs propter impruden- tiam laberetur: itaque civitatem in suà potestate esse; seque, si Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, et suas civitatisque fortunas ejus fidei permissurum.” Caesar, etsi intelligebat quâ de causâ ea dicerentur, quaeque eum res ab instituto consilio deterreret; tamen, ne aestatem in Treviris consumere cogeretur, omnibus rebus ad Britannicum bellum comparatis, Indutiomarum ad se cum cc obsidibus venire iussit. His adductis, et in iis filio propinquisque ejus omnibus, quos nominatim evocaverat; consolatus Indutiomarum, hortatusque est, uti in officio permaneret. Nihilò tamen seciùs principi- bus Trevirorum ad se convocatis, eos sigillatim Cinge- torigi conciliavit: quod quum merito ejus à se fieri in- telligebat; tum magni interesse arbitrabatur, ejus auc- toritatem inter suos quàm plurimùm valere, cujus tam egregiam in se voluntatem perspexisset. Id tulit factum graviter Indutiomarus, suam gratiam inter suos minui: et, qui jam ante inimico in nos animo fuisset, multò gra- viùs hoc dolore exarsit.

IV. Iis rebus constitutis, Caesar ad portum Itium cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit xl naves, quae in Belgis factae erant, tempestate rejectas, cursum tenere

non potuisse; atque eodem, unde erant profectae, relatas: reliquas paratas ad navigandum, atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equitatus totius Galliae convenit, numero milium xv; principesque ex omnibus civitatibus. Ex quibus perpaucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in Galliâ; reliquos, obsidum loco, secum ducere decreverat; quod, quum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

V. Erat unâ cum caeteris Dumnorix Aeduus, de quo à nobis antea dictum est. Hunc secum ducere in primis constituerat; quod eum cupidum rerum novarum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter Gallos auctoritatis, cognoverat. Accedebat huc, quod jam in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, "sibi à Caesare regnum civitatis deferri:" quod dictum Aedui graviter ferebant; neque recusandi, neque deprecandi causâ, legatos ad Caesarem mittere audebant: id factum ex suis hospitibus Caesar cognoverat. Ille primò omnibus precibus petere contendit, ut in Galliâ relinqueretur; partim, quod insuetus navigandi, mare timeret; partim, quod religionibus sese diceret impediri. Posteaquam id obstinatè sibi negari vidit; omni spe impetrandi ademptâ; principes Galliae sollicitare, sevocare singulos, hortarique coepit, ut in continenti remanerent; metu terrire, "non sine causâ fieri, ut Gallia omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris, ut quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos omnes in Britanniam transductos necaret." Fidem reliquis interponere; iuramentum poscere; ut, quod esse ex usu Galliae intellexissent, communi consilio administrarent.

VI. Haec à compluribus ad Caesarem deferrebantur. Quâ re cognitâ, Caesar; quod tantum civitati Aeduae dignitatis tribuebat, coercendum atque deterrendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem statuebat;

quòd longiùs ejus amentiam progredi videbat, prospiciendum ne quid sibi ac Reipubl. nocere posset. Itaque dies circiter xxv in eo loco commoratus, quòd Corus ventus navigationem impediēbat, qui magnam partem omnis temporis in his locis stare consuevit; dabat operam, ut Dumnorigem in officio contineret; nihilò tamen seciùs, omnia ejus consilia cognosceret. Tandem idoneam tempestatem nactus, milites equitesque conscendere in naves jubet. Aque impeditis omnium animis, Dumnorix, cum equitibus Aeduorum, à castris, insciente Caesare, domum discedere coepit. Quà re nunciatà; Caesar, intermissà profectiōe, atque omnibus rebus postpositis, magnam partem equitatùs ad eum insequendum mittit, retrahique imperat. Si vim faciat, neque pareat; interfici jubet: nihil hunc, se absente, pro sano facturum arbitratus, qui praesentis imperium neglexisset. Ille autem revocatus, resistere, ac se manu defendere, suorumque fidem implorare coepit; saepe clamitans, "Liberum se, liberaeque civitatis esse." Illi, ut erat imperatum, circumstant, hominemque interficiunt: at Aedui equites ad Caesarem omnes revertuntur.

VII. His rebus gestis; Labieno in continente cum III legionibus et equitum millibus II relicto, ut portus tueretur, et rem frumentariam provideret, quaeque in Gallià gererentur cognosceret, et consilium pro tempore et pro re caperet; ipse cum legionibus v, et pari numero equitum, quem in continente reliquerat, ad Solis occasum naves solvit; et leni Africo provectus, medià circiter nocte vento intermisso, cursum non tenuit; et longius delatus aestu, ortà luce, sub sinistra Britanulam relictam conspexit. Tum rursus aestùs commutationem secutus, remis contendit, ut eam partem insulae caperet, quà optimum esse egressum superiore aestate cognoverat. Quà in re, admodum fuit militum virtus laudanda; qui

vectoriis gravibusque navigiis, non intermisso remigandi labore, longarum navium cursum adaequaverunt. Accessum est ad Britanniam omnibus navibus, meridiano, fere tempore. Neque in eo loco hostis est visus. Sed, ut postea Caesar ex captivis comperit; quum magnae manus eò convenissent; multitudine navium perterritae, quae cum annotinis privatisque, quas sui quisque commodi causâ fecerat, amplius DCCC unâ erant visae; timore à littore discesserant, ac se in superiora loca abdidérant.

VIII. Caesar, exposito exercitu, ac loco castris idoneo capto: ubi ex captivis cognovit, quo in loco hostium copiae consedissent; cohortibus x ad mare relictis, et equitibus CCC, qui praesidio navibus essent; de III vigiliâ ad hostes contendit; Eò minùs veritus navibus, quòd in littore molli atque aperto deligatas ad anchoras relinquebat; et praesidio navibus Q. Atrium praefecit. Ipse noctu progressus millia passuum circiter XII, hostium copias conspicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen progressi, ex loco superiore nostros prohibere, et proelium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu, se in silvas abdiderunt; locum nacti, egregiè et naturâ et opere munitum; quem, domestici belli, ut videbatur, causâ, jam antè praeparaverant: nam crebris arboribus succis, omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis rari propugnabant, nostrosque intra munitiones ingredi prohibebant. At milites legionis VII, testudine factâ, et aggere ad munitiones adjecto, locum ceperunt; eosque ex silvis expulerunt, paucis vulneribus acceptis. Sed eos fugientes longiùs Caesar persequi vetuit; et quòd loci naturam ignorabat; et quòd, magnâ parte diei consumptâ, munitioni castrorum tempus relinquere volebat.

IX. Postridie ejus diei, manè, tripartitò milites equi-

tesque in expeditionem misit; ut eos, qui fugerant, persequerentur. Iis aliquantum itineris progressis, quum jam extremi essent in prospectu, equites à Q. Atrio ad Caesarem venerunt, qui nunciarent, “superiori nocte, maximâ coortâ tempestate, propè omnes naves afflictas, atque in littore ejectas esse; quòd neque anchorae funesque subsisterent; neque nautae, gubernatoresque, vim tempestatis pati possent. Itaque, ex eo concursu navium, magnum esse incommodum acceptum.” His rebus cognitis; Caesar legiones equitatumque revocari, atque itinere desistere jubet: ipse ad naves revertitur: eadem ferè, quae ex litteris nunciisque cognoverat, coram perspicit; sic, ut, amissis circiter xl navibus, reliquae tamen resciri posse magno negotio viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit, et ex continenti alios accersiri jubet: Labieno scribit, ut, quam plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum, naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac laboris, tamen commodissimum esse statuit, omnes naves subduci, et cum castris unâ munitione conjungi. In his rebus circiter dies x consumit, ne nocturnis quidem temporibus ad laborem militum intermissis. Subductis navibus, castrisque egregiè munitis; eisdem copias, quas antè, praesidio navibus reliquit: ipse eodem, unde redierat, proficiscitur. Eò quum venisset; majores jam undique in eum locum copiae Britannorum convenerant. Summa imperii bellique administrandi, communi consilio, permixta est Cassivellauno; cujus fines à maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur Tamesis, à mari circiter millia passuum lxxx. Huic, superiori tempore, cum reliquis civitatibus continentia bella intercesserant. Sed nostro adventu permoti Britanni, hunc toti bello imperioque praefecerant.

X. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos natos in insulâ ipsâ, memoriâ proditum dicunt: maritima

pars ab iis, qui, praedae ac belli inferendi causâ, ex Belgis transferant; qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eò pervenerunt, et bello illato ibi remanserunt, atque agros colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo, creberrimaeque aedificia fere Gallicis consimilia: pecoris magnus numerus. Utuntur, aut aere, aut annulis ferreis ad certum pondus examinatis, pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in mediterraneis regionibus, in maritimis ferrum; sed ejus exigua est copia: aere utuntur importato. Materia cujusque generis, ut in Galliâ, est; praeter fagum atque abietem. Leporem, et gallinam, et anserem gustare, fas non putant: haec tamen alunt, animi voluptatisque causâ. Loca sunt temperatiora, quàm in Galliâ; remissioribus frigoribus. Insula naturâ triquetra; cujus unum latus est contra Galliam. Hujus lateris alter angulus, qui est ad Cantium, quò fere ex Galliâ naves appellantur, ad orientem Solem: inferior, ad Meridiem spectat. Hoc latus tenet circiter millia passuum D. Alterum vergit ad Hispaniam, atque occidentem Solem. Quâ ex parte est Hibernia; dimidio minor, ut existimatur, quàm Britannia; sed pari spatio transmissus, atque ex Galliâ est in Britanniam. In hoc medio cursu est insula, quae appellatur Mona. Complures praeterea minores objectae insulae existimantur; de quibus insulis nonnulli scripserunt, dies continuos xxx sub brumâ esse noctem: nos nihil de eo percunctationibus reperiebamus, nisi, certis ex aquâ mensuris, breviores esse noctes, quàm in continente, videbamus. Hujus est longitudo lateris, ut fert illorum opinio, DCC millium passuum. Tertium est contra Septemtrionem: cui parti nulla est objecta terra; sed ejus lateris angulus maximè ad Germaniam spectat. Huic millia passuum DCCC in longitudinem esse existimatur. Ita omnis insula est in circuitu vicies cen-

tēna millia passuum. Ex his omnibus, longè sunt humanissimi, qui Cantium incolunt: quae regio est maritima omnis; neque multum à Gallicà differunt consuetudine. Interiores plerique frumenta non serunt, sed lacte et carne vivunt: pellibusque sunt vestiti. Omnes verò se Britannī vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem; atque hoc horribiliore sunt in pugna adspectu. Capilloque sunt promisso; atque omni parte corporis rasà, praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni duodenique inter se communes; et maxime fratres cum fratribus, et parentes cum liberis. Sed si qui sunt ex his nati; eorum habentur liberi, à quibus primùm virgines quaeque ductae sunt.

XI. Equites hostium essedarii acriter proelio cum equitatu nostro in itinere confixerunt; tamen, ut nostri omnibus partibus superiores fuerint, atque eos in silvas collesque compulerint: sed, compluribus interfectis, cupidius insecuti, nonnullos ex suis amiserunt. At illi, intermisso spatio, imprudentibus nostris atque occupatis in munitione castrorum, subitò se ex silvis eiecerunt: impetuque in eos facto, qui erant in statione pro castris collocati, acriter pugnaverunt. Duabusque missis subsidio cohortibus à Caesare, atque his primis legionum duarum; quum hae, intermisso perexiguo loci spatio inter se, constitissent; novo genere pugnae perterritis nostris; per medios audacissimè proruperunt, seque inde incolumes receperunt. Eo die Q. Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi, pluribus submissis cohortibus, repelluntur.

XII. Toto hoc in genere pugnae, quum sub oculis omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est nostros, propter gravitatem armorum; quòd neque insequi cedentes possent, neque ab signis discedere auderent; minis aptos esse ad huius generis hostem: equites autem

magno cum periculo dimicare; propterea quòd illi etiam consultò plerumque cederent; et, quum paullulùm ab legionibus nostros removissent, ex essedis desilirent, et pedibus dispari proelio contenderent. Equestris autem proelii ratio, et cedentibus et insequentibus, par atque idem periculum inferebat. Accedebat huc, ut nunquam conferti, sed rari, magnisque intervallis, proeliarentur; stationesque dispositas haberent; atque alios alii deinceps exciperent, integrique et recentes defatigatis succederent.

XIII. Postero die, procul à castris hostes in collibus constiterunt: rarique se ostendere; et lentius, quàm pridie, nostros equites proelio laceffere coeperunt. Sed meridie, quum Caesar pabulandi causâ, III legiones, atque omnem equitatum, cum C. Trebonio legato misisset; repente ex omnibus partibus ad pabulatores advolaverunt, sic, uti ab signis legionibusque non abisterent. Nostri, acriter in eos impetu factò, repulerunt; neque finem insequendi fecerunt, quoad subsidio confisi equites, quum post se legiones viderent, praecipites hostes egerunt; magnoque eorum numero interfecto, neque sul colligendi, neque consistendi, aut ex essedis desiliendi, facultatem dederunt. Ex hâc fugâ protinus, quae undique convenerant, auxilia discesserunt; neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt.

XIV. Caesar, cognito eorum consilio; ad flumen Tamesin, in fines Cassivellauni, exercitum duxit; quod flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegrè, transiri potest. Eò quum venisset; animum advertit, ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium instructas: ripa autem erat acutis sudibus praefixa munita; ejusdemque generis sub aquâ defixae fudes, flumine tegebantur. Iis rebus cognitis à captivis perflu-

gisque; Caesar, praemisso equitatu, confestim legiones subsequi iussit. Sed eâ celeritate atque impetu milites ierunt, quum capite solo ex aquâ exstarent; ut hostes impetum legionum atque equitum sustinere non possent, ripasque dimitterent, ac se fugae mandarent.

XV. Cassivellaunus, ut suprà demonstravimus, omni depositâ spe contentionis; dimissis amplioribus copiis; millibus circiter iv essedariorum relictis, itinera nostra servabat: paullulumque ex viâ excedebat, locisque impeditis atque silvestribus sese occultabat; atque iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat, pecora atque homines ex agris in silvas compellebat: et, quum equitatus noster liberius, vastandi praedandique causâ, se in agros effunderet; omnibus viis notis semitisque, essedarios ex silvis emittebat; et, magno cum periculo nostrorum equitum, cum iis confugebat; atque hoc metu, latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur: et tantum in agris vastandis, incendiisque faciendis, hostibus noceretur; quantum labore, atque itinere, legionarii milites efficere poterant.

XVI. Interim Trinobantes, prope firmissima earum regionum civitas; ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem Galliam venerat; (cujus pater Imanuentius in eâ civitate regnum obtinuerat, interfectusque erat à Cassivellauno; ipse fugâ mortem vitaverat;) legatos ad Caesarem mittunt. Pollicenturque sese ei dedituros, et imperata facturos. Petunt, ut Mandubratium ab injuriâ Cassivellauni defendat; atque in civitatem mittat, qui praesit, imperiumque obtineat. His Caesar imperat obsides xl, frumentumque exercitui; Mandubratiumque ad eos mittit. Illi imperata celeriter fecerunt; obsides ad numerum, frumentumque miserunt.

XVII. Trinobantibus defensis, atque ab omni militum injuriâ prohibitis; Cenimagni, Segontiaci, Ancalites, Bibroci, Cassi, legationibus missis, sese Caesari dediderunt. Ab his cognoscit, non longè ex eo loco oppidum Cassivellauni abesse, silvis paludibusque munitum; quò satis magnus hominum pecorisque numerus conveniret. Oppidum autem Britanni vocant, quum silvas impeditas yalio atque fossâ munierunt, quò, incursionis hostium vitandae causâ, convenire consueverunt. Eò proficiscitur cum legionibus; locum reperit egregiè naturâ atque opere munitum; tamen hunc duabus ex partibus oppugnare contendit. Hostes paullisper morati, militum nostrorum impetum non tulerunt; seseque ex aliâ parte oppidi ejecerunt. Magnus ibi numerus pecoria repertus; multique in fugâ sunt comprehensi, atque interfecti.

XVIII. Dum haec in his locis geruntur; Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare suprâ demonstravimus; quibus regionibus iv reges praeerant, Cingetorix, Carnillus, Taximagulus, Segonax; nuncios mittit. Atque his imperat, ut, coactis omnibus copijs, castra navalia de improvviso adoriantur atque oppugnent. Hi quum ad castra venissent; nostri, eruptione factâ, multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce Cingetorige, suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus, hoc proelio nunciato; tot detrimentis acceptis, vastatis finibus, maximè etiam permotus defectione civitatum; legatos per Atrebatem Comium de deditioe ad Caesarem mittit.

XIX. Caesar, quum statuisset hiemem in continenti propter repentinos Galliae motus agere; neque multum aestatis superesset; atque id faciliè extrahi posse intelligeret; obsides imperat. Et, quid in annos singulos vectigalis populo R. Britannia penderet, constituit. In-

terdicit atque imperat Cassivellauno, ne Mandubratio neu Trinobantibus noceat. Obsidibus acceptis, exercitum reducit ad mare; naves invenit resecas. His deductis: quod et captivorum magnum numerum habebat, et nonnullae tempestate deperierant naves; duobus com meatibus exercitum reportare constituit. Ac sic accidit, ut, ex tanto navium numero, tot navigationibus, neque hoc neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites portaret, desideraretur: at ex his quae inanes ex continente ad eum remitterentur, et prioris commentus expositis militibus, et quas postea Labienus faciendas curaverat numero LX; perpaucae locum caperent, reliquae fere omnes rejicerentur. Quas quum aliquandiu Caesar frustra expectasset: ne anni tempore navigatione excluderetur, quod aequinoctium suberat; necessario angustius milites collocavit. Ac summam tranquillitate consecuta secunda nocte quum solvisset vigilia, primae luce terram attigit, omnesque incolumes naves perduxit.

XX. Subductis navibus, consilioque Gallorum Samarobriavae peracto: quod eo anno frumentum in Gallia, propter siccitates, angustius provenerat; coactus est aliter, ac superioribus annis, exercitum in hibernis collocare; legionesque in plures civitates distribuere. Ex quibus unam in Morinos ducendam, C. Fabio legato dedit: alteram in Nervios, Q. Ciceroni: tertiam in Aeduos, L. Roscio: quartam in Rhemis cum T. Labieno, in confinio Trevirorum, hiemare jussit. Tres in Belgio collocavit; his M. Crassum quaestorem, et L. Munatium Plancum, et C. Trebonium legatos praefecit. Unam legionem, quam proximè trans Padum conscripserat; et cohortes v; in Eburones, quorum pars maxima est inter Mosam et Rhenum, qui sub imperio Ambiorigis et Cativulci erant, misit: his militibus Q. Titurium Sabinum, et L. Aurunculeium Cottam, legatos praefecit jussit.

fit. Ad hunc modum distributis legionibus, facillimè inoplae frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque harum tamen omnium legionum hiberna, (praeter eam, quam L. Roscio in paucissimam et quietissimam partem ducendam dederat,) millibus passuum e continebantur. Ipse interea; quoad legiones collocatas, munitaque hiberna cognovisset; in Gallia morari constitit.

XXI. Erat in Carnutibus summo loco natus Tasgetius; ejus majores in sua civitate regnum obtinuerant. Hunc Caesar, pro ejus virtute atque in se benevolentia, quod in omnibus bellis singulari ejus operâ fuerat usus, majorum locum restituerat. Tertiam hunc jam annum regnantem inimici palam, multis etiam ex civitate auctoribus, interfecerunt. Desertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures res pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret; L. Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci jubet, ibique hiberna; quorumque operâ cognoverit Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se mittere. Interim ab omnibus legatis quaestoribusque, quibus legiones transfuderat, certior factus est; in hiberna perventum, locumque hibernis esse munitum.

XXII. Diebus circiter xv, quibus in hiberna ventum est; initium repentini tumultus ac defectionis ortum est ab Ambiorige et Cativulco. Qui, quum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praefecti fuissent, frumentumque in hiberna comportavissent; Indutiomari Trevirum nunciis impulsu, suos concitaverunt: subitoque oppressis lignatoribus, magnâ manu castra oppugnatum venerunt. Quum celeriter nostri arma cepissent, vallumque adscendissent; atque unâ ex parte Hispanis equitibus emissis, equestri proelio superiores fuissent; desperatâ re, hostes suos ab oppugnatione reduxerunt. Tum

suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodirent: "habere sese, quae de re communi dicere vellent; quibus rebus controversas minui posse sperarent."

XXIII. Mititur ad eos, colloquendi causâ, C. Arpinus eques Romanus, familiaris Q. Titurii; et Q. Junius ex Hispaniâ quidam, qui jam antè, missu Caesaris, ad Ambiorigem ventitare consueverat. Apud quos, Ambiorix in hunc modum locutus est: "Sese, pro Caesare in se beneficiis, plurimum ei constiteri debere; quod ejus operâ stipendio liberatus esset, quod Atuaticis finitimis suis pendere consueisset; quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Atuaticorum obsidum numero missos apud se in servitute et catenis tenuissent. Neque id, quod fecerit de oppugnatione castrorum, aut judicio aut voluntate suâ fecisse; sed coactu civitatis; suaeque esse ejusmodi imperia, ut non minus haberet juris in se multitudo, quàm ipse in multitudine. Civitati porrò hanc fuisse belli causam; quòd repentinae Gallorum conjurationi resistere non potuerit. Id se facillè ex humilitate suâ probare posse; quòd non adeò sit imperitus rerum, ut suis copiis populum R. se superare posse confidat: sed esse Galliae commune consilium. Omnibus hibernis Caesaris oppugnandis, hunc esse dictum diem; ne qua legio alteri legioni subsidio venire posset. Non facillè Gallos Gallis negare potuisse; praesertim quum de recuperandâ communi libertate consilium initum videretur. Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere se nunc rationem officii; pro beneficiis Caesarem monere, orare Titurium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat. Magnam manum Germanorum conductam, Rhenum transisse; hanc affore biduo. Ipsorum esse consilium, velintne, priùs quàm finitimi sentiant, eductos ex hibernis milites aut

ad Ciceronem aut ad Labienum deducere; quorum alter millia passuum circiter L, alter paullo amplius absit. Illud se polliceri, et jurejurando confirmare; tutum se iter per fines suos daturum. Quod quum faciat; et civitati sese consulere, quod hibernis levetur; et Caesari pro ejus meritis gratiam referre." Hâc oratione habitâ discedit Ambiorix.

XXIV, C. Arpinus et Junius, quae audierant, ad legatos deferunt. Illi, repentinâ re perturbati; etsi ab hoste ea dicebantur, non tamen negligenda existimabant; maximeque hâc re permovebantur, quod civitatem ignobilem atque humilem Eburonum suâ sponte populo Rom. bellum facere ausam, vix erat credendum. Itaque ad concilium rem deferunt; magnaue inter eos existit controversia. L. Aurunculeius, compluresque tribuni militum et primorum ordinum centuriones, "nihil temerè agendum, neque ex hibernis injussu Caesaris discedendum" existimabant. "Quantavis magnas copias etiam Germanorum sustineri posse, munitis hibernis," docebant. "Rem esse testimonio: quod primum hostium impetum, multis ultrò vulneribus illatis, fortissimè sustinuerint. Re frumentariâ non premi. Interea et ex proximis hibernis, et à Caesare, conventura subsidia." Postremò, "quid esse levius aut turpius, quàm, auctore hoste, de summis rebus capere consilium?" Contra ea Titurius, "serò facturos," elamitabat, "quum majores manus hostium, adjunctis Germanis, convenissent; aut quum aliquid calamitatis in proximis hibernis esset acceptum. Brevem consulendi esse occasionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam. Neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos; neque Eburones, si ille adesset, tantâ cum contemptione nostri ad castra venturos esse. Non hostem auctorem, sed rem, spectare. Subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori

Ariovisti mortem, et superiores nostras victorias. Ar-
dere Galliam, tot contumeliis acceptis, sub populi Rom.
imperium redactam; superiore gloria rei militaris ex-
stinctâ." Postremò, "quis hoc sibi persuaderet; sine
certâ re, Ambiorigem ad ejusmodi consilium descendis-
se? Suam sententiam in utramque partem esse tutam:
si nil sit durius, nullo cum periculo ad proximam legi-
onem perventuros: si Gallia omnis cum Germanis con-
sentiat, unam esse in celeritate positam salutem. Cottae
quidem, atque eorum qui dissentirent, consilium, quem
haberet exitum? in quo si non praesens periculum, at
certè longinquâ obsidione fames esset pertimescenda."
Hâc in utramque partem habitâ disputatione: quum à
Cottâ, primisque ordinibus, acriter resisteretur; "Vin-
cite," inquit, "si ita vultis," Sabinus; et id clariore
voce, ut magna pars militum exaudiret: "Neque is
sum," inquit, "qui gravissimè ex vobis mortis periculo
terrear. Hi sapient; et, si gravius quid acciderit, abs te
rationem deposcent. Qui, si per te liceat, perendino
die cum proximis hibernis conjuncti, communem cum
reliquis casum sustineant; nec rejecti et relegati longè
ab caeteris, aut ferro aut fame intereant."

XXV. Confurgitur ex consilio: comprehendunt u-
trumque, et orant; "ne suâ dissensione et pertinaciâ
rem in summum periculum deducant. Facilem esse rem;
seu maneant, seu proficiscantur; si modò unum omnes
sentiant ac probent. Contra, in dissensione nullam se sa-
lutem perspicere." Res disputationis ad mediam noctem
perducitur. Tandem dat manus Cotta permotus: supe-
rat sententia Sabini. Pronunciatur, primâ luce ituros.
Consumitur vigiliis reliqua pars noctis; quum sua quis-
que miles circumspiceret, quid secum portare posset,
quid ex instrumento hibernorum relinquere cogeretur.
Omnia excogitantur, quare nec sine periculo maneat;

et languore militum, et vigiliis, periculum augeatur. Primâ luce sic ex castris proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum; longissimo agmine, magnisque impedimentis.

XXVI. At hostes, postea quàm ex nocturno fremitu vigiliisque de profectiōe eorum senserunt; collocatis insidiis bipartitò in silvis, opportuno atque occulto loco, à millibus passuum circiter: Romanorum adventum expectabant: et, quum se major pars agminis in magnam convallem demississet, ex utràque parte ejus vallibus sese ostenderunt: novissimosque premere, et primos prohibere adfensu, atque iniquissimo nostris locis proellum committere coeperunt.

XXVII. Tum demum Titurius, uti qui nihil antè providisset, trepidare, concurrere, cohortesque disponere: hæc tamen ipsa timidè, atque ut eum omnia desistere viderentur: quod plerumque illi accidere consuevit: qui in ipso negotio consilium capere coguntur. At Cotta, qui cogitasset hæc posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectiōis auctor non fuisset; nullâ in re communi salutis deerrat. Et, in appellandis cohortandisque militibus, imperatoris; et, in pugnâ, militis officia præstabat. Quumque, propter longitudinem agminis, minùs facilè per se omnia obire, et, quid quoque loco faciendum esset, providere possent; jusserunt pronunciari, ut impedimenta relinquerent, atque in orbem confisterent. Quod consilium, etsi in ejusmodi casu reprehendendum non est, tamen incommodè accidit: nam et nostris militibus spem minuit, et hostes ad pugnandum alacriores effecit; quod non sine summo timore et desperatione id factum videbatur. Præterea accidit, quod fieri necesse erat, ut vulgò milites ab signis discederent; quæque quisque eorum carissima haberet, ab impedi-

mentis petere atque arripere properaret; et clamore ac fletu omnia complerentur.

XXVIII. At barbaris consilium non defuit. Nam duces eorum totâ acie pronuntiari jusserunt, "ne quis ab loco discederet; illorum esse prædam, atque illis reservari, quaecumque Romani reliquissent; proinde omnia in victoriâ posita exstilmarent." Erant et virtute, et numero, pugnando pares nostri. Tametsi à duce, et à fortunâ deserebantur; tamen omnem spem salutis in virtute ponebant; et, quoties quæque cohors procuraret, ab eâ parte magnus hostium numerus cadebat. Quâ re animadversâ; Ambloria pronuntiari jubet, ut "procul tela consilant, neu propius accedant; et, quam in partem Romani impetum fecerint, cedant; levitate armorum, et quotidianâ exercitatione, nihil ille noceri posse; rursus se ad signa recipientes insequantur." Quo præcepto ab ille diligentissimè observato; quum quæpiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fecerat, hostes velocissimè refugiebant; interim eâ parte nudari necesse erat, et ab latere aperto tela recipi. Rursus, quum in eum locum, unde erant egressi, reverti coeperant; et ab ille qui cesserant, et ab ille qui proximi steterant, circumveniebantur. Sin autem locum tenere vellent; neque virtuti locus relinquebatur, neque à tantâ multitudine coniecta tela conferti vitare poterant. Tamen tot incommodis confictati, multis vulnerebus acceptis, resistebant; et magnâ parte diei consumptâ, quum à primâ luce ad horam VIII pugnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committebant. Tum T. Balventio, qui superiore anno primum pilum duxerat, viro forti et magnæ auctoritatis, utrumque femur tragulâ transjicitur. Q. Lucanius, ejusdem ordinis, fortissimè pugnans; dum circumvento filio subvenit, in-

terfiscitur. L. Cotta legatus, omnes cohortes ordinesque adhortans, in adversum os fundâ vulneratur.

XXIX. His rebus permotus Q. Titurius, quum procul Ambiorigem suâ cohortantem conspexisset, interpretem suum Cn. Pompelum ad eum mittit, rogatum, "ut sibi militibusque parcat." Ille appellatus, respondit: "Si velit secum colloqui, licere; sperare à multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem pertineat; ipsi verò nihil noctum iri; inque eam rem se suam fidem interponere." Ille cum Cottâ saucio communicat; "si videatur, pugna ut excedant, et cum Ambiorige unâ colloquantur; sperare se, ab eo de suâ ac militum salute impetrari posse." Cotta se ad armatum hostem iturum negat, atque in eo perseverat. Sabinus, quos in praesentia tribunos mil. circum se habebat, et primorum ordinum centuriones, se sequi jubet: et, quum propius Ambiorigem accessisset, iussus arma abjicere, imperatum facit; suisque, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de conditionibus inter se agunt, longiorque consultò ab Ambiorige instituitur sermo; paullatim circumventus, interficitur. Tum verò, suo more, victoriam conclamant, atque ululatum tollunt; impetuque in nostros factò, ordines perturbant. Ibi L. Cotta pugnans interficitur, cum maximâ parte militum: reliqui se in castra recipiunt, unde erant egressi. Ex quibus L. Petrosidius aquilifer, quum magnâ multitudine hostium premeretur, aquilam intra vallum projecit; ipse pro castris fortissimè pugnans, occiditur. Illi aegrè ad noctem oppugnationem sustinent: noctu ad unum omnes, desperatâ salute, se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio elapsi, incertis itineribus per silvas ad T. Labienum legatum in hiberna perveniunt; atque eum de rebus gestis certiolem faciunt.

XXX. Hâc victoriâ sublatus Ambiorix, statim cum

equitatu in Atuaticos, qui erant ejus regno finitimi, profectusque neque diem, neque noctem intermissis pedanturumque se subsequi jubet. Re demonstratâ, Atuaticisque constatis, postero die in Nervios pervenit; hortaturque, "ne sui in perpetuum liberandi, atque ulciscendi Romanos pro illis quas acceperint injuriis, occasionem dimittant: interfectos esse legatos duos, magnamque partem exercitus interficere" demonstrat: "Nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae cum Cicerone hiebat, interficere: se ad eam rem" proficitur "adjectorem." Facile hæc oratione Nervii persuadet.

XXXI. Itaque, confestim dimissa nunciis ad Centrones, Grudios, Levaecos, Pleumosios, Gordunos; qui omnes sub eorum imperio sunt; quàm maximas manus possunt, cogunt: et de improvviso ad Ciceronis hiberna advolant, nondum ad eum famâ de Titurii morte perlata. Hic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causâ in silvas discessissent, repentino equitum adventu interciperentur. His circumventis; magnâ manu Eburones, Atuatici, Nervii, atque horum omnium focii et clientes, legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad arma concurrunt; vallum conscendunt. Aegrè is dies sustentatur: quod omnem spem hostes in celeritate ponebant; atque hanc adepti victoriam, in perpetuum se fore victores confidebant.

XXXII. Mittuntur ad Caesarem confestim à Cicerone litterae; magnis propositis praemiis, si pertulissent. Obsessis omnibus viis, missi intercipiuntur. Noctu ex eâ materiâ, quam munitionis causâ comportaverant, turres admodum cxx excitantur incredibili celeritate: quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes, postero die, multò majoribus copiis coactis, castra oppugnant; fossam complent. A nostris eadem ratione, quâ

pridie, resistitur: hoc idem deinceps reliquis sit diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem intermittitur; non aegris, non vulneratis, facultas quietis datur. Quae, cumque ad proximi diei oppugnationem opus sunt, noctu comparantur: multae praecustae fudes, magnus muralium pilorum numerus instituitur: turres contabulantur: pinnae, loricaeque, ex cratibus attexuntur. Ipse Cicero, quum tenuissimam valetudinem esset, ne nocturnum quidem sibi ad quietem tempus relinquebat; ut ultrò militum concursu, ac vocibus, sibi parcere cogeretur.

XXXIII. Tunc duces principesque Nerviorum; qui aliquem sermonis aditum, causamque amicitiae cum Cicerone habebant; colloqui sese velle dicunt. Facta potestate; eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, commemorant: "Omniem esse in armis Galliam: Germanos Rhenum transisse: Caesaris, reliquorumque, hiberna oppugnari." Addunt etiam de Sabini morte. Ambiorigem ostentant, fidei faciundae causam. "Errare eos" dicunt, "si quidquam ab iis praesidii sperent, qui suis rebus diffidant: sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque R. animo, ut nihil nisi hiberna recusent, atque hanc inveterascere consuetudinem nolint: licere illis incolumibus per se ex hibernis discedere; et, in quascumque partes velint, sine metu proficisci." Cicero ad haec unum modò respondit: "Non esse consuetudinem populi Rom. accipere ab hoste armato conditionem. Si ab armis discedere velint; se adiutore utantur, legatosque ad Caesarem mittant: sperare se, pro ejus justitia, quae petierint, impetraturos."

XXXIV. Ab hac spe repulsi Nervii, vallo pedum xi, et fossa pedum xv, hiberna cingunt. Haec et superiorum annorum consuetudine, à nostris cognoverant; et quosdam de exercitu nacti captivos, ab his docebantur. Sed nulla his ferramentorum copia, quae esset ad hunc

usum idonea. Gladiis cespitem circumcidere; manibus, sagulisque, terram exhaurire cogebantur. Quæ quidem ex re, hominum multitudo cognosci potuit: nam minùs horis tribus, millium passuum xv in circuitu munitionem perfecerunt. Reliquisque diebus, turres ad altitudinem valli; falces testudinesque, quas iidem captivi docuerant; parare ac facere coeperunt.

XXXV. Septimo oppugnationis die, maximo coorto, vento, ferventes fusili ex argillâ glandes, fundis; et servecta jacula, in casas, quæ more Gallico stramentis erant tectæ, jacere coeperunt. Hæc celeriter ignem comprehenderunt; et, venti magnitudine, in omnem castrorum locum distulerunt. Hostes, maximo clamore insecuti, quasi partâ jam atque exploratâ victoriâ; turres testudinesque agere, et scalis vallum adscendere coeperunt. At tanta militum virtus, atque ea præsentia animi fuit; ut, quum undique flammâ torrerentur, maximaque telorum multitudine premerentur, suæque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intelligerent; non modò demigrandi causâ de vallo decederet nemo, sed penè ne respiceret quidem quisquam; ac tum omnes acerrimè fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longè gravissimus fuit: sed tamen hunc habuit eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur atque interficeretur; ut se sub ipso vallo constipaverant, recessumque primis ultimi non dabant. Paululùm quidem intermissâ flammâ; et quodam loco turri adactâ, et contingente vallum; tertiæ cohortis centuriones, ex eo quo stabant loco recesserunt, suosque omnes removerunt; nutu vocibusque hostes, "si introire vellent," vocare coeperunt: quorum progredi ausus est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

XXXVI. Erant in eâ legione fortissimi viri centuri-

ones, qui jam primis ordinibus appropinquarent, T. Pulſio et L. Varenus. Il perpetuus controverſus inter ſe habebant, uter alteri anteferretur; omnibuſque annis, de loco, ſummis ſimulaculis contendebant. Ex iſis Pulſio, quum acerrimè ad munitiones pugnaretur, " Quid dubitas," inquit, " Varenè? aut quem locum probandæ virtutis tuæ exſpectas? Hic dies, hic dies de noſtris controverſis iudicabit." Hæc quum dixiſſet, procedit ex caſtris; munitionemque, quâ parte hoſtium conſertiſſima viſa eſt, erumpit. Nec Varenus quidem tum vallo ſeſe continet; ſed omnium veritus exiſtimationem, ſubſequitur; mediocri ſpatio relicto. Pulſio pilum in hoſtes mittit, atque unum ex multitudine procurrentem tranſjicit; quo percuffo et exanimato, hunc ſcutis protegunt hoſtes, et in illum univerſi tela conjiciunt; neque dant regrediendi facultatem. Tranſfigitur ſcutum Pulſioni, et verutum in balteo deſigitur. Avertit hic caſus vaginam, et gladium educere conantis dextram moratur manum; impeditumque hoſtes circumſiſtunt. Succurrit inimicus illi Varenus, et laboranti ſubvenit. Ad hunc ſe conſeſtim à Pulſione omnis multitudo convertit: illum veruto tranſfixum arbitrantur. Illic verò occurſat ociùs gladio, cominuſque rem gerit Varenus: atque, u. no interfecto, reliquos paullùm propèllit; dum cupidius inſtat, in locum inferiorem dejectus concidit. Huic ruruſ circumvento fert ſubſidium Pulſio: atque ambo incolumes, compluribus interfectis, ſummâ cum laude ſeſe intra munitiones recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine utrumque verſavit, ut alter alteri inimicus auxilio ſalutique eſſet; neque dijudicari poſſet, uter utri virtute anteferendus videretur.

XXXVII. Quantò erat in dies gravior atque aſperior oppugnatio; et maximè quòd, magnâ parte militum conſectâ vulneribus, res ad paucitatem deſenſorum

pervenerat: tantò crebriores litterae nunciique ad Caesarem mittebantur. Quorum pars deprehensa, in conspectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur. Erat unus intus Nervius, nomine Vertico, loco natus honesto; qui à primâ obsidione ad Ciceronem profugerat, suamque ei fidem praestiterat. Hic servo, spe libertatis, magnisque persuadet praemiis, ut litteras ad Caesarem deferat. Haec ille in jaculo illigatas affert; et Gallus inter Gallos sine ullâ suspitione versatus, ad Caesarem pervenit. Ab eo, de periculo Ciceronis legionisque cognoscit.

XXXVIII. Caesar, acceptis litteris circiter horâ xi diei, statim nuncium in Bellovacos ad M. Crassum quaestorem mittit, cujus hiberna aberant ab eo millia passuum xxv: jubet mediâ nocte legionem proficisci, celeriterque ad se venire: exiit cum nuncio Crassus. Alterum ad C. Fabium legatum mittit, ut in Atrebatium fines legionem adducat, quâ sibi sit iter faciendum. Scribit Labieno, si Reip. commodo facere possit, cum legione ad fines Nerviorum veniat. Reliquam partem exercitus, quòd paullò aberat longius, non putat expectandam. Equites circiter cxx ex proximis hibernis cogit.

XXXIX. Horâ circiter xii, ab antecurforibus de Crassi adventu certior est factus: eo die millia passuum xx progreditur. Crassum Samarobrivae praeficit: legionemque ei attribuit; quòd ibi impedimenta exercitus, obsides civitatum, litteras publicas, frumentumque omne, quod eò tolerandae hiemis causâ devexerat, relinquebat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus, interitu Sabini, et caede cohortum cognitâ; quum omnes ad eum Trevirorum copiae venissent; veritus ne, si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, hostium impetum sustinere non posset; praefertim quos recenti

victoriâ efferrî sciret; litteras Caesari dimittit, quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus esset: rem gestam in Eburonibus perferibit: docet omnes peditatûs equitatûsque copias Trevirorum, 111 millia passuum longè ab suis castris consedisse.

XL. Caesar, consilio ejus probato; etsi, opinione 111 legionum dejectus, ad 11 redierat; tamen unum communis salutis auxilium in celeritate ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem gerantur; quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad Ciceronem epistolam deferat. Hanc Graecis conscriptam litteris mittit; ne, interceptâ epistolâ, nostra ab hostibus consilia cognoscantur. Si adire non possit; monet ut tragulam, cum epistolâ ad amentum deligatâ, intra munitiones castrorum adjiciat. In litteris scribit, "se cum legionibus profectum celeriter affore:" hortatur, "ut pristinam virtutem retineat." Gallus, periculum veritus; ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad turrîm adhaesit; neque ab nostris biduo animadversa; tertio die, à quodam milite conspicitur; dempta, ad Ciceronem deferitur. Ille perlectam in conventu militum recitat, maximâque omnes laetitîâ afficit. Tum fumi incendiorum procul videbantur: quae res omnem dubitationem adventûs legionum expulit.

XLI. Galli, re cognitâ per exploratores, obsidionem relinquunt; ad Caesarem omnibus copiis contendunt. Eae erant, armatorum circiter millia LX. Cicero, datâ facultate, Gallum ab eodem Verticone, quem suprà demonstravimus, repetit; qui litteras ad Caesarem deferat. Hunc admonet, iter cautè diligenterque faciat. Perferibit in litteris, "hostes ab se discessisse, omnemque ad eum multitudinem convertisse." Quibus litteris cir-

citer mediâ nocte Caesar allatis, suos facit certiores; eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die, luce primâ, movet castra: et, circiter millia passuum iv progressus; trans vallem magnam et rivum, hostium multitudinem conspicatur. Erat magni periculi res, cum tantis copiis iniquo loco dimicare: tum quoniam liberatum obsidione Ciceronem sciebat, eoque omnino remittendum de celeritate existimabat, consedit: et, quàm aequissimo loco potest, castra communit. Atque haec, etsi erant exigua per se, vix hominum millium vii, praesertim nullis cum impedimentis; tamen angustis viarum, quàm maximè potest, contrahit; eo consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat. Interim speculatoribus in omnes partes dimissis, explorat, quo commodissimè itinere vallem transire possit.

XLII. Eo die, parvulis equestribus proeliis ad aequam factis, utrique sese suo loco continent. Galli; quòd ampliores copias, quae nondum convenerant, expectabant. Caesar; si fortè timoris simulatione hostes in suum locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio contenderet: si id efficere non posset; ut, exploratis itineribus, minore cum periculo vallem rivumque transiret. Primâ luce hostium equitatus ad castra accedit, proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar consultò equites cedere, seque in castra recipere; simul, ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri, portasque obstrui; atque in iis administrandis rebus quàm maximè concursari, et cum simulatione agi timoris jubet. Quibus omnibus rebus hostes invitati, copias transducunt, aciemque iniquo loco constituunt. Nostris verò etiam de vallo deductis, propiùs accedunt; et tela intra munitionem ex omnibus partibus conjiciunt. Praeconibusque circummissis, pronuntiari jubent; "seu quis Gallus, seu Romanus, velit ante horam tertiam ad se

transire; sine periculo licere: post id tempus, non fore potestatem." Ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis in speciem portis singulis ordinibus cespitum; quòd eà non posse introrumpere videbantur; alii vallum manu scandere, alii fossas complere, inciperent. Tunc Caesar, omnibus portis eruptione factà, equitatuque emissò, celeriter hostes dat in fugam; sic, ut omnino pugnandi causà resisteret nemo: magnumque ex his numerum occidit, atque omnes armis exuit.

XLIII. Longius prosequi veritus; quòd silvae paludesque intercedebant; neque etiam parvulo detrimento, illum locum relinqui videbat; omnibus suis incolu-
mibus copiis, eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas turres, testudines, munitionesque hostium admiratur. Legione productà, cognoscit non decimum esse quemque relictum militem sine vulnere. Ex his omnibus judicat rebus, quanto cum periculo, et quantà cum virtute, sint res administratae; Ciceronem pro ejus merito, legionemque collaudat: centuriones sigillatim, tribunosque militum appellat; quorum egregiam fuisse virtutem, testimonio Ciceronis cognoverat. De casu Sabini et Cottae, certius ex captivis cognoscit. Postero die, concione habità, rem gestam proponit: milites consolatur, et confirmat. Quod detrimentum culpà et temeritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo ferendum docet: quòd, beneficio deorum immortalium, et virtute eorum, exposito incommodo; neque hostibus diutina laceratio, neque ipsis longior dolor relinquatur.

XLIV. Interim ad Labienum per Rhemos, incredibili celeritate, de victorià Caesaris fama perfertur; ut, quum ab hibernis Ciceronis millia passuum L abesset, eoque post horam ix diei Caesar pervenisset; ante mediam noctem ad portas castrorum clamor oriretur: quo clamore significatio victoriæ, gratulatioque ab Rhemiis

Labieno fieret. Hæc famâ ad Treviros perlata; Indutiomarus, qui postero die castra Labieni oppugnare decreverat, noctu profugit, copiasque omnes in Treviros reducit. Caesar Fabium cum legione, in sua remittit hiberna: ipse cum III legionibus circum Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit; et, quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem ipse ad exercitum manere decrevit. Nam, illo incommodo de Sabini morte perlato, omnes ferè Galliae civitates de bello consultabant; nuncios legationesque in omnes partes dimittebant; et, quid reliqui consilii caperent, atque unde initium belli fieret, explorabant; nocturnaue in locis desertis concilia habebant: neque ullum ferè totius hiemis tempus sine sollicitudine Caesaris intercessit, quin aliquem de conciliis et motu Gallorum nuncium acciperet. In his, ab L. Roscio legato, quem legioni XIII præfecerat, certior est factus; "magnas Gallorum copias earum civitatum, quae Armoricae appellantur, oppugnandi sui causâ convenisse; neque longiùs millia passuum VIII, ab hibernis suis abfuisse; sed, nuncio allato de victoriâ Caesaris, discessisse; adeò ut fugae similia discessus videretur."

XLV. At Caesar, principibus cujusque civitatis ad se vocatis; alias territando, quum se scire, quae fierent, denunciaret; alias cohortando, magnam partem Galliae in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in primis firma, et magnae inter Gallos auctoritatis, Cavarinum, quem Caesar apud eos regem constituerat, (cujus frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris, cujusque majores regnum obtinuerant,) interficere publico consilio conati: quum ille praesensisset ac profugisset, usque ad fines insecuti, regno domoque expulerunt; et, missis ad Caesarem satisfaciendi causâ legatis; quum is omnem ad se senatum venire jussisset, dicto au-

dientes non fuerunt. Tantumque apud homines barbaros valuit, esse repertos aliquos principes belli inferendi; tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit; ut, praeter Aeduos et Rhemos, (quos praecipuo semper honore Caesar habuit; alteros, pro vetere ac perpetuâ erga populum R. fide; alteros, pro recentibus belli Gallici officiis;) nulla ferè fuerit civitas non suspecta nobis. Idque adeò haud scio mirandumne sit; quum compluribus aliis de causis; tum maximè, quòd, qui virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum se ejus opinionis deperdidisse, ut populi R. imperia perferrent, gravissimè dolebant.

XLVI. Treviri verò atque Indutiomarus, totius hie mis nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum legatos mitterent; civitates sollicitarent; pecunias pollicerentur: magnâ parte exercitus nostri interfectâ, multo minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum transiret: quum "se bis expertos" dicerent, "Ariovisti bello, et Tenchtherorum transitu; non esse fortunam amplius tentaturos." Hâc spe lapsus Indutiomarus; nihilo minùs copias cogere, exigere à finitimis, equos parare, exules damnatosque totâ Galliâ magnis praemiis ad se allicere coepit. Ac tantum sibi jam iis rebus in Galliâ auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum legationes concurrerent; gratiam atque amicitiam, publicè privatimque peterent.

XLVII. Ubi intellexit, ultro ad se venire: alterâ ex parte Senones Carnutesque, conscientia facinoris instigatos; alterâ, Nervios Atuaticosque bellum Romanis parare; neque sibi voluntariorum copias defore, si ex finibus suis progredi coepisset: armatum concilium indicit. Hoc, more Gallorum, est initium belli; quò, lege communi, omnes puberes armati convenire coguntur; et, qui ex iis novissimus venit, in conspectu multitudi-

nis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo concilio, Cingetorigem, alterius principem factionis, generum suum; quem suprà demonstravimus Caesaris secutum fidem, ab eo non discessisse; hostem judicat, bonaque ejus publicat. His rebus confectis; in concilio pronunciat, accersitum se à Senonibus et Carnutibus, aliisque compluribus Galliae civitatibus; huc iter facturum per fines Rhemorum; eorumque agros populaturum; ac priùs, quàm id faciat, castra Labieni oppugnaturum. Quaeque fieri velit, praecipit.

XLVIII. Labienus, quum et loci naturâ et manu munitissimis castris sese contineret, de suo ac legionis periculo nihil timebat: sed, ne quam occasionem rei bene gerendae dimitteret, cogitabat. Itaque à Cingetorige atque ejus propinquis oratione Indutiomari cognitâ, quam in concilio habuerat; nuncios mittit ad finitimas civitates, equitesque undique convocat: iis certam diem conveniendi dicit. Interim propè quotidie cum omni equitatu Indutiomarus sub castris ejus vagabatur; aliàs, ut situm castrorum cognosceret; aliàs, colloquendi aut territandi causâ. Equites plerumque omnes tela intra vallum conjiciebant. Labienus suos intra munitiones continebat; timorisque opinionem, quibuscumque poterat rebus, augebat.

XLIX. Quum majore in dies contemptione Indutiomarus ad castra accederet: nocte unâ, intromissis equitibus omnium finitimarum civitatum quos accersendos curaverat, tantâ diligentia omnes suos custodiis intra castra continuit, ut nullâ ratione ea res enunciari aut ad Treviros perferri posset. Interim, ex consuetudine quotidianâ, Indutiomarus ad castra accedit; atque ibi magnam partem diei consumit: equites tela conjiciunt, et magnâ contumeliâ verborum nostros ad pugnam evocant. Nullo à nostris dato responso, sub vesperum dis-

perſi ac diſſipati diſcedunt. Subitò Labienus duabus portis omnem equitatum emittit. Praecipit atque interdicit, perterritis hoſtibus atque in fugam conjeſtis, quod fore, ſicut accidit, videbat; omnes unum peterent Indutiomarum: neu quis quemquam priùs vulneraret, quàm illum, interfectum videret: quòd, morà reliquorum, illum, ſpatium naſtum, effugere nolebat. Magna proponit iſis, qui occiderint, praemia: ſummittit cohortes equitibus ſubſidio. Comprobat hominis conſilium fortuna; et, quum unum omnes peterent, in ipſo fluminis vado deprehenſus Indutiomarus interficitur; caputque ejus refertur in caſtra. Redeuntes equites, quos poſſunt conſectantur atque occidunt. Hâc re cognitâ; omnes Eburonum et Nerviorum, quae convenerant, copiae diſcedunt; paulloque habuit poſt id factum Caefar quietiorem Galliam.

FINIS LIBRI QUINTI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER SEXTUS.

MULTIS de causis, Caesar majorem Galliae motum expectans; per M. Silanum, C. Antistium Reginum, T. Sextium legatos, delectum habere instituit. Simul ab Cn. Pompeio proconsule petit; quoniam ipse ad urbem cum imperio, Reipubl. causa, maneret; quos ex Cisalpina Gallia consulis sacramento rogavisset, ad signa convenire et ad se proficisci juberet; magni interesse, etiam in reliquum tempus, ad opinionem Galliae existimans; tantas videri Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti acceptum, non modò id brevi tempore refarciri, sed etiam majoribus adaugeri copiis posset. Quod quum Pompeius, et Reipubl. et amicitiae tribuisset: celeriter confecto per suos delectu; tribus ante exactam hiemem et constitutis et adductis legionibus; duplicatoque earum cohortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat: et celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disciplina atque opes possent.

II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus; ad ejus propinquos à Treviris imperium defertur. Illi finitimos Germanos sollicitare, et pecuniam polliceri, non desi-

stunt. Quum ab proximis impetrare non possent, ultiores tentant. Inventis nonnullis; civitates jurejurando inter se confirmant, obsidibusque de pecuniâ cavent; Ambiorigem sibi societate et foedere adjungunt. Quibus rebus cognitis, Cæsar, quum undique bellum parari videret; Nervios, Atuaticos, ac Menapios, adjunctis Cif-rhenanis omnibus Germanis, esse in armis; Senones ad imperatum non venire, et cum Carnutibus finitimisque civitatibus consilia communicare; à Trevis Germanos crebris legationibus sollicitari; maturiâ sibi de bello cogitandum putavit. Itaque, nondum hieme confectâ, proximis iv legionibus cunctis, de improvviso in fines Nerviorum contendit: et prius, quàm illi aut convenire aut profugere possent, magno pecoris atque hominum numero capto, atque eâ prædâ militibus concessâ, vastatisque agris; in deditionem venire, atque obsides sibi dare cœgit. Eo celeriter confecto negotio, rursus legiones in hiberna reduxit.

III. Concilio Galliae primo vere, ut instituerat, indicto; quum reliqui, præter Senones, Carnutes, Trevirosque, venissent; initium belli ac defectionis hoc esse arbitratus; ut omnia postponere videretur, concilium in Lutetiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senonibus, civitatemque patrum memoriâ conjunxerant: sed ab hoc consilio abfuisse existimabantur. Hâc re pro suggestu pronuntiata; eodem die cum legionibus in Senones proficiscitur, magnisque itineribus eò pervenit. Cognito ejus adventu; Acco, qui princeps ejus consilii fuerat, jubet in oppida multitudinem convenire. Conantibus; prius, quàm id effici posset, adesse Romanos nunciatur. Necessariò sententiâ desistunt; legatosque deprecandi causâ ad Cæsarem mittunt: adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide civitas. Libenter Cæsar, petentibus Aeduis, dat veniam: excusationem.

que accipit: quòd aestivum tempus instantis belli, non quaestionis, esse arbitrabatur. Obsidibus imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit. Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt; usi deprecatoribus Rhemis, quorum erant in clientelâ: eadem ferunt responsa. Peragit concilium Caesar, equitesque imperat civitatibus.

IV. Hâc parte Galliae pacatâ, totus et mente et animo in bellum Trevirorum et Ambiorigis insisit. Cavarinum cum equitatu Senonum, secum proficisci jubet; ne quis aut ex hujus iracundiâ, aut ex eo quod meruerat odio, civitatis motus oriretur. His rebus constitutis; quòd pro explorato habebat Amborigem proelio non esse certaturum, reliqua ejus consilia animo circumspiciebat.

V. Erant Menapii propinqui Eburonum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti; qui uni ex Gallia, de pace ad Caesarem legatos numquam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi sciebat; item per Treviros venisse Germanis in amicitiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia existimabat, quàm ipsum bello lacerasset: ne, desperatâ salute, aut se in Menapios abderet, aut cum Transrhenanis congregi cogeretur. Hòc inuito consilio; totius exercitus impedimenta ad Labienum in Treviros mittit, duasque legiones ad eum proficisci jubet: ipse cum legionibus expeditis v, in Menapios proficiscitur. Illi, nullâ coactâ manu, loci praesidio freti, in silvas paludesque confugiunt; suaeque eodem conferunt. Caesar, partitis copiis cum C. Fabio legato et M. Crasso quaestore; celeriterque effectis pontibus; adiit tripartitò. Aedificia vicofque incendit; magno pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii, legatos ad eum, pacis petendae causâ, mittunt. Ille, obsidibus acceptis, hostium se habiturum numero confirmat, si aut Amborigem, aut ejus legatos, si-

nibus suis recepissent. His confirmatis rebus; Comium Atrebatem cum equitatu, custodis loco, in Menapiis relinquit; ipse in Treviros proficiscitur.

VI. Dum haec à Caesare geruntur; Treviri, magnis coactis peditatûs equitatûsque copiis, Labienum cum unâ legione, quae in eorum finibus hiemaverat, adoriri parabant; jamque ab eo non longius bidui viâ aberant, quum duas venisse legiones missu Caesaris cognoscunt. Positis castris à millibus passuum xv, auxilia Germanorum expectare constituunt. Labienus, cognito hostium consilio, sperans temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem; praesidio v cohortium impedimentis relicto, cum xxv cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur, et, mille passuum intermisso spatio, castra communit.

VII. Erat inter Labienum atque hostem, difficilli transitu flumen, ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo, neque hostes transituros existimabat. Augebatur quotidie auxiliorum spes. Loquitur in consilio palam; "quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitûsque fortunae in dubium non devocaturum; et postero die primâ luce castra moturum." Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitatûs numero nonnullas Gallicis rebus favere natura cogeat. Labienus, noctu tribunis militum primisque ordinibus coactis; quid sui consilii sit, proponit. Et, quò facilius hostibus timoris det suspicionem; majore strepitu et tumultu, quàm populi Romani fert consuetudo, castra moveri jubet. His rebus fugae similem profectionem efficit. Haec quoque per exploratores ante lucem, in tantâ propinquitate castrorum, ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones processerat; quum Galli, cohortati inter se, "ne speratam

praedam ex manibus dimitterent; longum esse, perterritis Romanis, Germanorum auxilia expectare; neque suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguum manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri non audeant;” flumen transire, et iniquo loco proelium committere non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus; ut omnes citra flumen eliceret; eadem usus simulatione itineris, placidè progrediebatur. Tum praemissis paululum impeditis, atque in tumultu quodam collocatis; “Habetis,” inquit, “milites, quam petistis, facultatem: hostem impedito atque iniquo loco tenetis; praestate eandem, nobis ducibus, virtutem, quam saepenumero Imperatori praestitistis; eum adesse, et haec coram cernere, existimate.” Simul, signa ad hostem converti, aciemque dirigi jubet; et, paucis turmis praesidio ad impedita dimissis, reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri, clamore sublato, pila in hostes jaciunt. Illi, ubi praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis ad se ire viderunt; impetum modò ferre non potuerunt; ac primo concursu in fugam coniecti, proximas silvas petiverunt. Quos Labienus equitatu consecutus; magno numero interfecto, compluribus captis; paucis post diebus civitatem recepit. Nam Germani, qui auxilio veniebant; perceptà Trevirorum fugà, sese domum contulerunt. Cum illi propinqui Indutiomari, qui defectionis auctores fuerant, comitati eos ex civitate excelsere. Cingetorigi, quem ab initio permanisse in officio demonstravimus, principatus atque imperium est traditum.

IX. Caesar, postquam ex Menapiis in Treviros venit, duabus de causis Rhenum transire constituit. Quarum erat altera, quòd [Germani] auxilia contra se Treviria miserant; altera, ne Ambiorix receptum ad eos haberet. His constitutis rebus; paululum supra eum locum, quo

antea exercitum transfluxerat, facere pontem instituit. Notâ atque institutâ ratione; magno militum studio, paucis diebus, opus efficitur. Firmo in Treviris praesidio ad pontem relicto, ne quis ab iis subitò motus oriretur; reliquas copias, equitatumque transducit. Ubi, qui antè obsides dederant, atque in deditionem venerant; purgandi sui causâ ad eum legatos mittunt; qui docent, "neque ex suâ civitate auxilia in Treviros missa, neque ab se fidem laesam;" petunt atque orant, "ut sibi parcat; ne communi odio Germanorum, innocentes pro nocentibus poenas pendant: si amplius obsidum velit, dare" pollicentur. Cognitâ Cæsar causâ reperit, ab Suevis auxilia missa esse: Ublorum satisfactionem accipit: aditus viasque in Suevos perquirat.

X. Interim, paucis post diebus, sit ab Ublis certior, Suevos omnes in unum locum copias cogere; atque illa nationibus, quae sub eorum sunt imperio, denunciare ut auxilia peditatûs equitatûsque mittant. His cognitis rebus; rem frumentariam providet, castris idoneum locum deligit: Ublis imperat, ut pecora deducant, suaeque omnia ex agris in oppida conferant; sperans, barbaros atque imperitos homines, inopiâ cibariorum adductos, ad iniquam pugnandi conditionem posse deduci. Mandat, ut crebros exploratores in Suevos mittant; quaeque apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt; et, paucis diebus intermissis, referunt: "Suevos omnes, posteaquam certiores nuncii de exercitu Romanorum venerant; cum omnibus suis sociorumque copiis, quas coëgissent, penitus ad extremos fines sese recepisse: Silvam esse ibi infinitae magnitudinis, quae appellatur Bacenis: hanc longe introrsus pertinere; et, pro nativo muro obiectam, Cheruscis à Suevis, Suevosque à Cheruscis, injuriis incursionibusque prohibere: ad ejus initium silvae, Suevos adventum Romanorum expectare constituisse."

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est; non alienum esse videtur, de Galliae Germaniaeque moribus, et quo modo differant eae nationes inter sese, proponere. In Gallia, non solum in omnibus civitatibus, atque in omnibus pagis partibusque; sed pene etiam in singulis domibus, factiones sunt. Earumque factionum sunt principes, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere existimantur; quorum ad arbitrium iudiciumque, summa omnium rerum consilliorumque redent. Idque ejus rei causâ antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe contra potentiores auxilii egeret; suos enim opprimi quisque, et circumveniri non patitur; neque, aliter si faciat, ullam inter suos habeat auctoritatem. Haec eadem ratio est in summâ totius Galliae; namque omnes civitates in partes divisae sunt duae.

XII. Quum Caesar in Galliam venit; alterius factionis principes erant Aedui; alterius, Sequani. II, quum per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis, magnaeque eorum erant clientelae; Germanos atque Ariovistum sibi adjunxerant; eosque ad se magnis jacturis pollicitationibusque perduxerant. Proellis verò compluribus factis secundis, atque omni nobilitate Aeduorum interfectâ; tantum potentiam antecefferant, ut magnam partem clientium ab Aeduis ad se transducerent; obsidesque ab iis principum filios acciperent; et publicè jurare cogerent, nihil se contra Sequanos consilii inituros; et partem finitimi agri per vim occupatam possiderent; Galliaeque totius principatum obtinerent. Quâ necessitate adductus Divitiacus, auxilii petendi causâ Romam ad Senatum profectus, infectâ re redierat. Adventu Caesaris, factâ commutatione rerum; obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis; (quod ii, qui se ad eorum amicitiam aggregave-

rant, meliore conditione atque aequiore imperio se uti videbant;) reliquis rebus, eorum gratiâ dignitateque amplificatâ; Sequani principatum dimiserant. In eorum locum Rhemi successerant. Quos quod adaequare apud Caesarem gratiâ intelligebatur; ii, qui propter veteres inimicitias nullo modo cum Aeduis conjungi poterant, se Rhemis in orientem dicebant. Hos illi diligenter tuebantur; Ita et novam et repenti collectam auctoritatem tenebant. Eo tum statu res erat; ut longè principes, haberentur Aedui; secundum locum dignitatis, Rhemi obtinerent.

XIII. In omni Galliâ, eorum hominum, qui aliquo sunt numero atque honore, genera sunt duo: nam plebs penè servorum habetur loco; quae per se nihil audet, et nulli adhibetur consilio. Plerique, quum aut aere alieno, aut magnitudine tributorum, aut injuria potentiorum premuntur; sese in servitutem dicant nobilibus: in hos eadem omnia sunt jura, quae dominis in servos. Sed de his duobus generibus, alterum est Druidum, alterum Equitum. Illi rebus divinis intersunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones interpretantur: ad hos magnus adolescentium numerus, disciplinae causâ, concurrat: magnoque hi sunt apud eos honore. Nam ferè de omnibus controversiis, publicis privatisque, constituunt: et, si quod est admissum facinus; si caedes facta; si de haereditate, si de finibus controversia est; iidem decernunt. Praemia poenasque constituunt. Si quis aut privatus aut publicus, eorum decreto non steterit; sacrificiis interdicunt. Haec poena apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum, ii numero impiorum ac sceleratorum habentur; iis omnes decedunt, aditum eorum sermonemque defugiunt, ne quid ex contagione incommodi accipiant: neque iis petentibus jus redditur, neque honos ullus communicatur. His

autem omnibus Druidibus praest unus, qui summam inter eos habet auctoritatem. Hôc mortuo; si quis ex reliquis excellit dignitate, succedit; at si sunt plures pares, suffragio Druidum adlegitur; nonnunquam etiam de principatu armis contendunt. Il certo anni tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae media habetur, confidunt; in loco consecrato. Huc omnes undique, qui controversias habent, conveniunt; eorumque iudiciis decretisque parent. Disciplina in Britannia reperta, atque inde in Galliam translata esse existimatur; et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illò discendi causâ proficiscuntur. Druides à bello abesse consueverunt; neque tributa unâ cum reliquis pendunt; militiae vacationem, omniumque rerum habent immunitatem. Tantis excitati praemiis, et suâ sponte multi in disciplinam conveniunt, et à parentibus propinquisque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum edificere dicuntur. Itaque nonnulli annos vicanos in disciplinâ permanent. Neque fas esse existimant, ea litteris mandare; quum in reliquis ferè rebus publicis, privatisque rationibus, Graecis litteris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse videntur; quòd neque in vulgus disciplinam efferri velint; neque eos, qui discunt, litteris confisos, minùs memoriae studere: quod ferè plerisque accidit, ut, praesidio litterarum, diligentiam in perdiscendo, ac memoriam remittant. In primis hoc volunt persuadere: non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios; atque hòc maximè ad virtutem excitari putant, metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine, de rerum naturâ, de deorum immortalium vi ac potestate disputant; et juventuti transdunt.

XIV. Alterum genus, est Equitum. Ii, quum est u-

R

sus, atque aliquod bellum incidit; (quod ante Caesaris adventum ferè quotannis accidere solebat, uti aut ipsi injurias inferrent, aut illatas propulsarent;) omnes in bello versantur. Atque eorum ut quisque est genere copiosiusque amplissimus, ita plurimos circum se ambaectos clientisque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

XV. Natio est omnis Gallorum, admodum dedita religionibus. Atque ob eam causam, qui sunt affecti gravioribus morbis, quique in proeliis periculisque versantur; aut pro victimis homines immolant, aut se immolatos vovent; administrisque ad ea sacrificia Druidibus utuntur: quòd, pro vitâ hominis nisi vita hominis redatur, non posse aliter deorum immortalium numen placari arbitrantur: publiceque ejusdem generis habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine simulacra habent: quorum contexta viminibus membra, vivis hominibus complent; quibus succensis, circumventi flammâ exanimantur homines. Supplicia eorum, qui in furto, aut latrocinio, aut aliquâ noxâ sint comprehensi; gratiora diis immortalibus esse arbitrantur: sed, quum ejus generis copia deficit, etiam ad innocentium supplicia descendunt. Deum maximè Mercurium colunt: hujus sunt plurima simulacra: hunc, omnium inventorem artium ferunt: hunc, viarum atque itinerum ducem: hunc, ad quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam arbitrantur. Post hunc; Apollinem, et Martem, et Jovem, et Minervam. De his eandem ferè, quam reliquae gentes, habent opinionem; Apollinem, morbos depellere; Minervam, operum atque artificiorum initia transdere; Jovem, imperium coelestium tenere; Martem, bella regere. Huic, quum proelio dimicare constituerunt, ea, quae bello ceperint, plerumque devovent. Quae superaverint; anima-

Haec capta immolant: reliquas res in unum locum conferunt. Multis in civitatibus, harum rerum extructos tumulos locis consecratis conspiciari licet: neque saepe accidit, ut, neglectâ quispiam religione, aut capta apud se occultare, aut posita tollere auderet: gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu constitutum est.

XVI. Galli se omnes ab Dite patre prognatos praedicant: idque ab Druidibus proditum dicunt. Ob eam causam spatia omnis temporis, non numero dierum, sed noctium, finiunt; et dies natales, et mensium et annorum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur. In reliquis vitae institutis, hoc ferè ab reliquis differunt; quòd suos liberos, nisi quum adoleverint ut munus militiae sustinere possint, palam ad se adire non patiantur; filiumque puerili aetate, in publico, in conspectu patris assistere, turpe ducunt.

XVII. Viri quantas pecunias ab uxoribus, dotis nomine, acceperunt; tantas ex suis bonis, aestimatione factâ, cum dotibus communicant. Hujus omnis pecuniae conjunctim ratio habetur, fructusque servantur. Uter eorum vitâ superarit; ad eum pars utriusque, cum fructibus superiorum temporum, pervenit. Viri in uxores, sicuti in liberos, vitae necisque habent potestatem. Et quum paterfamilias illustriore loco natus decessit; ejus propinqui conveniunt; et de morte, si res in suspicionem venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem habent; et, si compertum est, igni atque omnibus tormentis excruciatas interficiunt. Funera sunt, pro cultu Gallorum, magnifica et sumptuosa: omniaque, quae vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt; etiam animalia. Ac, paullo supra hanc memoriam, servi et clientes, quos ab iis dilectos esse constabat; justis funeribus confectis, unâ cremabantur.

XVIII. Quae civitates commodius suam Rempubl.

administrare existimantur, habent legibus sanctum; si quis quid de Rep. à finitimis rumore aut famâ acceperit, uti ad magistratum deferat; neve cum quo alio communicet: quod saepe homines temerarios atque imperitos falsis rumoribus terreri, et ad facinus impelli, et de summis rebus consilium capere cognitum est. Magistratus, quae visa sunt, occultant; quaeque esse ex usu judicaverint, multitudini produnt. De Rep. nisi per concilium loqui non conceditur.

XIX. Germani multum ab hac consuetudine differunt. Nam neque Druides habent, qui rebus divinis praesint; neque sacrificiis student. Deorum numero eos solos ducunt, quos cernunt, et quorum opibus aperte juvantur; Solem, et Vulcanum, et Lunam: reliquos ne famâ quidem acceperunt. Vita omnis in venationibus, atque in studiis rei militaris consistit; ab parvulis, labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc ali staturam, ali vires, nervosque confirmari putant. Intrà annum verò xx feminae notitiam habuisse, in turpissimis habent rebus. Cujus rei nulla est occultatio; quod et promiscuè in fluminibus perluuntur; et pellibus, aut parvis rhenonum tegumentis utuntur; magnâ corporis parte nudâ.

XX. Agriculturae non student; majorque pars victus eorum, in lacte, et caseo, et carne consistit. Neque quisquam agri modum certum, aut fines proprios habet: sed magistratus ac principes, in annos singulos, gentibus cognationibusque hominum qui unâ coierunt, quantum et quo loco visum est, agri attribuunt; atque anno post, aliò transire cogunt. Ejus rei multas asserunt causas: ne assiduâ consuetudine capti, studium bellum gerendi agriculturâ commutent: ne latos fines parare studeant, potentioresque humiliores possessionibus expellant: ne

accuratiùs, ad frigora atque aestus vitandos, aedificent: ne qua oriatur pecuniae cupiditas, quâ ex re factiones dissensionesque nascuntur: ut animi aequitate plebem contineant, quum suas quisque opes aequari cum potentissimis videat.

XXI. Civitatibus maxima laus est, quàm latissimas circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc proprium virtutis existimant; expulsos agris finitimos cedere, neque quemquam prope se audere consistere: simul hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis timore sublato. Quum bellum civitas aut illatum defendit, aut infert; magistratus, qui ei bello praesint, ut vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace, nullus est communis magistratus; sed principes regionum atque pagorum inter suos jus dicunt, controversasque minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae extra fines cujusque civitatis fiunt; atque ea juventutis exercendae, ac delictorum minuendae causâ fieri praedicant. Atque, ubi quis ex principibus in concilio "se" dixit "ducem fore: qui sequi velint, profiteantur;" consurgunt ii qui et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur; atque ab multitudine collaudantur. Qui ex iis secuti non sunt, in desertorum ac proditorum numero ducuntur; omniumque iis rerum postea fides abrogatur. Hospites violare, fas non putant. Qui, quâque de causâ, ad eos venerunt; ab injuriâ prohibent, sanctosque habent; iis omnium domus patet, victusque communicatur.

XXII. Ac fuit antea tempus, quum Germanos Galli virtute superarent, et ultro bella inferrent; ac, propter hominum multitudinem, agrique inopiam, trans Rhenum colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima sunt, Germaniae loca; circa Hercyniam silvam, quam Eratostheni et quibusdam Graecis famâ notam esse video,

quam illi Orciniam appellant; Volcae Teftofages occuparunt, atque ibi confederunt. Quae gens ad hoc tempus iis sedibus se continet, summamque habet iustitiae et bellicae laudis opinionem; nuncque in eadem inopiâ, egestate, patientiâ, quâ Germani, permanent: eodem victu, et cultu corporis, utuntur. Gallis autem, Provinciae propinquitas, et transmarinarum rerum notitia, multa ad copiam atque usus largitur: paullatim assuefacti superari, multisque proeliis victi, ne se quidem ipsi cum illis virtute comparant.

XXIII. Hujus Hercyniae silvae, quae suprà demonstrata est, latitudo, 1x dierum iter expedito patet. Non enim aliter finiri potest; neque mensuras itinerum novērunt. Oritur ab Helvetiorum, et Nemetum, et Rauracorum finibus; rectâque fluminis Danubii regione, pertinet ad fines Dacorum et Anartium. Hinc se flectit sinistrorsum, diversis à flumine regionibus; multarumque gentium fines propter magnitudinem attingit; neque quisquam est hujus Germaniae, qui se aut adisse ad initium ejus silvae dicat, quum dierum iter Lx processerit; aut quo ex loco oriatur, acceperit. Multa in eâ genera ferarum nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint: ex quibus quae maximè differant ab caeteris, et memoriae prodenda videantur, haec sunt.

XXIV. Est bos, cervi figurâ: cujus à mediâ fronte inter aures unum cornu existit excelsius, magisque directum his, quae nobis nota sunt, cornibus. Ab ejus summo, sicut palmae, rami latè diffunduntur. Eadem est feminae marisque natura; eadem forma magnitudoque cornuum.

XXV. Sunt item, quae appellantur Alces. Harum est consimilis capreis figura, et varietas pellium; sed magnitudine paullò antecedunt; mutilaeque sunt cornibus, et crura sine nodis articulisque habent; neque

quietis causâ procumbunt; neque, si quo afflictae casu conciderunt, erigere sese aut sublevare possunt. His sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant; atque ita paullùm modò reclinatae, quietem capiunt. Quarum ex vestigiis quum est animadversum à venatoribus, quò se recipere consueverint; omnes eo loco aut à radicibus subruunt, aut accidunt arbores tantum, ut summa species earum stantium relinquatur. Huc quum se ex consuetudine reclinaverint; infirmas arbores pondere affigunt, atque una ipsae concidunt.

XXVI. Tertium est genus eorum, qui Uri appellantur. Si sunt magnitudine, paullò infrà elephantos; specie, et colore, et figurâ tauri. Magna vis eorum est, et magna velocitas; neque homini, neque ferae, quam conspexerint, parcut. Hos studiosè foveis captos interficiunt. Hòc se labore durant adolescentes, atque hòc genere venationis exercent. Et, qui plurimos ex his interfecerunt; relatis in publicum cornibus, quae sint testimonio; magnam ferunt laudem. Sed assuescere ad homines, et mansuescieri, ne parvuli quidem excepti possunt. Amplitudo cornuum, et figura, et species, multum à nostrorum boum cornibus differt. Haec studiosè conquisita, ab labris argento circumcludunt, atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXVII. Caesar, postquam per Ubios exploratores comperit, Suevos sese in silvas recepisse; inopiam frumenti veritus, quòd, ut suprâ demonstravimus, minimè omnes Germani agriculturae student; constituit non progredi longiùs. Sed, ne omnino metum reditùs sui barbaris tolleret; atque ut eorum auxiliâ tardaret; reducto exercitu, partem ultimam pontis, quae ripam Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum ccc rescindit; atque in extremo ponte turrim tabulatorum iv constituit, praesidiumque cohortium xii pontis tuendi

causâ ponit; magnisque cum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque, C. Volcatium Tullum adulescentem praefecit. Ipse, quum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Ambiorigis profectus; per Arduennam silvam, quae est totius Galliae maxima, atque ab ripis Rheni sinibusque Trevirorum ad Nervios pertinet, millibusque ampliùs in longitudinem patet; L. Minucium, Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid celeritate itineris atque opportunitate temporis proficere possit: monet ut ignes in castris fieri prohibeat, ne qua ejus adventus procul significatio fiat; sese confestim subsequi dicit. Basilus, ut imperatum est, facit; celeriter, contraque omnium opinionem confecto itinere, multos in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis equitibus esse dicebatur.

XXVIII. Multum, quum in omnibus rebus, tum in re militari, potest fortuna. Nam sicut magno accidit casu, ut in ipsum incautum atque imparatum incideret, priusque ejus adventus ab hominibus videretur, quàm famâ ac nunciis afferretur: sic magnae fuit fortunae; omni militari instrumento, quod circum se habebat, erepto; rhedis, equisque comprehensis; ipsum effugere mortem. Sed hoc eò factum est, quòd, aedificio circumdato silvâ, (ut sunt ferè domicilia Gallorum, qui, vitandi aestus causâ, plerumque silvarum ac fluminum petunt propinquitates;) comites familiaresque ejus angusto in loco paullisper equitum nostrorum vim sustinuerunt. Iis pugnântibus, illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum, et ad vitandum, multum fortuna valuit.

XXIX. Ambiorix copias suas judicione non conduxerit, quòd proelio dimicandum non existimaverit; an tempore exclusus, et repentino equitum adventu prohibi-

tus fuerit, quum reliquum exercitum subsequi crederet; dubium est. Sed certè, clàm dimissis per agros nunciis, sibi quemque consulere iussit; quorum pars in Arduenam silvam, pars in continentes paludes profugit. Qui proximi Oceanum fuerunt; ii in insulis sese occultaverunt, quas aestus efficere consuèrunt: multi, ex suis finibus egressi, se suaque omnia alienissimis crediderunt. Cativulcus rex dimidiae partis Eburonum, qui unà cum Ambiorige consilium inierat; aetate jam confectus, quum laborem aut belli aut fugae ferre non posset; omnibus precibus detestatus Ambiorigem, qui ejus consilii auctor fuisset; taxo, cujus magna in Gallià Germaniàque copia est, se exanimavit. Segni Condrusique, ex gente et numero Germanorum, qui sunt inter Eburones Trevirosque; legatos ad Caesarem miserunt, oratum, "ne se in hostium numero duceret; neve omnium Germanorum, qui essent citra Rhenum, unam esse causam judicaret: nihil se de bello cogitasse; nulla Ambiorigi auxilia misisse." Caesar, exploratà re quaestione captivorum; si qui ad eos Eburones ex fugà convenissent, ad se ut reducerentur imperavit: si ita fecissent, fines eorum se violaturum negavit.

XXX. Tum, copiis in tres partes distributis, impedimenta omnium legionum Atuaticam contulit. Id castelli nomen est. Hoc ferè est in mediis Eburonum finibus; ubi Titurius atque Aurunculeius, hiemandi causà, confederant. Hunc quum reliquis rebus locum probabat; tum, quòd superioris anni munitiones integrae manebant, ut militum laborem sublevaret. Praesidio impedimentis legionem quartam decimam reliquit; unam ex iis iiii, quas proximè conscriptas ex Italià transduxerat. Ei legioni castrisque, Q. Tullium Ciceronem praefecit; ducentosque equites attribuit. Partito exercitu; T. Labienum cum legionibus iiii ad Oceanum

versus, in eas partes quae Menapios attingunt, proficisci jubet: C. Trebonium cum pari legionum numero ad eam regionem, quae Atuaticis adjacet, depopulandam mittit: ipse cum reliquis tribus ad flumen Scaldim quod influit in Mosam, extremasque Arduennae partes, ire constituit; quò cum paucis equitibus profectum Ambiorigem audiebat. Discedens, post diem VII sese reversurum confirmat; quam ad diem ei legioni, quae in praesidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. Labienum Treboniumque hortatur, si Reipubl. commodo facere possint, ad eam diem revertantur; ut, rursus communicato consilio, exploratisque hostium rationibus, aliud initium belli capere possint.

XXXI. Erat, ut supra demonstravimus, manus certa nulla, non praesidium, non oppidum, quod se armis defenderet; sed in omnes partes dispersa multitudo. Ubi cuique aut vallis abdita, aut locus silvestris, aut palus impedita, spem praesidii aut salutis aliquam offerebat; confederat. Haec loca, vicinitatibus, erant nota: magnamque res diligentiam requirebat, non in summâ exercitûs tuendâ (nullum enim poterat universis, ab perterritis ac dispersis, periculum accidere;) sed in singulis militibus conservandis. Quae tamen, ex parte, res ad salutem exercitûs pertinebat: nam et praedae cupiditas, multos longius evocabat; et silvae incertis occultisque itineribus, confertos adire prohibebant. Si negotium confici, stirpemque hominum sceleratorum interfici vellet; dimittendae plures manus, diducendique erant milites: si continere ad signa manipulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitûs Romani postulabat; locus ipse erat praesidio barbaris; neque ex occulto insidiandi, et dispersos circumveniendi, singulis deerat audacia. At in ejusmodi difficultatibus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur: ut potius in nocendo ali-

quid omitteretur, etsi omnium animi ad ulciscendum ardebant; quàm cum aliquo detrimento militum noceretur. Dimittit ad finitimas civitates nuncios Caesar: omnes evocat spe praedae, ad diripiendos Eburones; ut potiùs in silvis Gallorum vita, quàm legionariorum, periclitetur; simul, ut magnâ multitudine circumfusâ, pro tali facinore stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

XXXII. Haec in omnibus Eburonum partibus gerebantur; diesque appetebat VII, quem ad diem Caesar ad impedimenta legionemque reverti constituerat. Hic, quantum in bello fortuna possit, et quantos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac perterritis hostibus, ut demonstravimus; manus erat nulla, quae parvam modò timoris causam afferret. Trans Rhenum ad Germanos pervenit fama; diripi Eburones, atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equitum II millia Sigambri, qui sunt proximi Rheno; à quibus receptos ex fugâ Tenchtheros atque Usipetes, suprâ docuimus; transeunt Rhenum navibus ratibusque, xxx millibus passuum infra eum locum, ubi pons erat imperfectus, praesidiumque ab Caesare relictum: primos Eburonum fines adeunt: multos ex fugâ dispersos excipiunt; magno pecoris numero, cujus sunt cupidissimi barbari, potiuntur. Invitati praedâ, longiùs procedunt. Non hos palus in bello latrociniiisque natos, non silvae morantur. Quibus in locis sit Caesar, ex captivis quaerunt; profectum longiùs reperiunt, omnemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus ex captivis: "quid vos," inquit, "hanc miseram ac tenuem sectamini praedam, quibus jam licet esse fortunatissimis? IIII horis Atuaticam venire potestis; huc omnes suas fortunas exercitus Romanorum contulit. Praesidii tantum est, ut ne murus quidem cingi possit, neque quisquam egredi extra mu-

nitiones audeat." Oblatâ spe; Germani, quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt: ipsi Atuaticam contendunt; usque eodem duce, cujus haec indicio cognoverant.

XXXIII. Cicero, qui per omnes superiores dies, praeceptis Caesaris, summâ diligentia milites in castris continuisset; ac ne calonem quidem quemquam extra munitionem egredi passus esset; septimo die, diffidens Caesarem de numero dierum fidem servaturum; quod longius eum progressum audiebat, neque ulla de ejus reditu fama afferebatur; simul, eorum permotus vocibus, qui illius patientiam penè obsessionem appellabant, si quidem ex castris egredi non liceret: nullum hujusmodi casum expectans, quo ex oppositis legionibus, maximoque equitatu, dispersis ac penè deletis hostibus, in millibus passuum IIII offendi posset; V cohortes frumentatum in proximas segetes misit, quas inter et castra unus omnino collis intererat. Complures erant in castris ex legionibus aegri relictî: ex quibus qui hoc spatio dierum convaluerant, circiter CCC sub vexillo unâ mittuntur. Magna praeterea multitudo calonum, magna vis jumentorum, quae in castris subsederat; factâ potestate, sequitur.

XXXIV. Hoc ipso tempore, casu Germani equites interveniunt; protinusque eodem illo, quo venerant, cursu, ab Decumanâ portâ in castra irrumpere conantur: nec prius sunt visi, objectis ab eâ parte silvis, quam castris appropinquarent usque eò, ut qui sub vallo tenderent mercatores, recipiendi sui non haberent facultatem. Inopinantes nostri, re novâ perturbantur; ac vix primum impetum cohors in statione sustinet. Circumfunduntur hostes ex reliquis partibus, si quem aditum reperire possent. Aegrè nostri portas tuentur; reliquos aditus locus ipse per se, munitioque defendit. Totis tre-

pídatur castris; atque alius ex alio caussam tumultûs quaerit: neque quò signa ferantur, neque quam in partem quisque conveniat, provident. Alius jam capta castra pronunciat: alius, deleto exercitu atque imperatore, victores barbaros venisse contendit: plerique novas sibi ex loco religiones fingunt; Cottaëque et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus perterritis; confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere nituntur; seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam ex manibus dimittant.

XXXV. Erat aeger in praesidio relictus P. Sextius Baculus, qui primum pilum apud Caesarem duxerat: cujus mentionem superioribus proeliis fecimus: ac diem jam v cibo caruerat. Hic, diffusus suae atque omnium salutis, inermis ex tabernaculo prodit: vidit imminere hostes, atque in summo esse rem discrimine: capit arma à proximis, atque in portâ consistit. Sequuntur hunc centuriones ejus cohortis quae in statione erat: paullisper proelium unà sustinent. Relinquit animus Sextium, gravibus acceptis vulneribus: aegre, per manus tractus, servatur. Hòc spatio interposito, reliqui sese confirmant; tantum ut in munitionibus consistere audeant, speciemque defensorum praebeant.

XXXVI. Interim, confectâ frumentatione, milites nostri clamorem exaudiunt. Praecurrunt equites; quanto res sit in periculo, cognoscunt. Hic verò nulla munio est, quae perterritos recipiat. Modò conscripti, atque usûs militaris imperiti, ad tribunum militum centurionesque ora convertunt; quid ab his praeciatur, expectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate perturbetur. Barbari, signa procul conspicati, oppugnatione desistunt: redisse primò legiones credunt, quas longius

discessisse ex captivis cognoverant: postea, despectâ paucitate, ex omnibus partibus impetum faciunt.

XXXVII. Calones in proximum tumultum procurunt: hinc celeriter dejecti, se in signa manipulosque conjiciunt: eò magis timidos perterrent milites. Alii, "cuneo factò ut celeriter perrumpant," censent. "Quoniam tam propinqua sint castra; etsi pars aliqua circumventâ ceciderit, at reliquos servari posse" confidunt. Alii "ut in jugo consistant, atque eundem omnes ferant casum." Hoc veteres non probant milites, quos sub vexillo unâ profectos docuimus: itaque inter se cohortati, duce C. Trebonio equite R. qui cis erat praepositus, per medios hostes perrumpunt; incolumesque ad unum, in castra perveniunt omnes. Hos subsequuti calones equitesque eodem impetu, militum virtute servantur. At ii, qui in jugo constiterant, nullo etiam nunc usu rei militaris percepto; neque in eo quod probaverant consilio permanere, ut se loco superiore defenderent; neque eam, quam profuisse aliis vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt: sed se in castra recipere conati, iniquum in locum demiserunt. Centuriones; quorum nonnulli ex inferioribus ordinibus reliquarum legionum, causâ virtutis, in superiores erant ordines hujus legionis transducti; ne antè partem rei militaris laudem amitterent, fortissimè pugnantes conciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hostibus, praeter spem incolumis in castra pervenit: pars, à barbaris circumventa, periit.

XXXVIII. Germani, desperatâ expugnatione castrorum, quòd nostros jam constitisse in munitionibus videbant; cum eâ praedâ, quam in silvis deposuerant, trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit, etiam post discessum hostium, terror; ut eâ nocte, quum C. Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset, fidem non

faceret adesse cum incolumi Caesarem exercitu. Sic omnium animos timor praecoccupaverat, ut, penè alienatâ mente, deletis omnibus copiis, equitatum tantum se ex fugâ recepisse dicerent; neque, incolumi exercitu, Germanos castra oppugnatuuros fuisse, contenderent. Quem timorem, Caesaris adventus sustulit.

XXXIX. Reversus ille, eventûs belli non ignarus; unum, quòd cohortes ex statione et praesidio essent emissae, questus; "ne minimo quidem casui locum relinqui debuisset, multum fortunam in repentino hostium adventu potuisse," indicavit: "multo etiam amplius, quòd poenè ab ipso vallo portisque castrorum barbaros avertissent." Quarum omnium rerum maximè admirandum videbatur, quòd Germani, qui eo consilio Rhenum transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur; ad castra Romanorum delati, optatissimum Ambiorigi beneficium obtulerunt.

XL. Caesar, ad vexandos rursus hostes profectus; magno coacto numero ex finitimis civitatibus, in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur: praeda ex omnibus locis agebatur: frumenta non solùm à tantâ multitudine jumentorum atque hominum consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbribus procubuerant. Ut, si qui etiam in praesentiâ se occultassent; tamen iis, deducto exercitu, rerum omnium inopiâ pereundum videretur. Ac saepe in eum locum ventum est; tanto in omnes partes diviso equitatu, ut non modò visum ab se Ambiorigem in fugâ captivi, sed nec planè etiam abisse ex conspectu contenderent; ut, spe consequendi illatâ, atque infinito labore suscepto, qui se summam à Caesare gratiam inituros putarent, penè naturam studio vincerent; semperque paullum ad summam felicitatem defuisse videretur: atque ille latebris, ac silvis, aut saltibus se e-

riperet; et noctu occultatus alias regiones partésque peteret, non majore equitum praesidio quam .iv, quibus solis vitam suam committere audebat.

XLi. Tali modo vastatis regionibus; exercitum Caesar, duarum cohortium damno, Durocortorum Rheimorum reducit; concilioque in eum locum Galliae indicto, de conjuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit; et de Accone, qui princeps ejus consilii fuerat, graviore sententiâ pronuntiata, more majorum supplicium sumpsit. Nonnulli, judicium veriti, profugerunt. Quibus quum aquâ atque igni interdixisset; .ii legiones ad fines Trevirorum, .ii in Lingonibus, vi reliquas in Senonum finibus Agendici in hibernis collocavit. Frumentoque exercitui proviso; ut instituerat, in Italiam ad conventus profectus est.

FINIS LIBRI SEXTI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER SEPTIMUS.

QUIETA Galliâ; Caesar, ut constituerat, in Italiâ ad conventus agendos proficiscitur: ubi cognoscit de P. Clodii caede: de Senatûsque consulto certior factus, ut omnes Italiae juniores conjurarent; electum totâ provinciâ habere instituit. Eae res in Galliâ Transalpinam celeriter perferuntur: addunt ipsi et affingunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur; "retineri urbano motu Caesarem, neque in tantis disensionibus ad exercitum venire posse." Hâc impulsu occasione; qui jam antè se populi R. imperio subjectos dolerent, liberiùs atque audaciùs de bello consilia inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae conciliis, silvestribus ac remotis locis, queruntur de Acconis morte: posse hunc casum ad ipsos recidere demonstrant: miserantur communem Galliae fortunam: omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui belli initium faciant et sui capitis periculo Galliâ in libertatem vindicent. Ejus in primis rationem habendam esse dicunt, priùs quam eorum clandestina consilia efferantur; ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse facile; quòd

neque legiones, absente Imperatore, ex hibernis egredi audeant; neque Imperator, sine praesidio, ad legiones pervenire possit. Postremò, in acie praestare interfici, quàm non veterem belli gloriam, libertatemque quàm à majoribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis, profitentur Carnutes; "se nullum periculum, communis salutis causâ, recusare; principesque se ex omnibus, bellum facturos pollicentur. Et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non possent, ne res efferatur; ut jurejurando ac fide sanciantur petunt, (collatis militaribus signis, quo more eorum gravissimae caerimoniae continentur,) me, facto initio belli, à reliquis deferantur." Tunc, collaudatis Carnutibus, dato jurejurando ab omnibus qui aderant, tempore ejus rei constituto, ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit; Carnutes, Cotuato et Conetoduno ducibus, desperatis hominibus, Genabum dato signo concurrunt. Civesque Romanos, qui negotiandi causâ ibi constiterant; in iis C. Fusium Cottam, honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae jussu Caesaris praeerat; interficiunt: bonaque eorum diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama perferitur; (nam, ubi major atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant: hunc alii deinceps excipiunt, et proximis tradunt: ut tunc accidit:) nam, quae Genabi oriente Sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt: quod spatium, est millium passuum circiter CLX.

IV. Simili ratione ibi Vereingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adolescens; ejus pater principatum Galliae totius obtinuerat, et, ob eam causam quod regnum appetebat, ab civitate erat interfectus; convocatis suis clientibus, facile eos incendit. Cog-

nito ejus consilio, ad arma concurritur: prohibetur ab Gobanitione patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc tentandam fortunam non existimabant: expellitur ex oppido Gergoviâ: non desistit tamen; atque in agris habet delectum egentium ac perditorum. Hâc coactâ manu; quoscumque adit ex civitate, ad suam sententiam perducit: hortatur ut, communis libertatis causâ, arma capiant: magnisque coactis copiis, adversarios suos, à quibus paullo antè erat ejectus, expellit ex civitate. Rex ab suis appellatur: dimittit quoquoersus legationes: obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turones, Aulercos, Lemovices, Andes, reliquosque omnes qui Oceanum attingunt, adjungit: omnium consensu, ad eum desertur imperium. Quâ oblatâ potestate, omnibus iis civitatibus obsides imperat; certum numerum militum celeriter ad se adduci jubet: armorum quantum quaeque civitas domi, quodque ante tempus efficiat, constituit: in primis, equitatui studet. Summae diligentiae, summam imperii severitatem addit: magnitudine supplicii, dubitantes cogit: nam, majore commisso delicto, igni atque omnibus tormentis necat: levioze de causâ, auribus defectis, aut singulis effossis oculis, domum remittit; ut sint reliquis documento, et magnitudine poenae perterreant alios.

V. His suppliciis celeriter coacto exercitu; Luterium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte copiarum in Ruthenos mittit: ipse in Bituriges proficiscitur. Ejus adventu Bituriges ad Aeduos, quorum erant in fide, legatos mittunt, subsidium rogatum, quo facilius hostium copias sustinere possint. Aedui, de consilio legatorum quos Caesar ad exercitum reliquerat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus mittunt, Qui quum ad flumen Ligerim venissent, quod Bituriges ab Aeduis dividit; paucos dies ibi morati, neque flumen

transire ausi, domum revertuntur; legatiſque noſtris re-nunciant, " ſe Biturigum perfidiam veritos revertiſſe, quibus id conſilii fuiſſe cognoverint, ut, ſi flumen tranſiſſent, unâ ex parte ipſi, alterâ Arverni ſe circumſiſte-rent." Id eâne de cauſâ, quam legatis pronuntiârunt, an perfidiâ adducti fecerint; quod nihil nobis conſtat; non videtur pro certo eſſe ponendum. Bituriges, eorum diſceſſu, ſtatim ſe cum Arvernſis conjungunt.

VI. His rebus in Italiâ Caſari nunciatis; quum jam ille virtute Cn. Pompeii urbanas res commodiorem in ſtatum perveniſſe intelligeret, in Tranſalpinam Galli-am profeſtus eſt. Eò quum veniſſet; magnâ difficultate afficiebatur, quâ ratione ad exercitum pervenire poſſet. Nam, ſi legiones in Provinciâ accerferet; ſe abſente, in itinere proelio dimicaturas intelligebat: ſi ipſe ad exercitum contenderet; ne iis quidem, qui eo tempore pacati viderentur, ſuam ſalutem rectè committi videbat.

VII. Interim Luterius Cadurcus in Ruthenos miſſus, eam civitatem Arvernſis conciliat; progreſſus in Nitio-briges et Gabalos, ab utriſque obſides accipit; et, magnâ coactâ mânu, in Provinciâ, Narbonem verſus, eruptionem facere contendit. Quâ re nunciatâ; Caſar omnibus conſiliis antevertendum exiſtimavit, ut Narbonem proficiſceretur. Eò quum veniſſet, timentes confirmat; praefidia in Rutheniſ Provinciâlibus, Volcis, Arecomi-cis, Tolofatibus, circumque Narbonem; quae loca e-rant hoſtibus finitima; conſtituit. Partem copiarum ex Provinciâ, ſupplementumque, quod ex Italiâ adduxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt, convenire jubet.

VIII. His rebus comparatis; reſpreſſo jam Luterio et remoto, quod intrare intra praefidia periculolum pu-tabat; in Helvios proficiſcitur. Eſſi mons Cebenna, qui Arvernos ab Helviis diſcludit, duriffimo tempore anni,

altissimâ nive iter impediebat; tamen discussâ nive vi in altitudinem pedum, atque ita vix patefactis, summo missum labore ad fines Arvernorum pervenit. Quibus oppressis inopinantibus; quod sic se Cebennâ, ut muro, munitos existimabant; ac ne singulari quidem homini unquam, eo tempore anni, semitae patuerant: equitibus imperat, ut, quàm latissimè possent, vagentur; et quàm maximum hostibus terrorem inferant. Celeriter haec famâ ac nunciis ad Vercingetorigem perferuntur. Quem perterriti omnes Arverni circumstant, atque obsecrant, “ ut suis fortunis consulat, neu se ab hostibus diripi patiatur; praesertim quum videat omne ad se bellum translatum.” Quorum illi precibus permotus, castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

IX. At Caesar biduum in iis locis moratus, quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione praeceperat; per causam supplementi equitatusque cogendi, ab exercitu discedit: Brutum adolescentem iis copiis praeficit: hunc monet, ut in omnes partes equites quàm latissimè pervagentur: daturum se operam, ne longiùs triduo ab castris absit. His constitutis rebus; suis inopinantibus, quàm maximis potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitatum, quem multis antè diebus eò praemiseraat; neque diurno neque nocturno itinere intermisso, per fines Aeduorum in Lingones contendit, ubi 11 legiones hiemabant; ut, si quid etiam de suâ salute ab Aeduis iniretur consilii, celeritate praecurreret. Eò quum pervenisset, ad reliquas legiones mittit; priusque in unum locum omnes cogit, quàm de ejus adventu Arvernus nunciari posset.

X. Hâc re cognitâ, Vercingetorix rursus in Bituriges exercitum reducit; atque inde profectus, Gergoviam Boiorum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar collocaverat Aeduisque attribuerat, oppugnare

instituit. Magnam haec res Caesari difficultatem ad consilium capiendum afferebat: si reliquam partem hiemis uno in loco legiones contineret; ne, stipendiariis Aeduorum expugnatis, cuncta Gallia deficeret, quod nullum in eo amicis praesidium videret positum esse: sin maturius ex hibernis educeret; ne ab re frumentaria duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est tamen omnes difficultates perpeti, quam, tanta contumelia accepta, omnium suorum voluntates alienare. Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu; praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant, hortenturque ut in fide maneant, atque hostium impetum magno animo sustineant. Duabus Agendici legionibus, atque impediementis totius exercitus relictis; ad Boios profisciscitur.

XI. Altero die quum ad oppidum Senonum Vellaunodunum venisset; ne quem post se hostem relinqueret, quod expeditiore re frumentaria uteretur, oppugnare instituit: idque biduo circumvallavit. Tertiodie missis ex oppido legatis de deditione; arma proferri, iumenta produci, ut obsides dari iubet. Ea qui conficeret, C. Trebonium legatum relinquit. Ipse, ut quamprimum iter faceret, Genabum Carnutum profisciscitur. Qui tunc primum, allato nuncio de oppugnatione Vellaunoduni; quum longius eam rem ductum iri existimarent; praesidium, Genabi tuendi causa, quod eo mitterent, comparabant. Huc biduo Caesar pervenit; et, castris ante oppidum positis, diei tempore exclusus, in posterum oppugnationem differt; quaeque ad eam rem usui sint, militibus imperat: et, quod oppidum Genabum pons fluminis Ligeris continebat; veritus ne noctu ex oppido profugerent, 11 legiones in armis excubare iubet. Genabenses, paullo ante mediam noctem, silentio ex oppido egressi, flumen transire coeperunt. Qua re per exploratores nuntiata; Caesar legiones, quas expeditas esse iusserat, por-

tis incensis, intromittit; atque oppido potitur; perpau-
cis ex hostium numero desideratis, quin cuncti caperen-
tur; quod pontis atque itinerum angustiae, multitudinis
fugam intercluserant. Oppidum diripit, atque incendit;
praedam militibus donat: exercitum Ligerim transdu-
cit, atque in Biturigum fines pervenit.

XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu cogno-
vit, oppugnatione desistit: atque obviam Caesari profi-
ciscitur. Ille oppidum Biturigum, positum in viâ, No-
viodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido quum
legati ad eum venissent, oratum, "ut sibi ignosceret, su-
aeque vitae consuleret:" ut celeritate reliquas res con-
ficeret, quâ pleraque erat consecutus; arma proferri, e-
quos produci, obsides dari jubet. Parte jam obsidum
transditâ; quum reliqua administrarentur; centurioni-
bus et paucis militibus intromissis, qui arma jumenta-
que conquirerent: equitatus hostium procul visus est, qui ag-
men Vercingetorigis antecesserat: quem simulatque op-
pidani conspexerunt, atque in spem auxilii venerunt; cla-
more sublato, arma capere, portas claudere, murum com-
plere coeperunt. Centuriones in oppido, quum, ex sig-
nificatione Gallorum, novi aliquid ab iis iniri consilii in-
tellexissent; gladiis districtis, portas occupaverunt, su-
osque omnes incolumes receperunt. Caesar ex castris e-
quitatum educi jubet; proeliumque equestre committit:
laborantibus jam suis Germanos equites circiter eo sub-
mittit, quos ab initio secum habere instituerat. Eorum
impetum, Galli sustinere non potuerunt; atque in fugam
conjecti, multis amissis, sese ad agmen receperunt. Qui-
bus profligatis, rursus oppidani perterriti, comprehensos
eos, quorum operâ plebem concitatam existimabant, ad
Caesarem perduxerunt; seseque ei dederunt. Quibus
rebus confectis, Caesar ad oppidum Avaricum, (quod
erat maximum munitissimumque in finibus Biturigum,

atque agri fertilissimâ regione,) profectus est: quod, eo oppido recepto, civitatem Biturigum se in potestatem reducturum confidebat.

XIII. Vercingetorix, tot continuis incommodis Velaunoduni, Genabi, Novioduni acceptis; suos ad conciliū convocat. Docet, "longè aliâ ratione esse bellum gerendum, atque antea sit gestum: omnibus modis huius rei studendum, ut pabulatione et com meatu Romani prohibeantur: id esse facilè; quod equitatu ipsi abundant, et quod anni tempore subleventur: pabulum secari non posse; necessariò dispersos hostes, ex aedificiis petere; hos omnes quotidie ab equitibus deleri posse. Praeterea, salutis causâ, rei familiaris commoda negligenda. Vicos atque aedificia incendi oportere, hòc spatio à Boiâ quoquo versâs, quò, pabulandi causâ, adire posse videntur. Harum ipsis rerum copiam suppetere; quod, quorum in finibus bellum geratur, eorum opibus subleventur. Romanos aut inopiam non laturos, aut magno cum periculo longiùs à castris progressuros: neque interesse, ipsosne interficiant, impedimentisve exuant; quibus amissis, bellum geri non possit. Praeterea, oppida incendi oportere, quae non munitione et loci naturâ ab omni sint periculo tuta; neu suis sint ad detrectandam militiam receptacula; neu Romanis proposita ad copiam com meatûs praedamque tollendam. Haec si gravia, aut acerba videantur: multò illa graviùs aestimare debere; liberos, conjuges in servitutem abstrahi; ipsos interfici: quae sit necesse accidere victis."

XIV. Omnium consensu hâc sententiâ probatâ, uno die amplius xx urbes Biturigum incenduntur. Hoc idem fit in reliquis civitatibus. In omnibus partibus incendia conspiciuntur. Quae etsi magno cum dolore omnes ferebant; tamen hoc sibi solatii proponebant, quòd se, prope exploratâ victoriâ, celeriter amissa recupera-

turos confidebant. Deliberatur de Avarico in communi concilio; incendi placeret, an defendi. Procumbunt Gallis omnibus ad pedes Bituriges; "ne pulcherrimam prope totius Galliae urbem, quae et praesidio et ornamento sit civitati, suis manibus succendere cogerentur. Facile se loci naturâ defensuros" dicunt: "quod prope ex omnibus partibus flumine et palude circumdata, unum habeat et perangustum aditum." Datur petentibus venia; dissuadente primò Vercingetorige, post concedente; et precibus ipsorum, et misericordiâ vulgi. Defensores idonei oppido deliguntur.

XV. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus subsequitur; et locum castris deligit, paludibus silvisque munitum, ab Avarico longè millia passuum xv. Ibi per certos exploratores in singula diei tempora, quae ad Avaricum agerentur, cognoscebat; et, quid fieri vellet, imperabat. Omnes nostras pabulationes frumentationesque observabat; dispersosque, quum longiùs necessario procederent, adtriebatur; magnoque incommodo afficiebat; etsi, quantum ratione provideri poterat, ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diversisque itineribus iretur.

XVI. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar, quae, intermissa à flumine et palude, aditum (ut supra diximus) angustum habebat; aggerem apparare, vineas agere, turres duas constituere coepit: nam circumvallare, loci natura prohibebat. De re frumentariâ, Boios atque Aeduos adhortari non destitit: quorum alteri, quod nullo studio agebant, non multùm adjuvabant; alteri non magnis facultatibus, quod civitas erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, consumpserunt. Summâ difficultate rei frumentariae affecto exercitu, tenuitate Boiorum, indiligentiâ Aeduorum, incendiis aedificiorum, usque eò, ut complures dies milites frumento caruerint,

et, pecore è longinquiorebus vicis adaçto, extremam famem sustentarent: nulla tamen vox est ab iis audita, populi R. majestate et superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar quum in opere singulas legiones appellaret, et, si acerbùs inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret; universi ab eo, ne id faceret, petebant. " Sic se complures annos, illo imperante, meruisse; ut nullam ignominiam acciperent; nunquam infectà re discederent. Hoc se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem reliquissent. Praestare omnes perferre acerbitates, quàm non civibus Romanis, qui Genabi perfidià Gallorum interissent, parentarent." Haec eadem centurionibus tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Caesarem deferrentur.

XVII. Quum jam muro appropinquassent turres; ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem, consumpto pabulo, castra movisse propiùs Avaricum; atque ipsum, cum equitatu, expeditisque qui inter equites proeliari consuissent, insidiarum causà eò profectum, quò nostros postero die pabulatum venturos arbitrabatur. Quibus rebus cognitis; medià nocte silentio profectus, ad hostium castra manè pervenit. Illi, celeriter per exploratores adventu Caesaris cognito, carros impedimenta-que sua in arctiores silvas abdiderunt; copias omnes, in loco edito atque aperto, instruxerunt. Quà re nunciatà; Caesar celeriter sarcinas conferri, arma expediri jussit.

XVIII. Collis erat leniter ab infimo acclivis. Hunc ex omnibus ferè partibus palus difficilis atque impedita cingebat, non latior pedibus L. Hòc se colle, interruptis pontibus, Galli fiducià loci continebant; generatimque distributi in civitates, omnia vada ac saltus ejus paludis certis custodiis obtinebant; sic animo parati, ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur, haesitantes premerent ex loco superiore. Ut, qui propinquitatem

loci viderent, paratos prope aequo Marte ad dimicandum existimarent; qui iniquitatem conditionis perspiccerent, inani simulatione sese ostentare cognoscerent. Indignantibus milites Caesar, quod conspectum suum hostes ferre possent, tantulo spatio interjecto; et signum proelii exposcentes; edocet, "quanto detrimento, et quot virorum fortium morte necesse esset constare victoriam; quos quum sic animo paratos videret, ut nullum pro sua laude periculum recusarent; summae se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam sua salute habeat cariorem." Sic milites consolatus, eodem die reducit in castra: reliqua, quae ad oppugnationem oppidi pertinebant, administrare instituit.

XIX. Vercingetorix, quum ad suos redisset; prodicionis insimulatus, "quod castra propius Romanos movisset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine imperio tantas copias reliquisset, quod ejus discessu Romani tanta opportunitate et celeritate venissent; non haec omnia fortuito, aut sine consilio, accidere potuisse; regnum illum Galliae malle Caesaris concessu, quam ipsorum habere beneficio." Tali modo accusatus, ad haec respondit: "Quod castra movisset, factum inopia paubuli; etiam ipsis hortantibus: quod propius Romanos accessisset; persuasum loci opportunitate, qui se ipsum munitione defenderet. Equitum vero operam, neque in loco palustri desiderari debuisse; et illic fuisse utilem, quod sint profecti. Summam imperii se consulto nulli discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad dimicandum impelleretur: cui rei, propter animi molliorem, studere omnes videret; quod diutius laborem ferre non possent. Romani si casu intervenerint, fortunae; si alicujus indicio vocati, huic habendam gratiam; quod et paucitatem eorum ex loco superiore cognoscere, et virtutem despiciere potuerint; qui dimicare non ausi, tur-

piter se in castrâ receperint. Imperium se à Caesare, per proditionem, nullum desiderare; quod habere victoriâ posset, quae jam esset sibi ac omnibus Gallis explorata: quin etiam ipsis remittere, si sibi magis honorem tribuere, quam ab se salutem accipere videantur. Haec ut intelligatis," inquit, "sincerè à me pronunciari; audite Romanos milites." Producit servos, quos in pabulatione paucis antè diebus exceperat, et fame vinculisque excruciauerat. Ii, jam antè edocti quae interrogati pronunciarent, milites se esse legionarios" dicunt: "fame et inopiâ adductos, clam ex castris exisse; si quid frumenti, aut pecoris, in agris reperire possent: simili omnem exercitum inopiâ premi; nec jam vires sufficere cuiusquam, nec ferre operis laborem posse: itaque statuisse Imperatorem, si nihil in oppugnatione oppidi profecisset, triduo exercitum deducere. Haec à me," inquit Vercingetorix, "beneficia habetis; quem proditionis infimulatis. Cujus operâ, sine vestro sanguine, tantum exercitum victorem fame penè consumptum videtis; quem, turpiter se ex hâc fugâ recipientem, ne qua civitas suis sinibus recipiat, à me provisum est."

XX. Conclamat omnis multitudo, et suo more armis concrepat; quod facere in eo consueverunt, cuius orationem approbant: "summum esse Vercingetorigem ducem; nec de ejus fide dubitandum; nec majori ratione bellum administrari posse." Statuunt, ut decem millia hominum, delecta ex omnibus copiis, in oppidum submittantur: nec solis Biturigibus communem salutem committendam censent; quod penè in eo, si id oppidum retinuissent, summam victoriae constare intelligebant.

XXI. Singulari militum nostrorum virtuti, consilia cujusquemodi Gallorum occurrebant: ut est summae genus sollertiae; atque ad omnia imitanda atque efficienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. Nam et la-

queis falces avertebant; quas quum destinaverant, tormentis introrsus reducebant; et aggerem cuniculis subtrahebant: eò scientiùs, quòd apud eos magnae sunt ferrariae, atque omne genus cuniculorum notum atque usitatum est. Totum autem murum ex omni parte turribus contabulaverant, atque has coriis intexerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptionibus, aut aggeri ignem inferebant, aut milites occupatos in opere adoriebantur; et nostrarum turrium altitudinem, quantum has quotidianus agger exprefferat, commissis suarum turrium malis adaequabant; et apertos cuniculos praeustâ et praeacutâ materiâ, et pice fervefactâ, et maximi ponderis saxis morabantur, moenibusque appropinquare prohibebant.

XXII. Muris autem omnibus Gallicis haec ferè forma est. Trabes directae perpetuae in longitudinem, paribus intervallis, distantes inter se binos pedes, in solo collocantur: hae revinciuntur introrsus, et multo aggere vestiuntur: ea autem, quae diximus, intervalla grandibus in fronte saxis effarciuntur. Iis collocatis et coagmentatis, alius insuper ordo adjicitur; ut idem illud intervallum fervetur; neque inter se contingant trabes, sed paribus intermissae spatiis, singulae singulis, saxis interjectis, arte contineantur. Sic deinceps omne opus contextitur, dum iusta muri altitudo expleatur. Hoc quum in speciem varietatemque opus deforme non est, alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos ordines servant: tum, ad utilitatem et defensionem urbium, summam habet opportunitatem; quòd et ab incendio lapis, et ab ariete materia defendit; quae, perpetuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus revincta, neque perumpi neque distrahi potest.

XXIII. Iis tot rebus impeditâ oppugnatione; militibus, quum toto tempore, luto, frigore, et assiduis imbris

bus tardarentur; tamen continenti labore omnia haec superaverunt; et diebus xxv aggerem latum pedes cccxxx, altum pedes lxxx, exstruxerunt. Quum is murum hostium penè contingeret; et Caesar ad opus consuetudine excubaret; militesque cohortaretur, ne quod omnino tempus ab opere intermitteretur: paullò ante iii vigiliam est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo hostes succenderant; eodemque tempore toto muro clamore sublato, duabus portis ab utroque latere turrium eruptio fiebat. Alii faces atque aridam materiem, de muro in aggerem eminus jaciebant; picem alii, reliquasque res quibus ignis excitari potest, fundebant; ut, quò primùm occurreretur, aut cui rei ferretur auxilium, vix ratio iniri posset. Tamen, quòd instituto Caesaris duae semper legiones pro castris excubabant; pluresque partitis temporibus in opere erant: celeriter factum est, ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent, aggeremque interfeciderent; omnis verò ex castris multitudo, ad restringendum concurreret.

XXIV. Quum in omnibus locis, consumptâ jam reliquâ parte noctis, pugnaretur; semperque hostibus spei victoriae redintegraretur; eò magis, quòd deustos turrium pluteos videbant, nec faciliè adire apertos ad auxiliandum animadvertebant; semperque ipsi recentes defessis succederent; omnemque Galliae salutem in illo vestigio temporis positam arbitrarentur: accidit inspec- tantibus nobis, quòd, dignum memoriâ visum, praetermittendum non existimavimus. Quidam ante portam oppidi Gallus, qui per manus sevi ac picis transdita glebas in ignem è regione turris projiciebat; scorpione ab latere dextro transjectus, exanimatusque, concidit: hunc ex proximis unus jacentem transgressus, eodem illo munereungebatur: eâdem ratione ictu scorpionis exanimato altero, successit tertius; et tertio, quartus: nec

ille priùs est à propugnatoribus vacuus relictus locus, quàm, restincto aggere, atque omni parte submotis hostibus, finis est pugnandi factus.

XXV. Omnia experti Galli; quòd res nulla successerat, postero die consilium ceperunt ex oppido profugere, hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio noctis conati, non magnà jacturà suorum sese effecturos sperabant: propterea quòd neque longè ab oppido castra Vercingetorigis aberant; et palus, quae perpetua intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Jamque hoc facere noctu apparabant, quum matresfamiliàs repente in publicum procurrerunt, flentesque projectae ad pedes suorum, omnibus precibus petierunt, ne se et communes liberos hostibus ad supplicium dederent, quos ad capiendam fugam natura et virium infirmitas impediret. Ubi eos perstare in sententià viderunt, quòd plerumque in summo periculo timor misericordiam non recipit: conclamare, et significare de fugà Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne ab equitatu Romanorum viae praecoccuparentur, consilio destiterunt.

XXVI. Postero die Caesar, promotà turri, directisque operibus quae facere instituerat; magno coorto imbri, non inutilem hanc ad capiendum consilium tempestatem arbitratus est; quòd paullò incautiùs custodias in muro dispositas videbat. Suosque languidiùs in opere versari iussit; et, quid fieri vellet, ostendit. Legiones intra vineas in occulto expeditas cohortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum victoriae perciperent; iis, qui primi murum ascendissent, praemia proposuit; militibusque signum dedit. Illi subito ex omnibus partibus evolaverunt, murumque celeritèr complèrunt.

XXVII. Hostes re novà perterriti, muro turribusque dejecti, in foro ac locis patentioribus cuneatim consisterunt; hòc animo, ut, si quà ex parte obviam con-

tra veniretur, acie instructâ depugnarent. Ubi neminem in aequum locum sese demittere, sed toto undique muro circumfundi viderunt; veriti ne omnino spes omnis fugae tolleretur, abjectis armis, ultimas oppidi partes continenti impetu petiverunt: parsque ibi, quum angusto exitu portarum se ipsi premerent, à militibus; pars jam egressa portis, ab equitibus est interfecta: nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic, et Genabensi caede, et labore operis incitati; non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Denique ex omni eo numero, qui fuit circiter XL millium; vix DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido ejecerant, incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille, multâ jam nocte, silentio sic ex fugâ excepit, (veritus ne qua in castris ex eorum concursu et misericordiâ vulgi seditio oriretur,) ut, procul in viâ dispositis familiaribus suis principibusque civitatum, disparandos deducendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars castrorum ab initio obvenerat.

XXVIII. Postero die, concilio convocato, consolatus cohortatusque est; "ne se admodum animo demitterent, neve perturbarentur incommodo: non virtute, neque in acie vicisse Romanos; sed artificio quodam, et scientiâ oppugnationis; cujus rei fuerint ipsi imperiti: errare, si qui in bello omnes secundos rerum proventus expectent: sibi nunquam placuisse Avaricum defendi, cujus rei testes ipsos haberet: sed factum imprudentiâ Biturigum, et nimîâ obsequentiâ reliquorum, uti hoc incommodum acciperetur: id tamen se celeriter majoribus commodis sanaturum: nam quae ab reliquis Galliae civitates dissentirent, has suâ diligentîâ adjuncturum; atque unum consilium totius Galliae effecturum; cujus consensu ne orbis quidem terrarum possit obistere: idque se prope jam effectum habere: interea aequum esse,

ab iis, communis salutis causâ, impetrari, ut castra munire instituerent, quò facilius hostium repentinòs impetus sustinere possent." Fuit haec oratio non ingrata Gallis; maximè, quòd ipse animo non defecerat, tanto accepto incommodo; neque se in occultum abdiderat, et conspectum multitudinis fugerat; plusque animo providere et praesentire existimabatur, quòd, re integrâ, primò incendendum Avaricum, post deferendum censuerat. Itaque, ut reliquorum Imperatorum res adversae auctoritatem minuunt; sic hujus ex contrario dignitas, incommodo accepto, in dies augebatur. Simul in spem veniebant, ejus affirmatione, de reliquis adjungendis civitatibus. Primumque eo tempore Galli castra munire instituerunt; et sic sunt animo consternati homines insueti laborum, ut omnia, quae imperarentur, sibi patientia existimarent.

XXIX. Nec minus, quàm est pollicitus, Vercingetorix animo laborabat, ut reliquas civitates adjungeret; atque earum principes donis pollicitationibusque aliciebat. Huic rei idoneos homines deligebat; quorum quisque aut oratione subdola, aut amicitia, facillimè capisset. Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestiendosque curat. Simul, ut diminutae copiae redintegrarentur, imperat certum numerum militum civitatibus; quem, et quam ante diem, in castra adduci velit; sagittariosque omnes, quorum erat permagnus in Galliâ numerus, conquiri et ad se mitti jubet. His rebus celeriter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Theutomatus, Olloviconis filius, rex Nitobrigum, cujus pater ab senatu nostro amicus erat appellatus; cum magno equitum suorum numero, et quos ex Aquitaniâ conduxerat, ad eum pervenit.

XXX. Caesar Avarici complures dies commoratus, summamque ibi copiam frumenti et reliqui commentus

naetus; exercitum ex labore atque inopiâ refecit. Jam prope hieme confectâ; quum ipso anni tempore ad gerendum bellum vocaretur, et ad hostem proficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque elicere, sive obsidione premere posset: legati ad eum principes Aeduarum veniunt, oratum, "ut maximè necessario tempore civitati subveniat: summo esse in periculo rem; quòd, quum singuli magistratus antiquitus creari, atque regiam potestatem annum obtinere consuissent; duo magistratum gerant; et se uterque eorum legibus creatum esse dicat: horum esse alterum Convictolitanem, florentem et illustrem adolescentem; alterum Cotum, antiquissimâ familiâ natum, atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognationis, cujus frater Vedeliacus proximo anno eundem magistratum gesserit: civitatem omnem esse in armis; divisum senatum; divisum populum, in suas cujusque eorum clientelas: quòd si diutius alatur controversia; fore, uti pars cum parte civitatis configat: id ne accadat, positum in ejus diligentia atque auctoritate."

XXXI. Caesar, etsi à bello atque hoste discedere, detrimentosum esse existimabat; tamen non ignorans, quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuissent; ne tanta et tam conjuncta populo R. civitas, quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset, ad vim atque ad arma descenderet; atque ea pars, quae minùs sibi consideret, auxilia à Vercingetorige accerferet; huic rei praeventendum existimavit. Et quòd, legibus Aeduarum, iis, qui summum magistratum obtinerent, excedere ex finibus non liceret; ne quid de jure aut legibus eorum diminuisse videretur, ipse in Aeduos proficisci statuit; senatumque omnem, et quos inter controversia esset, Decetiam ad se evocavit. Quum prope omnis civitas eò convenisset; docereturque, paucis clam vocatis, alio

loco, alio tempore, atque oportuerit, fratrem à fratre renunciatum; quum leges, duos ex unâ familiâ, vivo utroque, non solùm magistratus creari vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent: Cōtum, magistratum depōnere cōgīt: Convictolitanem, qui per sacerdotes, more civitatis, intermissis magistratibus, esset creatus, potestatem obtinere iussit.

XXXII. Hōc decreto interposito; cohortatus Aeduos, ut controversiarum ac dissensionum obliviscerentur; atque, omīssis omnibus rebus, huic bello servirent; eaque, quae meruissent, praemia, ab se, devictâ Galliâ, expectarent; equitatumque omnem, et peditum millia x sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei frumentariae causâ disponderet: exercitum in duas partes divisit. iv legiones in Senones Parisiosque, Labieno ducendas dedit: vi ipse in Arvernos, ad oppidum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit. Equitatus partem illi attribuit; partem sibi reliquit. Quā re cognitā; Vercingetorix, omnibus interruptis ejus fluminis pontibus, ab alterâ parte fluminis iter facere coepit.

XXXIII. Quum uterque utrique esset exercitus in conspectu, ferequē è regione castris castra poneret; dispositis exploratoribus, nequibi effecto ponte Romani copias transducerent; erat in magna Caesari difficultas. res, ne majorem aestatis partem flumine impediretur; quod non ferē ante autumnum Elaver vado transiri soleat. Itaque, ne id accideret; silvestri loco castris positus, è regione unius eorum pontium, quos Vercingetorix rescindendos curaverat; postero die cum ii legionibus in occulto restitit: reliquas copias cum omnibus impedimentis, ut consueverat, misit; demptis quartis quibusque cohortibus, uti numerus legionum constare videretur. His quā possent longissimē progredi iussis; quum jam ex diei tempore conjecturam caperet, in castra

perventum; iisdem publicis, quarum pars inferior integra remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto opere, legionibusque transductis, et loco castris idoneo delecto; reliquas copias revocavit. Vercingetorix, recognita; ne contra suam voluntatem dimicare cogere, tur; magnis itineribus antecessit.

XXXIV. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit: equestrique proelio eo die levi facto; per spectro urbis situ, quae posita in altissimo monte omnes aditus difficiles habebat; de expugnatione desperavit; de obsessione non prius agendum constituit, quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix, castris prope oppidum in monte positis; mediocribus circum se intervallis, separatim singularum civitatum copias collocaverat. Atque omnibus ejus jugi collibus occupatis, quae despici poterat; horribilem speciem praebebat. Principesque earum civitatum, quos sibi ad consilium capiendum delegerat, primâ luce ad se quotidie convenire jubebat; seu quid communicandum, seu quid administrandum videretur. Neque ullum ferè diem intermittebat, quin, equestri proelio, interjectis sagittariis, quid in quoque esset animi ac virtutis suorum, periclitaretur. Erat è regione oppidi collis sub ipsis radicibus montis egregiè munitus, atque ex omni parte circumciscus; (quem si tenerent nostri, et aquae magnâ parte, et pabulatione liberâ, prohibitori hostes videbantur:) sed is locus praefidio ab iis non nimis firmiter tenebatur. Tum silentio noctis, Caesar ex castris egressus; prius quam subsidium ex oppido venire posset, dejecto praefidio, potius loco, duas ibi legiones collocavit; fossamque duplicem duodenarium pedum à majoribus castris ad minora perduxit; ut tutò ab repentino hostium incurfu, etiam singuli commeari possent.

XXXV. Dum haec ad Gergoviam geruntur; Con-

viſtolitanis Aeduus, cui magiſtratum adjudicatum à Caefare demonſtravimus, ſollicitatus ab Arvernjs pecuniâ, cum quibuſdam adoleſcentibus colloquitur: quorum erat princeps Litavicus, atque ejus fratres, ampliſſimâ familiâ nati adoleſcentes. Cum iis præmium communicat; hortaturque eos, “ ut ſe liberos, et imperio natos, meminerint: unam eſſe Aeduorum civitatem, quae certiffimam Galliae victoriam diſtineat: ejus auctoritate reliquas contineri; quâ tranſductâ, locum conſiſtendi Romanis in Galliâ non fore: eſſe nonnullo ſe Caefaris beneficio affectum; ſic tamen, ut juſtiſſimam apud eum cauſam obtinuerit; ſed plus communi libertati tribuere. Cur enim potiùs Aedui de ſuo jure et de legibus ad Caefarem diſceptatorem, quàm Romani ad Aeduos, veniant?” Celeriter adoleſcentibus et oratione magiſtratus et præmio deductis, quum ſe vel principes ejus conſilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur; quòd civitatem temere ad ſuſcipiendum bellum adduci poſſe non conſidebant. Placuit, ut Litavicus decem illis millibus, quae Caefari ad bellum mitterentur, præſiceretur; atque ea ducenda curaret; fratresque ejus ad Caefarem praecurrerent: reliqua, quâ ratione agi placeat, conſtituunt.

XXXVI. Litavicus, accepto exercitu; quum millia paſſuum circiter xxx ab Gergoviâ abeſſet, convocatis ſubito militibus, lacrimans; “ Quò proficiſcimus,” inquit, “ milites? omnis noſter equitatus, nobilitas omnis interiit. Principes civitatis Eporedorix et Virдумarus, inſimulati proditiſſimis à Romanis; indiſtinctâ cauſâ, interfecti ſunt. Haec ab iis cognoviſſite, qui ex ipſâ caede fugerunt; nam ego, fratribus atque omnibus propinquis meis interfectis, dolore prohibeor, quae geſta ſunt, pronunciare.” Producentur ii, quos ille edocuerat quae dici vellet: atque eadem, quae Litavicus pronunſciaverat, multitudini exponunt: “ multos equites Aeduorum inter-

fectos, quòd collocuti cum Arvernīs dicerentur; ipsos se inter multitudinem militum occultasse, atque ex mediā caede profugisse." Conclamant Aedui; et Litavicum obsecrant, ut sibi consulat. "Quasi verò," inquit ille, "consilii sit res; ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere, et cum Arvernīs nosmet conjungere. An dubitamus, quin, nefario facinore admissō, Romani jam ad nos interficiendos concurrant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequamur eorum mortem, qui indignissimè interierunt; atque hos latrones interficiamus." Ostendit cives Romanos, qui ejus praelidii fiducia unā erant. Continuo magnum numerum frumenti comenatūque diripit; ipsos crudeliter excruciatos interficit: nuncios totā civitate Aeduorum dimittit: eodem mendacio, de caede equitum et principum, permovet: hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit, suas injurias persequantur.

XXXVII. Eporedorix Aeduus, summo loco natus adolescens, et summae domi potentiae; et unā Virдумarus, pari aetate et gratiā, sed genere dispari; quem Caesar sibi ab Divitiaco transditum, ex humili loco ad summam dignitatem perduxerat; in equitum numero convenerant, nominatim ab eo evocati. His erat inter se de principatu contentio; et, in illā magistratuum controversiā, alter pro Convictolitane, alter pro Coto summis opibus pugnaverāt. Ex iis Eporedorix, cognito Litavici consilio, mediā ferè nocte rem ad Caesarem desert; orat, "ne patiatur civitatem, pravis adolescentium consiliis, ab amicitia populi Romani deficere: quod futurum provideat, si se tot hominum millia cum hostibus conjunxerint; quorum salutem neque propinqui negligere, neque civitas levi momento aestimare posset."

XXXVIII. Magnā affectus sollicitudine hōc nuncio Caesar, quòd semper Aeduorum civitati praecipue indulsērat; nullā interpositā dubitatione, legiones expedi-

tas IV, equitatumque omnem ex castris educit. Nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra; quod res in celeritate posita esse videbatur. C. Fabium legatum, cum legionibus II, castris praesidio relinquit. Fratres Litavici, quum comprehendi jussisset, paullo ante reperit ad hostes profugisse. Adhortatus milites, "ne, necessario tempore, itineris labore permoveantur;" cupidissimis omnibus, progressus millia passuum XXV, agmen Aeduum conspicatus, immisso equitatu iter eorum moratur atque impedit: interdicique omnibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et Viridumarum, quos illi interfectos existimabant, inter equites versari suosque appellare jubet. Iis cognitis, et Litavici fraude perspecta; Aedui manus tendere, deditionem significare, et, projectis armis, mortem deprecari incipiunt. Litavicus, cum suis clientibus, quibus nefas more Gallorum est, etiam in extremam fortunam, deferere patronos; Gergoviam profugit.

XXXIX. Caesar, nunciis ad civitatem Aeduum missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos jure belli interficere potuisset; tribusque horis noctis exercitui ad quietem datis; castra ad Gergoviam movit. Medio fere itinere, equites à Fabio missi, quanto res in periculo esset, exponunt: "summis copiis castra oppugnata" demonstrant, "quum crebro integri defessis succederent, nostrosque assiduo labore defatigarent; quibus, propter magnitudinem castrorum, perpetuo esset iisdem in vallo permanendum: multitudine sagittarum, atque omnis generis telorum, multos vulneratos: ad haec sustinenda, magno usui fuisse tormenta: Fabium, discessu eorum, duabus relictis portis, obstruere caeteras; pluteosque vallo addere, et se in posterum diem similem ad casum parare." Iis rebus cognitis Caesar, summo studio militum, ante ortum solis in castra pervenit.

XL. Dum haec ad Gergoviam geruntur; Aedui, primis nunciis à Litavico acceptis, nullum sibi ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios avaritia, alios iracundia et temeritas; quae maximè ille hominum generi est innata, ut levem auditionem habeat pro re compertâ. Bona civium Romanorum diripiunt; caedes faciunt; in servitutem abstrahunt. Adjuvat rem proclinatam Convictolitanis, plebemque ad furorem impellit; ut, facinore admissio, ad sanitatem reverti pudeat. M. Aristium tribunum militum, iter ad legionem facientem, fide datâ, ex oppido Cabillono educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi causâ ibi constiterant: hos continuo in itinere adorti, omnibus impedimentis exiunt; repugnantes, diem noctemque obsident: multis utrimque interfectis, majorem multitudinem ad arma concitant. Interim nuncio allato, "omnes eorum milites in potestate Caesaris teneri;" concurrunt ad Aristium: nihil publico factum consilio demonstrant: quaestionem de bonis direptis decernunt. Litavici fratrumque bona publicant: legatos ad Caesarem, sui purgandi gratiâ, mittunt. Haec faciunt, recuperandorum suorum causâ. Sed, contaminati facinore; et capti compendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos pertinebat; et timore poenae exterriti; consilia clam de bello inire incipiunt, civitatesque reliquas legationibus sollicitant. Quae tametsi Caesar intelligebat; tamen, quàm mitissimè potest, legatos appellat: "nihil se, propter inscientiam levitatemque vulgi, gravius de civitate judicare; neque de suâ in Aeduos benevolentiam diminuerè." Ipse majorem Galliae motum exspectans, ne ab omnibus civitatibus circumfisteretur, consilia inibat, quemadmodum à Gergoviâ discederet, ac rursus omnem exercitum contraheret; ne profectio nata à timore defectionis, similis fugae videretur.

XLII. Haec cogitanti, accidere visa est facultas rei bene gerendae. Nam quum minora in castra, operis perspicendi causâ, venisset; animadvertit collem, qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus; qui, superioribus diebus, vix prae multitudine cerni poterat. Admiratus, quaerit ex perfugis causam; quorum magnus ad eum quotidie numerus consuebat. Constabat inter omnes, quod jam ipse Caesar per exploratores cognoverat; dorsum esse ejus jugi prope aequum; sed hæc silvestre et angustum, quâ esset aditus ad alteram partem oppidi: vehementer huic illos loco timere: nec jam aliter sentire, uno colle ab Romanis occupato, si alterum amisissent, quin penè circumvallati atque omni exitu et pabulatione interclusi viderentur: ad hunc muniendum locum omnes à Vercingetorige evocatos.

XLII. Hæc re cognitâ, Caesar mittit complures equitum turmas eò de mediâ nocte: iis imperat, ut paullò tumultuosius omnibus in locis pervagentur. Primâ luce magnum numerum impedimentorum ex castris mulorumque produci, deque iis stramenta detrahi; mulionesque cum cassidibus, equitum specie ac simulatione, collibus circumvehi jubet: his paucos addit equites, qui latius, ostentationis causâ, vagarentur: longo circuitu easdem omnes jubet petere regiones. Haec procul ex oppido videbantur; ut erat à Gergoviâ despectus in castra: neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat. Legionem unam eodem jugo mittit, et paullùm progressam inferiore loco constituit, silvisque occultat. Augetur Gallic suspicio; atque omnes illò munitionum copiae transducuntur. Vacua castra hostium Caesar conspicatus; tectis insignibus suorum, occultatisque signis militaribus, raros milites, ne ex oppido animadverterentur, ex majoribus castris in minora transducit: legatisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri vellet, ostendit:

in primis monet, ut contineat milites, ne studio pug-
nandi aut spe praedae longius progrediantur: quid in-
iquitas loci habent incommodi, proponit: hoc, unâ cele-
ritate posse vitari: occasionis esse rem, non proelii. His
rebus expositis, signum dat, et ab dextrâ parte allo ad-
scensu eodem tempore Aeduos mittit.

XLIII. Oppidi murus ab planitie atque initio ad-
scensûs, rectâ regione, si nullus anfractus intercederet,
mœ passus aberat. Quidquid hulo circuitûs ad molli-
endum ellvum accefferat, id spatium itineris augebat. A
medio ferè colle in longitudine, ut natura montis fere-
bat, ex grandibus saxis vi pedum murum, qui nostro-
rum impetum tardaret, praeduxerant Galli; atque, in-
feriore omni spatio vacuo relicto, superiorem partem col-
lis, usque ad murum oppidi, densissimis castris comple-
verant. Milites, signo dato, celeriter ad munitionem
perveniant; eamque transgressi, trinis castris potiuntur.
Ac tanta fuit in capiendis castris celeritas, ut Theuto-
matus rex Nitiobrigum subito in tabernaculo oppressus,
ut meridie conquieverat, superiore corporis parte nuda-
tâ, vulnerato equo, vix se ex manibus praedantium mi-
litum eriperet.

XLIV. Consecutus id quod animo proposuerat Cae-
sar, receptui cani iussit; legionisque decimae, quâcum e-
rat concionatus, signa constitere. At reliquarum mili-
tes legionum, non exaudito tubae sono, quod satis mag-
na vallis intercedebat; tamen à tribunis militum, lega-
tisque, ut erat à Caesare praeceptum, retinebantur. Sed
elati spe celeris victoriae, et hostium fugâ, superiorum-
que temporum secundis proeliis; nihil adeò arduum sibi
existimabant, quod non virtute consequi possent. Neque
prius finem sequendi fecerunt, quàm muro oppidi por-
tisque appropinquârunt. Tum verò ex omnibus urbis
partibus orto clamore; qui longius aberant, repentino

tumultu perterriti, quum hostes intra portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt. Matresfamilias, de muro vestem argentumque iactabant; et pectore nudo prominentes, passis manibus obtestabantur Romanos, ut sibi parcerent; neu, sicut Avariel fecissent, ne mulieribus quidem atque infantibus abstinerent. Nonnullae de muris per manus demissae, sese militibus transdebant. L. Fabius centurio legionis viii, quem inter suos ea die dixisse constabat, "exultari se Avaricensibus praemiis; neque commissurum, ut prius quisquam murum adscenderet;" tres suos nactus manipulares, atque ab illis sublevatus, murum adscendit: eos ipse rursus singulos exceptans, in murum extulit.

XLV. Interim illi, qui ad alteram partem oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa convenerant; primo, exaudito clamore; inde etiam crebris nunciis incitati, oppidum ab Romanis teneri; praemissa equitibus, magno concursu eò contenderunt. Eorum ut quisque primus venerat, sub muro consistebat, suorumque pugnantium numerum augebat. Quorum quum magna multitudo convenisset; matresfamilias, quae paullò antè Romanis de muro manus tendebant, suos obtestari, et more Gallico passum capillum ostentare, liberosque in conspectu proferre, coeperunt. Erat Romanis nec loco, nec numero, aequa contentio: simul, et cursu et spatio pugnae defatigati, non facillè recentes atque integros sustinebant.

XLVI. Caesar, quum iniquo loco pugnari, hostiumque augeri copias videret; praemetuens suis, ad T. Sextium legatum, quem minoribus castris praesidio reliquerat, mittit; ut cohortes ex castris celeriter educeret, et sub infimo colle ab dextro latere hostium constitueret: ut, si nostros depulsos loco vidisset; quò minùs liberè hostes insequerentur, terreret. Ipse paullùm ex eo loco cum

legione progressus, ubi constiterat; eventum pugnae expectabat.

XLVII. Quum acerrimè cominus pugnaretur: hostes, loco et numero; nostri, virtute considerent: subito sunt Aedui visi, ab latere nostris aperto; quos Caesar ab dextrâ parte alio adscensu, manus distinendae causâ, miserat. Il, similitudine armorum, vehementer nostros perterriterunt: ac, tametsi dextris humeris exertis animadvertiebantur, quod insigne pacatis esse consueverat; tamen id ipsum sui fallendi causâ, milites ab hostibus factum existimabant. Eodem tempore L. Fabius centurio, quique unâ murum adscenderant; circumventi atque interfecti, de muro praecipitabantur. M. Petreius ejusdem legionis centurio, quum portas excindere conatus esset; à multitudine oppressus, ac sibi desperans, multis jam vulneribus acceptis; manipularibus suis, qui illum secuti erant, "Quoniam," inquit, "me unâ vobiscum servare non possum, vestrae quidem certè saluti prospiciam, quos, cupiditate gloriae adductus, in periculum deduxi. Vos, datâ facultate, vobis consulite:" Simul irrupit in medios hostes; duobusque interfectis, reliquos à portâ paullum submovit. Conantibus auxiliari suis, "Frustra," inquit, "meae vitae subvenire conamini, quem jam sanguis viresque deficiunt. Proinde hinc abite, dum est facultas; vosque ad legionem recipite." Ita pugnans, post paullum concidit, ac suis saluti fuit.

XLVIII. Nostri, quum undique premerentur, XLVI centurionibus amissis, dejecti sunt loco: sed intolerantiùs Gallos insequentes, legio x tardavit; quae pro subsidio paullò aequiore loco constiterat. Hanc rursus XIII legionis cohortes exceperunt; quae ex castris minoribuseductae, cum T. Sextio legato ceperant locum superiorem. Legiones, ubi primùm planitiem attigerunt, infestis contra hostes signis constiterunt. Verçingetorix

ab radicebus collis suos intra munitiones reduxit. Eo die, milites sunt paullo minus nec desiderati.

XLIX. Postero die Caesar, concione advocatâ, temeritatem cupiditatemque militum reprehendit; "quod sibi ipsi iudicavissent, quod procedendum, aut quid agendum videretur; neque, signo recipiendi dato, constitissent; neque à tribunis militum legatisque retineri potuissent;" exposito, "quid iniquitas loci posset; quid ipse ad Avaricum sensisset, quum, sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus, exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modò detrimentum in contentione propter iniquitatem loci acciperet. Quantopere eorum animi magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset; tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se, quàm imperatorem, de victoriâ atque exitu rerum sentire existimarent: non minùs se in milite modestiam et continentiam, quàm virtutem atque animi magnitudinem desiderare."

L. Hâc habitâ concione: et ad extremum confirmatis militibus; "ne ob hanc causam animo permoverentur; neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent:" eadem de profectioe cogitans, quae antè senserat; legiones ex castris eduxit: aciemque idoneo loco constituit. Quum Vercingetorix nihilo magis in aequum locum descenderet; levi factò equestri proelio, atque eo secundo, in castra exercitum reduxit. Quum hoc idem postero die fecisset: satis ad Gallicam ostentationem minuendam, militumque animos confirmandos, factum existimans; in Aeduos movit castra. Ne tum quidem insecutis hostibus; III die ad flumen Elaver pontem refecit, atque exercitum transduxit.

LI. Ibi à Virдумaro atque Eporedorige Aeduus appellatus, discit, "cum omni equitatu Litavicum ad

solicitandos Aeduos profectum; opus esse et ipsos antecedere, ad confirmandam civitatem." Et si multis jam rebus perfidiam Aeduorum Caesar perspectam habebat, atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat; tamen retinendos eos non censuit; ne aut inferre injuriam videretur, aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his, breviter sua in Aeduos merita exposuit: "quos et quàm humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summâ cum contumeliâ extortis; quam in fortunam, quamque in amplitudinem deduxisset; ut non solum in pristinum statum redissent, sed omnium temporum dignitatem et gratiam antecessisse viderentur." His datis mandatis, eos ab se dimisit.

LII. Noviodunum erat oppidum Aeduorum, ad ripas Ligeris opportuno loco positum. Huc Caesar omnes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam, suorum atque exercitus impedimentorum magnam partem contulerat: huc magnum numerum equorum, hujus belli causâ, in Italiâ atque Hispaniâ coemptorum, miserat. Eò quum Eporedorix Virдумarusque venissent, et de statu civitatis cognovissent; "Litavicum Bibracte ab Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae auctoritatis; Convictolitanem magistratum, magnamque partem senatus, ad eum convenisse; legatos ad Vercingetorigem de pace et amicitia conciliandâ publice missos;" non praetermittendum tantum commodum existimaverunt. Itaque, interfectis Novioduni custodibus, qui quæ negotiandi aut itineris causâ convenerant; pecuniam atque equos inter se partiti sunt. Obsides civitatum, Bibracte ad magistratum deducendos curaverunt. Oppidum, quod ab se teneri non posse judicabant; ne cui esset usui Romanis, incenderunt. Frumenti quod

subitò potuerunt, navibus avexerunt; reliquum, fluminae atque incendio corruerunt. Ipsi ex finitimis regionibus copias cogere; praesidia custodiasque ad ripas Ligeris disponere; equitatumque omnibus locis, injiciendi timoris causâ, ostentare coeperunt; si aut re frumentariâ Romanos excludere, aut adductos inopiâ ex Provinciâ expellere possent. Quam ad spem multum eos adjuvabat, quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado transiri non posse videretur.

LIII. Quibus rebus cognitis, Caesar maturandum sibi censuit; si esset in perficiendis pontibus periclitandum; ut prius, quam essent majores eo copiae coactae, dimicaret. Nam ut, commutato consilio, iter in Provinciam converteret; id ne tum quidem necessario faciendum existimabat; quum infamia atque indignitas rei, et oppositus mons Cebenna, viarumque difficultas impediebat; tum maximè, quod adjungi Labieno, atque iis legionibus quas unâ miserat, vehementer cupiebat. Itaque, admodum magnis diurnis nocturnisque itineribus confectis, contra omnium opinionem ad Ligerim pervenit: vadoque per equites invento pro rei necessitate opportuno, ut brachia modò atque humeri ad sustinenda arma liberi ab aquâ esse possent; disposito equitatu qui vim fluminis refringeret, atque hostibus primo adspectu perturbatis, incolumem exercitum transduxit. Frumentumque in agris, et copiam pecoris nactus; repleto iis rebus exercitu, iter in Senones facere instituit.

LIV. Dum haec apud Caesarem geruntur: Labienus, eo supplemento, quod nuper ex Italiâ venerat, relicto Agendici, ut esset impedimentis praesidio; cum iv legionibus Lutetiam proficiscitur; (id est oppidum Parisiorum, positum in insulâ fluminis Sequanae) ejus adventu ab hostibus cognito, magnae ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa imperii transditur

Camulogeno Aulercō; qui propè confectus aetate, tamen propter singularem scientiam rei militaris ad eum est honorem evocatus. Is, quum animadvertisset perpetuam esse paludem, quae influeret in Sequanam, atque illum omnem locum magnopere impediret; hic confedit: nostrosque transitu prohibere instituit. Labienus primò vineas agere, cratibus atque aggere paludem explere, atque iter munire conabatur. Postquam id difficilius confieri animadvertit; silentio è castris in vigilià egressus, eodem quo venerat itinere Melodunum pervenit. Id est oppidum Senonum in insulâ Sequanae positum, ut paullo antè Lutetiam diximus. Deprehensis navibus circiter L, celeriterque conjunctis, atque eò militibus impositis; et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna pars erat ad bellum evocata; sine contentione oppido potitur. Refectoque ponte, quem superioribus diebus hostes resciderant, exercitum transducit; et secundo flumine ad Lutetiam iter facere coepit. Hostes, re cognitâ ab iis qui à Meloduno profugerant; Lutetiam incendi, pontesque ejus oppidi rescindi jubent. Ipsi, profecti palude; in ripis Sequanae, è regione Lutetiae, contra Labieni castra confidunt.

LV. Jam Caesar à Gergoviâ discessisse audiebatur; jam de Aeduorum defectione, et secundo Galliae motu, rumores afferebantur; Gallique in colloquiis, "interclusum itinere et Ligere Caesarem, inopiâ frumenti coactum, in Provinciam contendisse" confirmabant. Bellovacii autem, defectione Aeduorum cognitâ; qui antè erant per se infideles, manus cogere atque apertè bellum parare coeperunt. Tum Labienus, tantâ rerum commutatione, longè aliud capiendum consilium, atque antea senserat, intelligebat. Neque jam, ut aliquid acquireret, proelioque hostes lacefferet; sed ut incolumem exercitum Agendicum reduceret, cogitabat. Namque alterâ

ex parte, Bellovaci, (quae civitas in Galliâ maximam habet opinionem virtutis,) instabant; alteram, Camulogenus parato atque instructo exercitu tenebat: tum legiones à praesidio atque impedimentis interclusas, maximum flumen distinebat. Tantis subito difficultatibus objectis, ab animi virtute auxilium petendum videbat.

LVI. Itaque sub vesperum concilio convocato; cohortatus, ut ea, quae imperâisset, diligenter industrieque administrarent; naves, quas à Meloduno deduxerat, singulas equitibus Romanis attribuit: et, primâ confectâ vigiliâ, iv millia passuum secundo flumine progredi silentio, ibique se expectare, jubet: v cohortes, quas minimè firmas ad dimicandum esse existimabat, castris praesidio relinquit: v ejusdem legionis reliquas, de mediâ nocte, cum omnibus impedimentis, adverso flumine, magno tumultu proficisci imperat. Conquirat etiam lintres; has magno sonitu remorum incitatas, in eandem partem mittit: ipse post paullò, silentio egressus cum iii legionibus, eum locum petit quò naves appellî jusserat. Eò quum esset ventum; exploratores hostium, ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quòd magna subito erat coorta tempestas, ab nostris opprimuntur. Exercitus equitatusque, equitibus Romanis administrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter transmittitur. Uno ferè tempore sub lucem hostibus nunciatur, "in castris Romanorum praeter consuetudinem tumultuari, et magnam ire agmen adverso flumine, sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paullò infra milites navibus transportari." Quibus rebus auditis: quòd existimabant tribus locis transire legiones, atque omnes perturbatos defectione Aeduorum fugam parare; suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam, praesidio è regione castrorum relicto; et parvâ manu Metiosedum versâ missâ, quae tantum progredereetur

quantum naves processissent; reliquas copias contra Labienum duxerunt. Primâ luce, et nostri omnes erant transportati, et hostium acies cernebatur. Labienus, milites cohortatus, "ut suae pristinae virtutis et tot secundissimorum proeliorum memoriam tenerent; atque ipsum Caesarem, cujus ductu saepenumero hostes superâssent, praesentem adesse existimarent;" dat signum proelii. Primo concursu; ab dextro cornu, ubi vii legio constiterat, hostes pelluntur atque in fugam conijciuntur. A sinistro, quem locum xii legio tenebat; quum primi ordines hostium transfixi pilis concidissent, tamen acerrimè reliqui resistebant, nec dabat suspicionem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suis aderat, atque eos cohortabatur. At, incerto etiam nunc exitu victoriae; quum vii legionis Tribunis esset nunciatum quae in sinistro cornu gererentur, post tergum hostium legionem ostenderunt, signaque intulerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit; sed circumventi omnes, interfectique sunt. Eandem fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio contra castra Labieni erant relictî; quum proellum commissum audissent, subsidio suis ierunt, collemque ceperunt; neque nostrorum militum victorum impetum sustinere potuerunt. Sic, cum suis fugientibus permisti, quos non silvae montesque texerunt; ab equitatu sunt interfecti. Hôc negotio confecto, Labienus revertitur Agendicum, ubi impedimenta totius exercitus relictâ erant; inde, cum omnibus copiis, ad Caesarem pervenit.

LVII. Defectione Aeduorum cognitâ, bellum auctur; legationes in omnes partes circummittuntur. Quantum gratiâ, auctoritate, pecuniâ valent; ad sollicitandas civitates nituntur. Nacti obsides, quos Caesar apud eos deposuerat; horum supplicio dubitantes territant. Petunt à Vercingetorige Aedui, ut ad se veniat; ratio-

nesque belli gerendi communicet. Re impetratâ, contendunt ut ipsi summa imperii tradatur; et, re in controversiam deductâ, totius Galliae concilium Bibracte indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes: multitudinis suffragiis res permittitur: ad unum omnes Vercingetorigem probant Imperatorem. Ab hoc concilio, Rhemi, Lingones, Treviri abfuerunt. Illi, quod amicitiam Romanorum sequebantur; Treviri, quod aberant longius, et ab Germanis premebantur; quae fuit causa, quare toto abessent bello, et neutris auxilia mitterent. Magno dolore Aedui ferunt, se dejectos principatu: queruntur fortunae commutationem; et Caesaris indulgentiam in se requirunt. Neque tamen, suscepto bello, suum consilium ab reliquis, separare audent. In-viti summae spei adolescentes, Eporedorix et Viridumarus, Vercingetorigi parent.

LVIII. Ille imperat reliquis civitatibus obsides. Denique ei rei constituit diem. Huc omnes equites, xv milia numero, celeriter convenire jubet. "Peditatu, quem antè habuerit, se fore contentum" dicit: "neque fortunam tentaturum, aut in acie dimicaturum: sed, quoniam abundet equitatu; perfacile esse factu, frumentationibus pabulationibusque Romanos prohibere. Aequo modò animo sua ipsi frumenta corrumpant, aedificiaque incendant; quâ rei familiaris jacturâ, perpetuum imperium libertatemque se consequi videant." His constitutis rebus; Aeduis, Segusianisque, qui sunt finitimi Provinciae, x milia peditum imperat; huc addit equites mille: his praeficit fratrem Eporedorigis; bellumque inferre Allobrogibus jubet. Alterâ ex parte, Gabalos, proximosque pagos Arvernorum, in Helvios; item Ruthenos Cadurcosque, ad fines Volcarum Arecomicorum depopulandos, mittit. Nihilominus clandestinis nunciis legationibusque, Allobroges sollicitat; quorum mentes

nondum à superiore bello resedisse sperabat. Horum principibus, pecuniis; civitati autem, imperium totius provinciae, pollicetur.

LIX. Ad hos omnes casus provisa erant praesidia cohortium duarum et viginti; quae ex ipsâ coacta Provinciâ, ab L. Caesare legato ad omnes partes opponebantur. Helvii suâ sponte cum finitimis proelio congressi, pelluntur; et, C. Valerio Donatauro Caburi filio principe civitatis, compluribusque aliis interfectis, intra oppida murosque compelluntur. Allobroges, crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis, magnâ cum curâ et diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod hostes equitatu superiores esse intelligebat; et, interclusis omnibus itineribus, nullâ re ex Provinciâ atque Italiâ sublevari poterat; trans Rhenum in Germaniam mittit ad eas civitates, quas superioribus annis pacaverat; equitesque ab his accersit, et levis armaturae pedites, qui inter eos proeliari consueverant. Eorum adventu; quod minùs idoneis equis utebantur; à tribunis militum, reliquisque, sed et equitibus Romanis, atque evocatis, equos sumit Germanisque distribuit.

LX. Interea dum haec geruntur; hostium copiae ex Arvernīs, equitesque qui toti Galliae erant imperati, conveniunt. Magno horum coacto numero; quum Caesar in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret, quò facilius subsidium Provinciae ferri posset; elictus milia passuum x ab Romanis, trinis castris Verelingerorū confedit; convocatisque ad consilium praefectis equitum, "venisse tempus victorū" demonstrat; "Fugere in Provinciam Romanos, Galliaque excedere; id sibi ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad reliqua temporis pacem atque otium, parum proseli; majoribus enim coactis copiis reversuros, neque finem bellandi facturos. Proinde, agmine impeditos adorant."

tur. Si pedites suis auxilium ferant, atque in eo morentur; iter confici non posse: sin, (id quod magis futurum confidat,) relictis impedimentis, suae salutis consulant; et usu rerum necessariarum, et dignitate spoliatum iri. Nam, de equitibus hostium; quin nemo eorum progredi modò extra agmen audeat, ne ipsos quidem debere dubitare. Id quo majore faciant animo, copias se omnes pro castris habiturum, et terrori hostibus futurum." Conclamant equites, "sanctissimo jurejurando confirmari oportere; ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ne ad uxorem aditum habeat, qui non bis per hostium agmen perequitàset."

LXI. Probata re, atque omnibus jurejurando adactis; postero die, in tres partes distributo equitatu, duae se acies à duobus lateribus ostendunt; una à primo agmine iter impedire coepit. Quà re nuntiata, Caesar suum quoque equitatum tripartitò divisum ire contra hostem jubet. Pugnatur unà omnibus in partibus. Conficit agmen. Impedimenta inter legiones recipiuntur. Si quā in parte nostri laborare, aut gravius premi videbantur; eò signa inferri Caesar, aciemque converti jubebat: quae res et hostes ad insequendum tardabat, et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani ab dextro latere, summum jugum nacti, hostes loco depellunt: fugientes usque ad flumen, ubi Verelngetorix cum pedestribus copiis confederat, persequuntur; compluresque interficiunt. Quà re animadversa; reliqui, ne eum venirentur veriti, se fugae mandant. Omnibus locis sit caedes. Tres nobilissimi Aedui capti, ad Caesarem perducuntur; Cotus praefectus equitum, qui, controversam cum Convictollane proxima comitibus habuerat; et Cavarillus, qui, post defectionem Litaviei, pedestribus copiis praefuerat; et Eporedorix, quo duce, ante adventum Caesaris, Aedui cum Sequanis bello contenderant.

LXII. Fugato omni equitatu; Vercingetorix copias suas, ut pro castris collocaverat, reduxit; protinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere coepit; celeriterque impedimenta ex castris educi, et se subsequi iussit. Caesar, impedimentis in proximum collem deductis, duabusque legionibus praesidio relictis, sequutus, quantum diei tempus est passum; circiter III millibus hostium ex novissimo agmine interfectis, altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis situ, perterritisque hostibus; quod equitatu, quâ maximè parte exercitus confidebant, erant pulsi: adhortatus ad laborem milites, Alesiam circumvallare instituit.

LXIII. Ipsum erat oppidum in colle summo, admodum edito loco; ut, nisi obsidione, expugnari non posse videretur: ejus collis radices, duo duabus ex partibus flumina subleebant. Ante oppidum planities circiter millia passuum III in longitudinem patebat: reliquis ex omnibus partibus colles, medioeri interjecto spatio, pari altitudinis fastigio oppidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad orientem Solem spectabat, hunc omnem locum copiae Gallorum compleverant; fossamque, et maceriam sex in altitudinem pedum praeduxerant. Ejus munitionis, quae ab Romanis instituebatur, circuitus, XI millia passuum tenebat. Castra opportunis locis erant posita; ibique castella XXIII facta; in quibus castellis interdum stationes disponebantur, ne qua subito irruptio fieret: haec eadem, noctu, excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

LXIV. Opere instituto; fit equestre proelium in ea planitie, quam, intermissam collibus, III millium passuum in longitudinem patere supra demonstravimus. Summâ vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris, Caesar Germanos submittit; legionesque pro castris constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu si-

at. Praesidio legionum addito, nostris animus augetur: hostes in fugam coniecti, se ipsi multitudine impediunt; atque angustioribus portis [relictis] coarctantur. Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit magna caedes. Nonnulli, relictis equis, fossam transire et maceriam transcendere conantur. Paullum legiones Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri jubet. Non minus, qui intra munitiones erant, Galli perturbantur; venire ad se confestim existimantes, ad arma conclamant: nonnulli perterriti in oppidum irrumpunt. Vercingetorix jubet portas claudi, ne castra nudentur. Multis interceptis, compluribus equis captis, Germani sese recipiunt.

LXV. Vercingetorix, priusquam munitiones ab Romanis perficiantur, consilium capit, omnem à se equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut "suam quisque eorum civitatem adeat; omnesque, qui per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant. Sua in illos merita" proponit; obtestaturque, "ut suae salutis rationem habeant; neu se, de communi libertate optime meritum, in cruclatum hostibus dedant; qui si indiligentiores fuerint, millia hominum LXX delecta secum interitura" demonstrat: "ratione inita, frumentum se exiguum dierum xxx habere, sed paullo etiam longius tolerare posse parcendo." His datis mandatis, quæ erat nostrum opus intermissum, secundâ vigiliâ silentio equitatum dimittit: frumentum omne ad se ferri jubet: capitis poenam iis, qui non paruerint, constituit: pecus, cujus magna erat ab Mandublis compulsâ copia, viritim distribuit: frumentum parçe et paullatim metiri instituit: copias omnes, quas pro oppido collocaverat, in oppidum recipit. His rationibus auxilia Galliae expectare, et bellum administrare parat.

LXVI. Quibus rebus cognitis ex perfugis et capti-

vis; Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam pedum xx directis lateribus duxit; ut ejus solum tantundem pateret, quantum summa labra distabant: reliquas omnes munitiones ab eâ fossâ pedibus cxx reduxit: id hoc consilio, (quoniam tantum esset necessario spatium complexus, nec facillè totum opus coronâ militum cingeretur;) ne de improvviso aut noctu ad munitiones hostium multitudo advolaret, aut interdum tela in nostros operi destinatos conjicere possent. Hôc intermisso spatio; duas fossas, xv pedes latus, eâdem altitudine, perduxit: quarum interiorem, campestribus ac demissis locis, aquâ ex flumine derivatâ complevit. Post eas aggerem, et vallum xii pedum, extruxit: huic loricae pinnaeque adjecit; grandibus cervis eminentibus ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui adscensum hostium tardarent: et turres toto opere circumdedit, quae pedes lxxx inter se distarent.

LXVII. Erat uno tempore et materiari, et frumentari, et tantas munitiones fieri necesse; diminutis nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur: et nonnunquam opera nostra Galli tentare, atque eruptionem ex oppido pluribus portis facere summâ vi conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum Caesar putavit, quò minore numero militum munitiones defendi possent. Itaque truncis arborum aut admodum firmis ramis abscissis, atque horum dolabratiss atque praeacutis cacuminibus; perpetuae fossae, quinos pedes altae, ducebantur. Huc illi stipites demissi; et ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis eminebant. Quini erant ordines conjuncti inter se, atque implicati; quò qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis induebant: hos, Cippos appellabant. Ante hos, obliquis ordinibus in quincuncem dispositis, scrobes trium in altitudinem pedum fodiebantur; paulatim angustiore ad infimum fastigio. Huc teretes stipi-

tes, feminis crassitudine, ab summo praecuti et praecuti, demittebantur; ita ut non amplius iv digitis ex terra eminent: simul, confirmandi et stabiliendi causa, singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur. Reliqua pars serobis, ad occultandas insidias, viminibus ac virgultis tegebatur. Hujus generis oestoni ordines ducti, ternos inter se pedes distabant: id, ex similitudine floris, Lillum appellabant. Ante haec, tales pedes longae, ferreis hamis infixis, totae in terram infodiebantur; mediocribusque intermissis spatiis, omnibus locis diserebantur; quos Stimulos nominabant.

LXVIII. His rebus perfectis; regiones secutus quam potuit acquissimas, pro loci natura; xiv millia passuum complexus, pares ejusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit; ut ne magnam quidem multitudinem, si ita accidat, ejus discessu, munitionum praesidia circumfundi possent. Ne cum periculo ex castris egredi cogerentur; dierum xxx pabulum, frumentumque habere omnes convectum jubet.

LXIX. Dum haec ad Alesiam geruntur; Galli, concilio principum indicto, non omnes, qui arma ferre possent, (ut censuit Vercingetorix) convocandos statuunt, sed certum numerum cuique civitati imperandum; ne tantam multitudinem confusam, nec moderari nec discernere suos, nec frumentandi rationem habere possent. Imperant Aeduis; atque eorum clientibus, Segusianis, Ambiveretis, Aulercis Brannovicibus, Brannoviis; millia xxxv: parem numerum Arvernus; adjunctis Eleutheris Cadurcis, Gabalis, Velaunis, qui sub imperio Arvernorum esse consueverunt: Senonibus, Sequanis, Biturigibus, Xantonibus, Ruthenis, Carnutibus, xii millia: Bellovacis, x: totidem, Lemovicibus: octona Pictonibus, et Turonis, et Parisiis, et Eleutheris Sueffionibus: Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nervii, Morinis,

Nitiobrigibus, quina millia: Aulercis Cenomanis, totidem: Atrebatibus, iv millia: Bellocassis, Lexoviis, Aulercis Eburovicibus, terna: Rauracis, et Boiis, xxx: universis civitatibus, quae Oceanum attingunt, quaeque eorum consuetudine Armoricae appellantur; (quo sunt in numero Curiosolites, Rhedones, Caletes, Osismii, Lemovices, Veneti, Unelli,) sena. Ex his Bellovaci suum numerum non contulerunt; quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicerent, neque cujusquam imperio obtemperaturos: rogati tamen à Comio, pro ejus hospitio ii millia miserunt.

LXX. Hujus operâ Comii, ita ut antea demonstravimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar: pro quibus meritis civitatem ejus immunitatem esse jusserat; jura legesque reddiderat; atque ipsi Morinos attribuerat. Tanta tamen universae Galliae consensus fuit libertatis vindicandae, et pristinae belli laudis recuperandae; ut neque beneficiis, neque amicitiae memoriâ, moverentur; omnesque et animo et opibus in id bellum incumberent; coactis equitum viii millibus, et peditum circiter ccxl. Haec in Aeduorum finibus recenscebantur; numerusque inibatur. Praefecti constituebantur. Comio Atrebatibus; Virдумaro, et Eporedorigi Aeduis; Vergasillauno Arverno, consobрино Vercingetorigis, summa imperii transdeditur. Iis delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum consilio bellum administraretur. Omnes alacres, et fiduciae pleni, ad Aleciam proficiscuntur: nec erat omnium quisquam, qui ad spectum modò tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur: praesertim ancipiti proelio, quum ex oppido eruptione pugnaretur, et foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXI. At ii, qui Aleciae obsidebantur; praeteritâ die, quâ suorum auxilia expectaverant; consumpto om-

ni frumento; inscii, quid in Aeduis gereretur; concilio coacto, de exitu fortunarum suarum consultabant. Ac variis dictis sententiis; quarum pars, deditionem; pars, dum vires suppeterent, eruptionem censebant: non praetereunda videtur oratio Critognati, propter ejus singularem ac nefariam crudelitatem. Hic summo in Arvernis natus loco, et magnae habitus auctoritatis, "Nihil," inquit, "de eorum sententiâ dicturus sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine appellant; neque hos habendos civium loco, neque ad concilium adhibendos censeo. Cum iis mihi res sit, qui eruptionem probant: quorum in consilio, omnium vestrum consensu, pristinae residere virtutis memoria videtur. Animi est ista mollities, non virtus; inopiam paullisper ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius reperiuntur, quàm qui dolorem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probarem, (nam apud me multum dignitas potest;) si nullam, praeterquam vitae nostrae, jacturam fieri viderem. Sed, in consilio capiendo, omnem Galliam respiciamus; quam ad nostrum auxilium concitavimus. Quid, hominum millibus LXXX uno loco interfectis, propinquis consanguineisque nostris animi fore exultimatis; si penè in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur? Nolite hos vestro auxilio spoliare, qui vestrae salutis causâ suum periculum neglexerint; nec stultitiâ ac temeritate vestrâ, aut imbecillitate animi, omnem Galliam prosternere, ac perpetuae servituti addicere. An, quòd ad diem non venerint, de eorum fide constantiaque dubitatis? Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus, animine causâ quotidie exerceri putatis? Si illorum nunciis confirmari non potestis, omni aditu praesepto; iis utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cujus rei timore exterriti, diem noctemque in opere versantur. Quid ergo mei consilii est?

Facere quod nostri majores, nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque, fecerunt: qui in oppida compulsi, ac simili inopiâ subacti; eorum corporibus, qui aetate inutiles ad bellum videbantur, vitam toleraverunt; neque se hostibus transdiderunt: cuius rei exemplum si non haberemus, tamen libertatis causâ institui et posteris prodi, pulcherrimum judicarem. Nam quid huic simile bello fuit? Depopulatâ Galliâ, magnâque illatâ calamitate, Cimbri finibus nostris aliquando exceſſerunt, atque alias terras petierunt; jura, leges, agros, libertatem nobis reliquerunt: Romani verò quid petunt aliud, aut quid volunt, nisi, invidiâ adducti, quos famâ nobiles potentesque bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque confidere, atque his aeternam injungere servitutem? neque enim unquam aliâ conditione bella gesserunt. Quòd si ea, quae in longinquis nationibus geruntur, ignoratis; respicite finitimam Galliam, quae in provinciam redacta, jure et legibus commutatis, securibus subjecta, perpetuâ premjitur servitute.” Sententiis dictis; constituunt ut, qui valetudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant; atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sententiam descendant: illo tamen potius utendum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam deditionis aut pacis subeundam conditionem. Mandubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxoribus exire coguntur. Ii, quum ad munitiones Romanorum accessissent, fientes omnibus precibus orabant, ut se in servitutem receptos cibo juvarent. Hos Caesar, dispositis in vallo custodiis, recipi prohibebat.

LXXII, Interea Comius, reliquique duces, quibus summa imperii permessa erat, cum omnibus copiis ad Alesiam perveniunt: et, colle exteriori occupato, non longius passibus à nostris munitionibus confidunt. Postea

ro die, equitatu ex castris educto, omnem eam planitiem, quam in longitudinem 111 millia passuum patere demonstravimus, complent; pedestresque copias, paulùm ab eo loco, abditas in locis superioribus constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in campum. Concurritur, his auxiliis visis: fit gratulatio inter eos, atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Itaque productis copiis, ante oppidum confidunt; et proximam fossam crateribus integunt, atque aggere explent; seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

LXXIII. Caesar, omni exercitu ad utramque partem munitionum disposito; ut, si usus veniat, suum quisque locum teneat, et noverit: equitatum ex castris educi, et proelium committi jubet. Erat ex omnibus castris, quae summum undique jugum tenebant, despectus: atque omnium militum intenti animi, pugnae eventum expectabant. Galli, inter equites, raros sagittarios, expeditosque levis armaturae, interjecerant; qui suis cedentibus auxilio succurrerent, et nostrorum equitum impetum sustinerent. Ab his complures de improviso vulnerati, proelio excedeabant. Quum suos pugna superiores esse Galli confiderent, et nostros multitudine premi viderent; ex omnibus partibus, et ii qui munitionibus continebantur, et ii qui ad auxilium convenerant, clamore et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in conspectu omnium res gerebatur, neque recte aut turpiter factum celari poterat; utrosque et laudis cupiditas, et timor ignominiae, ad virtutem excitabat. Quum à meridie prope ad Solis occasum dubiâ victoriâ pugnaretur, Germani unâ in parte confertis turmis in hostes impetum fecerunt, eosque propulerunt: quibus in fugam coniectis, sagittarii circumventi interfectique sunt. Item ex reliquis partibus nostri, cedentes usque ad castra insecti, sui colligendi facultatem non dederunt. At ii, qui

ab Aleſiâ proceſſerant, moeſti, prope victoriâ deſperati, ſe in oppidum receperunt.

LXXIV. Uno die intermiſſo, Galli; atque hõc ſpatio, magno cratium, ſcalarum, harpagonum numero eſſecto; mediâ nocte ſilentio ex caſtris egreſſi, ad campeſtres munitiones accedunt. Subito clamore ſublato; quâ ſignificatione, qui in oppido obſidebantur, de ſuo adventu cognoscere poſſent: crates projicere; fundis, ſagittis, lapidibus noſtros de vallo deturbare; reliquaue, quae ad oppugnationem pertinent, adminiſtrare. Eodem tempore, clamore exaudito, dat tubâ ſignum ſuis Vercingetorix; atque ex oppido educit. Noſtri, ut ſuperioribus diebus ſuis cuique locus erat definitus, ad munitiones accedunt; fundis librilibus ſudibusque, quas in opere diſpoſuerant, ac glandibus Gallos perterrent. Proſpectu tenebris adempto; multa utrimque vulnera accipiuntur, complura tormentis tela conjiciuntur. At M. Antonius, et C. Trebonius legati, quibus eae partes ad defendendum obvenerant, quâ ex parte premi noſtros intellexerant, iis auxilio ex ulterioribus caſtellis deductos ſubmittebant.

LXXV. Dum longiùs ab munitione aberant Galli, plus multitudine telorum proficiebant. Poſteaquàm propiùs ſucceſſerunt; aut ſe ipſi ſtimulis inopinantes inducunt, aut in ſcrobis delapſi transfodiebantur, aut ex vallo et turribus tranſjecti pilis muralibus interibant. Multis undique vulneribus acceptis, nullâ munitione perruptâ; quum lux appeteret, veriti ne ab latere aperto ex ſuperioribus caſtris eruptione circumvenirentur, ſe ad ſuos receperunt. At interiores, dum ea, quae à Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, proferunt, priores ſoſſas explent; diutius in iis rebus adminiſtrandis morati, priùs ſuos diſceſſiſſe cognoverunt, quàm munitionibus appropinquarent. Ita, re infectâ, in oppidum reverterunt.

LXXVI. Bis magno cum detrimento repulsi Galli, quid agant consulunt: locorum peritos adhibent: ab his, superiorum castrorum situs munitionesque cognoscunt. Erat à Septemtrionibus collis; quem quia, propter magnitudinem circuitûs, opere circumplecti non potuerant, nostri, necessariò penè, iniquo loco et leniter declivi castra fecerunt: haec C. Antistius Reginus, et C. Caninius Rebilus, legati, cum 11 legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores regionibus; duces hostium 15 millia ex omni numero deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opinionem habebant. Quid, quoque pacto, agi placeat; occultè inter se constituunt. Adeundi tempus definiunt, quum meridies esse videatur. Iis copiis Vergasillaunum Arvernum, unum ex 14 ducibus, propinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris primâ vigiliâ egressus, prope confecto sub lucem itinere, post montem se occultavit; militesque ex nocturno labore sese reficere iussit. Quum jam meridies appropinquare videretur; ad ea castra, quae supra demonstravimus, contendit. Eodemque tempore equitatus ad campestres munitiones accedere, et reliquae copiae sese pro castris ostendere coeperunt.

LXXVII. Vercingetorix ex arce Alesiae suos conspicatus, ex oppido egreditur; ac crates, longurios, musculos, falces, reliquaque, quae eruptionis causâ paraverat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis; atque omnia tentantur. Quae minimè pars firma visa est, huc concurritur. Romanorum manus tantis munitionibus distinctur; nec faciliè pluribus locis occurrit. Multum ad terrendos nostros valuit clamor, qui post tergum pugnantibus exstitit; quòd suum periculum in alienâ vident virtute consistere. Omnia enim plerumque quae absunt, vehementiùs hominum mentes perturbant.

LXXVIII. Caesar idoneum locum nactus, quid quâ-

que in parte geratur cognoscit; laborantibus auxilium submittit. Utrisque ad animum occurrit, unum illud esse tempus, quo maxime contendere conveniat. Galli, nisi perfrigerint munitiones, de omni salute desperant: Romani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium expectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur, quod Vergasillaunum missum demonstravimus. Exiguum loci ad declivitatem fastigium, magnum habet momentum. Alii tela conjiciunt; alii, testudine factâ, subeunt; defatigatis, invicem integri succedunt. Agger ab universis in munitionem coniectus, et adscensum dat Gallis, et, quae in terram occultaverant Romani, contegit: nec jam arma nostris, nec vires suppetunt.

LXXIX. His rebus cognitis, Caesar Labienum cum cohortibus vi subsidio laborantibus mittit. Imperat, si sustinere non possit; deductis cohortibus eruptione pugnet: id, nisi necessario, non faciat. Ipse adit reliquos: cohortatur, ne labori succumbant: omnium superiorum dimicationum fructum, in eo die atque hora docet consistere. Interiores, desperatis campestribus locis propter magnitudinem munitionum, loca praerupta ex adscensu tentant: huc ea, quae paraverant, conferunt: multitudine telorum, ex turribus propugnantes deturbant: aggere et cratibus, aditus expediunt: falcibus, vallum ac loricam rescindunt.

LXXX. Caesar mittit primo Brutum adolescentem, cum cohortibus vi; post, cum aliis vii, C. Fabium legatum: postremo ipse, quum vehementius pugnaretur, integros subsidio adducit. Restituto proelio, ac repulsis hostibus; eò, quod Labienum miserat, contendit. Cohortes iv ex proximo castello educit. Equitum se partem sequi; partem, circumire exteriores munitiones, et ab tergo hostes adoriri, jubet. Labienus, postquam neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere poterant;

coactis una de quadraginta cohortibus, quas ex proximis praefidiis deductas fors obtulit; Caesarem per nuncios facit certiozem, quid faciendum existimet. Accelerat Caesar, ut proelio intersit.

LXXXI. Ejus adventu ex colore vestitus cognito, quo insigni in proeliis uti consueverat; turmisque equitum et cohortibus visis, quas se sequi jusserat; ut de locis superioribus haec declivia et devexa cernebantur; hostes proelium committunt. Utrunque clamore sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus munitionibus clamor. Nostri, emissis pilis, gladiis rem gerunt. Repente post tergum equitatus cernitur: cohortes aliae appropinquant: hostes terga vertunt: fugientibus equites occurrunt: fit magna caedes. Sedulius, dux et princeps Lemovicum, occiditur: Vergisillaunus Arvernus, vivus in fugâ comprehenditur: signa militaria LXXIV ad Caesarem referuntur: pauci, ex tanto numero, se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido caedem et fugam suorum; desperatâ salute, copias à munitionibus reducant. Fit protinus, hâc re auditâ, ex castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiiis, ac totius diei labore, milites fuissent defessi; omnes hostium copiae deleri potuissent. De mediâ nocte missus equitatus, novissimum agmen consequitur: magnus numerus capitur, atque interficitur: reliqui ex fugâ in civitates discedunt.

LXXXII. Postero die Vercingetorix, concilio convocato; "id se bellum suscepisse, non suarum necessitatum, sed communis libertatis causâ," demonstrat: "et, quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se illis offerre, seu morte suâ Romanis satisfacere, seu vivum transfere velint." Mittuntur de his rebus ad Caesarem legati. Jubeat arma transdi; principes produci. Ipse in munitione pro castris consedit: eò duces producuntur: Vercingetorix deditur; arma projiciuntur. Reservatis

194 DE BELLO GALLICO LIB.VII.

Aeduis atque Arvernīs, si per eos civitates recuperare posset; ex reliquis captivis toto exercitu capita singula, praedae nomine, distribuit.

LXXXIII. His rebus confectis, in Aeduos proficiscitur; civitatem recipit. Eò legati ab Arvernīs missi; quae imperaret, se facturos pollicentur: imperat magnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit; captivorum circiter xx millia, Aeduis Arvernisque reddit. T. Labienum, cum ii legionibus et equitatu, in Sequanos proficisci jubet: huic M. Sempronium Rutilum attribuit. C. Fabium et L. Minucium Basilum, cum ii legionibus, in Rhemis collocat; ne quam à finitimis Bellovacis calamitatem accipiant. C. Antistium Reginum, in Ambivaretos; T. Sextium, in Bituriges; C. Caninium Rebilum, in Ruthenos; cum singulis legionibus mittit. Q. Tullium Ciceronem, et P. Sulpicium, Cabiloni et Matiscone in Aeduis ad Ararim, rei frumentariae causâ, collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit. His rebus Caesaris litteris cognitis, Romae dierum xx supplicatio indicitur.

FINIS LIBRI SEPTIMI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO GALLICO
LIBER OCTAVUS.

SCRIPTORE A. HIRTIO PANSA.

COACTUS assiduis tuis vocibus, Balbe; quum quotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere; difficillimam rem suscepi. Caesaris nostri Commentarios rerum gestarum Galliae, non comparandos superioribus atque insequentibus ejus scriptis, contexui; novissimeque, imperfecta ab rebus gestis Alexandriae confeci; usque ad exitum, non quidem civilis dissensionis, cujus finem nullum videmus; sed vitae Caesaris. Quos utinam qui legent, scire possent, quàm invitum susceperim scribendos; quò faciliùs caream stultitiae atque arrogantiae crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis. Constat enim inter omnes, nihil tam operosè ab aliis esse perfectum, quod non horum elegantia Commentariorum superetur. Qui sunt editi, ne scientia tantarum rerum scriptoribus deesset. Adeoque probantur omnium iudicio; ut praerepta, non praebita facultas, scriptoribus videatur. Cujus tamen rei major nostra, quàm reliquorum est admiratio. Caeteri enim, quàm bene atque emenda-

tè; nos etiam, quàm facillè atque celeriter eos confecerit, scimus. Erat autem in Caesare, quum facultas atque elegantia summa scribendi, tum verissima suorum scientia consiliorum explicandorum. Mihi ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano bello interesset. Quae bella quanquam ex parte nobis Caesaris sermone sunt nota; tamen aliter audimus ea, quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt; aliter, quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum, dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare conferar; hoc ipsum crimen arrogantiae subeo, quòd me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare comparari. Vale.

OMNI Gallià devictâ; Caesar quum superiore aestate nullum bellandi tempus intermisisset, militesque hibernorum quiete reficere à tantis laboribus vellet; complures eodem tempore civitates renovare belli consilia nunciabantur, conjurationesque facere. Cujus rei verisimilis causa afferebatur; quòd Gallis omnibus cognitum esset, neque uliâ multitudine in unum locum coactâ resisti posse Romanis; nec, si diversa bella complures eodem tempore intulissent civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habiturum exercitum populi Romae ad omnia persequenda; non esse autem alicui civitati fortem incommodi recusandam, si tali morâ reliquae possent se vindicare in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur; Caesar M. Antonium quaestorem suis praeficit hibernis; ipse, equitatus praesidio, pridie kal. Jan. ab oppido Bibracte profisciscitur ad legionem XIII, quam non longè à finibus Aeduorum collocaverat in finibus Biturigum; eique adjungit legionem XI, quae proxima fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda relictis, reliquum exercitum in copiosissimos agros Biturigum inducit: qui, quum

latos fines et complura oppida haberent, unius legionis hibernis non potuerant contineri, quia bellum pararent conjurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod imparatis disiectisque accidere fuit necesse; ut, sine timore ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur, quam confugere in oppida possent. Namque etiam illud vulgare incursionis hostium signum, quod incendiis aedificiorum intelligi consuevit, Caesaris erat interdicto sublatum: ne aut copia pabuli frumentique, si longius progredi vellet, deficeretur; aut hostes incendiis tererentur. Multis hominum millibus captis, perterriti Bituriges, qui primum adventum effugere potuerant Romanorum, in finitimas civitates, aut privatis hospitibus confisi, aut societate consiliorum, confugerant. Frustrà: nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit; nec dat ulli civitati spatium de alienâ potius, quam de domesticâ salute, cogitandi: quâ celeritate, et fideles amicos retinebat, et dubitantes terrore ad conditiones pacis adducebat. Tali conditione Bituriges propositâ, quum sibi viderent clementiâ Caesaris reditum patere in ejus amicitiam; finitimasque civitates sine ullâ poenâ dedisse obfides, atque in fidem receptas esse; idem fecerunt. Caesar militibus, pro tanto labore ac patientiâ; qui brumalibus diebus, itineribus difficillimis, frigoribus intolerandis, studiosissimè permanferant in labore; ducenos sequestros; centurionibus, 11 millia nummum praedae nomine condonanda pollicetur: legionibusque in hiberna remissis, ipse se recipit die XI Bibracte.

IV. Ibi quum jus diceret; Bituriges ad eum legatos mittunt, auxilium petatum contra Carnutes, quos intulisse bellum sibi querebantur. Quâ re cognitâ; quum non amplius X et VIII dies in hibernis esset commoratus, legiones XIV et VI ex hibernis ab Arare educit; quas ibi

collocatas, explicandae rei frumentariae causâ, superiore Commentario demonstratum est. Ita cum 11 legionibus ad persequendos Carnutes profiscitur. Quum fama exercitus ad hostes esset perlata: calamitate caeterorum ducti Carnutes; desertis vicis oppidisque, quae, tolerandae hiemis causâ, constitutis repente exiguis ad necessitatem aedificiis, incolebant; (nuper enim devicti, complura oppida dimiserant:) dispersi profugiunt. Caesar erumpentes eo maxime tempore acerrimas tempestates quum subire milites nollet, in oppido Carnutum Genabo castra ponit. Atque in tecta, partim Gallorum; partim quae, conjectis celeriter stramentis, tentoriorum integendorum gratiâ, erant inaedificata; milites contegit. Equites tamen, et auxiliarios pedites, in omnes partes mittit, quascumque petisse dicebantur hostes. Nec frustra; nam plerumque magnâ praedâ potiti nostri revertuntur. Oppressi Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, quum tectis expulsi nullo loco diutius consistere auderent, nec silvarum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent; dispersi, magnâ parte amissâ suorum, dissipantur in finitimas civitates.

V. Caesar, tempore anni difficillimo, quum satis haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium belli nasceretur; quantumque in ratione esset, exploratum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum bellum posse consilari; C. Trebonium cum 11 legionibus, quas secum habebat, in hibernis Genabi collocavit. Ipse, quum crebris legationibus Rhemorum certior fieret, Bellovacos (qui belli gloriâ Gallos omnes Belgasque praestabant,) finitimasque civitates, duce Correo Bellovaco et Comio Atrebate, exercitum comparare, atque in unum locum cogere; ut omni multitudine in fines Suefionum, qui Rhemis erant attributi, facerent impressionem: pertinere autem non tantum ad dignitatem, sed

etiam ad salutem suam judicaret, nullam calamitatem socios optimè de republ. meritos accipere: legionem ex hibernis evocat rursus *xi*: litteras autem ad C. Fabium mittit, ut in fines Sueffionum legiones *ii*, quas habebat, adduceret; alteramque ex duabus à T. Labieno accersit. Ita, quantum hibernorum opportunitas bellicue ratio postulabat; perpetuo suo labore, invicem legionibus expeditionum onus injungebat.

VI. His copiis coactis, ad Bellovacos proficiscitur. Castrisque in eorum finibus positis; equitum turmas dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio functi, renunciant paucos in aedificiis esse inventos; atque hos, non qui agrorum incolendorum causâ remansissent, (namque esse undique diligenter demigratum;) sed qui, speculandi gratiâ, essent remissi. A quibus quum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bellovacorum; quodque esset consilium eorum: inveniebat, "Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum locum convenisse: itemque Ambianos, Aulercos, Caletes, Vellocaesses, Atrebatas: locum castris excelsum, impeditâ circumdatâ palude, delegisse; omnia impedimenta in ultiores silvas contulisse: complures esse principes belli auctores; sed multitudinem maximè Correo obtemperare, quod ei summo esse odio populi Romani nomen intellexissent. Paucis antè diebus, ex his castris Comium discessisse ad auxilia Germanorum adducenda; quorum et vicinitas propinqua, et multitudo esset infinita. Constituisse autem Bellovacos, omnium principum consensu, summâ plebis cupiditate; si, ut diceretur, Caesar cum *iii* legionibus veniret; offerre se ad dimicandum; ne, miseriore ac duriore postea conditione, cum toto exercitu decertare cogerentur: sin majores copias adduceret; in eo loco permanere, quem delegissent; pabulatione au-

300 DE BELLO GALLICO

tem, (quae propter anni tempus, quum exigua, tum dis-
jecta esset,) et frumentatione, et reliquo commeatu, ex
infidiis prohibere Romanos."

VII. Quae Caesar quum, consentientibus plurimis,
cognovisset; atque ea quae proponerentur consilia, plena
prudential, longeque a temeritate barbarorum remota
esse judicaret; omnibus rebus inserviendum statuit, quò
celerius hostes, contempta suorum paucitate, prodirent
in aciem. Singularis enim virtutis veterrimas legiones
VII, VIII, et IX habebat: summae spei, delectaeque ju-
ventutis, XI; quae octavo jam stipendio functa, tamen,
collatione reliquarum, nondum eandem vetustatis et vir-
tutis ceperat opinionem. Itaque concilio advocato; re-
bus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis; a-
nimos multitudinis confirmat. Si fortè hostes, III legi-
onum numero posset elicere ad dimicandum; agminis or-
dinem ita constituit, ut legio VII, VIII, et IX ante omnia
frent impedimenta; deinde omnium impedimentorum
agmen, (quod tamen erat mediocre, ut in expeditioni-
bus esse consuevit,) cogeret XI; ne majoris multitudinis
species accidere hostibus posset, quàm ipsi depoposcissent.
Hâc ratione penè quadrato agmine instructo; in con-
spectu hostium, celerius opinione eorum, exercitum ad-
ducit.

VIII. Quum repentè instructas velut in acie certo
gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant
ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata; sive certa-
minis periculo, sive subito adventu, seu expectatione nos-
tri consilii, copias instruunt pro castris, nec loco superi-
ore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat; tamen
admiratus tantam multitudinem hostium; valle intermis-
sa, magis in altitudinem depressâ, quàm latè patente;
castra castris hostium confert. Haec imperat vallo pe-
dum XII muniri; coronisque pro ratione ejus altitudinis

inaedificari: fossam duplicem, pedum quinûm denûm, lateribus directis, deprimi: turres crebras excitari, in altitudinem III tabulatorum; pontibus transiectis contrastisque congiungi; quorum frontes vimineâ loriculâ munirentur, ut hostis à duplici propugnatorum ordine depelleretur; quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, hûc audaciûs longiusque tela permetteret; alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegetetur. Portis fores, altioresque turres imposuit.

IX. Hujus munitionis duplex erat consilium. Namque et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum; et, quum pabulatum frumentatumque longiûs esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsâ videbat posse defendi. Interim, crebrò paucis utrimque procurentibus, inter bina castra palude interjectâ, contendebatur: quam tamen paludem nonnunquam aut nostra auxilia Gallorum Germanorumque transibant, acriusque hostes insequabantur; aut vicissim hostes eandem transgressi, nostros longiûs submovebant. Accidebat autem quotidianis pabulationibus, (id quod accidere erat necesse, quum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur,) ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur: quae res etsi mediocre detrimentum jumentorum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum: atque eò magis, quòd Comius, quem profectum ad auxilia Germanorum accersenda dixeram, cum equitibus venerat; qui, tametsi numero non ampliûs erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari inflabantur.

X. Caesar, quum animadverteret hostem complures dies castris palude et loci naturâ munitis se tenere; neque oppugnari castra eorum sine dimicatione perniciosâ,

nec locum munitiōibus claudi nisi à majore exercitu posse: litteras ad Trebonium mittit, ut, quàm celerrimè posset, legionem XIII, quae cum T. Sextio legato in Biturigibus hiemabat, accerferet; atque ita cum III legionibus, magnis itineribus, ad se veniret. Ipse equites invicem Rhemorum, ac Lingonum, reliquarumque civitatum, quorum magnum numerum evocaverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas hostium incursiones sustinerent.

XI. Quod quum quotidie fieret; ac jam consuetudine diligentia minueretur, (quod plerumque accidit diuturnitate;) Bellovaci delectâ manu peditum, cognitis stationibus quotidianis equitum nostrorum, silvestribus locis insidias disponunt; eodemque equites postero die mittunt, qui primùm elicerent nostros in insidias, deinde circumventos aggrederentur. Cujus mali fors incidit Rhemis, quibus illa dies fungendi muneris obvenerat: namque ii, quum repentè hostium equites animadvertissent, ac numero superiores paucitatem contempsissent; cupidius insecuti, à peditibus undique sunt circumdati. Quo facto perturbati, celerius, quàm consuetudo fert equestris proelii, se receperunt; amisso Vertisco, principe civitatis, praefecto equitum; qui quum vix equo propter aetatem posset uti, tamen, consuetudine Gallorum, neque aetatis excusatione in suscipiendâ praefecturâ usus erat, neque dimicari sine se voluerat. Inflammanatur atque incitantur hostium animi secundo proelio, principe et praefecto Rhemorum interfecto: nostri detrimento admonentur, diligentius exploratis locis stationes disponere, ac moderatius cedentem insequi hostem.

XII. Non intermittuntur interim quotidiana proelia in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada transfususque fiebant paludis. Quâ contentione Germani, (quos propterea Caesar transduxerat Rhenum, ut equitibus in-

terpositi proeliarentur;) quum constantius universi paludem transissent; paucisque resistentibus interfectis, pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti: perterriti non solum ii qui aut cominus opprimebantur aut eminus vulnerabantur, sed etiam qui longius subsidiari consueverant, turpiter fugerunt; nec prius finem fugae fecerunt, saepe amissis superioribus locis, quam se aut in castra suorum reciperent, aut nonnulli pavore coacti longius profugerent: quorum periculo sic omnes copiae sunt perturbatae, ut vix judicari posset, utrum secundis minimis rebus insolentiores, an adversis mediocribus timidi-ores essent.

XIII. Complurimis diebus iisdem in castris consumptis: quum propius accessisse legiones, et C. Trebonium legatum, cognovissent; duces Bellovacorum, veriti similem obsessionem Alesiae, noctu dimittunt eos, quos aut aetate aut viribus inferiores, aut inermes habebant; unaque reliqua impedimenta. Quorum perturbatum et confusum dum explicant agmen, (magna enim multitudo carrorum, etiam expeditos sequi Gallos consuevit;) oppressi luce, copias armatorum pro suis instruunt castris; ne prius Romani persequi se inciperent, quam longius agmen impedimentorum suorum processisset. At Caesar neque resistentes tanto collis adscensu aggrediendos judicabat; neque non usque eò legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine periculo barbari, nostris militibus instantibus, non possent. Ita, quum paludem impeditam à castris castra dividere, (quae transeundi difficultas, celeritatem insequendi tardare posset;) atque id jugum, quod trans paludem penè ad hostium castra pertineret, mediocri valle à castris eorum intercisum animadverteret: pontibus palude constricta, legiones transducit; celeriterque in summam planitiem jugi pervenit, quae declivi fastigio duobus ab lateribus munebatur.

Ibi legionibus instructis, ad ultimum jugum pervenit; aciemque eo loco constituit, unde tormento missa tela in hostium cuneos conjici possent.

XIV. Barbari, confisi loci naturâ; quum dimicare non recusarent, si fortè Romani subire collem conarentur; paullatimque copias distributas dimittere non auderent, ne dispersi perturbarentur; in acie permanserunt. Quorum pertinaciâ cognitâ; Caesar, xx cohortibus instructis, castrisque eo loco metatis, muniri jubet castra. Absolutis operibus, legiones pro vallo instructas collocat; equites, fraenatis equis, in stationibus disponit. Bellovaci, quum Romanos ad insequendum paratos viderent; neque pernoctare, neque diutius permanere sine cibariis eodem loco possent; tale consilium sui recipiendi inierunt. Fasces, ubi confederant, [nam, in acie sedere Gallos consuêsse, superioribus Commentariis declaratum est,] stramentorum ac virgultorum, quorum summa erat in castris copia, per manus inter se transditos, ante aciem collocaverunt; extremoque tempore diei, signo pronuntiato, uno tempore incenderunt. Ita continens flamma copias omnes repentè à conspectu texit Romanorum; quod ubi accidit, barbari vehementissimo cursu fugerunt.

XV. Caesar, etsi discessum hostium animadvertere non poterat, incendiis oppositis; tamen id consilium quum fugae causâ initum suspicaretur, legiones promovet, et turmas mittit ad insequendum: ipse veritus insidias, ne fortè in eodem loco subsisteret hostis, atque elicere nostros in locum conaretur iniquum; tardiùs procedit. Equites, quum intrare fumum et flammam densissimam timerent; ac, si qui cupidius intraverant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent equorum; insidias veriti, liberam facultatem sui recipiendi Bellovacis dederunt. Ita, fugâ timoris simul calliditatisque plenâ, sine ullo detrimento, millia non ampliùs x pro-

gressi hostes, munitissimo loco castra posuerunt. Indè, quum saepe in insidiis equites peditesque disponderent, magna detrimenta Romanis in pabulationibus inferebant.

XVI. Quod quum crebrius accideret; ex captivo quodam comperit Caesar, Correum Bellovacorum ducem, fortissimorum millia vi peditum delegisse, equitesque ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco collocaret, quem in locum, propter copiam frumenti ac pabulii, Romanos pabulatum missuros suspicaretur. Quo cognito consilio, Caesar legiones plures, quàm solebat, educit; equitatumque, quem praesidio pabulatoribus mittere semper consueverat, praemittit: huic interponit auxilia levis armaturae: ipse cum legionibus quàm potest maximè appropinquat. Hostes in insidiis dispositi, quum sibi delegissent campum ad rem gerendam, non amplius patentem in omnes partes passibus m; silvis undique impeditissimis, aut altissimo flumine, velut indagine, munitum; hunc circumdederunt. Nostri, explorato hostium consilio, ad proeliandum animo atque armis parati; quum, subsequenter legionibus, nullam dimicationem recusarent; turmatim in eum locum devenerunt. Quorum adventu quum sibi Correo oblatam occasionem rei gerendae existimaret, primùm cum paucis se ostendit; atque in proximas turmas impetum facit. Nostri constanter incursum sustinent insidiatorum: neque plures in unum locum conveniunt; quod plerumque equestribus proeliis quum propter aliquem timorem accidit, tum multitudine ipsorum detrimentum accipitur. Quum, dispositis turmis, invicem rari proeliarentur; neque ab lateribus circumveniri suos paterentur: erumpunt caeteri, Correo proeliante, ex silvis. Fit magnâ contentione diversum proelium: quod quum diutius pari Marte iniretur; paullatim ex silvis instructa multitudo procedit pe-

ditum, quae nostros cogit cedere equites: quibus ce-
riter subveniunt levis armaturae pedites, quos ante legi-
ones missos docui; turmisque nostrorum interpositi, con-
stanter proeliantur. Pugnatur aliquamdiu pari conten-
tione: deinde, ut ratio postulabat proelii; qui sustinu-
erant primos impetus insidiarum, hœc ipso fiunt superio-
res, quod nullum ab insidiantibus imprudentes accepe-
rant detrimentum. Accedunt propius interim legiones:
crebrique eodem tempore et nostris et hostibus nuncii af-
feruntur, imperatorem instructis copiis adesse. Quâ re
cognitâ; praesidio cohortium confisi nostri, acerrimè
proeliantur: ne, si tardiùs rem gessissent, victoriae glo-
riam communicâsse cum legionibus viderentur. Hostes
concidunt animis, atque itineribus diversis fugam quae-
runt. Nequidquam: nam quibus difficultatibus locorum
Romanos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi
tamen propulsi; maiore parte amissâ; consternati,
quo fors tulerat, confugiunt; partim silvis petitis, par-
tim flumine: qui tamen in fugâ à nostris acriter inse-
quentibus conficiuntur: quum interim nullâ calamitate
victus Correus, excedere proelio, silvasque petere, aut,
invitantibus nostris ad deditionem, potuit adduci, quin
fortissimè proeliando, compluresque vulnerando, coge-
ret elatos iracundiâ victores in se tela conjicere.

XVII. Tali modo re gestâ: recentibus proelii vesti-
giis ingressus Caesar: quum victos tantâ calamitate ex-
istimaret hostes, nuncio accepto, locum castrorum relic-
turos, quae non longiùs ab eâ caede abesse plus minùs
viii millibus passuum dicebantur; tametsi flumine im-
peditum transitum videbat, tamen, exercitu transducto,
progreditur. At Bellovaci, reliquaeque civitates; re-
pentè ex fugâ paucis, atque his vulneratis, receptis, qui
silvarum beneficio casum evitaverant; omnibus adversis,
cognitâ calamitate, interfecto Correo, amisso equitatu

et fortissimis peditibus; quum adventare Romanos existimarent, consilio repente cantu tubarum convocato conclamant, ut legati obsidesque ad Caesarem mittantur.

XVIII. Hôc omnibus probato consilio; Comius Atrebas ad eos profugit Germanos, à quibus ad id bellum auxilia mutuatus erat. Caeteri è vestigio mittunt ad Caesarem legatos; petuntque, "ut eâ poenâ sit contentus hostium, quam, si sine dimicatione inferre integris posset, pro suâ clementiâ atque humanitate numquam profectò esset illaturus: afflictas opes, equestri proelio, Bellovacorum esse: delectorum peditum multa millia interiisse: vix refugisse nuncios caedis. Tamen magnum, ut in tantâ calamitate, Bellovacos eo proelio commodum esse consecutos; quòd Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus. Numquam enim Senatum tantum in civitate, illo vivo; quantum imperitam plebem, potuisse." Haec orantibus legatis, commemorat Caesar; "eodem tempore, superiore anno, Bellovacos caeterasque Galliae civitates suscepisse bellum: pertinacissimè hos ex omnibus in sententiâ permanisse, neque ad sanitatem reliquorum deditione esse perductos: scire atque intelligere se, causam peccati facillimè mortuis delegari: neminem verò tantum pollere, ut, invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus, infirmâ manu plebis bellum concitare et gerere posset: sed tamen se contentum fore eâ poenâ, quam sibi ipsi contraxissent."

XIX. Nocte insequenti, legati responsa ad suos referunt; obsides conficiunt. Concurrent reliquarum civitatum legati, quae Bellovacorum speculabantur eventum: obsides dant; imperata faciunt. Excepto Comio; quem timor cohibebat cujusquam fidei suam committere salutem. Nam superiore anno T. Labienus, Caesare in Gal-

liâ citeriore jus dicente; quum Comium comperisset sollicitare civitates, et conjurationem contra Caesarem facere; infidelitatem ejus sine ullâ perfidiâ judicavit comprimî posse. Quem quia non arbitrabatur vocatum in castra venturum; ne tentando cautio rem faceret, C. Volusenum Quadratum misit, qui eum, per simulationem colloqui, curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneosque transdidit centuriones. Quum in colloquium ventum esset; et, ut convenerat, manum Comii Volusenus arripuisset; et centurio, velut insuetâ re permotus, vellet hominem conficere; celeriter à familiaribus prohibitus Comii, non potuit: graviter tamen primo ictu gladio caput percussit. Quum utrimque gladii districti essent, non tam pugnandi quàm diffugiendi fuit utrorumque consilium; nostrorum, quòd mortifero vulnere Comium credebant affectum; Gallorum, quòd insidiis cognitis, plura, quàm viderant, extimescebant. Quo facto; statuisse Comius dicebatur, numquam in conspectu cujusquam Romani venire.

XX. Bellicosissimis gentibus devictis, Caesar; quum videret nullam jam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret; sed nonnullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere, ad praesens imperium evitandum: plures in partes exercitum dimittere constituit. M. Antonium quaestorem, cum legione xi, sibi conjungit. C. Fabium legatum, cum cohortibus xiv, mittit in diverrissimam partem Galliae: quòd ibi quasdam civitates in armis esse audiebat; neque C. Caninium Rebilum legatum, qui illis regionibus praeerat, satis firmas ii legiones habere existimabat. T. Labienum ad se evocat: legionemque xii, quae cum eo fuerat in hibernis, in Togatam Galliam mittit, ad colonias civium Romanorum tuendas; ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acci-

disset, qui repentino latrocinio atque impetu eorum erant oppressi. Ipse ad devastandos depopulandosque fines Ambiorigis, proficiscitur: quem perterritum atque fugientem, quum redigi posse in suam potestatem desperasset; proximum suae dignitati esse ducebat, adeo fines ejus vastare civibus, aedificiis, pecore; ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna fecisset reliquos, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem. Quum in omnes partes finium Ambiorigis, aut legiones aut auxilia dimisisset; atque omnia caedibus, incendiis, rapinis, vastasset; magno numero hominum interfecto aut capto; Labienum cum 11 legionibus in Treviros mittit; quorum civitas, propter Germaniae vicinitatem, quotidianis exercitata bellis, cultu et feritate non multum à Germanis differebat; neque imperata unquam, nisi exercitu coacta, faciebat.

XXI. Interim C. Caninius legatus; quum magnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum, litteris nunciisque Duracii cognovisset, qui perpetuo in amicitia Romanorum permanerat quum pars quaedam civitatis ejus defecisset; ad oppidum Limonem contendit. Quò quum adventaret; atque ex captivis certius cognosceret, multis hominum millibus, Dumnaco duce Andium, Duracium clausum Limone oppugnari; neque infirmas legiones hostibus committere auderet; castra munito loco posuit. Dumnacus, quum appropinquare Caninium cognovisset; copiis omnibus ad legiones conversis, castra Romanorum oppugnare instituit. Quum complures dies in oppugnatione consumpsisset; et, magno suorum detrimento, nullam partem munitionum convellere potuisset; rursus ad obsidendum Limonem redit.

XXII. Eodem tempore C. Fabius legatus complures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat; litterisque C. Caninii certior fit, quae in Pictonibus gerantur.

Quibus rebus cognitis, profoiscitur ad auxilium Duracio ferendum. At Dumnacus, adventu Fabii cognito, desperatâ salute, si tempore eodem coactus esset et Romanum externum sustinere hostem, et respicere ac timere oppidanos; repente eo ex loco cum copiis recedit: nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumen Ligerim, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias transduxisset. Fabius, etsi nondum in conspectu venerat hostibus, neque se cum Caninio conjunxerat; tamen, doctus ab iis qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum copiis ad eundem pontem contendit; equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum quum processisset, sine defatigatione equorum in eadem se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut erat praeceptum; invaduntque Dumnaci agmen: et fugientes perterritosque, sub farcinis in itinere aggressi: magnâ praedâ, multis interceptis, potiuntur. Ita, re bene gestâ, se recipiunt in castra.

XXIII. Insequenti nocte Fabius equites praemittit, sic paratos, ut confingerent atque omne agmen morarentur, dum consequeretur ipse. Cujus praeceptis ut res gereretur, Q. Atius Varus, praefectus equitum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hortatur; agmenque hostium consecutus, turmas partim idoneis locis disponit, partim equitum proelium committit. Consistit audaciùs equitatus hostium, succedentibus sibi peditibus; qui, toto agmine subsistentes, equitibus suis contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri certamine. Namque nostri, contemptis pridie superatis hostibus; quum subsequi legiones meminissent; et pudore cedendi, et cupiditate celerius per se conficiendi proelii, fortissimè contra pedites proeliantur: hostesque, nihil am-

plius copiarum accessurum credentes, ut pridie cognoverant; delendi equitatus nostri nacti occasionem videbantur. Quum aliquandiu summâ contentione dimicaretur; Dumnacus instruit aciem, quae suis esset equitibus invicem praesidio. Tum repente confertae legiones in conspectu hostium veniunt. Quibus visis, percussae barbarorum turmae, ac perterritae acies hostium, perturbato impedimentorum agmine, magno clamore discurfuque passim fugae se mandant. At nostri equites, qui paullo antè cum resistentibus fortissimè conflixerant; laetitiâ victoriae elati, magno undique clamore sublato, cedentibus circumfusi; quantum equorum vires ad persequendum, dextraeque ad caedendum valent; tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius millibus *xii* aut armatorum, aut eorum qui timore arma projecerant, interfectis; omnis multitudo capitur impedimentorum.

XXIV. Quâ ex fugâ, quum constaret Drapetem Senonem, (qui, ut primùm defecerat Gallia, collectis undique perditis hominibus, servis ad libertatem vocatis, exulibus omnium civitatum accitis, receptis latronibus, impedimenta et commeatus Romanorum interceperat,) non amplius hominum *v* millibus ex fugâ collectis, Provinciam petere: unaque consilium cum eo Luterium Cadurcum cepisse; quem in superiore Commentario, primâ defectione Galliae, facere in Provinciam impetum voluisse cognitum est: Caninius legatus, cum legionibus *ii*, ad eos persequendos contendit; ne de timore aut detrimento Provinciae, magna infamia, perditorum hominum latrociniiis, caperetur.

XXV. C. Fabius cum reliquo exercitu, in Carnutes reliquasque proficiscitur civitates; quarum eo proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate submissiores essent futurae: dato verò spatio ac tempore, eodem

instante Dumnaco, possent concitari. Quâ in re, summa felicitas celeritasque in recipiendis civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui, saepe vexati, numquam pacis fecerant mentionem; datis obsidibus, veniunt in deditionem. Caeteraeque civitates positaë in ultimis Galliae finibus, Oceano conjunctae, quae Armoricae appellantur; auctoritate adductae Carnutum, adventu Rabii legionumque, imperata sine morâ faciunt, Dumnacus suis finibus expulsus, errans, latitanisque, solus extremas Galliae regiones petere coactus est.

XXVI. At Drapes, unaque Luterius, quum legiones Caniniumque adesse cognoscerent; nec se sine certâ pernicië, persequente exercitu, putarent Provinciae fines intrare posse; nec jam liberam vagandi latrocinandique facultatem haberent: consistunt in agris Cadurcorum. Ibi quum Luterius apud suos cives quondam, integris rebus, multum potuisset; semperque auctor novorum consiliorum, magnam apud barbaros auctoritatem haberet; oppidum Uxellodunum, quod in clientelâ fuerat ejus, naturâ loci egregiè munitum, occupat suis et Drapetis copiis, oppidanosque sibi conjungit.

XXVII. Quò quum confestim C. Caninius venisset; animadverteretque omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quò, defendente nullo, tamen armatis adscendere esset difficile; magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae, si clandestinâ fugâ subtrahere conarentur, effugere non modò equitatum, sed ne legiones quidem possent: tripartitò cohortibus divisiss, trina excelssimo loco castra fecit: à quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitu ducere instituit. Quod quum animadverterent oppidani; miserrimâque Alesiae memoriâ solliciti, similem casum obsessionis vererentur; maximeque ex omnibus Luterius, qui fortunae illius periculum fecerat, mo-

neret rationem frumenti esse habendam: constituunt omnium consensu, parte ibi relicta copiarum, ipsi cum expeditis ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato; proximâ nocte, 11 millibus armatorum relicti, reliquos ex oppido Drapes et Luterius educunt. Ii, paucos dies morati; ex finibus Cadurcorum, (qui partim re frumentariâ sublevare eos cupiebant; partim prohibere, quò minùs sumerent, non poterant;) magnum numerum frumenti comparant. Nonnumquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum adoruntur. Quam ob causam C. Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur; ne aut opus effectum tueri non possit, aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

XXVIII. Magnâ copiâ frumenti comparatâ; confidunt Drapes et Luterius non longiùs ab oppido x millibus passuum, unde paullatim frumentum in oppidum supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drapes, castris praesidio cum parte copiarum restitit: Luterius, agmen jumentorum ad oppidum adducit. Dispositis ibi praesidiis; horâ noctis circiter x, silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. Quorum strepitum vigiles castrorum quum sensissent; exploratoresque missi, quae agerentur renuntiassent; Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis, in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. Ii, repentino malo perterriti, diffugiunt ad sua praesidia. Quae nostri ut viderunt; acriùs contra armatos incitati, neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. Effugit inde cum paucis Luterius, nec se recipit in castra.

XXIX. Re bene gestâ; Caninius ex captivis compertit, partem copiarum cum Drapete esse in castris à millibus non ampliùs x. Quâ re ex compluribus cognitâ:

quum intelligeret, fugato duce altero, perterritos reliquos faciliè opprimi posse; magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de acceptâ calamitate nuncium Drapeti perferret. Sed, quum in experiundo periculum nullum videret; equitatum omnem, Germanosque pedites, summae velocitatis omnes, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit; alteram secum expeditam ducit. Quum propius hostem accessisset: ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit; castra eorum, ut barbarorum fert consuetudo, relictis locis superioribus, ad ripas fluminis esse demissa; at Germanos, equitesque, imprudentibus omnibus, de improvise advolâsse et proelium commisisse. Quâ re cognitâ; legionem armatam instructamque adducit. Ita, repentè omnibus ex partibus signo dato, loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit; Germani, equitesque, signis legionis visis, vehementissimè proeliantur. Confestim omnes cohortes undique impetum faciunt. Omnibus aut interfectis, aut captis; magnâ praedâ potiuntur. Capitur ipse eo proelio Drapes.

XXX. Caninius, felicissimè re gestâ, sine ullo penè militis vulnere; ad obsidendos oppidanos revertitur. Externoque hoste deleta; cujus timore augere praesidia, et munitione oppidanos circumdare prohibitus erat; opera undique imperat administrari. Venit eodem cum suis copiis postero die C. Fabius; partemque oppidi sumit ad obsidendum.

XXXI. Caesar interim M. Antonium quaestorem, cum cohortibus xv, in Bellovacis reliquit; ne qua rusus novorum consiliorum capiendorum Belgis facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit: obsides plures imperat: timentes omnium animos consolatione sanat. Quum in Carnutes venisset: quorum in civitate, superiore Com-

mentario, Caesar exposuit initium belli esse ortum: quòd præcipuè eos propter conscientiam facti, timere animadvertibat; quò celerius civitatem metu liberaret, principem sceleris ipsius et concitatorem belli Gutturvatum ad supplicium deposcit: qui, etsi ne civibus quidem suis se committebat; tamen celeriter, omnium curâ quaesitus, in castra perducitur. Cogitur in ejus supplicium Caesar contra naturam suam, maximo militum concursu; qui omnia pericula et detrimenta belli, Gutturvato accepta referebant; adeò ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

XXXII. Ibi crebris litteris Caninii fit certior, quae de Drapete et Luterio gesta essent; quoque in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi paucitatem contemnebat, tamen pertinaciam magnâ poenâ esse afficiendam judicabat; ne universa Gallia non vires sibi desuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam, putaret; neve hoc exemplo caeterae civitates, locorum opportunitate fretae, se vindicarent in libertatem; quum omnibus Gallis notum esse sciret, reliquam esse unam aetatem suae provinciae; quam si sustinere potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque Q. Calenum legatum cum legionibus 11 relinquit, qui justis itineribus, se subsequeretur: ipse cum omni equitatu, quàm potest celerimè, ad Caninium contendit.

XXXIII. Quum, contra expectationem omnium, Caesar Uxellodunum venisset, oppidumque operibus clausum animadverteret, neque ab oppugnatione recedi videret ullâ conditione posse; magnâ autem copiâ frumenti abundare oppidanos, ex perfugis cognovisset: aquâ prohibere hostem tentare coepit. Flumen infimam vallem dividebat, quae penè totum montem cingebat, in quo positum erat praeruptum undique oppidum Uxellodunum. Hoc avertere, loci natura prohibebat: sic enim

imis radicibus montis ferebatur, ut nullam in partem, depressis fossis, derivari posset. Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eò descensus; ut, prohibentibus nostris, sine vulneribus ac periculo vitae neque adire flumen, neque arduo se recipere possent adscensu. Quà difficultate eorum cognitâ; Caesar, sagittariis funditoribusque dispositis, tormentis etiam quibusdam locis contra facillimos descensus collocatis, aquâ fluminis prohibebat oppidanos; quorum omnis postea multitudo a quantum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi murum, ubi magnus fons prorumpebat ab eâ parte, quae, ferè pedum ccc intervallo, fluminis circuitu vacabat. Hòc fonte prohiberi posse oppidanos quum optarent reliqui, Caesar unus videret; non sine magno periculo, è regione ejus vineas agere adversùs montem, et aggeres struere coepit; magno cum labore, et continuâ dimicatione. Oppidani enim loco superiore decurrentes, sine periculo proeliabantur; multosque pertinaciter succedentes vulnerabant: ut tamen non deterrerentur milites nostri vineas proferre, et labore atque operibus locorum vincere difficultates. Eodem tempore tectos cuniculos, ab aggere et vineis agunt ad caput fontis: quod genus operis sine ullo periculo, et sine suspitione hostium facere licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum lx: collocatur in eo turris x tabulatorum; non quidem quae moenibus aequaretur, (id enim nullis operibus effici poterat;) sed quae superaret fontis fastigium. Ex eâ quum tela tormentis jacerentur ad fontis aditus; nec sine periculo possent adequari oppidani; non tantùm pecora atque jumenta, sed etiam magna hominum multitudo sit consumebatur.

XXXIV. Quo malo perterriti oppidani; cupas sevo, pice, scandulis complent; eas ardentes in opera provolvunt. Eodem tempore acerrimè proeliantur, ut ab incen-

dio restringendo dimicatione et periculo deterreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus flamma exsistit. Quaecunque enim per locum praecipitem missa erant; ea, vineis et aggere suppressa, comprehendebant id ipsum quod morabatur. Milites contra nostri, quanquam periculoso genere proelli, locoque iniquo premebantur; tamen omnia paratissimo sustinebant animo. Res enim gerebatur et excoelo loco, et in conspectu exercitus nostri; magnusque utrimque clamor oriebatur. Ita, quam quisque poterat maximè insignis, què notior testatiorque virtus ejus esset, telis hostium flammaeque se offerebat.

XXXV. Caesar, quum complures suos vulnerari videret; ex omnibus oppidi partibus cohortes montem ascendere, et, simulatione moenium occupandorum, clamorem undique jubet tollere. Quo facto perterriti oppidani; quum, quid ageretur in locis reliquis, essent ignari; revocant ab impugnandis operibus armatos, murisque disponunt. Ita nostri, sine proelio facto, celeriter opera flammâ comprehensa partim restringunt, partim interseindunt. Quum pertinaciter resisterent oppidani; et, jam magnâ parte suorum siti amissâ, in sententiâ permanerent: ad postremum cuniculis venae fontis intercisae sunt, atque aersae. Quo facto repente sona perennis exhaustus, tantam attulit oppidanis salutis desperationem, ut id non hominum consilio, sed Deorum voluntate factum putarent. Itaque necessitate coacti, se transfuderunt.

XXXVI. Caesar, quum suam lenitatem cognitam omnibus sciret; neque vereretur, ne quid crudelitatis naturae videretur asperius fecisse; neque exitum consillorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis in locis plures rebellare coepissent: exemplo supplicii deterrendos reliquos existimavit. Itaque, omnibus, qui arma tu-

lerant, manus praecidit: vitam concessit; quò testatior esset poena improborum. Drapes, quem captum esse à Caninio docui; sive indignatione et dolore vinculorum, sive timore gravioris supplicii, paucis diebus sese cibo abstinuit, atque ita interiit. Eodem tempore Luterius, quem profugisse ex proelio scripsi; quum in potestatem venisset Epasnaeti Arverni, (crebrò enim mutandis locis, multorum fidei se committebat; quòd nusquam diutius sine periculo commoratus videbatur, quum sibi conscius esset quàm inimicum deberet Caesarem habere:) hunc Epasnaetus Arvernus, amicissimus populi Romani, sine dubitatione ullâ vinctum ad Caesarem duxit.

XXXVII. Labienus interim in Treviris equestre proelium secundum facit: compluribusque Treviris interfectis, et Germanis, qui nulli adversùs Romanos auxilia denegabant; principes eorum vivos in suam redegit potestatem; atque in iis Surum Aeduum; qui et virtutis et generis summam nobilitatem habebat, solusque ex Aeduis ad id tempus permanerat in armis. Eà re cognitâ, Caesar, quum in omnibus partibus Galliae, bene res gestas videret; judicaretque, superioribus aestivis Galliam devictam et subactam esse; Aquitaniam nunquam ipse adisset, sed per P. Crassum quâdam ex parte devicisset: cum II legionibus in eam partem est profectus, ubi extremum tempus consumeret aestivorum. Quam rem, sicut caetera, celeriter feliciterque confecit; namque omnes Aquitaniae civitates legatos ad eum miserunt, obsidesque ei dederunt. Quibus rebus gestis, ipse cum equitum praefidio Narbonem profectus est: exercitum per legatos in hiberna deduxit: IV legiones in Belgio collocavit, cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio et Q. Tullio legatis: duas in Aeduos misit, quorum in omni Galliâ summam esse auctoritatem sciebat: II in Turonis ad fines Carnutum posuit, quae om-

nem regionem conjunctam Oceano continerent: 11 reli-
 quas in Lemovicum finibus non longè ab Arvernīs, ne
 qua pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies
 ipse in Provinciā moratus; quum celeriter omnes con-
 ventus percucurrisset, publicas controversias cognovisset,
 bene meritis praemia tribuisset; (cognoscendi enim ma-
 ximam facultatem habebat, quali quisque animo in rem-
 publicam fuisset totius Galliae defectione, quam susti-
 nuerat fidelitate atque auxiliis provinciae illius;) his re-
 bus confectis, ad legiones in Belgium se recipit; hiber-
 natque Nemetocennae.

XXXVIII. Ibi cognoscit Comium Atrebatem proe-
 lio cum equitatu suo contendisse. Nam quum Antonius
 in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in officio ma-
 neret; Comius, qui post illam vulnerationem, quam su-
 pra commemoravimus, semper ad omnes motus paratus
 suis civibus esse consuisset; ne consilia belli quaerenti-
 bus auctor armorum duxque deesset; parente Romanis
 civitate, cum suis equitibus se suosque latrociniis alebat;
 infestisque itineribus commeatus complures, qui com-
 portabantur in hiberna Romanorum, intercipiebat.

XXXIX. Erat attributus Antonio praefectus equi-
 tum C. Volusenus Quadratus; qui cum eo hiemaret.
 Hunc Antonius ad persequendum equitatum hostium
 mittit. Volusenus autem ad eam virtutem, quae singu-
 laris in eo erat, magnum odium Comii adjungebat; quò
 libentiùs id faceret, quod imperabatur. Itaque, dispo-
 sitis insidiis, saepius ejus equites aggressus, secunda proe-
 lia faciebat. Novissimè, quum vehementiùs contendere-
 tur: ac Volusenus, ipsius intercipiendi Comii cupiditate,
 pertinaciùs eum cum paucis insecutus esset; ille autem
 fugà vehementi Volusenum produxisset longiùs: repente
 omnium suorum invocat fidem atque auxilium, ne sua
 vulnera, per fidem imposita, paterentur inulta; conver-

foque equo, se à caeteris incautiùs permittit in praefectum. Faciunt idem omnes ejus equites; paucosque nostros convertunt atque insequuntur. Comius incensum calcaribus equum jungit equo Quadrati; lanceâque infestâ medium femur ejus magnis viribus transjicit. Praefecto vulnerato; non dubitant nostri resistere, et conversi hostem pellere. Quod ubi accidit; complures hostium, magno nostrorum impetu pulsi, vulnerantur; et partim in fugâ proteruntur, partim intercipiuntur. Quod ubi malum dux, equi velocitate, evitavit; graviter vulneratus praefectus, ut vitae periculum aditurus videretur, refertur in castra. Comius autem; sive expiato suo dolore, sive magnâ parte amissâ suorum; legatos ad Antonium mittit: seque et ibi futurum ubi praescripserit, et ea facturum quae imperaverit, obsidibus datis firmat; unum illud orat, ut timori suo concedatur, ne in conspectum veniat cujusquam Romani. Quam postulationem Antonius quum judicaret ab justo nasci timore, veniam petenti dedit; obsides accepit.

“ Scio Caesarem singulorum annorum singulos Com-
 “ mentarios confecisse. Quod ego non exstimavi mihi
 “ esse faciendum; propterea quod insequens annus, L.
 “ Paullo, C. Marcello consulibus, nullas habet Galliae
 “ magnopere res gestas. Ne quis tamen ignoraret, qui-
 “ bus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuissent;
 “ pauca scribenda, conjungendaque huius Commentarii
 “ statui.”

XL. Caesar, quum in Belgio hibernaret, unum illud propositum habebat; continere in amicitia civitates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil enim minus volebat, quam sub decessum suum necessitatem sibi aliquam imponi belli gerendi; ne, quum exercitum deduc-

torus esset, bellum aliquod relinqueretur, quod omnia Gallia libenter sine praesenti periculo susciperet. Itaque, honorificè civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera nova imponendo, defessam tot adversis proeliis Galliam, conditione parendi meliore, facile in pace continuit.

XL. Ipse, hibernis peractis, contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus; ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii quaestoris sui commendaret sacerdotii petitionem. Contendebat enim gratià, quum libenter pro homine sibi conjunctissimo, quem paulò antè praemiseras ad petitionem; tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui, M. Antonii repulsà, Caesaris decedentis convellere gratiam cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat; tamen non minus justam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio praestitissent: simulque se et honorem suum in insequentis anni commendaret petitione; propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris exspoliarent; ereptum Ser. Galbae consulatum, quum is multo plus gratià suffragiisque valuisset, quod sibi conjunctus et familiaritate et necessitudine legationis esset.

XLII. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis, incredibili honore atque amore. Tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorumque omnium, quæ Caesar iturus erat, excogitari posset. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat: hostiae omnibus locis immolabantur: tricliviis stratis fora templaque occupabantur; ut vel ex-

spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

XLIII. Quum omnes regiones Galliae Togatae Caesar percucurrisset, summâ celeritate ad exercitum Nemetocennam rediit; legionibusque ex omnibus hibernis ad fines Trevirorum evocatis, eò profectus est, ibique exercitum lustravit. T. Labienum Galliae Togatae praefecit, quò majore commendatione conciliaretur ad consulatûs petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem existimabat. Ibi quinquam crebrò audiebat, Labienum ab inimicis suis sollicitari: certiorque fiebat, id agi paucorum consiliis, ut, interpositâ senatûs auctoritate, aliquâ parte exercitûs spoliaretur: tamen neque de Labieno credidit quidquam; neque contra senatûs auctoritatem, ut aliquid faceret, potuit adduci. Judicabat enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam suam facillè obtineri. Nam C. Curio tribunus plebis, quum Caesaris causam dignitatemque defendendam suscepisset, saepe erat senatui pollicitus; "si quem timor armorum Caesaris laederet, et quoniam Pompeii dominatio atque arma non minimum terrorem foro inferrent; discederet uterque ab armis, exercitusque dimitteret: fore eo pacto liberam, et sui juris, civitatem." Neque hoc tantum pollicitus est; sed etiam per se senatus discessionem facere coepit. Quod ne fieret, consules amicumque Pompeii intercesserunt; atque, ita rem moderando, discesserunt.

XLIV. Magnum hoc testimonium senatûs erat universi; conveniensque superiori factò. Nam Marcellus, proximo anno, quum impugnaret Caesaris dignitatem; contra legem Pompeii et Crassi, retulerat ante tempus ad senatum de Caesaris provinciis. Sententiisque dictis;

discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem dignitatem ex Caesaris invidia quaerebat; senatus frequens in alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi inimicorum Caesaris; sed admonebantur, quo majores pararent necessitudines, quibus cogi posset senatus id probare, quod ipsi constituissent.

XLV. Fit deinde S. C. ut ad bellum Parthicum legio una à Cn. Pompeio, altera à C. Caesare mitteretur. Neque obscurè hae duae legiones uni Caesari detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam, quam ad Caesarem miserat, confectam ex delectu provinciae Caesaris; tanquam ex suo numero, dedit. Caesar tamen, quum de voluntate adversariorum suorum nemini dubium esset, Cn. Pompeio legionem remisit; et ex suo numero decimam quintam, quam in Gallia citeriore habuerat, ex senatusconsulto jubet transdī. In ejus locum xiiii legionem in Italiam mittit, quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis decima quinta deducebatur. Ipse exercitum distribuit per hiberna; C. Trebonium, cum legionibus iv, in Belgio collocat; C. Fabium, cum totidem, in Aeduos deducit. Sic enim existimabat tutissimam fore Galliam: si Belgae, quorum maxima virtus; et Aedui, quorum auctoritas summa esset; exercitibus continerentur.

XLVI. Ipse in Italiam profectus est. Quò quum venisset; cognoscit, per C. Marcellum consulem legiones ii, ab se remissas, quae ex senatusconsulto deberent ad Parthicum bellum duci, Cn. Pompeio transdītas atque in Italia retentas esse. Hòc facto; quanquam nulli erat dubium, quin arma contra Caesarem pararentur; tamen Caesar omnia patienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinqueretur jure potiùs disceptandi, quàm belli gerendi.

FINIS LIBRI OCTAVI.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO CIVILI
LIBER PRIMUS.

LITTERIS [a Fabio] C. Caesaris, consulibus redditis; aegrè ab illis impetratum est, summâ tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut verò ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de rep. [in civitate.] L. Lentulus consul "senatui rei que publicae se non defutu-

• DIONYSII VOSSII SUPPLEMENTUM IN
C. JULII CAESARIS LIB. I. DE BELLO CIVILI.

ILLORUM accedo sententiae, qui dixerunt hoc esse Commentarios ar-
bitrantur: etenim neque persuadere mihi, abruptum adeò exordium
huius operis fuisse; et praemittenda fuisse multa, satis ipsa ostendit hysto-
ria. Quae operae pretium nobis fuit, ex Plutarcho, Appiano, et Di-
onè contexere, quae desiderari hoc loco existimamus. Sunt autem haec.

Subactâ omni Gallia, multis de causis Caesar eûm in Cisalpi-
nam provinciam contendisset, legatos Romam mittit, qui consulas
tum illi et provincias prorogari peterent. Eâ in petitione Pompei-
us, qui alieno in Caesarem animo, nondum tamen inimicitias pa-
lam gerebat; neque commendatione sua juvandum eum, neque
contra dicendum existimavit. Sed Lentulus et Marcellus Coss. qui
jam antè inimico in Caesarem fuerant animo, id prohibendum sibi
omnibus modis putavere. Marcellus verò non dubitavit illis quo-

rum" pollicetur, " si audacter ac fortiter sententias dicere velint: sin Caesarem respiciant atque ejus gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus; se sibi consilium capturum, neque senatûs auctoritati obtem-

que injuriis Caesarem afficere. Nam nuper coloniam Novumcomuna Caesar in Galliam deduxerat; cui Marcellus jus civitatis ademisse non contentus, decurionem ejus coloniae, Romae deprehensum, virgis caedi jusserat, et, querelas suas Caesari ut exponeret, dimiserat: quâ ignominia nullus adhuc civis Romanus fuerat affectus. Quae dum ita fiunt, venit ad Caesarem in provinciam C. Curio tribunus plebis. Qui multum pro Republ. et causâ Caesaris enixus, tandem, ubi frustra omnia tentari intellexit, metu adversariorum profugiens, de omnibus, quae acta essent, et quomodo opprimere eum inimici agitarent, edocuit. Caesar virum amplissimum, optimeque de se ac de Rep. meritum, comiter excepit; et gratias pro summis ejus in se beneficiis egit. At Curio, quia jam non obscure vis in Caesarem pararetur, suavit ei ut omnem exercitum quâm maturrimè contraheret, et oppressam paucorum audaciâ Rempublicam vindicaret. Caesar, quamvis ea omnia ita esse haud ignorabat, consulit tamen Reip. imprimis habendam esse rationem; ne quis armorum causam eum esse judicaret. Itaque per amicos id solum contendit, ut duae sibi legiones, et provincia Gallia Cisalpina, atque Illyricum relinqueretur. Quae omnia ab illo acta, ut, si fortè conditionum aequitate adducel possent adversarii, in otio Respublica foret. His postulatis ne ipse quidem Pompeius refragari ausus est. Sed quum nihil à Coss. impetraret Caesar; litteras ad senatum perferibit, quibus breviter gestis suis et meritis in Rempubl. percursis, orabat ne populi sibi beneficium eripatur, qui absentis rationem haberi proximi comitibus jussisset. Non recusare se, si ita senatus populusque Rom. videretur, exercitum dimittere, modo idem à Pompeio fiat: illo Imperium et exercitus retinente, nullam causam esse, cur inimicorum se injuriis ipse exponeret, et militem dimitteret. Has litteras Curioni perferendas tradit: qui incredibili celeritate milia passuum cix emensus, tridui spatio ad urbem venit, antequam kal. Januariæ advenissent, aut Coss. de Caesaris imperio quidquam statuere potuissent. Confecto itinere Curio litteras retinet, nec, nisi in frequente senatu et praesentibus Tribunis plebis, tradit: metu-ebat enim, id priûs si fecisset, ne ab his supprimerentur.

peraturum: habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum." In eandem sententiam loquitur Scipio: "Pompeio esse in animo, Reipubl. non deesse, si senatus sequatur: sin cunctetur, atque agat lenius; nequidquam ejus auxilium, si postea velit, senatum imploraturum." Haec Scipiones oratio; quod senatus in urbe habebatur, Pompeiusque aderat; ex ipsius ore Pompeii mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam: ut primò M. Marcellus, ingressus in eam orationem, "non oportere antè de repub. ad senatum referri, quàm electus totâ Italiâ habiti, et exercitus conscripti essent; quo praesidio, tutò et liberè senatus, quae vellet, decernere auderet;" ut M. Calidius; qui censebat, "ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa; timere Caesarem, abreptis ab eo legionibus, ne ad ejus periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur;" ut M. Rufus; qui sententiam Calidii, paucis ferè mutatis verbis, sequebatur. Ii omnes, convictio L. Lentuli consulis correpti exagitantur. Lentulus, sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit. Marcellus, perterritus convictiis, à suâ sententiâ discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pompeii, plerique compulsi, inviti et coacti, Scipionis sententiam sequuntur: "Uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat: si non faciat, eum adversus rempubl. facturum videri." Intercedunt M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum: dicuntur sententiae graves: ut quisque acerbissimè crudelissimeque dixit, ita quam maximè ab inimicis Caesaris colaudatur.

II. Misso ad vesperum senatu; omnes, qui sunt ejus ordinis, à Pompeio evocantur. Laudat promptos, atque in posterum confirmat; segniores castigat atque incitat.

multi undique ex veteribus Pompeii exercitibus, spe praemiorum atque ordinum, evocantur: multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae à Caesare, acceruntur. Completur urbs ad jus comitiorum. Tribunos plebis C. Curio evocat. Omnes amici consulum, necessarii Pompeii, atque eorum qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant; coguntur in senatum. Quorum vocibus et concursu, terrentur infirmiores, dubii confirmantur, plerisque verò liberè decernendi potestas eripitur. Pollicetur, L. Piso Censor, sese iturum ad Caesarem; item L. Roscius praetor; qui de his rebus eum doceant: sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant. Dicuntur etiam à nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatûs ei proponant.

III. Omnibus his resistitur; omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant, et dolor repulsae. Lentulus, aeris alieni magnitudine, et spe exercitûs ac provinciarum, et regum appellandorum largitionibus movetur: seque alterum fore Syllam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem, eadem spes provinciae atque exercituum impellit; quos se pro necessitudine partituum cum Pompeio arbitratur; simul, judiciorum metus; adulatio atque ostentatio sui, potentium; qui in republicâ iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris incitatus, et quòd neminem dignitate secum exaequari volebat, totum se ab ejus amicitia averterat; et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo affinitatis tempore adjunxerat Caesari. Simul infamia 11 legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

IV. His de causis aguntur omnia raptim, atque tur-

batè. Neque docendi Caesaris, propinquas ejus spatium datur. Nec tribunis plebis, sui periculi deprecandi; neque etiam extremi juris intercessione retinendi, quod L. Sylla reliquerat; facultas tribuitur. Sed de suâ salute die vii cogitare coguntur; quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis, octavo denique mensis suarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum S. C. quo, nisi penè in ipso urbis incendio atque desperatione omnium salutis, latorum audaciâ, nunquam antè discessum est; "dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique pro consulibus sunt ad urbem; ne quid publica detrimenti capiat." Haec S. C. perscribuntur, a. d. vii. id. Januar. itaque v primis diebus, quibus haberi senatus potuit, quâ ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali; et de imperio Caesaris, et de amplissimis viris tribunis plebis, gravissimè acerbissimeque decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis, seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae; expectabatque suis lenissimis postulatis responsa; si quâ hominum aequitate res ad otium deduci posset.

V. Proximis diebus habetur senatus extra urbem. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; copias suas exponit; legiones habere sese paratas x; praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites; neque iis posse persuaderi, ut eum defendant aut sequantur. De reliquis rebus ad senatum refertur: totâ ut Italiâ delectus habeantur; Faustus Sylla pro Praet. in Mauritaniâ mittatur; pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam de rege Jubâ, ut socius sit atque amicus: Marcellus verò, passurum se in praesentia negat. De Fausto, impedit Philippus tribunus plebis. De

reliquis rebus, S. C. perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur; duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni, obvenit Syria: L. Domitio, Gallia: Philippus et Marcellus, privato consilio praetereuntur; neque eorum sortes dejiuntur. In reliquis provincias praetores mittuntur: neque expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum referatur; paludatique, votis nuncupatis, exeant. Consules, quod ante id tempus acciderat nunquam, ex urbe profisciscuntur: lectoresque habent in urbe et Capitolio privati, contra omnia vetustatis exempla. Totâ Italiâ delectus habentur; arma imperantur; pecuniae à municipiis exiguntur, et è fanis tolluntur: omnia divina et humana jura permiscuntur.

VI. Quibus rebus cognitis, Caesar apud milites concionatur. "Omnia temporum injurias inimicorum in se" commemorat, "à quibus diductum et depravatum Pompeium" queritur, "invidiâ atque obtreptione laudis suae; cujus ipse honori et dignitati semper faverit, adjutorque fuerit. Novum in Rep. iuductum exemplum" queritur, "ut tribunicia intercessio armis notaretur atque opprimeretur, quae superioribus annis esset restituta. Syllam, nudatâ omnibus rebus tribunicia potestate, tamen intercessionem liberam reliquisse: Pompeium, qui amissam restituisset videatur, dona etiam, quae antè habuerat, ademisse. Quotiescunque sit decretum, *Darent operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet*; (quâ voce, et quo S. C. populus Romanus ad arma sit vocatus;) factum in perniciosâ legibus, in vi Tribunicia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; (atque haec superioris aetatis exempla, expiata Saturnii atque Gracchorum casibus" docet:) "Quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem; nulla lex promulgata, non cum populo agi

coeptum, nulla secessio facta." Hortatur; "cujus Imperatoris ductu ix annis rempublicam felicissimè gesserint, plurimaeque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint; ut ejus existimationem dignitatemque ab inimicis defendant." Conclamant legionis xiiii, quae aderat, milites; (hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum convenerant;) sese paratos esse, Imperatoris sui Tribunorumque pl. injurias defendere.

VII. Cognitâ militum voluntate, Ariminum cum eâ legione proficiscitur; ibique Tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat, et subsequi jubet. Eo L. Caesar adolescens venit: cujus pater, Caesaris erat legatus. Is; reliquo sermone confecto, cujus rei causâ venerat; habere se à Pompeio ad eum privati officii mandata, demonstrat: "Velle Pompeium se Caesari purgatum; ne ea, quae reipublicae causâ egerit, in suam contumeliam vertat: semper se reipublicae commoda, privatis necessitatibus habuisse potiora: Caesarem quoque, pro suâ dignitate, debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere; neque adeò graviter irasci inimicis; ne, quum illis nocere se speret, reipublicae noceat." Pauca ejusdem generis addit, cum excusatione Pompeii conjuncta. Eadem ferè, atque eisdem de rebus, praetor Roscius agit cum Caesare: sibi quoque Pompeium commemorasse demonstrat.

VIII. Quae res etsi nihil ad levandas injurias pertinere videbantur: tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur; petit ab utroque, quoniam Pompeii mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre; si parvo labore magnas controversias tollere, atque omnem Italiam metu liberare, possent. "Sibi semper reipubli-

cae primam fuisse dignitatem, vitâque potlorem. Doluisse se, quòd populi Rom. beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur; ereptoque semeltri imperio, in urbem retraheretur, cujus absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset: tamen hanc honoris iacturam sui, reipublicae causâ, aequo animo tulisse. Quum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent; ne id quidem impetravisse. Totâ Italiâ delectus haberi: retineri legiones 11, quae ab se simulati-one Parthici belli sint abductae: civitatem esse in armis. Quonam haec omnia, nisi ad suam perniciem, pertinere? sed tamen ad omnia se descendere paratum, atque omnia pati, reipublicae causâ. Proficiscatur Pompeius in suas provincias: ipsi exercitus dimittant: discedant in Italiâ omnes ab armis: metus è civitate tollatur: libera comitia, atque omnis respub. senatui populoque R. permittatur. Haec quò facilius, certisque conditionibus fiant, et jurejurando sanciantur; aut ipse propius accedat, aut se patiatur accedere: fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

IX. Acceptis mandatis Roscius cum L. Caesare Capuam pervenit, ibique consules Pompeiumque invenit: postulata Caesaris renunciat. Illi, re deliberatâ, respondent; scriptaque ad eum mandata per eos remittunt; quorum haec erat summa: "Caesar in Galliam reverteretur; Arimino excederet; exercitus dimitteret: quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea; quoad fides esset data, Caesarem facturum quae polliceretur; non intermissuros consules Pompeiumque delectus."

X. Erat iniqua conditio, postulare ut Caesar Arimino excederet, atque in provinciam reverteretur; ipsum, et provincias et legiones tenere alienas: exercitum Caesaris velle dimitti; delectus habere: polliceri, se in pro-

vinciam iturum; neque ante quem diem iturus sit, definire: ut si, peracto Caesaris consulatu, Pompeius profectus non esset, nullâ tamen mendacii religione obstrictus videretur. Tempus verò colloquio non dare, neque accessurum polliceri; magnam pacis desperationem afferebat. Itaque ab Arimino M. Antonium, cum cohortibus v, Arretium mittit; ipse Arimini cum ii subsistit, ibique delectum habere instituit. Pisaurum, Fanum, Anconam, singulis cohortibus occupat.

XI. Interea certior factus, Iguvium Thermum praetorem cohortibus v tenere, oppidum munire; omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem: Curionem cum iii cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cujus adventu cognito; diffusus municipii voluntati Thermus, cohortes ex urbe educit, et profugit; milites in itinere ab eo discedunt, ac domum revertuntur: Curio, omnium summâ voluntate, Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis; confusus municipiorum voluntatibus, Caesar cohortes legionis xiii ex praesidiis deducit, Auximumque proficiscitur; quod oppidum Attius, cohortibus introductis, tenebat; delectumque toto Piceno, circummissis senatoribus, habebat. Adventu Caesaris cognito, Decuriones Auximi ad Attium Varum frequentes conveniunt: docent, "sui iudicii rem non esse; neque se neque reliquos municipes pati posse, C. Caesarem imperatorem bene de Repub. meritum, tantis rebus gestis, oppido moenibusque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis, et periculi sui." Quorum oratione permotus Attius Varus, praesidium, quod introduxerat, ex oppido educit, et profugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti milites, consistere cogunt; commissoque proelio, deseritur à suis Varus; nonnulla pars militum, domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt; atque unâ cum iis deprehensus L. Pupius pri-

mipili centurio adducitur, qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompeii antea duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat; Pupium dimittit; Auximatibus agit gratias, seque eorum facti memorem fore pollicetur.

XII. Quibus rebus Romam nunciatis, tantus repente terror invalit; ut, quum Lentulus consul ad aperendum aerarium venisset, ad pecuniam Pompeio ex S. C. proferendam; protinus, aperto sanctiore aerario, ex urbe profugeret: Caesar enim adventare, jamjamque adesse ejus equites falsò nunciabantur. Hunc Marcellus collega, et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius pridie ejus diei ex urbe profectus, iter ad legiones habebat, quas à Caesare acceptas in Apulià hibernorum causâ disposuerat. Delectus intro urbem intermittuntur. Nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae primùm sese confirmant et colligunt; delectumque colonorum, qui lege Julià Capuam deducti erant, habere instituunt: gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, in forum productos Lentulus libertati confirmat; atque iis equos attribuit, et se sequi jussit: quos postea monitus à suis, quòd ea res omnium judicio reprehendebatur, circum familiares conventus Campaniae, custodiae causâ, distribuit.

XIII. Auximo Caesar progressus, omnem agrum Picenum percurrit. Cunctae earum regionem praefecturae, libentissimis animis eum recipiunt; exercitumque ejus omnibus rebus juvant. Etiam Cingulo; quod oppidum Labienus constituerat, suâque pecuniâ exaedificaverat; ad eum legati veniunt: quaeque imperaverit, sese cupidissimè facturos pollicentur. Milites imperat; mittunt. Interea legio XII Caesarem consequitur. Cum his II, Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther x cohortibus tenebat: qui, Caesaris adventu cognito, profugit ex oppido; cohortesque secum abdu-

eere conatus, à magnâ parte militum deseritur. Relictus in itinere cum paucis, incidit in Vibullium Rufum, missum à Pompelo in agrum Pleenum, confirmandorum hominum causâ. A quo factus Vibullius certior, quae res in Pleeno gererentur, milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus Pompelanis: in his Camerino fugientem Uollem Hirum, cum vi cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, excipit; quibus coactis, xiiii efficit. Cum his ad Domitium Ahenobarbum, Corfinium, magnis itineribus pervenit; Caesaremque adesse cum legionibus ii nunciat. Domitius per se circiter xx cohortes ex Alba, ex Maris et Pelignis, et finitimis ab regionibus, coëgerat.

XIV. Recepto Asculo, expulsoque Lentulo; Caesar conquiri milites qui ab eo discesserant, delectumque institui jubet: ipse unum diem ibi, rei frumentariae causâ, moratus, Corfinium contendit. Eò quum venisset; cohortes v, praemissae à Domitio ex oppido, pontem fluminis interrompebant; qui erat ab oppido, millia passuum circiter iii. Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso, celeriter Domitiani à ponte repulsi se in oppidum receperunt: Caesar, legionibus transductis, ad oppidum constitit; juxtaque murum castra posuit.

XV. Re cognitâ, Domitius ad Pompeium in Apuliam peritos regionum magno proposito praemio cum literis mittit; qui petant atque orent, ut sibi subveniat. "Caesarem duobus exercitibus, et locorum angustiis, facile intercludi posse; frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit; se, cohortesque amplius xxx, magnumque numerum senatorum atque equitum Romanorum, in periculum esse venturum." Interim suos cohortatus, tormenta in muris disponit; certasque cuique partes, ad custodiam urbis, attribuit: militibus in concione agros

ex suis possessionibus polliceatur, quaterna in singulos jugera, et pro ratâ parte centurionibus evocatisque.

XVI. Interim Caesari nuncietur Sulmonenses (quod oppidum à Corfinio vii millium intervallo abest,) cupere ea facere quae vellet; sed à Q. Lucretio senatore et Attio Pelligno prohiberi, qui id oppidum vii cohortium praesidio tenebant. Mittit eò M. Antonium cum legionis vii cohortibus v. Sulmonenses, simul atque nostra signa viderunt, portas aperuerunt; universique, et oppidani et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur, Antonius cum cohortibus et Attio, eodem die quo profectus erat, revertitur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo conjunxit, Attiumque incolumem dimisit.

XVII. Caesar tribus primis diebus castra magnis operibus munire, et ex finitimis municipiis frumentum comportare, reliquasque copias expectare instituit. Eo triduo, legio viii ad eum venit; cohortesque ex novis Galliae delectibus xxi; equitesque à rege Norico, circiter ccc: quorum adventu, altera castra ad alteram oppidi partem ponit. Iis castris Curionem praefecit. Reliquis diebus, oppidum vallo castellisque circummunire instituit. Cujus operis maximâ parte effectâ; eodem ferè tempore missi ad Pompeium, revertuntur.

XVIII. Litteris perlectis; Domitius dissimulans, in consilio pronunciat "Pompeium celeriter subsidio venturum;" hortaturque eos, ne animo deficient; quaeque usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcanò cum paucis familiaribus suis colloquitur, consiliumque fugae capere instituit. Quum vultus Domitii cum oratione non consentiret; atque omnia trepidantiùs timidi- usque ageret, quàm superioribus diebus consuisset; multumque cum suis, consiliandi causâ, secretò, praeter

consuetudinem, colloqueretur; conellia conventusque hominum fugeret; res diutius regi dissimularique non potuit. Pompeius enim rescripserat; "se se rem in summum periculum deducturum non esse; neque suo consilio aut voluntate, Domitium se in oppidum Corfinium contulisse; proinde, si qua facultas fuisset, ad se cum omnibus copiis veniret." Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XIX. Divulgato Domitii consilio; milites, qui erant Corfinii, primâ vespërâ secessionem faciunt; atque ita inter se, per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis, colloquuntur: "obsideri se à Caesare; opera munitionesque propè esse perfectas; duces suum Domitium, cujus spe atque fiduciâ permanserint, projectis omnibus, fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere." Ab his primo Marsi dissentire incipiunt; eamque oppidi partem, quae munitionissima videretur, occupant: tantaque inter eos dissensio extitit, ut manum conferere atque armis dimicare conarentur: post paullò tamen, internunciis ultro citroque missis, quae ignorabant de L. Domitii fugâ cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium productum in publicum circumstunt, et custodiunt; legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt, "se se paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit facere, et L. Domitium vivum in ejus potestatem transdere."

XX. Quibus rebus cognitis, Caesar; etsi magni interesse arbitrabatur, quàm primùm oppido potiri, cohortesque ad se in castra transducere; ne qua aut largitionibus, aut animi confirmatione, aut falsis nunciis, commutatio fieret voluntatis; quòd saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent; tamen veritus, ne militum introitu, et nocturni temporis licentia, oppidum diriperetur; eos, qui venerant, collaudat, atque in op-

plidum dimittit; portas murosque asservari jubet: ipse
illis operibus, quae facere instituerat, milites disponit;
non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum
consuetudo; sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut con-
tingant inter se, atque omnem munitionem expleant:
Tribunos militum et praefectos circummittit; atque hor-
tatur, non solum ab eruptionibus caveant; sed etiam sin-
gulorum hominum occultos exitus asservent. Neque ve-
rò tam remisso ac languido animo quisquam omnium fu-
it, qui eà nocte conquieverit. Tanta erat summa rerum
expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo
traheretur; quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio,
quid Lentulo, quid reliquis accideret; qui quosque e-
ventus exciperet.

XXI. Quartà vigilià circiter, Lentulus Spinther de
muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur;
“velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire.” Factà
potestate, ex oppido mittitur; neque ab eo prius Do-
mitiani milites discedunt, quàm in conspectum Caesaris
deducatur. Cum eo de salute suà orat atque obsecrat,
“sibi ut parcat; veteremque amicitiam” commemorat.
“Caesarisque in se beneficia” exponit; “quae erant
maxima: quòd per eum, in collegium pontificum vene-
rat; quòd provinciam Hispaniam ex praetura habuerat;
quòd in petitione consulatûs, ab eo erat sublevatus.”
Cujus orationem Caesar interpellat: “se non malefici
causâ ex provinciâ egressum, sed uti se à contumeliis
inimicorum defenderet; ut tribunos pl. eà re ex civitate
expulsos, in suam dignitatem restitueret: ut se et popu-
lum Romanum paucorum factione oppressum, in liber-
tatem vindicaret.” Cujus oratione confirmatus Lentu-
lus; ut in oppidum reverti liceat, petit: “Quod de suâ
salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suae spem so-
latio: adeò esse perterritos nonnullos, ut suae vitae du-
rè consulere cogantur.” Factà potestate, discedit.

XXII. Caesar, ubi illuxit, omnes senatores, senatorumque liberos, tribunos militum, equitesque Romanos, ad se produci jubet. Erant senatorii ordinis, L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Vibullius Rufus, Sex. Quinctilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domitii, aliique complures adolescentes, et magnus numerus Equitum Romanorum et Decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos, à contumeliis militum conviciisque prohibet. Pauca apud eos loquitur; quòd "sibi, à parte eorum, gratia relata non sit, pro suis in eos maximis beneficiis." Dimittit omnes incolumes. Sestertium sexages, quod aurum adduxerat Domitius atque in publicum deposuerat, allatum ad se ab Duum-viris Corfiniensibus Domitio reddit: ne continentior in vitâ hominum, quàm in pecuniâ, fuisse videatur; et si eam pecuniam publicam esse constabat, datamque à Pompeio in stipendium. Milites Domitianos, sacramentum apud se dicere jubet; atque eo die castra movet, justumque iter conficit; vii omnino dies ad Corfinium commoratus; et per fines Marrucinorum, Frentanorum, Larinatium, in Apuliam pervenit.

XXIII. Pompeius, his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceriâ profectus Canusium, atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi jubet; servos, pastores armat; atque his equos attribuit; ex his creiter ccc equites conficit. L. Manlius praetor Alba, cum cohortibus vi profugit; Rutilus Lupus praetor Tarracina cum iiii quae procul equitatum Caesaris conspiciant, cui praeerat Blivus Curlius, relicto praetore, signa ad Curium transferunt, atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere Cn. Magnus Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei; quem Cae-

far ad eum remittit cum mandatis: "Quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ad se Brundisium sit venturus; interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pompeio colloqui. Neque verò idem perfici longo itineris spatio, quum per alios conditiones ferantur; ac si coram de omnibus conditionibus disceptetur."

XXIV. His datis mandatis, Brundisium cum legionibus vi pervenit: veteranis, 111; reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat: Domitianas enim cohortes, protinus à Corfinio in Siciliam miserat. Reperit consules Dyrrhachium profectos, cum magnà parte exercitûs; Pompeium remanere Brundisii, cum cohortibus xx. Neque certum inveniri poterat, obtinendine causâ Brundisii ibi remansisset; quò facillius omne Adriaticum mare, extremis Italiae partibus regionibusque Graeciae, in potestatem haberet, atque ex utràque parte bellum administrare posset: an inopiâ navium ibi restitisset. Veritusque, ne Italiam ille dimittendam non existimaret; exitus administrationesque Brundisii portûs impedire instituit. Quorum operum haec erat ratio. Quâ fauces erant angustissimae portûs, molem atque aggerem ab utràque parte litoris iacebat; quod his locis erat mare vadofum. Longius progressus, quum agger altiore aquâ contineri non posset; Rates duplices, quoque versûs pedum xxx, è regione mollis collocabat. Has quaternis anchoris ex quatuor angulis destinebat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collocatisque, alias deinceps pari magnitudine rates iungebat: has terrâ atque aggere intlegebat, ne aditus atque incursum ad defendendum impediretur: à fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat: in quartâ quâque earum, turres binorum tabulatorum excitabat, quò commodius ab impetu navium incendisque defenderet.

XXV. Contra haec Pompeius naves magnas onerarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat; easque multis tormentis et omni genere telorum completas, ad opera Caesaris appellebat; ut rates perrumperet, atque opera disturbaret. Sic quotidie utrinque eminus fundis; sagittis, reliquisque telis, pugnabatur. Atque haec ita Caesar administrabat, ut conditiones pacis dimittendas non existimaret. Ac tamen magnopere admirabatur Magium, quem ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti; atque ea res saepe tentata, impetus ejus consiliaque tardabat; tamen omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem necessariumque Scribonii Libonis, mittit ad eum colloqui causa; mandat, ut Libonem de conciliandâ pace hortetur; in primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat: "magnopere sese considerare" demonstrat, "si ejus rei sit potestas facta, fore ut aequis conditionibus ab armis discedatur; cujus rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si, illo nuctore atque agente, ab armis sit discessum." Libo, à colloquio Caninii digressus, ad Pompeium proficiscitur. Paullò post renunciat; "quòd consules absint, sine illis de compositione agi non posse." Ita saepius rem frustra tentatam Caesar aliquando dimittendam sibi judicabat, et de bello agendum.

XXVI. Prope dimidiâ parte operis à Caesare effectâ, diebusque in eâ re consumptis ix; naves à consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eò deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius, sive operibus Caesaris permotus, sive etiam quòd ab initio Italiâ excedere constituerat; adventu navium, profectionem parare incipit. Et, quò facilius impetum Caesaris tardaret, ne sub ipsâ profectione milites oppidum

irrumperent; portas obstruit, vicos plateasque inædificat, fossas transversas viis præducit, atque ibi fudes stipitesque præacutos defigit. Haec levibus cratibus teraque inaequat. Aditus autem atque itinera duo; quae extra murum ad portum ferebant; maximis defixis trabibus, atque eis praesentis, praesepit. His paratis rebus; milites silentio naves conscendere jubet: expeditos autem ex evocatis, sagittariis, funditoribusque, ruros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, quàm omnes milites naves conscendissent; atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVII. Brundisini Pompeianorum militum injuriis, atque ipsius Pompeii contumeliis permoti; Caesaris rebus favebant. Itaque, cognita Pompeii profectio, concursantibus illis atque in eâ re occupatis, vulgò ex tectis significabant. Per quos re cognita, Caesar scalas parari, militesque armari jubet; ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem naves solvit. Qui erant in muro, custodinae causâ, collocati; eo signo, quod convenerat, revocantur; notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites, positis scalis, muros ascendunt: sed moniti à Brundisina ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt: et longo itinere ab iis circumducti, ad portum perveniunt; duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant; scaphis, lintribusque deprehendunt; deprehensas, excipiunt.

XXVIII. Caesar; etsi ad spem conficiendi negotii maximè probabat, coactis navibus mare transire, et Pompeium sequi priùs quàm illè sese transmarinis auxiliis confirmaret; tamen rei ejus moram, temporisque longinquitatem, timebat: quòd, omnibus coactis navibus, Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat. Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae, Picenique, et à Freto naves essent expectan-

dae: sed id, propter anni tempus, longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari; (quarum altera erat maximis beneficiis Pompeii devincta:) auxilia, equitatum parari; Galliam Italiamque tentari, se absente, nolebat. Itaque in praesentia, Pompeii insequendi rationem omittit: in Hispaniam proficisci constituit: duum-viris municipiorum omnium imperat, ut gaves conquirant, Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam, cum legione unâ, Valerium legatum; in Siciliam, Curionem propraetorem cum legionibus III: eundem, quum Siciliam recepisset, protinus in Africam transducere exercitum jubet.

XXIX. Sardiniam obtinebat M. Cotta; Siciliam, M. Cato: Africam, forte Tubero obtinere debebat. Carlitani, simul ad se Valerium mitti audiêrunt; nondum profecto ex Italiâ, suâ sponte ex oppido Cottam ejiunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intelligeret, ex Sardiniâ in Africam profugit. Cato in Siciliâ naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat: haec magno studio agebat: in Lucanis Brutiisque, per legatos suos, civium R. delectus habebat: equitum peditumque certum numerum à civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus penè perfectis; adventu Curionis cognito, queritur in concione; "se se projectum ac proditum à Cn. Pompeio; qui, omnibus rebus imparatissimus, non necessarium bellum suscepisset; et, ab se reliquisque in Senatu interrogatus, omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmâisset:" haec in concione questus, ex provinciâ fugit. Nacti vacuas ab imperiis, Sardiniam Valerius, Curio Siciliam; cum exercitibus eò perveniunt. Tubero, quum in Africam venisset, invenit in provinciâ cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus, protinus ex fugâ in Africam pervenerat; at-

que eam suâ sponte vacuam occupaverat: delectuque habito, 11 legiones effecerat; hominum et locorum notitiâ, et usu ejus provinciae, nactus aditus ad ea conanda, quòd paucis ante annis ex praeturâ eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam cum navibus Tiberonem, portu atque oppido prohibet; neque affectum valetudine filium exponere in terrâ patitur, sed sublati anchoris excedere eo loco cogit.

XXX. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tempus à labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit: ipse ad urbem proficiscitur. Coactò Senatu, inimicorum injurias commemorat: docet, "se nulum extraordinarium honorem appetisse; sed, expectato legitimo tempore consulatûs, eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab x Tribunis plebis, (contradicientibus inimicis; Catone verò acerrimè repugnante, et, pristinâ consuetudine, dicendi morâ dies extrahente;) ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio: qui si improbâisset, cur ferri passus esset? sin probâisset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? patientiam" proponit "suam, quum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo jacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum" docet; "qui, quod ab altero postularent, in se recusarent; atque omnia permisceri mallent, quàm imperium exercitusque dimittere. Injuriam in eripiendis legionibus" praedicat; "crudelitatem et insolentiam, in circumscribendis Tribunis plebis. Conditiones à se latis, et expetita colloquia, et denegata," commemorat. "Pro quibus rebus orat ac postulat, Remp. suscipiant, atque unâ secum administrent: sin timore defugiant, illis se oneri non futurum, et per se Rempubl. administraturum. Legatos ad Pompeium de compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod in senatu paullò

antè Pompeius dixisset; *Ad quos legati mitterentur, iis auctoritatem attribui; timoremque eorum, qui mitterent, significari.* Tenuis atque infirmi haec animi videri; se verò, ut operibus anteire studuerit, sic iustitiâ et aequitate velle superare.”

XXXI. Probat rem Senatus, de mittendis legatis: sed, qui mitterentur, non reperiiebantur: maximeque timoris causâ pro se quisque id munus legationis recusabat. Pompeius enim discedens ab urbe, in Senatu dixerat; “eodem se habiturum loco qui Romae remansissent, et qui in castris Caesaris fuissent.” Sic triduum disputationibus excusationibusque extrahitur. Subjicitur etiam L. Metellus Tribunus pleb. ab inimicis Caesaris, qui hanc rem distrahat; reliquasque res, quasque agere instituerit, impediat. Cujus cognito consilio, Caesar, frustra diebus aliquot consumptis; ne reliquum tempus omitteret, infectis iis quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur; atque in ulteriorem Galliam pervenit.

XXXII. Quòdquum venisset; cognoscit missum in Hispaniam à Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis antè diebus Corfinii captum ipse dimiserat: profectum item Domitium ad occupandam Massiliam, navibus actuaria vii; quas Igili et in Cosano à privatis coactas, servis, libertis, coloniis suis compleverat: praemissos etiam, legatos Massilienses domum, nobiles adolescentq; quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus mandatis acceptis, Massilienses portas Caesari clausuerant: Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide antiquitus erant, montesque supra Massiliam incolebant, ad se vocaverant: frumentum ex finitimis regionibus, atque ex omnibus castellis, in urbem convexerant: armorum officinas in urbe instituerant: muros, classem, portasque refecerant.

XXXIII. Evocat ad se Caesar Massiliensium xv primos: cum his agit, ne initium inferendi belli à Massiliensibus oriatur: "Debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius, quàm unius hominis voluntati obtemperare." Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cujus orationem domum legati referunt, atque ex auctoritate haec Caesari renunciant: "Intelligere se, divisum esse populum R. in partes duas: neque sui iudicii, neque suarum esse virium, decernere utraque pars justiore habeat causam: principem verò esse earum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arelaticorum et Helviorum publicè iis concesserit; alter bello victas Gallias attribuerit, vectigaliaque auxerit: quare paribus eorum beneficiis, parem se quoque voluntatem tribuere debere; et neutrum eorum contra alterum juvare, aut urbe aut portibus recipere."

XXXIV. Haec dum inter eos aguntur, Domitius navibus Massiliam pervenit; atque ab iis receptus, urbi praeficitur. Summa ei belli administrandi permittitur. Ejus imperio classem quovoversus dimittunt; onerarias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in portum deducunt; parum clavis aut materiæ atque armamenti instructis, ad reliquas armandas reficiendasque utuntur: frumenti quod inventum est, in publicum conferunt; reliquas merces comestivasque, ad obsidionem urbis, si accidat, reservant. Quibus injuriis permotus Caesar legiones III Massiliam adducit: turres vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus XXX à quâ die materia caesa est, adductisque Massiliam; his D. Brutum praeficit: C. Trebonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

XXXV. Dum haec parat atque administrat; C. Fa.

bium legatum cum legionibus III, quas Narbone circum-
que ea loca hiemandi causâ disposuerat, in Hispaniam
praemittit; celeriterque Pyrenaeos saltus occupari ju-
bet; qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis te-
nebantur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant,
subsequi jubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita ce-
leritate, praesidium ex saltu dejecit; magnisque itineri-
bus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVI. Adventu Vibullii Rufi, quem à Pompeio
missum in Hispaniam demonstratum est; Afranius, et
Petreius, et Varro, legati Pompeii, (quorum unus III
legionibus, Hispaniam citeriorem; alter à saltu Castu-
lonensi ad Anam, II legionibus; tertius ab Anâ, Vet-
tonum agrum Lusitaniâque pari numero legionum ob-
tinebat;) officia inter se partiuntur: ut Petreius ex Lu-
sitaniâ per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium
proficiscatur; Varro cum iis quas habebat legionibus,
omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus con-
stitutis; equites auxiliaque toti Lusitaniae, à Petreio;
Celtiberis, Cantabris, barbarisque omnibus qui ad Oce-
anum pertinent, ab Afranio imperantur: quibus coac-
tis, celeriter Petreius per Vettones ad Afranium perve-
nit. Constituunt communi consilio bellum ad Ilerdam,
propter ipsius loci opportunitatem, gerere.

XXXVII. Erant, ut supra demonstratum est, legi-
ones Afranii, III; Petreii, II: praeterea scutatae, cite-
rioris provinciae; et cetratae, ulterioris Hispaniae, co-
hortes circiter LXXX: equitum, utriusque provinciae,
circiter V millia. Caesar legiones in Hispaniam praemi-
serat, ad VI millia auxilia peditum, equitum III millia,
quae omnibus superioribus bellis habuerat; et parem ex
Galliâ numerum, quem ipse paraverat, nominatim ex
omnibus civitatibus nobilissimo et fortissimo quoque e-
vocato; hinc optimi generis homines ex Aquitanis mon-

tanisque, qui Galliam provinciam attingunt; postquam audierat Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere, confestimque esse venturum. Simul à tribunis militum centurionibusque, mutuas pecunias sumpsit: has exercitui distribuit. Quo factò, duas res consecutus est; quòd pignore animos centurionum devinxit, et largitione redemit militum voluntates.

XXXVIII. Fabius finitimarum civitatum animos, litteris nunciisque tentabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos, inter se distantes millia passuum *iv*: his pontibus pabulatum mittebat; quòd ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem ferè, atque eadem de causâ, Pompeiani exercitus duces faciebant; crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc quum quotidianâ consuetudine congressae, pabulatoribus praesidio proprio, legiones Fabianae *ii* flumen transissent; impedimenta, et omnis equitatus sequeretur: subitò vi ventorum, et aquae magnitudine, pons est interruptus; et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito à Petreio et Afranio, ex aggere atque cratibus quae flumine ferebantur; celeriter ponte Afranius, quem oppido castrisque conjunctum habebat, legiones *iv* equitatumque omnem transiecit; duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cujus adventu nunciato; L. Plancus qui legionibus praeerat, necessariâ re coactus, locum capit superiorem; diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri possit. Ita, congressus impari numero, magis impetus legionum equitatûsque sustinet. Commisso ab equitibus proelio, signa *ii* legionum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat, suspicatus fore id quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur: quarum adventu proe-

lium dirimuntur, ac suas uterque legiones reducit in castra.

XXXIX. Eo biduo Caesar cum equitibus decce, quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pontus qui fuerat tempestate interruptus, neque erat refectus; hunc noctu perfici iussit. Ipse, cognita locorum natura, ponti castrisque praesidio vi cohortes relinquit, atque omnia impedimenta: et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur; et sub castris Afranii consistit: et ibi paulisper sub armis moratus, facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta, Afranius copias educit, et in medio colle sub castris consistit. Caesar, ubi cognovit per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur; ab infimis radicibus montis, intermissis circiter passibus CD, castra facere constituit: et, ne in opere faciendo milites repentino hostium incurfu exterrerentur, atque opere prohiberentur; vallo muniri vetuit, (quod eminere et procul videri necesse erat;) sed à fronte contra hostem pedum XV fossam fieri iussit. Prima et secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, permanebat: post hos, opus in occulto acies tertia faciebat. Sic omne prius est perfectum, quam intelligeretur ab Afranio castra muniri.

XL. Sub vespere Caesar intra hanc fossam legiones reducit, atque ibi sub armis proximâ nocte conquiescit. Postero die omnem exercitum intra fossam continet: et, quod longius erat agger petendus, in praesentia similem rationem operis instituit; singulaque latera castrorum, singulis attribuit legionibus munienda; fossasque ad eandem magnitudinem perfici jubet: reliquas legiones in armis expeditas contra hostem constituit. Afranius Petreiusque, terrendi causâ atque operis impediendi, copias suas ad infimas montis radices producant; et proelio laceffunt: neque idcirco Caesar opus intermit-

tit, confusus praesidio legionum III et munitione fossae. Illi non diu commorati, nec longius ab infimo colle progressi; copias in castra reducunt. Tertio die Caesar vallo castra communit: reliquas cohortes quas in superioribus castris reliquerat, impedimentaue, ad se transfundi jubet.

XLII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, planities circiter passuum CCC: atque in hoc ferè medio spatio, tumulus erat paulò editior: quem si occupasset Caesar, et communisset; ab oppido et ponte et comaeatu omni, quem in oppidum contulerant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc sperans, legiones III ex castris educit: acieque in locis idoneis instructa, unius legionis antesignanos praecurrere, atque occupare eum tumulum jubet. Quà re cognita; celeriter, quae in statione pro castris erant Afranii cohortes, breviori itinere ad eundem occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio; et, quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repelluntur; atque, aliis summissis subsidiis, terga vertere, seque ad signa legionum recipere coguntur.

XLII. Genus erat pugnae, militum illorum; ut magno impetu primò procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari disperisque pugnarent: si premerentur, pedem referre et loco excedere non turpe existimarent; cum Lusitanis, reliquisque barbaris, genere quodam pugnae assuefacti: quod ferè fit; quibus quisque in locis miles inveteraverit, uti multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec tamen ratio nostros perturbabat, insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere, procurrentibus singulis, arbitrabantur: ipsi autem suos ordines servare, neque ab signis discedere, neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, diuiniti censue-

rant oportere. Itaque, perturbatis antesignanis; legio, quae in eo cornu constiterat, locum non tenuit; atque in proximum collem sese recepit.

XLIII. Caesar, penè acie omni perterrita, quod praeter opinionem consuetudinemque acciderat; cohortatus suos, legionem ix subsidio ducit: hostem insolenter atque acriter nostros insequentem supprimit; rursusque terga vertere, seque ad oppidum Ilerdam recipere, et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites, elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti fugientes, in locum iniquum progrediuntur; et sub montem, in quo erat oppidum positum, succedunt: hinc se recipere quum vellent, rursus illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus: ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent; et neque subsidia à lateribus summitti, neque equites laborantibus usui esse possent: ab oppido autem declivis locus tenui fastigio vergebat, in longitudinem passuum circiter 60: hac nostris erat receptus; quòd eò, incitati studio, inconsultius processerant. Hòc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo, et quòd sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos mitteretur: tamen virtute et patientià nitentur, atque omnia vulnera sustinebant. Augebantur illis copiae; atque ex castris cohortes per oppidum crebrò summittebantur, ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere cogeatur; ut, summissis in eundem locum cohortibus, defessos reciperet.

XLIV. Hòc quum esset modo pugnatum continenter horis v, nostrique gravius à multitudine premerentur; consumptis omnibus telis, gladiis districtis, impetum adversus montem in cohortes faciunt; paucisque dejectis, reliquos sese convertere cogunt. Summotis sub mu-

rum cohortibus, ac nonnullâ parte propter terrorem in oppidum compulsis; facilis est nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab utroque latere, etsi dejectis aut inferioribus locis constiterat, tamen in summum jugum virtute connititur; atque inter duas acies perequians, commodiorem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX ceciderunt; in his Q. Fulginius ex primo hastato legionis XIV, qui, propter eximiam virtutem, ex inferioribus ordinibus in eum locum pervenerat: vulnerantur ampliùs DC. Ex Afranianis interficitur T. Caecilius, primipili centurio; et, praeter eum, centuriones IV; milites, ampliùs CC.

XLV. Sed haec ejus diei praefertur opinio, ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani; quòd, quum esse omnium judicio inferiores viderentur, cominus tamen diu stetissent, et nostrorum impetum sustinuissem, et initio locum tumulumque tenuissent, quae caussa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga vertere coëgissent. Nostri autem; quòd iniquo loco, atque impari congressi numero, v horis proelium sustinuissem; quòd montem gladiis districtis adscendissent; quòd ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent, atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum est, magnis operibus munierunt; praesidiumque ibi posuerunt.

XLVI. Accidit etiam repentinum incommodum bi-duo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut nunquam illis locis majores aquas fuisse constaret; tum autem ex omnibus montibus nives proluit, ac summas ripas fluminis superavit; pontesque ambos, quos C. Fabius fecerat, uno die interruptit. Quae res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit: castra enim, ut supra demonstratum est, quum essent inter flumina

duo, Sicorim et Cingam, spatio millium xxx; neutrum horum transiri poterat; necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare; neque li, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus, reverti; neque maximi comitatus, qui ex Italia Galliâque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus autem erat anni difficillimum; quo neque frumenta in herbis erant, neque multum à maturitate aberant. Ac civitates exinanitae: quòd Afranius penè omne frumentum, ante Caesaris adventum, Ilerdam convexerat; reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat. Pecora, quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant. Qui erant, pabulandi aut frumentandi causâ, progressi; hos levis armaturae Lusitani, peritique earum regionum cetrati citerioris Hispaniae, consectabantur; quibus erat proclive transnare flumen; quòd consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant. At exercitus Afranii, omnium rerum abundabat copiâ: multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus: multum ex omni provincia comportabatur: magna copia pabuli suppetebat. Harum rerum omnium facultates, sine ullo periculo pons Ilerdae praebebat; et loca trans flumen integra, quò omnino Caesar adire non poterat.

XLVII. Eae permanserunt aquae, dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes; sed nec magnitudo fluminis permittebat; neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum, perfici patiebantur. Quod illis prohibere erat facile; tum ipsius fluminis naturâ, atque aquae magnitudine; tum quòd ex totis ripis in unum atque angustum locum tela jaciebantur. Atque erat difficile, eodem tempore, rapidissimo flumine, opera perficere, et tela vitare.

XLVIII. Nunciatur Afranio magnos comitatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eò sagittarii ex Ruthenis, equites ex Galliâ; cum multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo: erant praeterea cujusque generis hominum millia circiter vi, cum servis libertisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, quum suo quisque consilio uteretur, atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum temporum atque itinerum licentiâ: erant complures honesti adolescentes, senatorum filii, et equestris ordinis: erant legationes civitatum: erant legati Caesaris: hos omnes flumina continebant. Ad hos opprimendos, cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur, imprudentesque antemissis equitibus aggreditur: celeriter tamen sese Galli equites expediunt, proeliûmque committunt. Hi, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis, sese in montes proximos conferunt. Hoc pugnae tempus, magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium, se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter cc, equites pauci, calorum atque impedimentorum non magnus numerus.

XLIX. His tamen omnibus annona crevit: quae ferè res, inopiâ non solum praesentis, sed etiam futuri temporis timore, ingravescere consuevit. Jamque ad denarios l in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti diminuerat: atque incommoda in dies augebantur: et tam, paucis diebus, magna erat rerum facta commutatio, ac se fortuna inclinaverat; ut nostri magnâ inopiâ necessariarum rerum conficerentur; illi omnibus abundarent rebus, superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus quae ad ejus amicitiam acces-

ferant, quo minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones, ad longinquiores civitates dimittebat: ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

L. Haec Afranius Petreiusque, et eorum amici, pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor fingeat: ut penè bellum confectum videretur. Quibus litteris nunciisque Romam perlatis; magni domum concursus ad Afranium, magnae gratulationes fiebant: multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur; alii, ut principes talem nuncium attulisse; alii, ne eventum belli expectasse, aut ex omnibus novissimi venisse, viderentur.

LI. Quum in his angustiis res esset; atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque oblenderentur; nec pontes perfici possent: imperat militibus Caesar, ut naves faciant; cujus generis cum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae primùm ac statumina ex levi materiâ fiebant; reliquum corpus navium, viminibus contextum, coriis integebatur. Has perfectas, carris junctis devehit noctu millia passuum à castris xxii; militesque his navibus flumen transportat; continentemque ripae collem improvisò occupat: hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiat, communit: huc legionem postea transducit; atque ex utrâque parte pontem institutum perficit. biduo. Ita comitatus, et qui frumenti causâ processerant, tutò ad se recipit; et rem frumentariam expedire incipit. Eodem die, equitum magnam partem flumen transjecit: qui inopinantes pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi, quàm maximum numerum jumentorum atque hominum interceptiunt: cohortibusque cetratis subsidio missis, scienter in duas partes sese distribuunt; alii, ut praedae praesidio sint; alii, ut venientibus resistent, atque eos propellant: unamque cohortem, quae temere ante caeteras ex-

tra aciem procurrerat, seclusam à reliquis circumveniunt atque interficiunt; incolumesque, cum magnâ praeda, eodem ponte in castra revertuntur.

LII. Dum haec ad Ilerdam geruntur; Massilienses, usq. L. Domitii consilio, naves longas expediunt, numero xvii, quarum erant xi tectae. Multa huc minora navigia addunt; ut ipsâ multitudine nostra classis terreatur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt; atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius; atque has colonis, pastoribusque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructâ classe; magnâ fiduciâ ad nostras naves procedunt, quibus praecerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant. Erat multo inferior numero navium Brutus; sed delectos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat; qui sibi id muneris depoposcerant. Ii manus ferreas atque harpagones paraverant; magnoque numero pilorum, tragularum, reliquorumque telorum, se instruxerant. Ita, cognito hostium adventu, suas naves ex portu educunt; cum Massiliensibus configunt. Pugnatum utrinque est fortissimè, atque acerrimè. Neque multùm Albici nostris virtute cedebant; homines asperi, et montani, et exercitati in armis; atque ii modò digressi à Massiliensibus, recentem eorum pollicitationem animis continebant: pastoresque indomiti, spe libertatis excitati, sub oculis domini suam probare operam studebant. Ipsi Massilienses, et celeritate navium et scientiâ gubernatorum confisi, nostros eludebant; impetusque eorum excipiebant. Et, quoad licebat latiore spatio; productâ longiùs acie, circumvenire nostros, aut pluribus navibus adoriri singulas, aut remos transcurrentes, detergere, si possent, contendebant. Quum propiùs e-

rat necessariò ventum; ab scientiâ gubernatorum atque artificiiis, ad virtutem montanorum confugiebant. Nostri, quod minùs exercitatis remigibus, minùsque peritis gubernatoribus utebantur; qui repentè ex onerariis navibus erant producti, neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis; tum etiam gravitate et tarditate navium impediabantur: factae enim subitò ex humidâ materiâ, non eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus cominus pugnandi daretur, aequo animò singulas binis navibus objiciebant; atque, injectâ manu ferreâ, et retentâ utrâque nave, diversi pugnabant; atque in hostium naves transcendebant; et, magno numero Albicorum et palorum interfecto, partem navium deprimunt; nonnullas cum hominibus capiunt; reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massiliensium, cum iis quae sunt captae, intereunt ix.

LIII. Hòc proelio Caesari ad Ilerdam nunciato: simul perfectò ponte, celeriter fortuna mutatur. Illi, perterriti virtute equitum, minùs liberè, minùs audacter, vagabantur: aliàs, non longo ab castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur: aliàs, longiore circuitu, custodias stationesque equitum vitabant; aut, aliquo accepto detrimento, aut procul equitatu viso, ex medio itinere, projectis sarcinis, fugiebant. Postremò et plures intermittere dies, et, praeter consuetudinem omnium, noctu constituerant pabulari.

LIV. Interim Oscenses, et Calagurritani, qui erant cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos; seseque imperata facturos pollicentur. Hos, Tarraconenses et Jacetani et Ausetani, et, paucis pòst diebus, Illurgavonenses, qui flumen Iberum attingunt, insequuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento juvent: pollicentur; atque, omnibus undique conquestis jumentis, in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis

ad eum; cognito civitatis consilio; et signa ex statione transfert. Magna celeriter fit commutatio rerum. Perfecto ponte; magnis v civitatibus ad amicitiam adjunctis; expedita re frumentaria; extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur: multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt, et Caesaris amicitiam sequuntur.

LV. Quibus rebus, perterritis animis adversariorum; Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum xxx in altitudinem complures facere instituit; quibus partem aliquam Sicoris averteret, vadumque in eo flumine efficeret. His penè effectis; magnum in timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur; quòd multum Caesar equitatu valebat: itaque constituunt iis locis excedere, et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio suffragabatur etiam illa res: quòd, ex duobus contrariis generibus; quae superiore bello cum L. Sertorio steterant, civitates victae, nomen atque imperium absentis timebant; quae in amicitia manserant Pompeii, magnis affectae beneficiis eum diligebant: Caesaris autem in barbaris erat nomen obscurius. Hinc magnos equitatus, magnaque auxilia expectabant; et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hòc inito consilio; toto flumine Ibero naves conquirere, et Octogesam adduci jubent: id erat oppidum positum ad Iberum, milliaque passuum à castris aberat xx: ad eum locum fluminis, navibus junctis, pontem imperant fieri; legionesque ii flumen Sicorim transducunt; castraque muniunt vallo pedum xii.

LVI. Quà re per exploratores cognita; summo labore militum Caesar, continuato diem noctemque opere in flumine avertendo, huc jam rem deduxerat, ut equites

etiam difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire: pedites verò tantummodo humeris ac summo pectore exstabant; ut, quum altitudine aquae, tum etiam rapiditate fluminis, ad transeundum impedirentur. Sed tamen eodem ferè tempore pons in Ibero propè effectus nunciabatur; et in Sicori vadum reperiebatur. Jam verò eò magis illi maturandum iter existimabant: itaque, 11 auxiliaribus cohortibus llerdae praesidio relictis, omnibus copiis Sicorim transeunt; et cum 11 legionibus, quas superioribus diebus transduxerant, castra conjungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum malè haberet et carperet: pons enim ipsius, magnum circuitum habebat; ut multò breviori itinere illi ad Iberum pervenire possent. Equites ab eo missi, flumen transeunt; et, quum de tertiâ vigiliâ Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt; et, magnâ multitudine circumfusâ, morari atque iter impedire incipiunt.

LVII. Primâ luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant conjuncta, cernebatur equitatus nostrî proelio novissimos illorum premi vehementer; ac nonnunquam sustinere extremum agmen, atque interrumpi: aliâs inferri signa, et universarum cohortium impetu nostros propelli; deinde rursus conversos insequi. Totis verò castris milites circulari et dolere, "hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci." Centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, "ne labori suo neu periculo parceret. Paratos esse sese; posse et audere eâ transire flumen, quâ transductus esset equitatus." Quorum studio et vocibus excitatus Caesar; etsi timebat tantae magnitudinis flumini exercitum objicere, conandum tamen atque experiendum judicat. Itaque infirmiores mi-

lites ex omnibus centuriis deligi jubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse; hos cum legione unâ praesidio castris relinquit: reliquas legiones expeditas educit; magnoque numero jumentorum in flumine supra atque infra constituto, transducit exercitum. Pauci ex his militibus, vi fluminis abrepti, ab equitatu excipiuntur ac sublevantur: interit tamen nemo. Transducto incolumi exercitu, copias instruit; triplicemque aciem ducere incipit: ac tantum fuit in militibus studium, ut, millium vi ad iter addito circuitu, magnâque ad vadum fluminis morâ interpositâ, eos, qui de tertiâ vigiliâ exissent, ante horam diei ix consequerentur.

LVIII. Quos ubi Afranius procul visos, cum Petreio conspexit; novâ re perterritus, locis superioribus consistit, aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, ne defessum proelio objiciat: rursus conantes progredi, insequitur et moratur. Illi necessariò maturius, quàm constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes, atque à millibus passuum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos intra montes se recipiebant, ut equitatum effugerent Caesaris; praesidiisque in angustiis collocatis, exercitum itinere prohiberent; ipsi, sine periculo ac timore, Iberum copias transducerent; quod fuit illis conandum, atque omni ratione efficiendum: sed, totius diei pugnâ atque itineris labore defessi, rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

LIX. Mediâ circiter nocte, iis, qui adaquandi causâ longius à castris processerant, ab equitibus correptis; sit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito; signum dari jubet, et vasa militari more conclamari. Illi, exaudito clamore, veriti ne noctu impediti sub onere configere cogerentur, aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur; iter

supprimunt, copiasque in castris continent. Postero die Petreius, cum paucis equitibus, occultè ad exploranda loca proficiscitur: hoc idem fit ex castris Caesaris; mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem suis renunciat; v millia passuum proxima intercedere, itineris campestris; inde excipere loca aspera et montuosa: qui prior has angustias occupaverit, ab hòc hostem prohiberi nihil esse negotii.

LX. Disputatur in concilio à Petreio et Afranio, et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut “noctu iter facerent: posse prius ad angustias venire, quàm sentirentur.” Alii, “quòd pridie noctu conclamatum esset in castris Caesaris,” argumenti sumebant loco, “non posse clam exiri: circumfundi noctu equitatum Caesaris, atque omnia loca atque itinera obsideri: nocturnaue proelia esse vitanda, quòd perterritus miles in civili dissensione timori magis quàm religioni consulere consueverit: at lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam afferre; quibus rebus coërceri milites, et in officio contineri soleant: quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen, summà exercitûs salvâ, locum, quem petant, capi posse.” Haec vicit in concilio sententia; et primâ luce postridie constituunt proficisci.

LXI. Caesar, exploratis regionibus; albente coelo, omnes copias castris educit; magnoque circuitu, nullo certo itinere, exercitum ducit: namque itinera, quae ad Iberum atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae vallæ maximae ac difficillimae: saxa multis locis praerupta, iter impediabant: ut arma per manus necessariò transferentur; militesque inermes, sublevatique alii ab aliis, magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem re-

cusabat nemo; quòd eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Ibero intercludere et frumento prohibere potuissent. Ac primò Afraniani milites, visendi causâ, lacti ex castris procurrebant; contumeliosisque vocibus prosequabantur, "necessarii victûs inopiâ coactos fugere, atque ad Ilerdam reverti." Erat enim iter à proposito diversum; contrariamque in partem iri videbatur. Duces verò eorum suum consilium laudibus ferebant, quòd se castris tenuissent: multumque eorum opinionem adjuvabat, quòd sine jumentis impedimentisque ad iter profectos videbant; ut non posse diutius inopiam sustinere considerent. Sed, ubi paullatim retorqueri agmen ad dextram conspexerunt, jamque primos superare regionem castrorum animadverterunt; nemo erat adèò tardus, aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma; atque omnes copiae, paucis praesidio relictis cohortibus, exeunt, rectoque ad Iberum itinere contendunt.

LXII. Erat in celeritate omne positum certamen, utri priùs angustias montesque occuparent: sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant; Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab Afranianis huc erat necessariò deducta; ut, si priores montes, quos petebant, attigissent; ipsi periculum vitarent: impedimenta totius exercitus, cohortesque in castris relictas, servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris, auxilium ferri nullâ ratione poterat. Confecit prior iter Caesar; atque ex magnis rupibus nactus planiciem, in hâc contra hostem aciem instruit. Afranius, quum ab equitatu novissimum agmen premeretur, et ante se hostem videret; collem quandam nactus, ibi constitit: ex eo loco iv cetratorum cohortes in montem, qui erat in conspectu omnium excelissimus,

mittit: hunc magno cursu concitatos jubet occupare; eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet, et, mutato itinere, jugis Octogesam perveniret. Hunc quum obliquo itinere cetrati peterent; conspiciatus equitatus Caesaris, in cohortes impetum facit: nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt, omnesque ab his circumventi, in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

LXIII. Erat occasio bene gerendae rei. Neque verò id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse; praesertim circumdatum undique equitatu; quum in loco aequo atque aperto configeretur. Idque ex omnibus partibus ab eo flagitabatur. Concurrabant legati, centuriones, tribunique militum; "ne dubitaret proelium committere: omnium esse militum paratissimos animos; Afranianos contra, multis rebus sui timoris signa misisse; quòd suis non subvenissent; quòd de colle non decederent; quòd vix equitum incursum sustinerent; collatisque in unum locum signis conferti, neque ordines neque signa servarent. Quòd si iniquitatem loci timeret; datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem; quòd certè inde decedendum esset Afranio, nec sine aqua permanere posset.

LXIV. Caesar in eam spem venerat, se, sine pugna et sine vulnere suorum, rem conficere posse; quòd re frumentaria adversarios interclusisset. Cur, etiam secundo proelio, aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optimè meritos de se milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim quum non minùs esset imperatoris, consilio superare, quàm gladio. Movebatur etiam misericordià civium, quos interficiendos videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere malebat. Hoc consilium Caesaris, à plerisque non probabatur.

Milites verò palam inter se loquebantur; "quoniam talis occasio victoriæ dimitteretur; etiam quum vellet Caesar, sese non esse pugnatuos." Ille in suâ sententiâ perseverat: et paullùm ex eo loco digreditur, ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afranius, oblatâ facultate, in castra sese referunt. Caesar, præfidiis in montibus dispositis, omni ad Iberum intercluso itinere, quàm proximè potest hostium castris castra communit.

LXV. Postero die duces adversariorum perturbati, quòd omnem rei frumentariæ fluminisque Iberi spem amiserant; de reliquis rebus consultabant. Erat unum iter, Ilerdam si reverti vellent; alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis, nunciatur aquatores ab equitatu premi nostro. Quâ re cognitâ; crebras stationes disponunt equitum et cohortium alariarum, legionariasque interjiciunt cohortes: vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt; ut intra munitionem et sine timore, et sine stationibus, aquari possent. Id opus inter se Petreius atque Afranius partiuntur; ipsique, perficiendi operis causâ, longiùs progrediuntur.

LXVI. Quorum discessu liberam nacti milites colloquiorum facultatem, vulgò procedunt; et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirat atque evocat. Primùm agunt gratias omnes omnibus, quòd sibi perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde Imperatoris fidem quaerunt: rectene se illi sint commissuri. Et, quòd non ab initio fecerint; armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint; conqueruntur. His provocati sermonibus, fidem ab Imperatore de Petreii et Afranii vitâ petunt; ne quod in se scelus concepisse, neu suos prodidisse videantur: quibus confirmatis rebus, se statim signa translaturos confirmant; legatosque de pace, primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim

alii suos in castra, invitandi causâ, adducunt; alii ab suis abducuntur: adeo, ut una castra jam facta ex binis viderentur: compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt, seque ei commendant. Hoc idem fit à principibus Hispaniae; quos illi evocaverant, et secum in castris habebant obsidum loco. Ii suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranius etiam filius adolescens, de suâ et parentis sui salute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione omnia: eorum, qui tanta pericula vitasse; et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur. Magnumque fructum suae pristinae lenitatis, omnium iudicio, Caesar ferebat; consiliumque ejus à cunctis probabatur.

LXVII. Quibus rebus nunciatis Afranio; ab instituto opere discedit, seque in castra recipit; sic paratus, (ut videbatur,) ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et aequo animo ferret. Petreius verò non deserit sese: armat familiam: cum hac, et praetoria cohorte cetratorum, barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causâ habere consueverat, improvisò ad vallum advolat: colloquia militum interruptit: nostros repellit ab castris: quos deprehendit, interficit: reliqui coeunt inter se; et, repentino periculo exterriti, sinistras sagis involvunt, gladiosque distringunt; atque ita se à cetratis equitibusque defendunt, castrorum propinquitate confisi: seque in castra recipiunt; et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

LXVIII. Quibus rebus confectis; flens Petreius manipulos circuit, militesque appellat: "neu se, neu Pompeium absentem Imperatorem suum, adversariis ad supplicium transdant," obsecrat. Fit celeriter concursus in

praetorium. Postulat ut jurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos, neque prodituros: neque sibi separatim à reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba jurat ipse: idem jusjurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum, centurionesque: centuriam producti milites, idem jurant: edicunt, penes quem quisque sit miles Caesaris, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt: sed plerosque hi, qui receperant, celant; nocturne per vallum emittunt. Sic terror oblatus à ducibus, crudelitas in supplicio, nova religio jurisjurandi, spem praesentis deditiois sustulit; mentesque militum convertit; et rem ad pristinam belli rationem redegit.

LXIX. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloqui venerant, summam diligentiam conquiri et remitti jubet: sed ex numero tribunorum militum, centurionumque, nonnulli suam voluntate apud eum remanserunt; quos ille postea magno in honore habuit. Centuriones, in ampliores ordines; equites Romanos, in Tribunitium restituit honorem.

LXX. Premebantur Afraniani pabulatione; aquabantur aegre. Frumenti copiam, legionarii nonnullam habebant; quod dierum xxii ab Ilerda frumentum jussi erant efferre: cetrati auxiliaresque, nullam; quorum erant et facultates ad parandum exiguae, et corpora infueta ad onera portanda; itaque magnus eorum quotidie numerus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustia res: sed ex propositis consiliis duobus, explicitius videbatur Ilerdam reverti; quod ibi paullulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco aberat longius; quo spatium plures rem posse casus recipere intelligebant. Hoc probato consilio, ex castris proficiscuntur. Caesar, equitatu praemisso, qui novissimum agmen carperet atque impediret; ipse

cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXI. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohortes, novissimum agmen claudebant; pluriesque in locis campestribus subsistebant. Si mons erat adscendendus; facile ipsa loci natura periculum repellebat; quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos adscendentes protegebant. Quum vallis aut locus declivis suberat; neque ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre poterant; equites verò ex loco superiore in aversos tela coniciebant; tum magno erat in periculo res. Requirebatur, ut, quum ejusmodi esset locis appropinquatum, legionum signa consistere juberent, magnoque impetu equitatum repellerent; eo summoto, repente incitato cursu sese in valles universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consisterent. Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, (quorum numerum habebant magnum,) ut eos superioribus perterritos proeliis, in medium reciperent agmen, ultroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

LXXII. Tali dum pugnatur modo, lentè ac paulatim proceditur; crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt. Ut tum accidit: millia enim progressi iv, vehementiusque peragitati ab equitatu; montem excelsum capiunt, ibique una à fronte contra hostem castra muniunt, neque jumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita, tabernaculaque constituta, et dimissos equites pabulandi causâ, animadvertère; sese subito proripiunt, hora circiter vi ejusdem diei: et spem nacti morae, discessu nostrorum equitum; iter facere incipiunt. Quâ re animadversâ, Caesar eductis legionibus subsequitur; praesidio impedimentis paucas cohortes relinquit; horâ x subsequi pabulatores, equitesque revocari jubet. Ce-

leriter equitatus ad quotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen; adeò ut penè terga convertant: compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris, atque universum imminebat.

LXXIII. Tum verò neque ad explorandum idoneum locum castris, neque ad progrediendum datâ facultate; consistunt necessariò: et procul ab aquâ, et naturâ iniquo loco, castra ponunt. Sed iisdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non laceffit; et eo die tabernacula statui passus non est; quò paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. Illi, animadverso vitio castrorum, totâ nocte munitiones proferunt; castraque castris convertunt. Hoc idem postero die à primâ luce faciunt; totumque in eâ re diem consumunt. Sed, quantum opere processerant, et castra protulerant; tanto aberant ab aquâ longiùs: et praesenti malo aliis malis remedia dabantur. Primâ nocte, aquandi causâ, nemo egreditur ex castris: proximo die, praesidio in castris relicto, universas ad aquam copias educunt: pabulatum emittitur nemo. His eos supplices malis haberi Caesar, et necessariam subire deditiorem, quàm proelio decertare, malebat. Conatur tamen eos vallo fossâque circummunire; ut quàm maximè repentinas eorum eruptiones demoretur, quò necessariò descensuros existimabat. Illi, et inopiâ pabuli adducti, et quò essent ad iter expeditiores; omnia sarcinaria jumenta interfici jubent.

LXXIV. In his operibus consiliisque biduum consumitur: tertio die magna jam pars operis Caesaris processerat. Illi, impediendae rei causâ, horâ circiter VIII signo dato, legiones educunt; aciemque sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat; equitatum omnem convenire jubet; aciem instruit. Contra opinâ.

onem enim militum, famamque omnium, videri proelium defugisse; magnum detrimentum afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae, quò minus dimicare vellet, movebatur; atque hoc etiam magis, quò spatii brevis, etiam in fugam coniectis adversariis, non multum ad summam victoriae juvare poterat. Non enim amplius pedum millibus 11, ab castris castra distabant: hinc duas partes, acies occupabant; tertia vacabat, ad incursum atque impetum militum relicta: si proelium committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga receptum dabat. Hæc de causâ constituerat signa inferentibus resistere, prior proelio non laessere.

LXXV. Acies erat Afraniana duplex, legionum v; et tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant. Caesaris, triplex: sed primam aciem quaternae cohortes ex v legionibus tenebant: has subsidiariae ternae, et rursus aliae totidem, suae cujusque legionis, subsequebantur: sagittarii funditoresque, mediâ continebantur acie: equitatus, latera cingebat. Tali instructâ acie, tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ut, nisi coactus, proelium non committeret: illi, ut opera Caesaris impedirent. Producitur tamen res: aciesque ad solis occasum continentur: inde utrique in castra discedunt. Postero die, munitiones institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Sicoris tentare, si transire possent. Quâ re animadversâ, Caesar Germanos levis armaturae, equitumque partem, flumen transjicit; crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXVI. Tandem, omnibus rebus obsessi; quantum jam diem sine pabulo retentis jumentis; aquae, lignorum, frumenti inopiâ; colloquium petunt; et id, si fieri possit, semoto à militibus loco. Ubi id à Caesare negatum; et, palam si colloqui vellent, concessum est: datur obsidis loco Caesari, filius Afranii. Venitur in eum lo-

cum, quem Caesar delegit: audiente utroque exercitu, loquitur Afranius: "Non esse aut Ipsi aut militibus succedendum, quòd fidem erga Imperatorem suum Ca. Pompeium conservare voluerint: sed satis jam fecisse officio, satisque supplicii tulisse, perpeffos omnium rerum inopiam: nunc verò, penè ut feras, circummunitos, prohiberi aquà, prohiberi ingressu: neque corpore dolorem, neque ignominiam animo ferre posse: itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si quis locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant." Haec quàm potest demississimè atque subjectissimè exponit.

LXXVII. Ad ea Caesar respondit: "Nulli omnium has partes, vel querimoniae, vel miserationis, minùs convenisse. Reliquos enim omnes, suum officium praestitisse. Se; qui etiam bonà conditione, et loco et tempore aequo, configere noluerit, ut quàm integerrima essent ad pacem omnia. Exercitum suum; qui, injurià etiam acceptà, suisque interfectis, quos in suà potestate haberit, conservàrit et texerit. Illius denique exercitûs milites; qui, per se, de conciliandà pace egerint: quâ in re omnium suorum vitae consulendum putârunt. Sic omnium ordinum partes, in misericordià constitisse: ipsos duces à pace abhorruisse; eos, neque colloqui neque induciarum jura servasse; et homines imperitos, et per colloquium deceptos, crudelissimè interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominibus nimîa pertinaciâ atque arrogantîa accidere soleat; uti eò recurrant, et id cupidissimè petant, quod paullò antè contempserint. Neque nunc se illorum humilitate, neque aliquâ temporis opportunitate postulare, quibus rebus augeantur opes suae; sed eos exercitus, quos contra se multos jam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim vi legiones aliâ de causâ missas in Hispaniam, septimamque ibi conscriptam;

neque tot tantasque classes paratas; neque summissos duces, rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provisum; quae, propter diuturnitatem pacis, nullum auxilium desiderarit. Omnia haec jam pridem contra se parari. In se, novi generis imperia constitui; ut idem ad portas urbanis praesideat rebus, et duas bellicosissimas provincias absens tot annos obtineat. In se, jura magistratuum commutari; ne ex praeturâ et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur. In se, aetatis excusationem nihil valere; quod superioribus bellis probati, ad obtinendos exercitus evocentur. In se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus; ut, rebus feliciter gestis, aut cum honore aliquo, aut certè sine ignominia, domum revertantur, exercitumque dimittant. Quae tamen omnia, et se tulisse patienter et esse laturum: neque nunc id agere, ut ab illia abductum exercitum teneat ipse, (quod tamen sibi difficile non sit;) sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent, exercitumque dimitterent: si id sit factum, nociturum se nemini: hanc unam atque extremam pacis esse conditionem."

LXXVIII. Id verò militibus fuit pergratum et jucundum, (ut ex ipsâ significatione potuit cognosci;) ut, qui aliquid victi incommodi expectavissent, ultro inde praemium missionis ferrent. Nam, quum de loco et tempore ejus rei controversia inferretur; et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur; neque omni interpositâ fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis quum esset in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur; ut ii, qui habeant domicilium aut possessiones in Hispaniâ, statim; reliqui, ad Varum flumen

dimittantur. Ne cui de eis noceatur, neve quis invitus sacramento dicere cogatur à Caesare, cavetur.

LXXIX. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam ut, quid quisque eorum in bello amiserit, quae sint penès milites suos, iis, qui amiserint, restituatur: militibus, aequâ factâ aestimatione, pecuniam pro iis rebus dissolvit. Quascunque postea controversias inter se milites habuerunt, suâ sponte ad Caesarem in jus adierunt. Petreius atque Afranius; quum stipendium ab legionibus, poenè seditione factâ, flagitarentur, cujus illi diem nondum venisse dicerent; Caesar ut cognosceret, postulant: eoque utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertiâ exercitûs, eo biduo dimissâ; 11 legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit; ut non longo inter se spatio castra facerent: eique negotio Q. Fufum Kalenum legatum praefecit. Hôc ejus praescripto, ex Hispaniâ ad Varum flumen est iter factum; atque ibi reliqua pars exercitûs dimissa est.

CAII JULII
CAESARIS
COMMENTARIORUM
DE
BELLO CIVILI
LIBER SECUNDUS.

DUM haec in Hispaniâ geruntur; C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas, turrelque ad oppidum agere instituit. Una erat proxima portui, navalibusque; altera ad partem, quâ est aditus ex Galliâ atque Hispaniâ, ad id mare, quod attingit ad ostium Rhodani. Massilia enim ferè ex III oppidi partibus, mari alluitur: reliqua quarta est, quae aditum habet à terrâ. Hujus quoque spatii pars ea quae ad arcem pertinet, loci naturâ et valle altissimâ munita, longam et difficilem habet oppugnationem. Ad ea perficienda opera, C. Trebonius magnam jumentorum atque hominum multitudinem ex omni Provinciâ vocat; vimina materiamque comportari jubet. Quibus comparatis rebus, aggerem in altitudinem pedum LXXX exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium rerum ad bellum apparatus, tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII, cuspidibus praefixi, atque hi maximis balistis missi, per IV ordines

eratum in terrâ defigebantur. Itaque pedali bus lignis conjunctis inter se, porticus integebatur; atque hæc agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum LX, æquandi loci causâ; facta item ex fortissimis lignis, involuta omnibus rebus, quibus ignis jactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, multitudo tormentorum, omnem administrationem tardabat. Tum crebrae per Albicos eruptiones fiebant ex oppido; ignesque aggeri et turribus inferebantur. Quae faciliè nostri repellebant milites; magnisque ultro illatis detrimentis, eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum rejiciebant.

III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus; freto Siciliae, imprudente atque inopinante Curione, provehitur: appulsiisque Messanam navibus; atque inde, propter repentinum terrorem, principum ac senatûs fugâ factâ; ex navalibus eorum, navem deducit. Hæc adjunctâ ad reliquas naves, cursum Massiliam versûs perficit: praemissaque clâm naviculâ, Domitium Massiliensesque de suo adventu certiores facit; eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe, additis suis auxiliis, consigant.

IV. Massilienses, post superius incommodum, veteres ad eundem numerum ex navalibus productas naves resecerant; summâque industriâ armaverant. Remigum gubernatorumque magna copia suppetebat; piscatoriasque adjecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverant. Tali modo instructâ classe; omnium seniorum, matrum familiae, virginum, precibus et fletu excitati, ut extremo tempore civitati subvenirent; non minore animo ac fiducia, quàm antè dimicaverant, naves conscendunt. Communi enim sit vitio naturae, ut invisis, latitantibus,

atque incognitis rebus magis confidamus, vehementiusque exterreamur: ut tum accidit; adventus enim L. Nasidii, summâ spe et voluntate civitatem compleverat. Nasii idoneum ventum, ex portu exeunt; et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt: ibique naves expediunt; rursusque se ad confligendum animo confirmant; et consilia communicant. Dextra pars Massiliensibus attribuitur, sinistra Nasidio.

V. Eodem Brutus contendit; aucto navium numero, Nam ad eas, quae factae fuerant Arelate per Caesarem, captivae Massiliensium accesserant VI. Has superioribus refecerat diebus, atque omnibus rebus instruxerat. Itaque suos cohortatus, “ quos integros superavissent, ut victos contemnerent:” plenus spei bonae atque animi, adversus eos profiscitur. Facile erat ex castris C. Trebonii, atque omnibus superioribus locis, prospicere in urbem; ut omnis juvenus quae in oppido remanserat, omnesque superioris aetatis, cum liberis, atque uxoribus, publicisque custodiis, aut ex muro ad coelum manus tenderent, aut templa Deorum immortalium adirent, et ante simulacra projecti victoriam ab Diis exposcerent. Neque erat quisquam omnium, qui non in ejus diei casu summorum omnium fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex juventute, et cujusque aetatis amplissimi, nominatim evocati atque obsecrati, naves conscenderant: ut, si quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi quidquam reliqui fore viderent: si superavissent, vel domesticis opibus, vel externis auxiliis; de salute urbis confiderent.

VI. Commisso proelio, Massiliensibus res nulla ad virtutem defuit: sed memores eorum praeceptorum, quae paulò ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur; et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita

multò se reliquorum civium fatum antecedere existimarent, quibus, urbe captà, eadem esset belli fortuna patienda. Deductisque nostris paullatim navibus; et, artificio gubernatorum, mobilitati navium locus dabatur; et, si quando nostri, facultatem nacti, ferreis injectis manibus navem religaverant, undique suis laborantibus succurrebant. Neque verò, conjuncti Albicis, cominus pugnando deficiebant; neque multum cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa telorum, multa nostris de improvviso imprudentibus atque impeditis vulnera inferebant. Conspicataeque naves triremes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat; duabus ex partibus sese in eam incitaverant. Sed tantum, re provisâ, Brutus celeritate navis enisus est; ut parvo momento antecederet. Illae adeò graviter inter se incitatae conflixerunt, ut vehementissimè utraeque ex concursu laborarent; altera verò, perfracto rostro, tota collabesceret. Quà re animadversâ; quae proximae ei loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt, celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt, celeriterque pugnâ excesserunt: non enim has aut conspectus patriae, aut propinquorum praecepta, ad extremum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est: ex Massiliensium classe, v sunt depressae, iv captae, i cum Nasidianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam, hujus nuncii perferendi gratiâ, quum jam appropinquaret urbi, omnis sese multitudo ad cognoscendum effudit: ac, re cognitâ, tantus luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo sequiùs, ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dexteram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus, magno sibi esse praesidio posse, si, pro castello, ac receptaculo, turrim ex latere sub muro fecissent. Quam primò, ad repentinos incursum, humilem parvamque fecerant. Huc se referebant: hinc, si qua major oppreserat vis, propugnabant: hinc, ad repellendum et prosequendum hostem, procurrebant. Patebat haec quoquoersùs pedes xxx; sed parietum crassitudo, pedum v. Postea verò, (ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibitâ sollertîâ;) inventum est, magno esse visui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hæc ratione perfectum est. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem; eam in parietes instruxerunt ita, ut capitâ tignorum extremâ parietum structurâ tegerentur; ne quid emineret, ubi ignis hostium inhaeresceret. Hanc insuper contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, laterculo adstruxerunt. Supraque eum locum duo tigna transversa injecerunt, non longè ab extremis parietibus; quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegumento esset futura. Supraque ea tigna, directò transversas trabes injecerunt; easque axibus religaverunt. Has trabes paullo longiores atque eminentiores, quàm extremi parietes erant, effecerunt; ut esset ubi tegumenta praependere possent, ad defendendos ictus ac repellendos, dum inter eam contignationem parietes exstruerentur. Eamque contabulationem summam, lateribus lutoque constraverunt; ne quid ignis hostium nocere posset. Centonesque insuper injecerunt; ne aut tela tormentis missa tabulationem perfringerent, aut saxa ex catapultis lateritium discuterent. Storias autem ex funibus anchorariis tres, in longitudinem parietum turris, latas iv pedes, fecerunt; easque ex iii partibus, quae ad hostes vergebant, eminen-

tibus trabibus circum turrem praependentes religaverunt: quod unum genus tegumentis, aliis locis erant experti nullo telo neque tormento transjici posse. Ubi verò ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium; pluteos ad alia opera abduxerunt: turris tectum per se ipsum prehensionibus ex contignatione primâ suspendere ac tollere coeperunt: ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevabant. Intra haec tegumenta abditi atque muniti, parietes lateribus exstruebant: rursusque aliâ prehensione, ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur; tigna item, ut primò, tecta extremis lateribus instruebant, exque eâ contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tutò, ac sine ullo vulnere ac periculo, vi tabulata exstruxerunt: fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda instruendo reliquerunt.

IX. Ubi ex eâ turri, quae circum essent opera tueri se posse confisi sunt; musculum pedum LX longum ex materiâ bipedali, quem à turri lateritiâ ad hostium turrem murumque perducerent, facere instituerunt. Cujus musculi haec erat forma. Duae primùm trabes in solo, aequè longae, distantes inter se pedes IV, collocantur; inque eis columellae, pedum in altitudinem V, defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio conjungunt; ubi tigna, quae musculi tegendi causâ ponant, collocantur. Eo super, tigna bipedalia injiciunt; eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum, trabesque extremas; quadratas regulas, IV patentes digitos, defigunt; quae lateres, qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigiato, atque ordinatim structo; ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, (ut ab igne, qui ex muro jaceretur, tutus esset,) contegitur. Supra lateres, coria in-

ducuntur; ne canalibus aqua immissa, lateres diluere posset: coria autem, ne rursus igni ac lapidibus corumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tecum vineis, ad ipsam turrin perficiunt; subitoque, inopinantibus hostibus, machinatione navali, palangis subjectis, ad turrin, hostium admovent, ut aedificio jungatur.

X. Quo malo perterriti subito oppidani, saxa quàm maxima possunt, vectibus promovent, praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet; et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur. Id ubi vident, mutant consilium: cupas taedà ac pice refertas, incendunt; easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur: delapsae ab lateribus, longuriis furcisque ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri lateritià à nostris, telis tormentisque defenditur: hostesque ex muro ac turribus submoventur. Non datur libera muri defendendi facultas. Compluribus jam lapidibus ex eà quae suberat turri subductis, repentinà ruinà pars ejus turris concidit: pars reliqua consequens procumbebat.

XI. Tum hostes, turris repentinà ruinà commoti, inopinato malo turbati, Deorum ira perculsi, urbis direptione perterriti; inermes cum infulis sese portà foras universi proripiunt: ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt. Quà novà re oblatà, omnis administratio belli consistit: militesque, aversi à proelio, ad studium audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes projiciunt: orant, ut "adventus Caesaris expectetur: captam suam urbem videre, opera perfecta, turrem subrutam; itaque à defensione desistere: nullam exoriri

moram posse, quò minùs, quum venisset, si imperata non facerent, ad nutum è vestigio diriperentur." Docent, " si omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praeda in urbem irrumperent, urbemque delerent." Haec, atque ejusdem generis complura, ut ab hominibus doctis, magnà cum misericordià fletuque pronunciantur.

XII. Quibus rebus commoti legati, milites ex opere deducunt; oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. Induciarum quodam genere misericordià factò, adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nullum à nostris mittitur telum: ut re confectà, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Trebonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur; ne gravius permoti milites, et defectionis odio, et contemptione sul, et diutino labore, omnes puberes interficerent: quod se facturos minabantur; aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent; graviterque eam rem tulerunt, quòd stetisse per Trebonium, quò minùs oppido potirentur, videbatur.

XIII. At hostes sine fide tempus atque occasionem fraudis ac doli quaerunt. Interjectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subitò, meridiano tempore, quum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset; arma verò omnia reposita contextaque essent; portis se foras erumpunt: secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, testudo, turris, tormentaue flammam conciperent; et priùs haec omnia consumerentur, quàm, quemadmodum accidisset, animadverti posset. Nostri repentinà fortunà permoti, arma, quae possunt, arripiunt: alii ex castris sese incitant. Fit in hostes impetus: sed è muro, sagittis,

tormentisque, fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se recipiunt; ibique musculum, turrimque lateritiam, liberè incendunt. Ita multorum mensum labor, hostium perfidiâ, et vi tempestatis, puncto temporis interit. Tentaverunt hoc idem Massilienses postero die, eandem nacti tempestatem; majorique cum fiduciâ ad alteram turrem aggeremque eruptione pugnaverunt; multumque ignem intulerunt. Sed, ut superioris temporis contentionem nostri omnem remiserant; ita proximi diei casu admoniti, omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis, reliquos infectâ re in oppidum repulerunt.

XIV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo majore studio militum administrare et reficere instituit. Nam ubi tantos suos labores et apparatus, male cecidisse viderunt; inducisque per scelus violatis, suam virtutem irrisui fore perdoluerunt: quòd, unde agger omnino comportari posset, nihil erat reliquum; omnibus arboribus longè lateque in finibus Massiliensium excisis, et convec-tis; aggerem novi generis atque inauditum, ex lateritiis duobus muris senûm pedum crassitudine, atque eorum murorum contignationem facere instituerunt, aequâ ferè latitudine atque ille congestus ex materiâ fuerat agger. Ubi autem spatium inter muros, aut imbecillitas materiae, postulare videretur; pilae interponuntur; transversaria tigna injiciuntur, quae firmamento esse possint; et quidquid est contignatum, cratibus consternitur; cratesque luto integuntur. Sub tecto milès; dexterâ ac sinistrâ, muro tectus; adversus, plutei objectus; operi quaecunque usui sunt, sine periculo supportat. Celeriter res administratur; diuturni laboris detrimentum, sollicitâ et virtute militum brevi reconcinnatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causâ, in muro relinquuntur.

XV. Quod ubi hostes viderunt: ea, quae diu longaeque spatii resci non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita rescia, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset: neque quidquam omnino relinqueretur, quo aut vi militibus, aut igni operibus, noceri posset: eodemque exemplo sentiunt totam urbem, quā sit aditus ab terrā, muro turribusque circumveniri posse; sic, ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, quum penē inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur, ac tela manu conjicerentur: suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio propinquitatis interire; parique conditione ē muro ac turribus bellandi datā, virtute se nostris adaequare non posse intelligunt: ad easdem deditiois conditiones recurrunt.

XVI. M. Varro in ulteriore Hispaniā initio, cognitiois rebus quae sunt in Italiā gestae, dissidens Pompeianis rebus, amicissimē de Caesare loquebatur: "praecurpatum sese legatione ab C. Pompeio, teneri obstrictum fide: necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere: neque se ignorare, quod esset officium legati qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae." Haec omnibus ferebat sermonibus; neque se in ullam partem movebat. Postea verd, quum Caesarem ad Massiliam distineri cognovit; copias Petreii cum exercitu Afranii esse conjunctas; magna auxilia convenisse; magna, esse in spe atque expectatione; et consentire omnem citeriorem Provinciam; quaeque postea acciderant, de angustis ad illam rei frumentariae, accipit; atque haec ad eum letis atque inflatis Afranius perferrebat: se quoque ad motum fortunae movere coepit. Der lectum habuit totā provincā: legionibus completis 11 cohortes circiter xxx alarias addidit: frumenti magnum

numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret: naves longas x Gaditanis, ut facerent, imperavit; complures praeterea Hispali facendas curavit: pecuniam omnem, omniaque ornamenta, ex Fano Herculis in oppidum Gades contulit: eò vi cohortes, praesidii causâ, ex provinciâ misit; Caiumque Gallonium, equitem Romanum, familiarem Domitii, qui eò procurandae haereditatis causâ venerat missus à Domitio, oppido Gadibus praefecit; arma omnia, privata et publica, in domum Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem conciones. Saepe ex tribunali praedicavit, "adversa Caesarem proelia fecisse; magnum numerum ab eo militum, ad Afranium perfugisse; haec se certis nunciis, certis auctoribus, comperisse." Quibus rebus perterritos cives Romanos ejus provinciae, sibi ad Rempublicam administrandam HS cxc, et argenti pondò xx millia, tritici modios cxx millia, polliceri coëgit. Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, iis graviora onera injungebat. Qui verba atque orationem adversus Rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat; praesidiaque eò deducebat; et judicia in privatos reddebat. Provinciam omnem in sua et Pompeii verba jusjurandum adigebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispaniâ; parabat bellum. Ratio autem haec erat belli; ut se cum ii legionibus Gades conferret; naves, frumentumque omne, ibi contineret; (provinciam enim omnem, Caesaris rebus favere cognoverat:) in insulâ, frumento navibusque comparatis, bellum duci non difficile existimabat.

XVII. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur; tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere; quòd magna esse Pompeii beneficia et magnas clientelas in citeriore provinciâ, sciebat. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hi-

spaniam cum Q. Cassio Tribuno plebis, ipse cum equitibus de magnis itineribus progreditur; edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provinciâ pervulgato; nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret; nullusque civis Romanus paullo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus, per se portas Varroni clausit: custodias vigilasque, in muro turribusque disposuit: cohortes II, quae Colonicae appellabantur, quum eò, casu, venissent; tuendi oppidi causâ, apud se retinuit. Iisdem diebus Carmonenses, quae est longè firmissima totius provinciae civitas; deductis III in arcem oppidi cohortibus à Varrone praesidio, per se cohortes ejecit, portasque praecclusit.

XVIII. Hoc verò magis properare Varro, ut cum legionibus quamprimum Gades contenderet, ne itinere aut transjectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paullo longius, litterae à Gadibus redduntur; "simul atque cognitum sit de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum Tribunis cohortium quae essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque Caesari servarent: hoc inito consilio, denunciavisse Gallonio, ut suâ sponte, dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos: hoc timore adductum Gallonium, Gadibus excessisse." His cognitis rebus, altera ex II legionibus, quae Vernacula appellabatur, ex castris Varronis, adstante et inspectante ipso, signa sustulit, seseque Hispalim recepit, atque in foro et porticibus sine maleficio confedit: quod factum adeò ejus conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupidissimè reciperet. Quibus rebus perterritus Varro;

quum, itinere converso, sese Italicam venturum pronuntiasset; certior à suis factus est, praecclusus esse portus. Tum verò, omni interclusus itinere, ad Caesarem mittit; "paratum se esse, legionem, cui iusserit, transdere." Ille ad eum Sex. Caesarem mittit, atque huic transdidi jubet. Transdita legione, Varro Cordubam ad Caesarem venit. Relatis ad eum publicis rationibus; cum fide, quod penes eum est pecuniae, transdit; et, quod ubique habeat frumenti ac navium, ostendit.

XIX. Caesar, habità concione Cordubae, omnibus generatim gratias agit. Civibus Romanis; quòd oppidum in sui potestate studissent habere. Hispanis; quòd praesidia expulissent. Gaditanis; quòd conatus adversariorum infregissent, seseque in libertatem vindicassent. Tribunis militum centurionibusque, qui eò praesidii causà venerant; quòd eorum consilia, sua virtute confirmassent. Pecunias, quae erant in publicum Varroni ciues Romani polliciti, remittit: bona restituit illa, quos liberius locutus hanc poenam tulisse cognoverat: tributis quibusdam publicis privatisque praemiis, reliquos in posterum bonà spe complet: biduumque Cordubae commoratus, Gades professetur: pecunias monumentaque, quae ex Fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum jubet: provinciae, Q. Cassium praeficit; huic iv legiones attribuit: ipse iis navibus, quas M. Varro, quasque Gaditani jussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius ferè citerioris provinciae legationes, Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publicè quibusdam civitatibus habitis honoribus, Tarracone discedit; pedibusque Narbonem, atque inde Massiliam, pervenit. Ibi legem de Dictatore latam, seseque Dictatorem dictum à M. Lepido praetore, cognoscit.

XX. Massilienses, omnibus desecti malis; rei frumen-

cariae ad summam inopiam adducti; his proelio navali superati; crebris eruptionibus fusi; gravi etiam pestilentia confecti, ex diutina conclusione et mutatione victi; (panico enim vetere, atque hordeo corrupto, omnes alebantur; quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum, in publicum contulerant;) dejecta turri; labefacta magna parte muri; auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant: sese dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius, cognita Massiliensium voluntate; navibus 111 comparatis, (ex quibus 11 familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat,) nactus turbidam tempestatem, est profectus. Hunc conspiciatae naves, quae, jussu Bruti, consuetudine quotidianâ ad portum excubabant; sublatiis anchoris, sequi coeperunt. Ex iis unum, ipsius navigium, contendit, et fugere perseveravit; auxilioque tempestatis, ex conspectu abiit: duo, perterrita concursu nostrarum navium, sese in portum receperunt. Massilienses arma tormentaue ex oppido, ut est imperatum, proferunt: naves ex portu navalibusque educunt: pecuniam ex publico transdunt. Quibus rebus confectis; Caesar magis eos pro nomine et vetustate, quàm pro meritis in se civitatis, conservans, 11 ibi legiones praesidio relinquit; caeteras in Italiam mittit: ipse ad Urbem proficiscitur.

XXI. Iisdem temporibus C. Curio, in Africam profectus ex Sicilia, et jam ab initio copias P. Attii Vari despiciens; 11 legiones, ex 17 quas à Caesare acceperat, et 11 equites transportabat: biduoque et noctibus 111 navigatione consumptis, appellit ad eum locum qui appellatur Aquilaria. Hic locus abest à Cluspe, passuum 1111 millia; habetque non incommodam aestate stationem; et duobus eminentibus promontoriis continetur. Hujus adventum L. Caesar filius, cum 11 longis navibus,

ad Clupeam praestolans; (quas naves, Uticae ex praedonum bello subductas, P. Attius reficiendas hujus belli causâ curaverat;) veritus navium multitudinem, ex alto refugerat: appulsaque ad proximum littus trireme contrata, et in littore relicta, pedibus Adrumetum profugerat; id oppidum C. Considius Longus, unius legionis praesidio tuebatur: reliquae Caesaris naves, ejus fugâ Adrumetum se receperunt. Hunc sequutus M. Rufus Quaestor navibus xii, quas praesidio oneratis navibus Curio ex Sicilia eduxerat; postquam relictam in littore navem conspexit, hanc remulco abstrexit: ipse ad Curionem cum classe redit.

XXII. Curio Marcum, Uticam, navibus praemittit: ipse eodem cum exercitu profisciscitur: biduique iter progressus, ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninium Rehilum legatum, cum legionibus relinquit: ipse cum equitatu antecedit, ad castra exploranda Cornelianna; quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est jugum directum, eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed paullo tamen leniore fastigio ab eâ parte quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab Uticâ, paullo amplius passuum mille: sed hoc itinere est fons, quo mare succedit; longè lateque is locus restagnat; quem si quis vitare voluerit, vi millium circuitu in oppidum perveniet. Hoc explorato loco, Curio castra Vari conspicit, muro oppidoque conjuncta ad portam quae appellatur Bellica; admodum munita, naturâ loci: unâ ex parte, ipso oppido Uticâ; alterâ theatro, quod est ante oppidum: substructionibus ejus operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit multa undique portari atque agnissimis viis, quae repentini tumultûs timore ex agris in urbem conferebantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet, atque haberet loco praedae. Eodemque tempore

his rebus subsidio de equites Numidae ex oppido, peditesque eo, mittuntur à Varo; quos, auxilii causâ, rex Juba paucis ante diebus Uticam miserat. Huic et paternum hospitium cum Pompeio, et simulas cum Curione intercedebant; quod tribunus plebis legem promulgaverat, quâ lege regnum Jubae publicaverat. Concurrunt equites inter se. Neque verò primum impetum nostrorum, Numidae ferre potuerunt; sed, interfectis celeriter cxx, reliqui se in castra ad oppidum receperunt. Interim, adventu longarum navium, Curio pronuntiari onerariis navibus jubet, quae stabant ad Uticam numero circiter cc; "se in hostium habiturum loco, qui non è vestigio ad castra Corneliiana vela direxisset." Quâ pronuntiatione factâ; temporis puncto, sublatis anchoris, omnes Uticam relinquunt, et, quò imperatum est, trans-eunt. Quae res, omnium rerum copiâ complexit exercitum.

XXIII. His rebus gestis, Curio se in castra ad Bagradam recepit; atque universi exercitus conclamatione, Imperator appellatur. Postero die Uticam exercitum ducit, et propè oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto, equites ex statione nunciant, magna auxilia equitum peditumque ab Rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur; et è vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur: ipse celeriter ab opere deductis legionibus, aciem instruit. Equites committunt proelium: et prius quàm planè legiones explicari et consistere possent, tota auxilia Regis impedita ac perturbata, quòd nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam se conjiciunt: equitatuque omni ferè incolumi, quòd se per littora celeriter in oppidum recepit; magnum peditum numerum interficiunt.

XXIV. Proximâ nocte centuriones Marci ii ex castris Curionis, cum manipularibus suis xxii, ad Attium Varum perfluunt. Ii, seu verè, quam habuerant, opinionem perferunt; sive etiam auribus Vari seruiunt; (nam quae volumus, et credimus libenter; et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus:) confirmant qui, dem certè totius exercitus animos alienos esse à Curione; maximè opus esse in conspectu exercitum venire, et colloquendi dare facultatem. Quâ opinione adductus Varus, postero die manè legiones ex castris educit. Facit idem Curio: atque unâ valle non magnâ interiectâ, suas uterque copias instruit.

XXV. Erat in exercitu Vari, Sext. Quinctilius Varus; quem fuisse Corfinii, supra demonstratum est. Hic, dimissus à Caesare, in Africam venerat. Legionesque eas transduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar; aded ut, paucis mutatis centurionibus, iidem ordines manipuli que constarent. Hanc nactus appellationis causam Quinctilius, circumire aciem Curionis, atque obsecrare milites coepit, "ne primi sacramenti, quod apud Domitium atque apud se Quaestorem dixissent, memoriam deponerent; neu contra eos arma ferrent, qui eandem essent usi fortunâ eademque in obsidione perpassi; neu pro his pugnarent, à quibus in contumeliâ perfugas appellarentur." His paucas ad spem largitionis addit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hâc habita oratione, nullam in partem ab exercitu Curionis sit significatio: atque ita suas uterque copias reducit.

XXVI. At in castris Curionis, magnus omnium incessit timor: nam in variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingebat; et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, at-

que alius alii transfuderat; plures auctores ejus rei videbantur. [Civile bellum; genus hominum, quod liceret liberè facere et sequi quod vellet: legiones eae, quae paulò antè apud adversarios fuerant; nam etiam Cæsaris beneficium mutaverat consuetudo, quæ offerrentur: municipia etiam adversis partibus conjuncta; neque enim ex Marſis Pelignisque veniebant, ut qui superiøre nocte in contuberniis: commilitonesque nonnulli, graviores sermones militum vulgo durius accipiebant: nonnulla etiam ab illis, qui diligentiores videri volebant, fingebantur.]

XXVII. Quibus de causis, concilio convocato, de summâ rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quæ "conandum omnibus modis, castraque Vari oppugnanda," censerent; quòd, hujusmodi militum consiliis, otium maxime contrarium esse arbitrantur. Postremo, "præstare" dicebant, "per virtutem in pugna belli fortunam experiri; quàm desertos, et circumventos à suis, gravissimum supplicium pati." Porro, erant qui censerent, "de tertiâ vigiliâ in castra Corneliiana recedendum; ut, majore spatio temporis interjecto, militum mentes sanarentur: simul, si quid gravius accidisset, magnâ multitudine navium, et tutius et facilius in Sisciliam receptus daretur." Curio utrumque improbens consilium, "quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse" dicebat: "hos turpissimæ fugæ rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. Quâ enim," inquit, "fiduciâ, et opere et naturâ loci munitissima castra expugnari possè credimus? aut verò quid proficimus, si, accepto magno detrimento, ab oppugnatione castrorum discedimus? quasi non et felicitas rerum gestarum, exercitus benevolentiam Imperatoribus; et res adversæ, odia concilient. Castrorum autem mutatio, quid habet nisi turpem fugam

et desperationem omnium, et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi; neque improbos scire, sese timeri: quòd illis licentiam timor augeat noster, his studia diminuatur. Quòd si jam," inquit, "haec explorata habemus, quae de exercitus alienatione dicuntur; quae quidem ego aut omnino falsa, aut certè minora opinione esse confido: quantò dissimulari et occultari haec, quàm per nos confirmari, praestet? Annon, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda; ne spem adversarii augeamus? At etiam, ut medià nocte proficiscamur, addunt; quò majorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur; namque hujusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam; neque tanti timoris, ut ipse deficiam. Atque omnia prius experienda arbitror: magnaque ex parte jam me unà vobiscum de re iudicium facturum confido."

XXVIII. Dimisso concilio, concionem advocat militum: commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium Caesar; ut magnam partem Italiae, beneficio atque auctoritate eorum, suam fecerit. Vos enim vestrumque factum," inquit, "omnia deinceps municipia sunt secuta; neque sine causâ et Caesar amicissime de vobis, et illi gravissime judicaverunt. Pompeius enim, nullo proelio pulsus, vestri facti praejudicio demotus, Italiâ excessit. Caesar me, quem sibi carissimum habuit; provinciamque Siciliam atque Africam, sine quibus Urbem atque Italiam tueri non potest; vestrae fidei commisit. Adsunt qui vos hortentur, ut à nobis desciscatis: quid enim est illis optatius, quàm uno tempore et nos circumvenire, et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius de vobis sentire possunt, quàm ut eos prodatis, qui se vobis omnia debere iudicant; in eorum potesta-

tem veniatis, qui se per vos perisse existimant? An verò in Hispaniâ res gestas Caesaris non audistis? duos pul-
sos exercitus? duos superatos duces? duas receptas pro-
vincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectu ad-
versariorum venerit Caesar. An qui incolumes resistere
non potuerunt, perditî resistent? Vos autem, incertâ vic-
toriâ Caesarem secuti, dijudicatâ jam belli fortuna vic-
tum sequamini, quum vestri officii praemia percipere de-
beatis? Desertos enim se ac proditos à vobis dicunt, et
prioris sacramenti mentionem faciunt; vosne verò L.
Domitium, an vos L. Domitius deseruit? nonne extre-
mam pati fortunam paratos, proiecit ille? non sibi,
clam vobis, salutem fugâ petivit? non, proditi per il-
lum, Caesaris beneficio eis conservati? Sacramento qui-
dem vos tenere qui potuit; quum, projectis fascibus,
et deposito imperio, privatus et captus ipse in alienam ve-
nisset potestatem? Relinquitur nova religio, ut, eo ne-
glecto sacramento quo nunc tenemini, respiciatis illud,
quod deditioe ducis et capitis diminutione sublatum
est. At credo, si Caesarem probatis, in me offenditis;
qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae
sunt adhuc et mea voluntate et vestrà expectatione levi-
ora: sed tamen sui laboris milites semper, eventu belli,
praemia petiverunt; qui qualis sit futurus, ne vos qui-
dem dubitatis. Diligentiam quidem nostram, aut quem
ad finem adhuc res processit, fortunamque, cur praete-
ream? An poenitet vos, quòd salvum atque incolumem
exercitum, nullâ omnino nave desideratâ, transduxerim?
quòd classem hostium, primo impetu adveniens proflig-
averim? quòd bis per biduum equestri proelio supera-
verim? quòd ex portu sinuque, adversariorum CC naves
onerarias adduxerim; eoque illos compulerim, ut neque
pedestri itinere neque navibus com meatu juvari possint?
Hâc vos fortunâ atque his ducibus repudiatis, Corsini-

ensem ignominiam, an Italiae fugam, an Hispaniarum deditiōem, an Africi belli praejudicia sequimini? Equidem me Caesaris militem dici volui; vos me Imperatoris nomine appellavistis. Cujus si vos poenitet, vestrum vobis beneficium remitto; mihi meum restituite nomen, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini."

XXIX. Quā oratione permoti milites, crebrò etiam dicentem interpellabant; ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur. Discedentem verò ex concione, universi cohortantur; "magno sit animo, neu dubitet proelium committere, et suam fidem virtutemque experiri." Quo facto, commutatâ omnium voluntate et opinione, consensu summo constituit Curio, quum primùm sit data potestas, proelio rem committere. Postero die productos, loco eodem quo superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere; sive sollicitandi milites, sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

XXX. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est; non ita magna, at difficili et arduo adscensu. Hanc uterque, si adversariorum copiae transire cōnarentur, expectabat; quò aequiore loco proelium committeret. Simul à sinistro cornu, P. Attii equitatus omnis, et unà levis armaturae interjecti complures, quum se in vallem dimitterent, cernebantur. Ad eos Curio equitatum, et duas Marrucinorum cohortes, mittit: quorum primum impetum, equites hostium non tulerunt; sed, admissis equis, ad suos refugerunt. Relicti ab iis, qui unà proequerant, levis armaturae; circumveniebantur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies, suos fugere et conecidi videbat. Tum Rebilus legatus Caesaris; quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari

selebat; "perterritum," inquit, "hostem vides, Curio. Quid dubitas uti temporis opportunitate?" Ille, unum elocutus, ut memoriâ tenerent milites ea, quae pridie sibi confirmassent; sequi sese jubet, et praecurrit ante omnes. Adeoque erat impedita vallis, ut in adscensu, nisi sublevati à suis, primi non facillè cederentur. Sed praecoccupatus animus Attianorum militum, timore, et fugâ, et caede suorum; nihil de resistendo cogitabat: omnesque jam se ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque prius, quàm telum adjici posset, aut nostri propius accederent; omnia Vari acies terga vertit, seque in castra recepit.

XXXI. Quâ in fugâ Fabius Pelignus quidam, ex infimis ordinibus, de exercitu Curionis, primum agmen fugientium consecutus, magnâ voce Varum nomine appellans requirebat; uti unus esse ex ejus militibus, et monere aliquid velle ac dicere, videretur. Ubi ille facpius appellatus adspexit, ac restitit; et, quis esset, aut quid vellet, quaesivit; humerum apertum, gladio appetit; paulumque absuit quin Varum interficeret: quod ille periculum, sublato ad ejus conatum scuto, vitavit: Fabius, à proximis militibus circumventus, interficitur. Hâc fugientium multitudine ac turbâ, portae castrorum occupantur, atque iter impeditur; pluresque in eo loco sine vulnere, quàm in proelio aut fugâ, intereunt: neque multum absuit, quin etiam castris expellerentur; ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed quum loci natura, tum munitio castrorum aditum prohibebat; quòd ad proelium egressi Curionis milites, iis rebus indigebant, quae res ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit; suis omnibus, praeter Fabium, incolumibus; ex numero adversariorum circiter de interfectis, ac mille vulneratis. Qui omnes, discessu Curionis; multique

praeterea, per simulationem vulnerum; ex castris in oppidum, propter timorem, sese recipiunt. Quâ re animâdversâ, Varus, et terrore exercitûs cognito; buccinatore in castris, et paucis ad speciem tabernaculis relictis; de tertiâ vigiliâ silentio exercitum in oppidum reducit.

XXXII. Postero die Curio Uticam obsidere, et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli, diuturnitate otii; Uticenses, pro quibusdam Caesaris in se beneficiis, illi amicissimi: conventus, qui ex variis generibus constaret; terror ex superioribus proeliis, magnus. Itaque de deditioe palam loquebantur omnes; et cum P. Attio agebant, ne suâ pertinaciâ omnium fortunas perturbari vellet. Haec quum agerentur; nuncii praemissi ab rege Jubâ venerunt, qui illum cum magnis copiis adesse dicerent, et de custodiâ ac defensione urbis hortarentur: quae res eorum perterritos animos confirmavit.

XXXIII. Nunciabantur haec eadem Curioni: sed aliquamdiu fides fieri non poterat; tantam habebat suarum rerum fiduciam. Jamque Caesaris in Hispaniâ res secundae, in Africam nunciis ac litteris perferebantur. Quibus omnibus rebus sublatus, nihil contra se Regem nifurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus compertit, minùs v et xx millibus longe ab Uticâ ejus copias abesse; relictis munitionibus, sese in castra Corneliiana recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre, coepit; statimque in Siciliam misit, uti ii legiones reliquusque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima, naturâ, et loci munitione, et maris propinquitate, et aquae et salis copiâ; cujus magna vis jam ex proximis erat salinis eò congesta. Non materia, multitudine arborum; non frumentum, cujus erant plenissimi agri; deficere poterat. Itaque, suorum omnium consensu Curio reliquas copias expectare, et bellum ducere parabat.

XXXIV. His constitutis rebus, probatisque consiliis; ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Jubam, revocatum finitimo bello, et controversiis Leptitanorum, restitisse in regno; Saburam, ejus praefectum, cum mediocribus copiis missum, Uticae appropinquare. His auctoribus temere credens, consilium commutat, et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adjuvat adolescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus, equitatum omnem primâ nocte ad castra hostium mittit, ad flumen Bagramdam; quibus praeerat Sabura, de quo antè erat auditum. Sed rex omnibus copiis insequabatur, et vi millium passuum intervallo à Saburâ confederat. Equites missi, nocte iter conficiunt; imprudentes atque inopinantes hostes aggrediuntur; Numidae enim, quâdam barbarâ consuetudine, nullis ordinibus, passim confederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum eorum numerum interficiunt: multi perterriti profugiunt. Quo facto, ad Curionem equites revertuntur, captivosque ad eum reducunt.

XXXV. Curio cum omnibus copiis quartâ vigiliâ exierat, cohortibus v castris praesidio relictis. Progressus millia passuum vi, equites convenit; rem gestam cognovit; ex captivis quaerit, quis castris ad Bagramdam praesit: respondent, Saburam. Reliqua, studio itineris conficiendi, quaerere praetermittit; proximaque respiciens signa; "Videtisne," inquit, "milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem; exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint. Proinde ad praedam, ad gloriam, properate; ut jam de praemiis vestris, et de referendâ gratiâ, cogitare incipiamus." Erant per se magna, quae gesserant equites; praesertim quum eorum exiguus nu-

merus cum tantâ multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur; ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur: capti homines, equitesque producebantur: ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita spei Curionis, militum studia non deerant. Equites sequi jubet sese; iterque accelerat, ut quam maximè ex fugâ perterritos adoriri posset. At illi, itinere totius noctis confecti, subsequi non poterant: atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

XXXVI. Juba, certior factus à Saburâ de nocturno proelio; 11 millia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causâ circum se habere consueverat; et peditum eam partem, cui maximè confidebat, Saburae submittit. Ipse cum reliquis copiis, elephantisque xl, lentiùs subsequitur; suspicatus, praemisissis equitibus, ipsum affore Curionem. Sabura copias equitum peditumque instruit: atque his imperat, ut simulatione timoris paullatim cedant ac pedem referant: sese, quum opus esset, signum proelii daturum; et, quod rem postulare cognovisset, imperaturum.

XXXVII. Curio, ad superiorem spem additâ praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum deducit. Quibus ex locis quum longiùs esset progressus; confecto jam labore exercitu, xvi millium spatio consistit. Dat signum suis Sabura; aciem constituit, et circumire ordines atque hortari incipit: sed peditatu duntaxat procul ad speciem utitur; equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio; suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Nec militibus quidem, ut defessis; neque equitibus, ut paucis et labore confectis; studium ad pugnam virtusque deerat: sed ii erant numero cc; re-

liqui in itinere substiterant. Hi, quaecunque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogeant: sed neque longius fugientes prosequi, nec vehementius equos incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu circumire aciem nostram, et aversos proterere incipit. Quum cohortes ex acie procurrissent; Numidae integri, celeritate impetum nostrorum effugiebant; rursusque ad ordines suos se recipientes circumibant, et ab acie excludebant. Sic neque in loco manere, ordinesque servare; neque procurrere, et casum subire; tutum videbatur. Hostium copiae, summissis ab Rege auxiliis, crebro augebantur: nostros, vires lassitudine deficiebant. Simul ii, qui vulnera acceperant, neque acie excedere, neque in locum tutum referri poterant; quod tota acies equitatu hostium circumdata tenebatur. Hi, de sua salute desperantes, (ut extremo vitae tempore homines facere consueverunt;) aut suam mortem miserabantur, aut parentes suos commendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant omnia timoris, et luctus.

XXXVIII. Curio; ubi, perterritis omnibus, neque cohortationes suas, neque preces audiri intelligit; unam, ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus; proximos colles tapere universos, atque eò inferri signa jubet: hos quoque praecoccupat missus à Sabura equitatus. Tum verò ad summam desperationem nostri perveniunt; et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius praefectus equitum, eum paucis equitibus circumstans; ut fugam salutem petat, atque in castra contendat: et se ab eo non discessurum pollicetur. At Curio, nunquam, amisso exercitu quem à Caesare fidei suae commissum acceperit, se in ejus conspectum reversurum, confirmat; atque ita proelians interficitur.

Equites perpauci ex proelio se recipiunt. Sed ii, quos ad novissimum agmen, equorum reficiendorum causâ, substituisse demonstratum est; fugâ totius exercitus procul animadversâ, sese incolumes in castra conferunt. Milites, ad unum omnes interficiuntur.

XXXIX. His rebus cognitis; M. Rufus quaestor, in castris relictus à Curione, cohortatur suos ne animo deficient. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur: magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad littus appulsus habeant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse copias Jubae dicerent; alii cum legionibus instare Varum, jamque se pulverem venientium cernere; quarum rerum nihil omnino acciderat: alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque, perterritis omnibus, sibi quisque consulebat. Qui in classé erant, proficisci properabant. Horum fuga, navium onerariarum magistros incitabat. Pauci lenunculi, ad officium imperiumque conveniebant: sed tanta erat completis littoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent; ut multitudine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui ob timorem propius adire tardarentur.

XL. Quibus rebus accidit, ut pauci milites patresque familiae, qui aut gratiâ aut misericordiâ valerent, aut naves adnare possent; recepti, in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae; missis ad Varum noctu, legatorum numero, centurionibus; sese ei dederunt. Quorum cohortes militum, Juba postero die ante oppidum conspicatus; suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit: paucos electos in regnum remisit. Quum Varus suam fidem ab eo laedi quaereretur, neque resistere auderet: ipse equo in oppidum vectus, prosequentibus compluribus senatoribus,

LIBER SECUNDUS. 299

quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus; paucis diebus, quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit: diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

[*Deesse aliquid videtur.*]

FINIS LIBRI SECUNDI.

P p 2

C A P I T U L U M
C A E S A R I S
C O M M E N T A R I O R U M
D E
B E L L O C I V I L I
L I B E R T E R T I U S .

DICTATORE habente comitia Caesare, consules creantur Julius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis: quum fides totâ Italiâ esset angustior, neque creditae pecuniae solverentur; constituit, ut arbitri darentur: per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuissent; atque eae creditoribus transferrentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui ferè bella et civiles dissensiones sequi consuevit; et ad debitorum tuendam existimationem, esse aptissimum existimavit. Item, praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus; nonnullos ambitûs Pompeiâ lege damnatos, illis temporibus, quibus in Urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, (quae judicia, aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus, singulis diebus erant perfecta,) in integrum restituit; qui se illi initio civilis belli obtulerant, si suâ operâ in bello uti vellet: perinde aestimans ac si usus esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim hos prius iudicio populi debere restitui, quàm suo beneficio videri

receptos; ne aut ingratus in referendâ gratiâ, aut arrogans in praecripiendo populi beneficio, videretur.

II. His rebus, et feriis Latinis, comitiisque omnibus perficiendis, xi dies tribuit: Dictaturâque se abdicat; et ab Urbe proficiscitur, Brundisiumque pervenit. Eò legiones xii, equitatum omnem, venire jusserat. Sed tantum navium reperit, ut angustè xx millia legionariorum militum, et dc equites, transportare possent. Hoc unum, [inopia navium,] Caesari ad conficiendi belli celeritatem defuit. Atque eae ipsae copiae infrequentiores imponuntur, quòd multi Gallicis tot bellis defecerant; longumque iter ex Hispaniâ, magnum numerum diminuerat; et gravis autumnus in Apuliâ, circumque Brundisium, ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus, omnem exercitum valetudine tentaverat.

III. Pompeius, annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum à bello, atque ab hoste otiosum fuerat: magnam ex Asiâ, Cycladibusque insulis, Corcyrà, Athenis, Ponto, Bithyniâ, Syriâ, Ciliciâ, Phoenice, et Aegypto, classem coëgerat; magnam omnibus locis aedificandum curaverat: magnam imperatam Asiae, Syriae, regibusque omnibus, et dynastiis, et tetrarchis, et liberis Aethiopiae populis, pecuniam exegerat; magnam, societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat. Legiones effecerat civium Romanorum, ix; v, ex Italiâ quas transduxerat; unam ex Sicilia veteranam, quam, factam ex duabus, gemellam appellabat; unam ex Cretâ et Macedoniâ, ex veteranis militibus, qui, dimissi à superioribus imperatoribus, in iis provinciis confederant; ii ex Asiâ, quas Lentulus conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessaliâ, Boeotiâ, Aethiâ, Epiroque, supplementi nomine, in legiones distribuerat. His Antonianos milites admiscuerat. Praeter has, expectabat

cum Scipione ex Syriâ legiones 11. Sagittarios ex Cretâ, Lacedaemone, Ponto, atque Syriâ, reliquisque civitatibus, 111 millia numero habebat: funditorum, cohortes VI: mercenarias, 11: equitum, VII millia: ex quibus de Gallos Dejotarus adduxerat; D, Ariobarzanes ex Cappadociâ: ad eundem numerum Côtus ex Thraciâ dederat, et Sadalem filium miserat. Ex Macedoniâ cecurrant, quibus Rascipolis praeerat, excellenti virtute: D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos sibi A. Gabinius praesidii causâ apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat: DCCC, quos ex servis suis pastorumque suorum coegerat. CCC Tarcundarius Castor et Donilaus ex Gallograeciâ dederant: horum alter unâ venerat, alter filium miserat: CC ex Syriâ à Comageno Antiocho, cui magna praemia Pompeius tribuit, missi erant: in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos; partim mercenarios, partim imperio aut gratiâ comparatos; item Macedonas, Thessalos, et reliquarum gentium et civitatum adiecerat; atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat. Frumenti vim maximam ex Thessaliâ, Asiâ, Aegypto, Cretâ, Cyrenis, reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae, omnibusque oppidis maritimis constituerat; ut mare Caesarem transire prohiberet. Ejus rei causâ, omni orâ maritimâ classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus, Pompeius filius; Asiaticis, D. Laelius et C. Triarius; Syriacis, C. Cassius; Rhodiis, C. Marcellus cum C. Coponio; Liburnicae atque Achaicae classi, Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bibulus praepositus, cuncta administrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.

IV. Caesar, ut Brundisium venit, concionatus apud milites; "Quoniam propè ad finem laborum ac perî-

eulorum esset perventum, aequo animo mancipia atque impedimenta in Italiâ relinquerent; ipsi expediti naves conscenderent, quo major numerus militum posset imponi; omniaque ex victoriâ et ex suâ liberalitate sperarent:" conclamantibus omnibus, "imperaret quod vellet; quodcunque imperavisset, se aequo animo esse facturos:" pridie Non. Jan. naves solvit; impositis, ut supra demonstratum est, legionibus VII. Postridie terram attingit Cerauniorum. Saxa inter et alia loca periculosa, quietam nactus stationem; et portus omnes timens, quos teneri ab adversariis arbitrabatur; ad eum locum, qui appellatur Pharsalus, omnibus navibus ad unam incolu- mibus, milites exposuit.

V. Erat Orici Lucretius Vespillo, et Minucius Rufus, cum Asiaticis navibus XVIII, quibus jussu D. Laelii praeerant: M. Bibulus, cum navibus CX, Corcyrae. Sed neque ii sibi confisi ex portu prodire sunt ausi; quum Caesar omnino XII naves longae praesidio duxisset, in quibus erant constratae IV: neque Bibulus, impeditis navibus, dispersisque remigibus, satis maturè occurrit; quòd priùs ad continentem visus est Caesar, quàm de ejus adventu fama omnino in eas regiones perferretur.

VI. Expositis militibus, naves eadem nocte Brundisium à Caesare remittuntur; ut reliquae legiones, equitatusque, transportari possent. Huic officio praepositus erat Fufius Kalenus legatus, qui celeritatem in transportandis legionibus adhiberet. Sed seriùs à terrâ propectae naves, neque usae nocturnâ aurâ; in redeundo offenderunt. Bibulus enim, Corcyrae certior factus de adventu Caesaris, sperans se alicui parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit; et nactus circiter XXX, in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiâ erupit, omnesque incendit; eodemque igne, nautas dominosque navium interfecit; magnitudine poenae, reliquos deter-

rere sperans. Hôc confecto negotio; à Salonis ad Orici portum, stationes littoraque omnia longè lateque classibus occupavit: custodiisque diligentius dispositis, ipse gravissimâ hieme in navibus excubabat; neque ullum laborem aut munus despiciens, [neque subsidium expectans, si in Caesaris complexum venire posset.]

VII. Post discessum Liburnarum; ex Illyrico M. Octavius, cum iis quas habebat navibus, Salonas pervenit: ibique concitatis Dalmatis reliquisque barbaris, Iſſam à Caesaris amicitia avertit. Conventum Salonis, quum neque pollicitationibus neque denunciatione periculi permovere posset; oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura, et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, iis sese munierunt. Et, quum essent infirmi ad resistendum, propter paucitatem hominum; crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt, servosque omnes puberes liberaverunt; et, praefectis omnium mulierum crinibus, tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia; Octavius quinque castris oppidum circumdedit, atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi, omnia perpeti parati, maxime à re frumentaria laborabant. Quare missis ad Caesarem legatis, auxilium ab eo petebant: reliqua, ut poterant, per se incommoda sustinebant. Et, longo interposito spatio, quum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset; nacti occasionem meridiani temporis, discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid quotidianae consuetudinis desideraretur; ipsi, manu factâ, cum iis quos nuper manumissos liberaverant, in proxima Octavii castra irruperunt. His expugnatâ, eodem impetu altera sunt adorti; inde tertia, et quarta, et deinceps reliqua: omnibusque eos castris expulerunt: et, magno numero interfecto, reliquos atque

ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. Hic fuit oppugnationis exitus. Jamque hiems appropinquabat; et, tantis detrimentis acceptis, Octavius, desperatâ oppugnatione oppidi, Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

VIII. Demonstratum est L. Vibullium Rufum, Pompeii praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris; atque ab eo esse dimissum; semel ad Corfinium, iterum in Hispaniâ. Hunc pro suis beneficiis Caesar judicaverat idoneum, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret: eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere intelligebat. Erat autem haec summa mandatorum: "Debere utrumque, pertinaciae finem facere; et ab armis discedere; neque ampliùs fortunam periclitari. Satis esse magna utrimque incommoda accepta; quae pro disciplinâ et praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent. Illum ab Italiâ expulsum, amissâ Sicilia, et Sardinia, duabusque Hispaniis, et cohortibus in Italiâ atque in Hispaniâ civium Romanorum c. atque xxx; se morte Curionis, et detrimento Africanî exercitus tanto, militumque deditione ad Corcyram. Proinde sibi ac Reipublicae parcerent. Quantum in bello fortuna posset, jam ipsi incommodis suis satis essent documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque consideret, et pares ambo viderentur. Si verò alteri paulum modò tribuisset fortuna; non esse usurum conditionibus pacis eum, qui superior videretur; neque fore aequâ parte contentum, qui se omnia habiturum confideret. Conditiones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae à Senatu et à populo peti debere. Interea et Reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in concione statim juravisset se triduo proximo exercitum dimissurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc considerent; necessario populi senatûsque judicium

fore utrumque contentum. Haec quò faciliùs Pompeio probari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum."

IX. Vibullius, his expositis à Caesare, non minùs necessarium esse existimavit, de répentino adventu Caesaris Pompeium fieri certiore; uti ad id consilium capere posset, antequam de mandatis agi inciperet. Atque ideo, continuato et nocte et die itinere, atque mutatis ad celeritatem jumentis, ad Pompeium contendit; ut adesse Caesarem omnibus copiis nunciaret. Pompeius erat eo tempore in Candaviâ; iterque ex Macedoniâ in hiberna, Apolloniam Dyrrhachiumque habebat. Sed, re novâ perturbatus, majoribus itineribus Apolloniam petere coepit; ne Caesar orae maritimae civitates occuparet. At ille, expositis militibus, eodem die Oricum profiscitur. Quò quum venisset; L. Torquatus, qui jussu Pompeii oppido praeerat, praesidiumque ibi Parthi-
norum habebat; conatus portis clausis oppidum defendere, Graecos murum adscendere atque arma capere jubet. Illi autem quum se contra imperium populi Romani pugnaturos esse negarent; oppidani autem suâ sponte Caesarem recipere conarentur; desperatis omnibus auxiliis, portas aperuit; et se atque oppidum Caesari dedit; incolumisque ab eo conservatus est.

X. Recepto Caesar Orico, nullâ interpositâ morâ, Apolloniam profiscitur. Ejus adventu audito; L. Staberius qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem, atque eam munire, obsidesque ab Apolloniatis exigere coepit. Illi verò daturus se negare; neque portas Consuli praeclusuros; neque sibi judicium sumpturos contra atque omnis Italia populusque Romanus judicavisset. Quorum cognitâ voluntate, clam profugit. Apolloniatibus ad Caesarem legatos mittunt, oppidoque recipiunt. Hos sequuntur Bullidenses, Amantiani, et reli-

quae finitimae civitates, totaque Epirus; et legatis ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XI. At Pompeius; cognitis iis rebus, quae erant Orici atque Apolloniae gestae; Dyrrhachio timens, diurnis eò nocturnisque itineribus contendit. Simul ac Caesar appropinquare dicebatur, tantus terror incidit ejus exercitui; quòd properans noctem diei conjunxerat, neque iter intermiserat; ut penè omnes, in Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent; complures, arma projicerent; ac fugae simile iter videretur. Sed quum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset, castraque metari jussisset; perterrito etiam tum exercitu, princeps Labienus procedit; juratque, se eum non deserturum, eundemque casum subitum, quemcunque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui jurant legatis: hos, tribuni militum centurionesque sequuntur; atque idem omnis exercitus jurat. Caesar, praecupato itinere ad Dyrrhachium, sinem properandi facit: castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatis, ut castella vicique bene merita civitatis tuti essent praesidio; ibique reliquarum ex Italiâ legionum adventum expectare, et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius facit; et, trans flumen Apsum positis castris, eò copias omnes auxiliaque conduxit.

XII. Kalenus, legionibus equitibusque Brundisi in naves impositis, ut erat praecceptum à Caesare; quantum navium facultatem habebat, naves solvit: paullumque à portu progressus, litteras à Caesare accipit; quibus est certior factus, portus littoraque omnia classibus adversariorum teneri. Quo cognito; se in portum recipit, navesque omnes revocat. Una ex iis, quae perseveravit, neque imperio Kaleni obtemperavit; quòd erat sine militibus, privatoque consilio administrabatur; delata Oricum, à Bibulo expugnata est: qui de servis li-

berisque omnibus ad impuberes supplicium sumit, et ad unum interficit. Ita, exiguo tempore, magno casu totius exercitus salus constitit.

XIII. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum: et, sicut mari portubusque Caesarem prohibebat; ita ipse omni terrâ earum regionum prohibebatur: praesidiis enim dispositis, omnia littora à Caesare tenebantur; neque lignandi, neque aquandi, neque naves ad terram religandi, potestas fiebat. Erat res in magnâ difficultate; summisque angustiis rerum necessariarum premebantur; aded ut cogerentur, sicuti reliquum commentum, ita ligna atque aquam Corcyrà navibus onerariis supportare. Atque uno etiam tempore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus; ex pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum excipere rorem cogerentur. Quas tamen difficultates patienter et aequo animo ferebant: neque sibi nudanda littora, et relinquendos portus existimabant. Sed quum essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo cum Bibulo conjunxisset: loquuntur ambo ex navibus cum M. Acilio et Statio Murco legatis; quorum alter oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: "velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi ejus facultas detur." Huc addunt pauca, rei confirmandae causâ; ut de compositione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint induciae; atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod afferebant, videbatur; et Caesarem id summè sciebant cupere; et profectum aliquid Vibullii mandatis existimabatur.

XIV. Caesar, eo tempore cum legione unâ profectus ad recipiendas ultiores civitates; et rem frumentariam expediendam, quâ angustè utebatur; erat ad Buthrotum, oppositum Corcyrae. Ibi ab Acilio certior et Murco per litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli,

legionem relinquit; ipse Oricum revertitur. Eò quum venisset, evocantur illi ad colloquium. Prodit Libo, atque excusat Bibulum, quòd, "is iracundiâ summâ erat, inimicitiasque habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et praeturâ conceptas: ob eam rem colloquium vitâsse; ne res maximae spei maximaeque utilitatis, ejus iracundiâ impedirentur. Pompeii summam esse ac fuisse semper voluntatem, ut componeretur, atque ab armis discederetur: sed potestatem se ejus rei nullam habere, propterea quòd de concilii sententiâ summam belli rerumque omnium Pompeio permiserint. Sed, postulatis Caesaris cognitis, missuros ad Pompeium; atque illum reliqua per se acturum, hortantibus ipsis. Interea manerent induciae, dum ab illo rediri posset; neve alter alteri noceret." Huc addit pauca de causâ, et de copiis auxiliisque suis. Quibus rebus neque tum respondendum Caesar existimavit; neque nunc, ut memoriae prodatur, factis causis putamus. Postulabat Caesar, ut "legatos sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret; idque ipsi fore reciperent, aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod ad inducias pertineret; sic belli rationem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut aquâ terrâque eos prohiberet. Si hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis custodiis; sin illud tenerent, se quoque id retenturum. Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut haec non remitterentur; neque hanc rem esse impediendi loco." Illi neque legatos Caesaris recipere, neque periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pompeium rejicere; unum instare de induciis, vehementissimeque contendere. Quos ubi Caesar intellexit, praesentis periculi atque inopiae vitandae causâ, omnem orationem instituisse; neque ullam spem, aut conditionem pacis asserre; ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

XV. Bibulus multos dies terrâ prohibitus, et graviore morbo ex frigore ac labore implicitus; quum neque curari posset, neque susceptum officium deferere vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo, ad neminem unum summa imperii redit; sed separatim suam quisque classem ad arbitrium suum administrabat.

XVI. Vibullius; sedato tumultu, quem repentinus adventus Caesaris concitaverat; ubi primum, rursus adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, (quibuscum communicare de maximis rebus Pompeius consueverat,) de mandatis Caesaris agere instituit; eum, ingressum in sermonem, Pompeius interpellavit, et loqui plura prohibuit. "Quid mihi," inquit, "aut vitâ aut civitate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor? cujus rei opinio tolli non poterit, quum in Italiam, ex quâ profectus sum, reductus existimabor." Bello perfecto, ab iis Caesar haec dicta cognovit, qui sermoni interfuerunt: conatus tamen nihilo minus est aliis rationibus per colloquia de pace agere.

XVII. Inter bina castra Pompeii atque Caesaris, unum flumen tantum intererat Apsus: crebraque inter se colloquia milites habebant; neque ullum interim telum, per pacationes colloquentium, transjiciebatur. Mittit P. Vatinium legatum, ad ripam ipsam fluminis: qui ea, quae maximè ad pacem pertinere viderentur, ageret; et crebro magnâ voce pronunciaret, "liceretne civibus ad cives de pace legatos mittere? quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo, praedonibusque licuisset; praesertim, ut id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent." Multa suppliciter locutus, ut de suâ atque omnium salute debebat; silentioque ab utrisque militibus auditus; responsum est ab alterâ parte, "A. Varronem profiteri se alterâ die ad colloquium venturum; atque unâ etiam utrimque admodum tutò legati venire, et, quae vellent,

exponere possent;” certumque ei rei tempus constituitur. Quò quum esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit: magnaue erat ejus rei expectatio, atque omnium intenti animi ad pacem esse videbantur. Quà ex frequentia, T. Labienus prodit; summissâ oratione loqui de pace, atque altercari cum Vatinius incipit. Quorum mediam orationem interrumpunt undique subito tela immissa; quae ille, obtectus armis militum, vitavit: vulnerantur tamen complures; in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius centuriones, militesque nonnulli. Tum Labienus; “*Definite ergo de compositione loqui: nam nobis, nisi Caesaris capite relato, pax esse nulla potest.*”

XVIII. Iisdem temporibus Romae M. Coelius Rufus praetor, causâ debitorum suscepta, initio magistratûs tribunal suum juxta C. Trebonii praetoris urbani sellam collocavit: et, si quis appellâset de aestimatione, et de solutionibus quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat; fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti, et humanitate Trebonii, qui his temporibus clementer et moderatè jus dicendum existimabat; ut reperiri non posset, à quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare, et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri, et difficultates auctiionandi proponere, etiam mediocris est animi: integras verò tenere possessiones, qui se debere fateantur; cujus animi aut cujus impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiabatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior inventus est Coelius. Et, ab hâc profectus initio; ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexies seni dies sine usuris creditae pecuniae solvantur.

XIX. Quum resisteret Servilius consul, reliquique magistratus; et minus opinione suâ efficeret: ad homi-

num excitanda studia, sublata priore lege, duas promulgavit; unam, quā mercedes habitationum annuus conductoribus donavit; alteram, tabularum novarum. Impetuque multitudinis in C. Trebonium facto, et nonnullis vulneratis; eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus, Servillus Consul ad Senatum retulit; Senatusque Coelium ab Republica removendum censuit. Hōc decreto eum Consul Senatu prohibuit, et concionari conantem de rostris deduxit. Ille, ignominia et dolore permotus, palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nunciis ad Milonem missis, qui, Clodio interfecto, eo nomine erat damnatus: atque, eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis, gladiatoriae familiae reliquias habebat; sibi conjunxit: atque eum in Turinū ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse, quum Caesilinū veniret; unoque tempore signa ejus militaria atque arma Capuae essent comprehensa, familia Neapoli visa, atque proditio oppidi appareret: patefactis consiliis, exclusus Capuā, et periculum veritus, quod conventus arma ceperat, atque eum hostis loco habendum existimabat; consilio destitit, atque eo itinere sese avertit.

XX. Interim Milo, dimissis circum municipia litteris, “ ea, quae faceret, jussu atque imperio facere Pompeii, quae mandata ad se per Bibulum delata essent;” quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos quum proficere nihil posset; quibusdam solutis ergastulis, Cosam in agro Turino oppugnare coepit. Eō quum à Q. Paedio praetore, cum legione**;

lapide ictus ex muro, periit. Et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem; pervenit Thurios. Ubi, quum quosdam ejus municipii sollicitaret; equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eō praesidii causā missi erant, pecuniam polliceretur; ab iis est interfectus. I-

taque magnarum initia rerum, quae occupatione magistratum et temporum sollicitam Italiam habebant; celerem et facilem exitum habuerunt.

XXI. Libo, profectus ab Orico cum classe, cui praeerat, navium L; Brundisium venit: insulamque, quae contra Brundisium portum est, occupavit: quod praeflare unum locum arbitrabatur, quā necessarius nostris erat egressus, quā omnium littora ac portus custodiā clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam nactus incendit, et unam frumento onustam abduxit; magnumque nostris terrorem iniecit; et noctu militibus et sagittariis in terram expositis, praesidium equitum dejecit; et adeo loci opportunitate profecit, ut ad Pompeium litteras mitteret; "naves reliquas, si vellet, subduci et refici juberet; suā classe auxilia sese Caesaris prohibiturum."

XXII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; qui, virtute militum confusus, scaphas navium magnarum circiter IX, cratibus pluteisque contexit; eoque milites delectos imposuit; atque eas in littore pluribus locis separatim disposuit; navesque triremes II, quas Brundisii faciendas curaverat, per caussam exercendorum remigum, ad fauces portus prodire jussit. Has quum audaciùs progressas Libo vidisset; sperans intercipi posse, quadriremes V ad eas misit; quae quum navibus nostris appropinquassent, nostri veterani in portum refugerunt; illi, studio incitati, incautiùs sequebantur. Jam ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae, signo dato, se in hostes incitaverunt; primoque impetu unam ex his quadriremem, cum remigibus defensoribusque suis, ceperunt; reliquas turpiter fugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut, equitibus per oram maritimam ab Antonio dispositis, aquari prohiberentur: quā ne-

cessitate et ignominiâ permotus Libo, discessit à Brundisio, obsessionemque nostrorum omisit.

XXIII. Multi jam menses transierant, et hiems jam praecipitaverat; neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant: ac nonnullæ ejus rei praetermissæ occasiones Caesari videbantur; quòd certè saepe flaverant venti, quibus necessariò committendum existimabat. Quantoque ejus amplius processerat temporis; tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praecerant; majoremque fiduciam prohibendi habebant: et crebris Pompeii litteris castigabantur, "quoniam primò venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos ejus exercitus impedirent." Duriusque quotidie tempus ad transportandum lenioribus ventis expectabant. Quibus rebus permotus Caesar, Brundisium ad suos severiùs scripsit, ut, nacti idoneum ventum, ne occasionem navigandi dimitterent, si vel ad littora Apolloniatium cursum dirigere, atque eò naves ejicere possent. Haec à custodiis classium loca maximè vacabant, quòd se longiùs portibus committere non auderent.

XXIV. Illi, adhibitâ audaciâ et virtute, administrantibus M. Antonio et Fusio Kaleno, multùm ipsis militibus hortantibus, neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus; nacti Austrum, naves solvunt; atque alterâ die Apolloniam Dyrrhachiumque praetervehuntur. Qui quum essent ex continenti visi; C. Coponius, qui Dyrrhachii classi Rhodiae praecerat, naves ex portu educit; et, quum jam nostri remissiore vento appropinquassent, idem Auster increbuit, nostrisque praesidio fuit. Neque verò ille ob eam causam conatu desistebat; sed labore et perseverantiâ nautarum, se vim tempestatis superare posse sperabat; praetervectosque Dyrrhachium magnâ vi venti, nihilo secius sequebatur. Nostri, usi fortunae beneficio, tamen impetum classis ti-

mebant, si fortè ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum millia passuum 111; eò naves introduxerunt: (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus:) leviusque tempestatis, quàm classis, periculum aestimaverunt. Quò simul atque intus est itum; incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit: qui modò sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque, tempore commutato, tempestas et nostros texit et naves Rhodias affixit; ita ut ad unam constatae omnes, numero XVI, eliderentur et naufragio interirent; et ex magno remigum propugnatorumque numero, pars ad scopulos allisa interficeretur, pars à nostris distraheretur: quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXV. Nostrae naves II, tardiùs cursù confecto, in noctem conjectae: quum ignorarent quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in anchoris constiterunt. Has, scaphis minoribusque navigiis compluribus summissis, Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditiōe eorum agebat, et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis, ducentos viginti ex legione tironum sustulerat; altera, ex veteranà paullò minùs ducentis se compleverat. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim, multitudine navium perterriti, et salo nausèaque confecti, jurejurando accepto, nihil iis nocituros hostes; se Otacilio dediderunt. Qui omnes ad eum perducti; contra religionem jurisjurandi, in ejus conspectu crudelissimè interficiuntur. At veteranae legionis milites, item confictati et tempestatis et sentinae vitiis, non ex pristina virtute remittendum ali-

quid putaverunt: sed, tractandis conditionibus, et simulatione deditiois, extracto primo noctis tempore; gubernatorem in terram navem ejicere cogunt: ipsi, idoneum locum nacti, reliquam noctis partem ibi confecerunt; et luce primâ, missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter eo, quique eos armati ex praesidio secuti sunt; se defenderunt: et, nonnullis eorum interfectis, incolumes ad nostros sese receperunt.

XXVI. Quo facto; conventus civium Romanorum qui Lissum obtinebat, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recepit omnibusque rebus jovit. Otacilius sibi timens oppido fugit, et ad Pompeium pervenit. Expolitae copiis Antonius; quarum erat summa, veteranorum III legionum, uniusque tironum, et equitum DCCC; plerasque naves in Italiam remittit, ad reliquos milites equitesque transportandos: pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit; hoc consilio, ut, si forte Pompeius, vacuum existimans Italiam, eò transjecisset exercitum; quae opinio erat edita in vulgus; aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet. Nunciosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset, et quid militum transvexisset.

XXVII. Haec eodem ferè tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrhachiumque naves viderant; ipsi iter secundum eas terrâ direxerant: sed quò essent eae delatae, primis diebus ignorabant. Cognitâque re, diversa sibi ambo consilia capiunt; Caesar, ut quamprimum se cum Antonio conjungeret; Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret, et si imprudentes ex insidiis adoriri posset. Eodemque die uterque eorum ex castris stativis à flumine Apso exercitum educunt: Pompeius clam, et noctu;

Caesar palam, atque interdiu. Sed Caesari circuitu majore iter erat longius, adverſo flumine, ut vado transire poſſet: Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transfundendum non erat, magnis itineribus ad Antonium contendit; atque, ubi eum appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit: ſuoſque omnes caſtris continuit, igneſque fieri prohibuit; quò occultior eſſet ejus adventus. Haec ad Antonium ſtatim per Graecos deferuntur. Ille, miſſis ad Caſarem nunciis, unum diem ſeſe caſtris tenuit: altero die, ad eum pervenit Caſar. Cujus adventu cognito, Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco diſcedit; omnibuſque copiis ad Aſparagium Dyrrhachinorum pervenit, atque ibi idoneo loco caſtra ponit.

XXVIII. His temporibus Scipio, detrimentis quibuſdam circa montem Amanum acceptis, ſeſe Imperatorem appellaverat. Quo facto, civitatibus tyranniſque magnas imperaverat pecunias; item à publicanis ſuae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat, et ab eiſdem inſequentis anni mutuam praeceperat; equiteſque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis; finitimis hoſtibus Parthis poſt ſe relictis, qui paullo antè M. Crasſum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obſidione habuerant; legiones equiteſque ex Syrià deduxerat. Summâque in ſollicitudine ac timore Parthici belli in provinciam quum veniſſet, ac nonnullae militum voces audirentur; “ ſeſe, contra hoſtem ſi ducerentur, ituros; contra civem et conſulem, arma non laturus;” deductis Pergamum atque in locupletiſſimas urbes in hiberna legionibus, maximas largitiones fecit; et, confirmandorum militum cauſâ, diripiendas iis civitates dedit. Interim acerbiffimè imperatae pecuniae totâ provinciae exigebantur. Multa praeterea generatim ad avaritiam excogitabantur. In capita ſingula ſervorum ac li-

berorum, tributum imponebatur. Columnaria, ostiaria, frumentum, milites, remiges, arma, tormenta, vecturae, imperabantur. Cujus modò rei nomen reperiri poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non solùm urbibus, sed penè vñcis castellisque singulis cum imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissimè crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia; diffusa praefectis atque exactoribus; qui, praeter imperatas pecunias, suo etiam privato compendio serviebant. Dictitabant enim, se, domo patriaque expulsos, omnibus necessariis egere rebus; ut honestà praescriptione rem turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit; universis imperatis pecuniis: quibus in rebus, prolationem diei, donationem esse dicebant. Itaque aes alienum provinciae, eo biennio multiplicatum est. Nec minùs ob eam causam civibus Romanis ejus provinciae, sed in singulos conventus singulasque civitates certae pecuniae imperabantur; mutuasque illas ex S. C. exigì dictitabant; publicanis, uti in sorte fecerant, insequentis anni vectigal promutuum. Praeterea Ephesi à Fano Dianae depositas antiquitas pecunias Scipio tolli jubebat, caeterasque ejus deae statuas. Quum in Fanum ventum esset, adhibitis compluribus Senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio; litterae ei redduntur à Pompeio, "mare transisse cum legionibus Caesarem; properaret ad se cum exercitu venire, omniaque posthaberet." His litteris acceptis; quos advocaverat, dimittit: ipse iter in Macedoniam parare incipit: paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

XXIX. Caesar, Antonii exercitu conjuncto; deducta Orico legione, quam tuendae orae maritimae causà po-

suerat; tentandas sibi provincias, longiusque procedendum existimabat. Et, quum ad eum legati venissent ex Thessaliâ Aetoliâque, qui praesidio missô pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas; L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur vigesima septima, atque equitibus cc, in Thessaliam; C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v, paucisque equitibus, in Aetoliam misit: maximeque eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentariâ ut providerent hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum legionibus duabus, xi et xii, et equitibus d, in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab eâ parte, quae Libera appellabatur, Manedemus, princeps earum regionum, missus legatus, omnium suorum excellens studium profitebatur.

XXX. Ex his Calvisius, primo adventu summâ omnium Aetolorum receptus voluntate; praesidiis adversariorum Calydone et Naupactô dejectis, omni Aetoliâ positus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic quum essent factiones duae, variâ voluntate civitatum utebatur. Egesaretus, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat: Petreius, summae nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixè juvabat.

XXXI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit: et, quum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nunciatum est adesse Scipionem cum legionibus, magnâ et opinione et famâ omnium; nam plerumque in novitate fama antecedit. Hic, nullo in loco Macedoniae moratus, magno impetu contendit ad Domitium, et quum ab eo millia passuum xx abfuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit. Hoc adeò celeriter fecit, ut simul adesse et venire nunciaretur: et, quò iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Haliaemonem, quod Macedoniam

à Thessaliâ dividit, cum cohortibus viii praesidio impedimentis legionum reliquit, castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Coti ad castra Cassii advolavit, qui circum Thessaliâ esse consueverat. Tum timore perterritus Cassius, cognito Scipionis adventu, visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur; ad montes se convertit, qui Thessaliâ cingunt; atque ex his locis, Ambraciam versùs iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi, litterae sunt consecutae à M. Favonio; "Domitium cum legionibus adesse; nec se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse." Quibus litteris acceptis, consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit; Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere, ad eum pervenit tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitûs pulvis cerneretur, et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXII. Scipio in castris stativis biduum moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Haliacmonem; tertio die, primâ luce, exercitum vado transducit; et, castris positis, postero die manè copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret: sed, quum esset inter bina castra campus circiter millium passuum xi, castris Scipionis aciem suam subjecit. Ille à vallo non discedere perseveravit. At tamen, aegrè retentis Domitianis militibus, est factum, ne proelio contenderetur; et maximè, quod rivus difficilibus ripis castris Scipionis subiectus, progressus nostrorum impediabat. Quorum studium alacritatemque pugnandi, quum cognovisset Scipio; suspicatus fore ut postero die aut invitus dimicare cogeretur, aut magnâ cum infamiâ castris se continere; qui magnâ cum ex-

spectatione venisset, temere progressus, turpem habuit exitum: et noctu, ne conclamatis quidem vasis, flumen transit; atque in eandem partem, ex quâ venerat, rediit: ibique propè flumen, edito naturâ loco, castra posuit. Paucis diebus interpositis, noctu insidias equitum collocavit; quo in loco superioribus ferè diebus nostri pabulari consueverant: et, quum quotidianâ consuetudine Q. Varus praefectus equitum Domitii venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt: sed nostri fortiter eorum impetum tulerunt, celeriterque ad suos quisque ordines rediit, atque ultro universi in hostes impetum fecerunt. Ex his circiter LXXX interfectis, reliquis in fugam coniectis; nostri, duobus amissis, in castra se receperunt.

XXXIII. His rebus gestis, Domitius sperans Scipionem ad pugnam elici posse, simulavit sese angustiis rei frumentariae adductum castra movere; vasisque militari more conclamatis, progressus millia passuum III, loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit. Scipio, ad sequendum paratus, equitatum magnamque partem levis armaturae ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit. Qui quum essent progressi, primaeque turmae insidias intravissent: ex fremitu equorum illatâ suspicione, ad suos se recipere coeperunt; quique hos sequebantur, celerem eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri, cognitis insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas nacti hostium turmas exceperunt: in his fuit M. Opimius praefectus equitum. Reliquos omnes earum turmarum aut interfece-
runt, aut captos ad Domitium deduxerunt.

XXXIV. Deductis orae maritimae Caesar praesidiis, ut supra demonstratum est; III cohortes Orici, oppidi tuendi causâ, reliquit: hisque custodiam navium longarum transdidit, quas ex Italiâ transduxerat. Huic offi-

cio oppidoque praeerat Acilius legatus. Is naves nostras in interiorem partem post oppidum reduxit, et ad terram deligavit; faucibusque portûs navem onerariam submersam objecit: et huic alteram conjunxit; super quâ turrin affectam ad ipsûm introitum portûs opposuit, et militibus complevit, tuendamque ad omnes repentinos casus transdidit. Quibus cognitis rebus, Cn. Pompeius filius, qui classi Aegyptiae praeerat, ad Ori- cum venit; submersamque navim remulco, multisque contendens funibus, abduxit: atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in quibus ad libram fecerat turres; et ex superiori pugnans loco; integrosque semper defatigatis summittens; et reliquis partibus simul ex terrâ scalis et classe moenia oppidi tentans, ut adversariorum manus diduceret; labore, et multitudine telorum, nostros vicit: dejectisque defensoribus, qui omnes scaphis excepti refugerunt, etiam navem expugnavit: eodemque tempore ex alterâ parte molem tenuit naturalem objectam, quae penè insulam contra oppidum effecerat: 14 biremes, subjectis scutulis, impulsas vectibus in interiorem partem transduxit. Ita ex utrâque parte naves longas aggressus, quae erant deligatae ad terram, atque inanes; 14 ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto negotio, D. Laelium ab Asiaticâ classe abductum reliquit, qui commeatus Bullide atque Amantiâ importari in oppidum prohibebat; ipse Lissum profectus, naves onerarias xxx à M. Antonio relictas intra portum aggressus, omnes incendit. Lissum expugnare conatus; defendentibus civibus Romanis qui ejus erant conventûs, militibusque quos praesidii causâ miserat Caesar; triduum moratus, paucis in oppugnatione amissis, re infecta inde discessit.

XXXV. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagi-

um esse cognovit: eodem, cum exercitu, profectus; expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesidium habebat; 111 die in Macedoniam ad Pompeium pervenit, juxtaque eum castra posuit; et postriedie, eductis omnibus copiis, acie instructâ, decernendi potestatem Pompeio fecit. Ubi eum suis locis se tenere animadvertit; reducto in castra exercitu, aliud sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis, magno circuitu, difficili angustoque itinere, ad Dyrrhachium profectus est; sperans Pompeium aut Dyrrhachium compelli, aut ab eo intercludi posse; quod omnem commeatum, totiusque belli apparatus, is eò contulisset: ut accidit: Pompeius enim primò ignorans ejus consilium, quod diverso ab eâ regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsus discessisse existimabat: postea per exploratores certior factus, postero die castra movit; breviori itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar, militesque adhortatus ut aequo animo laborem ferrent; parvâ parte noctis itinere intermisso, manè ad Dyrrhachium venit, quum primum agmen Pompeii procul cerneretur: atque ibi castra posuit.

XXXVI. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio, edito loco, qui appellatur Petra, aditumque habet navibus mediocrem, atque eas à quibusdam protegit ventis; castra communit. Eò partem navium longarum convenire; frumentum commeatumque ab Asiâ, atque omnibus regionibus quas tenebat, comportari imperat. Caesar, longiùs bellum ductum iri existimans; et de Italicis commeatibus desperans, quod tantâ diligentia omnia littora à Pompeianis tenebantur; classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Galliâ, Italiâ fecerat, morabantur; in Epirum, rei frumentariae causâ, L. Canuleium legatum

misit: quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit; vecturasque frumenti finitimis civitatibus descripsit: item Lisso, Parthinisque, et omnibus castellis, quod esset frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum, quum ipsius agri naturâ, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque utuntur frumento importato; tum quod Pompeius haec providerat, et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat; frumentumque omne conquistum, spoliatis effossisque eorum domibus, per equites comportaverat.

XXXVII. Quibus rebus cognitis, Caesar consilium capit ex loci naturâ. Erant enim circum castra Pompeii, permulti editi atque asperi colles: hos primum praesidiis tenuit, castellaque ibi communiit: indè, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perductâ munitione, circumvallare Pompeium instituit: haec spectans; (quod angustâ re frumentariâ utebatur; quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui supportare posset;) simul, ut pabulatione Pompeium prohiberet; equitatumque ejus ad rem gerendam inutilem efficeret; tertio, ut auctoritatem, quâ ille maximè apud exteras nationes niti videbatur, minueret; quum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum à Caesare obfideri, neque audere proelio dimicare.

XXXVIII. Pompeius, neque à mari Dyrrhachioque discedere volebat; quod omnem apparatus belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat; frumentumque exercitui navibus supportabat: neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur ut extremam rationem belli sequens, quamplurimos colles occuparet; et quàm latissimas regiones praesidiis teneret; Caesarisque copias, quàm maximè posset, dis-

tineret. Idque accidit: castellis enim xxiv effectis, xv millia passuum circuitu amplexus, hōc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim jumenta pasceret. Atque ut nostri, qui perpetuas munitiones habebant, perductas ex castellis in proxima castella; ne quo loco erumperent Pompeiani, et nostros post tergum adorirentur, timebant: ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quo loco nostri intrare atque ipsos à tergo circumvenire possent. Sed illi operibus vincebant; quòd et numero militum praestabant, et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae quum erant loca Caesari capienda; etsi prohibere Pompeius totis copiis, et dimicare, non constituerat; tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum: multique ex nostris vulnerabantur; magnusque incefferat timor sagittarum: atque omnes ferè milites, aut ex coactis, aut ex centonibus, aut ex coriis tunicas aut tegmenta fecerant, quibus tela vitarent.

XXXIX. In occupandis praefidiis magnâ vi uterque nitebatur: Caesar, ut quàm angustissimè Pompeium contineret; Pompeius, ut quàm plurimos colles quàm maximo circuitu occuparet: crebraque ob eam causam proelia fiebant. In his, quum legio Caesaris ix praefidium quoddam occupavisset, et munire coepisset; huic loco propinquum et contrarium collem Pompeius occupavit, nostrosque opere prohibere coepit. Et, quum unâ ex parte propè aequum aditum haberet; primùm sagittariis funditoribusque circumjectis, postea levis armaturae magnâ multitudine missâ, tormentisque prolatiis, munitiones impediabat: neque erat facile nostris uno tempore propugnare et munire. Caesar, quum suos ex omnibus partibus vulnerari videret; recipere se statuit, et loco excedere. Erat per declive receptus: illi

autem hōc acriūs instabant, neque regredi nostros patiebantur; quōd timore adducti locum relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse; “ Non recusare se, quin nullius usūs Imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quōd temere essent progressae.” Caesar, receptui suorum timens; crates ad extremum tumulum contra hostem proferri, et adversas locari; intra has mediocri latitudine fossam, tectis militibus, obduci iussit; locumque in omnes partes quam maximè impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus completis, legiones reduci iussit. Pompeiani hōc insolentiūs atque audaciūs nostros premere, et instare coeperunt; cratesque pro munitione objectas propulerunt, ut fossas transcenderent. Quod quum animadvertisset Caesar; veritus, ne, non reducti, sed rejecti viderentur, majusque detrimentum caperetur; à medio serè spatio suos per Antonium, qui ei legioni praeerat, cohortatus; tubi signum dari, atque in hostes impetum fieri, iussit. Milites legionis ix subito constipati, pila conjecerunt; et ex inferiore loco adversus alivum incitati cursu, praecipites Pompeianos egerunt, et terga vertere coegerunt; quibus ad recipiendum, crates directae, longurisque objecti, et institutae fossae, magno impedimento fuerunt. Nostri verò, qui satis habebant sine detrimento discedere; compluribus interfectis, v omnino suorum amissis, quietissimè se receperunt; paulloque citra eum locum, aliis comprehensis collibus, munitiones perfecerunt.

XL. Erat nova et inusitata belli ratio; quum tot castellorum numero, tantoque spatio, et tantis munitionibus, et toto obsidionis genere; tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt; per-

culos atque infirmos hostes adorti, aut proelio superatos, aut aliquâ offensione permotos, continuerunt; quum ipsi numero militum equitumque praeferant: causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohibeantur. At contra integras atque incolumes copias Caesar inferiore militum numero continebat; quum illi omnium rerum copiâ abundarent: quotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae comitatus supportarent: neque ullus stare ventus poterat, quin aliquâ ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem, consumptis omnibus longè lateque frumentis, summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientiâ milites ferebant: recordabantur enim, eadem superiore anno in Hispaniâ perpeffos, labore et patientiâ maximum bellum confecisse. Meminerant, ad Alexiâ magnam se inopiam perpeffos, multò etiam majorem ad Avaricum, maximarum se gentium victores discessisse. Non, illis hordeum quum daretur; non legumina, recusabant: pecus verò, ejus rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant. Est etiam genus radicis inventum ab illis, qui fuerant cum Valerio, quod appellatur Chama; quod admistum lacte, multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebat. Ejus erat magna copia: ex hâc effectos panes, quum in colloquiis Pompeiani famem nostris objectarent, vulgò in eos jacebant, ut spem eorum minuerent.

XLII. Jamque frumenta maturescere incipiebant; atque ipsa spes inopiam sustentabat; quod celeriter se habituros copiam confidebant: crebroque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, "prius se cortice ex arboribus victuros, quàm Pompeium è manibus dimissuros." Frequenter etiam ex perfugia cognoscebant, equos eorum vix tolerari, reliqua verò jumenta interisse: uti autem ipsos valetudine non bonâ; quum angustiis

loci, et odore tetro ex multitudine cadaverum, et quotidianis laboribus, infuetos operum; tum aquae summâ inopiâ affectos: omnia enim flumina, atque omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut averterat, aut magnis operibus obstruxerat: atque, ut erant loca montuosa, et ad specus angustiae vallium; has sublicis in terram demissis praeseperat, terramque aggrefferat, ut aquam continerent. Itaque illi necessariò loca sequi demissa ac palustria, et puteos fodere cogebantur; atque hunc laborem ad quotidiana opera addebant: qui tamen fontes à quibusdam praesidiis aberant longius, et celeriter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus optimâ valetudine, summâque aquae copiâ utebatur; tum com meatûs omni genere praeter frumentum abundabat. Quibus quotidie melius succedere tempus; majoremque spem maturitate frumentorum proponi videbant.

XLII. In novo genere belli, novae ab utrisque belandi rationes reperiebantur. Illi, quum animadvertissent ex ignibus noctu cohortes nostras ad munitiones excubare; silentio adversi universas intra multitudinem sagittas conjiciebant, et se confestim ad suos recipiebant. Quibus rebus nostri, usu docti, haec reperiebant remedia; ut alio loco ignes facerent, alio excubarent. [*Desunt aliqua.*]

XLIII. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar; auxilio cohorti venit cum legionibus II. Cujus adventu facilè sunt repulsi Pompeiani. Neque verò conspectum aut impetum nostrorum tulerunt; primisque dejectis, reliqui se verterunt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finiri. Cujus consilium reprehendendum non videtur;

aliæ enim sunt legati partes, atque Imperatoris: alter, omnia agere ad præscriptum; alter, liberè ad summam rerum consulere debet. Sulla, à Caesare castris relictus; liberatis suis, hòc fuit contentus: neque proelio decertare voluit, (quæ res fortasse aliquem reciperet casum;) ne imperatorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis, magnam res ad receptum difficultatem afferebat; nam ex iniquo progressi loco, in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur: neque multum ad solis occasum temporis supererat; spe enim conficiendi negotii, propè in noctem rem duxerant. Ita necessariò, atque ex tempore capto consilio, Pompeius tumulum quendam occupavit; qui tantum aberat à nostro castello, ut telum tormento missum adigi non posset. Hòc confedit loco, atque eum communiit; omnesque ibi copias continuit.

XLIV. Eodem tempore duobus præterea locis pugnatum est. Nam plura castella Pompeius pariter, distinnendæ manûs causâ, tentaverat; ne ex proximis præfidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis sustinuit cohortibus III, atque eam loco depulit: altero Germani munitiones nostras egressi, compluribus interfectis, sese ad suos incolumes receperunt.

XLV. Ita uno die VI proeliis factis, III ad Dyrrhachium, III ad munitiones; quum horum omnium ratio haberetur, ad duorum millium numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures; in eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, ejus qui prætor Asiam obtinuerat: signaque sunt sex militaria relata. Nostri non ampliùs XX, omnibus sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur; quatuorque ex unâ cohorte

centuriones, oculos amiserunt: et, quum laboris sui periculique testimonium afferre vellent, millia sagittarum circiter xxx in castellum coniecta Caesari renumeraverunt: scutoque ad eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo foramina ccxxx. Quem Caesar, ut erat de se meritis et de Republicâ, donatùm millibus ducentis, ab octavis ordinibus ad Primipilum se transfducere pronunciavit; ejus enim operâ castellum conservatum esse magnâ ex parte constabat: cohortemque postea duplici stipendio, frumento, et speciaris militaribusque donis amplissimè donavit.

XLVI. Pompeius, noctu magnis additis munitionibus, reliquis diebus turres exstruxit; et in altitudinem pedum xv effectis operibus, vineis eam partem castrorum obtexit; et v intermissis diebus, alteram noctem subnubilam nactus, exstructis omnibus castrorum portis, et ad impediendum objectis, tertiâ initâ vigiliâ, silentio exercitum eduxit, et se in antiquas munitiones recepit.

XLVII. Aetoliâ, Acarnaniâ, Amphilochis, per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis; tentandam sibi Achaïam, ac paullò longius progrediendum, existimabat Caesar. Itaque eò Fusium Kalenum misit; et Q. Sabinum, et Cassium, cum cohortibus adjungit. Quorum cognito adventu; Rutilius Lupus, qui Achaïam missus à Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit, ut Achaïâ Fusium prohiberet. Kalenus Delphos, Thebas, Orchomenum, voluntate ipsarum civitatem, recepit; nonnullas per vim expugnavit; reliquas civitates, circummissis legationibus, amicitiae Caesaris conciliare studebat. In his rebus ferè erat Fusius occupatus.

XLVIII. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet; ut penè castris Pompeii legiones

subjiceret: tantumque à vallo ejus prima acies aberat, uti ne in eam telum tormento adigi posset. Pompeius autem, ut famam et opinionem hominum teneret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia acies vallum contingeret, omnisque ejus instructus exercitus telis ex vallo adjectis protegi posset.

XLIX. Haec quum in Achaiâ atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret; non oblitus pristini instituti Caesar, mittit ad eum Clodium, suum atque illius familiarem; quem ab illo transditum initio et commendatum, in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras, mandataque ad eum; quorum haec erat summa: " Sese omnia de pace expertum, nihil adhuc arbitrari factum, vitio eorum, quos esse auctores ejus rei voluisset; quòd sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem eâ auctoritate esse, ut non solùm libere, quae probasset, exponere; sed magnâ etiam ex parte compellere, atque errantem regere posset. Praeesse autem suo nomine exercitui; ut, praeter auctoritatem, vires quoque haberet ad coërcendum. Quod si fecisset; quietem Italiae, pacem provinciarum, salutem imperii, uni omnes acceptam relaturos." Haec ad eum mandata Clodius refert. Ac primis diebus, ut videbatur, libenter auditus; reliquis ad colloquium non admittitur; castigato Scipione à Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus. Insectaque re, sese ad Caesarem recepit.

L. Caesar, quò faciliùs equitatum Pompeianum ad Dyrrhachium contineret, et pabulatione prohiberet; aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit: castellaque his locis posuit. Pompeius, ubi nihil profici equitatu cognovit; paucis intermissis diebus, rursus eum navibus ad se intra munitiq-

nes recipit. Erat summa inopia pabuli; adeò ut foliis ex arboribus strictis, et teneris arundinum radicibus contusis equos alerent. Frumenta enim, quae fuerant intra munitiones fata, consumpserant; et cogeabantur Corcyra atque Acarnania, longo interjecto navigationis spatio, pabulum supportare: quoque erat ejus rei minor copia, hordeo adaugere, atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modò hordeum pabulumque omnibus in locis, herbaeque desectae, sed etiam frondes ex arboribus deficiebant; corruptis equis macie, conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LI. Erant apud Caesarem, ex equitum numero, Allobroges duo fratres, Roscillus et Aegus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat; singulari virtute homines; quorum operà Caesar, omnibus Gallicis bellis, optimà fortissimâque erat usus. His domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat; atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat: agrosque in Galliâ ex hostibus captos, praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat; locupletesque ex egentibus effecerat. Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur. Sed, freti amicitia Caesaris, et stultâ ac barbarâ arrogantia elati, despiciebant suos; stipendiumque equitum fraudabant, et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti, universi Caesarem adierunt, palamque de eorum injuriis sunt questii; et ad caetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent. Caesar, neque tempus illud animadversionis esse existimans, et multa virtuti eorum concedens; rem distulit totam. Illos secretò castigavit, quod quaestui equites haberent; monuitque ut ex suâ amicitia omnia expectarent, et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Magnam ta-

men haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit: idque ita esse, quum ex aliorum objectationibus, tum etiam ex domestico iudicio atque animi conscientia intelligebant. Quo pudore adducti; et fortasse se non liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati; discedere à nobis, et novam tentare fortunam, novasque experiri amicitias constituerunt. Et, cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant; primum conati sunt praefectum equitum, C. Volusenum, interficere; ut postea, bello confecto, cognitum est; ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur. Postquam id difficilius visum est, neque facultas perficiendi dabatur; quam maximas potuerunt pecunias mutuati, perinde ac suis satisfacere et fraudata restituere vellent; multis coemptis equis, ad Pompeium transierunt cum iis quos sui consilii participes habebant. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati, et instructi liberaliter; magnoque comitatu, et multis jumentis venerant; virique fortes habebantur, et in honore apud Caesarem fuerant; quodque novum, et praeter consuetudinem acciderat; omnia sua praesidia circumduxit, atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles, aut eques, à Caesare ad Pompeium transierat; quum penè quotidie à Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgò verò in Epiro atque Aetolia conscripti milites, earumque regionum omnium quae à Caesare tenebantur. Sed hi, cognitis omnibus rebus; seu quid in munitionibus perfectum non erat; seu quid à peritioribus rei militaris desiderari videbatur; temporibusque rerum, et spatiis locorum, et custodiarum viribus ac diligentia animadversa; prout cujusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat: haec ad Pompeium omnia detulerunt.

LII. Quibus ille cognitis; eruptionisque jam antè

capto consilio, ut demonstratum est; tegmenta galeis milites ex viminibus facere, atque aggerem comportare jubet. His paratis rebus; magnum numerum levis armaturae et sagittariorum, aggeremque omnem, noctu in scaphas et naves actuarias imponit; et de mediâ nocte cohortes LX, ex maximis castris praesidiisque deductas, ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebant ad mare, longissimeque à maximis castris Caesaris aberant. Eòdem naves quas demonstravimus, aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit: et quid à quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem, cum legione IX, positum habebat. Huic, quod valetudine minùs commodâ utebatur, Fulvium Postumum adiutorem summiserat.

LIII. Erat eo loco fossa pedum XV, et vallus contra hostem in altitudinem pedum X: tantundemque, ejus valli agger in latitudinem patebat. Ab eo, intermisso spatio pedum DC, alter conversus in contrariam partem erat vallus, humiliore paullò munitione. Hoc enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur; duplicem eo loco fecerat vallum; ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo, et continuens omnium dierum labor; quòd millia passuum in circuitu XVIII, munitione erat complexus; perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones contingeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobroges perfugas; magnumque nostris attulit incommodum; nam, ut ad mare nostrae cohortes IX legionis excubuerant, accessere subito primâ luce Pompeiani exercitus: novusque eorum adventus existit: simulque navibus circumvecti milites, in anteriorem vallum tela jaciebant: fossaeque aggere compleban-

tur: et legionarii, interioris munitionis defensores, scallis admotis, tormentis cujusque generis telisque terrebant; magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundeatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegmenta galeis imposita defendebant. Itaque, quum omnibus rebus nostri premerentur, atque aegrè resisterent; animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est; atque inter duos vallos, quà perfectum opus non erat, per mare, navibus expositi, in averfos nostros impetum fecerunt; atque ex utraque munitione dejectos terga vertere coegerunt.

LIV. Hòc tumultu nunciato, Marcellinus cohortes subsidio nostris laborantibus summisit; quae ex castris, fugientes conspicatae, neque illos suo adventu confirmare potuerunt, neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id, corruptum timore fugientium, terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine, receptus impediabatur. In eo proelio, quum gravi vulnere esset affectus Aquilifer, et viribus deficeretur; conspicatus equites nostros, "Hanc ego," inquit, "et vivus multos per annos magnà diligentia defendi, et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod antè in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur: incolumemque ad eum referte." Hòc casu Aquila conservatur; omnibus primae cohortis centurionibus interfectis, praeter principem priorem.

LV. Jamque Pompeiani, magnà caede nostrorum, castris Marcellini appropinquabant; non mediocri terrore illato reliquis cohortibus. Et M. Antonius, qui proximum locum tenebat praesidiorum, eà re nuntiata, cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cujus adventus Pompeianos compressit; nostros-

que firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multò post Caesar, significatione per castella fumo factâ, ut erat superioris temporis consuetudo; deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis, eodem venit. Qui, cognito detrimento, quum animadvertisset Pompeium, extra munitiones egressum, castra secundum mare, ut liberè pabulari posset, nec minùs aditum navibus habere; commutatâ ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, juxta Pompeium munire jussit.

LVI. Quâ perfectâ munitione, animadversum est à speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam, et in vetera castra duci. (Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus, quum se ix legio Caesaris objecisset Pompeianis copiis, atque opere, ut demonstravimus, circummuniret; castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant; neque longiùs à mari passibus eo aberant. Post, mutato consilio quibusdam de causis, Caesar paullò ultra eum locum castra transtulit: paucisque intermissis diebus, haec eadem Pompeius occupaverat; et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo, majorem adjecerat munitionem. Ita minora castra, inclusa majoribus, castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus eo; quò liberius, ac sine periculo, milites aquarentur. Sed is quoque, mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est; eo loco excefferat. Ita complures dies manserant castra. Munitiones quidem integrae omnes erant.) Eò, signo legionis illato; speculatores Caesari renunciârunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverant. Is locus aberat à novis Pompeii castris, circiter passus v. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse, et cupiens

ejus, diei detrimentum sarcire; reliquit in opere cohortes II, quae speciem munitionis praeberent: ipse diverso itinere, quàm potuit occultissimè, reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio IX, multis amissis centurionibus, diminutoque militum numero, ad legionem Pompeii castraque minora duplici acie duxit. Neque eum prima opinio fefellit: nam et pervenit prius, quàm Pompeius sentire posset; et, tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat objectus portis, ericius: hic paullisper est pugnatum; quum irrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent; fortissimè T. Pulcione, cujus operâ proditum exercitum C. Antonii demonstravimus, è loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt: excisoque ericio, primò in majora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum majoribus castris, irruperunt; et, quòd eò pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.

LVII. Sed fortuna, quae plurimum potest, quum in reliquis rebus, tum praecipuè in bello; parvis momentis magnas rerum commutationes efficit: ut tum accidit. Munitionem enim, quam pertingere à castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornu cohortes, ignorantia loci, sunt secutae; quum portam quaererent, castrorumque eam munitionem esse arbitrantur. Quod quum esset animadversum, conjunctam esse flumini; protinus his munitionibus, defendente nullo, transcenderunt: omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus. Interim Pompeius, hanc longâ satis interjectâ morâ, et re nunciatâ; v legionem ab opere deductam, subsidio suis duxit: eodemque tempore equitatus ejus nostris equitibus appropinquabat; et acies instructa, à nostris, qui castra occupaverant, cernebatur. Om-

niaque sunt subito mutata. Pompeiana enim legio, celeris spe subsidii confirmata, ab Decumanâ portâ resistere conabatur; atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres adscendebat, receptui suo timens, initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat à sinistro seclusum; terrore equitum animadverso; ne intra munitionem opprimeretur, eâ parte, quâ proruerat, sese recipiebat: ac plerique ex iis, ne in angustias inciderent, x pedum munitionis sese in fossas praecipitabant: primisque oppressis, reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, quum ex vallo Pompeium adesse, et suos fugere cernerent; veriti ne angustis intercluderentur, quum extra et intus hostem haberent; eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant. Omniaque erant tumultus, timoris, fugae, plena adeo, ut, quum Caesar signa fugientium manu prehenderet et consistere juberet, alii, dimissis equis, eundem cursum conficerent; alii, ex metu, etiam signa dimitterent; neque quisquam omnino confisteret.

LVIII. His tantis malis haec subsidia succurrebant, quod minus omnis deleteretur exercitus; quod Pompeius (insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant ejus, qui paullo ante ex castris fugientes suos conspexerat,) munitionibus appropinquare aliquandiu non audebat; equitesque ejus, angustis portisque à Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum habuerunt. Munitiones enim à castris ad flumen perductae, expugnatis jam castris Pompeii, propriam et expeditam Caesaris victoriam interpellaverunt: eadem res, celeritate insequentium tardatâ, nostris salutem attulit.

LIX. Duobus his unius diei proeliis, Caesar desi-

deravit milites DCCCCLX; et notos equites R.*****
Tuticanum Gallum, Senatoris filium; C. Felginatam,
Placentiâ; A. Gravium, Puteolis; M. Sacrativirum,
Capuâ; tribunos militum, et centuriones, xxx. Sed
horum omnium pars magna in fossis munitionibusque et
fluminis ripis, oppressa suorum terrore ac fugâ, sine ullo
vulnere interiit: signaque sunt militaria xxxii amissa.
Pompeius eo proelio Imperator est appellatus. Hoc
nomen obtinuit; atque ita se postea salutari passus est:
sed neque in litteris quas scribere est solitus, neque in
fascibus, insignia laureae praetulit. At Labienus, quum
ab eo impetravisset ut sibi captivos transdi juberet; om-
nes productos, ostentationis, ut videbatur, causâ, quò
major perfugae fides haberetur; commilitones appellans,
et magnâ verborum contumeliâ interrogans, "Solereantne
veterani milites fugere," in omnium conspectu interficit.

LX. His rebus tantum fiducia ac spiritûs Pompeianis
acceffit, ut non de ratione belli cogitarent, sed vicisse jam
sibi viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum;
non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis cas-
tris, et ancipitem terrorem intra extraque munitiones;
non abscissum in duas partes exercitum, quum altera al-
teri auxilium ferre non posset; causâe fuisse cogitabant.
Non, ad haec addebant; non ex concursu acri facto,
non proelio, dimicatum: sibi que ipsos multitudinae at-
que angustis majus attulisse detrimentum, quàm ab
hoste accepissent. Non denique communes belli casus re-
cordabantur, quàm parvulae saepe causâe vel falsae su-
spicionis, vel terroris repentini, vel objectae religionis,
magna detrimenta intulissent: quoties vel culpâ ducis,
vel tribuni vitio, in exercitû esset offensum. Sed proinde
ac si virtute vicissent, neque ulla commutatio rerum pos-
set accidere; per orbem terrarum, famâ ac litteris, vic-
toriam ejus diei concelebrabant.

LXI. Caesar à superioribus consiliis depulsus, omnem sibi commutandam belli rationem existimavit. Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis, et oppugnatione dimissa, coactoque in unum locum exercitu, concionem apud milites habuit. Hortatusque est, "ne ea, quae accidissent, graviter ferrent; neve his rebus terrentur: multisque secundis proeliis unum adversum, et id mediocre, opponerent. Habendam fortunae gratiam, quòd Italiam sine aliquo vulnere cepissent; quòd duas Hispanias, bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus, pacavissent; quòd finitimas frumentariasque provincias in potestatem redigissent. Denique recordari debere, quàm felicitate inter medias hostium classes, oppletis non solum portubus, sed etiam littoribus, omnes incolumes essent transportati. Si non omnia caderent secunda, fortunam esse industriam sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, ejus juri potius, quam suae culpa debere tribui. Locum aequum ad dimicandum dedisse; potitum esse hostium castris; expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio, sive error aliquis, sive etiam fortuna partem jam praesentemque victoriam interpellasset; dandam omnibus operam, ut acceptum incommodum virtute sarciretur. Quod si esset factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam accidisset; atque ii, qui antè dimicare timuissent, ultro se proelio offerrent." Hanc habitam concione, nonnullos signiferos ignominia notavit, ac loco movit. Exercitui quidem omni tantus incessit ex incommodo dolor, tantumque studium infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis imperium desideraret; et sibi quisque etiam poenae loco graviores imposeret labores, simulque omnes arderent cupiditate pugnandi; quum superioris etiam ordinis nonnulli, oratione permoti, manendum eo loco et rem proelio

committendam existimarent. Contra ea Caesar, neque satis militibus perterritis confidebat; spatiumque interponendum ad recreandos animos putabat; relictisque munitionibus, magnopere rei frumentariae timebat.

LXII. Itaque nullâ interpositâ morâ, fauciorum modò et aegrorum habitâ ratione, impedimenta omnia silentio primâ nocte ex castris Apolloniam praemisit, ac conquirere ante iter confectum vetuit. His una legio missa praesidio est. His explicitis rebus, duas in castris legiones retinuit, reliquas de iv vigiliâ compluribus portis eductas eodem itinere praemisit; parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum servaretur, et quàm ferissimè ejus profectio cognosceretur, conclamari jussit; statimque egressus, et novissimum agmen consecutus, eeleriter è conspectu castrorum discessit. Neque verò Pompeius, cognito consilio ejus, moram ullam ad insequendum intulit: sed eadem spectans, si itinere impeditos et perterritos deprehendere posset, exercitum è castris eduxit; equitatumque praemisit ad novissimum agmen demorandum: neque consequi potuit, quòd multum expedito itinere antecesserat Caesar: sed quum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit, expeditosque antesignanos admiscuit; qui tantum proficere, ut, equestri proelio commisso, pellerent omnes, compluresque interficerent, ipsi incolumes se ad agmen reciperent.

LXIII. Confecto jussu itinere ejus diei, quod proposuerat Caesar; transductoque exercitu flumen Genusum; veteribus suis in castris contra Asparagium confedit: militesque omnes intra vallum castrorum continuit: equitatumque per caussam pabulandi emissum, confestim Decumana porta in castra se recipere jussit. Simili ratione Pompeius, confecto ejusdem diei itinere, in

suis veteribus castris ad Asparagium confedit; ejusque milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandique causâ longius progrediebantur; alii, quod subito consilium profectionis ceperant, magnâ parte impedimentorum et sarcinarum relictâ, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum, depositis in contubernio armis, vallum relinquebant. Quibus ad insequendum impeditis, Caesar, quod fore providerat, meridiano serè tempore, signo profectionis dato, exercitum eduxit; duplicatoque ejus diei itinere, VIII millia passuum ex eo loco procedit. Quod facere Pompeius, discessu militum, non potuit.

LXIV. Postero die Caesar, similiter praemissis primâ nocte impedimentis, de IV vigiliâ ipse egreditur; ut, si qua imposita esset dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus, atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius enim, primâ diei morâ illatâ, et reliquorum dierum frustra labore suscepto; quum se magnis itineribus extenderet, et progressos consequi cuperet, IV die finem sequendi fecit, atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

LXV. Caesari ad faucios deponendos, stipendium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbibus relinquendum, necesse erat adire Apolloniam. Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat properanti necesse. Timensque Domitio, ne adventu Pompeii praecoccuparetur; ad eum omni celeritate et studio incitatus ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus explicabat: ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum illum à mari, atque ab iis copiis quas Dyrrhachii comparaverat, frumento ac commeatu abstractum, pari conditione belli secum decertare cogeret: si in I-

taliam transfret; conjuncto exercitu cum Domitio, per Illyricum Italiae subsidio profisceretur; sin Apolloni-
am Oricumque oppugnaret, et se omni maritimâ orâ ex-
cludere conaretur; obfesso tamen Scipione, necessariò il-
lum suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nun-
ciis ad Cn. Domitium Caesar scripsit, et, quid fieri vel-
let, ostendit: praefidioque Apolloniae cohortibus IV,
Lissi I, IIII Orici relictis; quique erant ex vulneribus ae-
gri, depositis; per Epirum atque Acarnaniam iter fa-
cere coepit. Pompeius quoque, de Caesaris consilio con-
jecturâ judicans, ad Scipionem properandum sibi exis-
timabat: si Caesar iter illò haberet; ut subsidium Sci-
pioni ferret: si ab orâ maritimâ Corcyràque discedere
nollet, quòd legiones equitatumque ex Italiâ expecta-
ret; ipse ut omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXVI. Iis de causis uterque eorum celeritati stude-
bat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos adversa-
rios, ne occasione temporis deesset. Sed Caesarem Apol-
lonia directo itinere averterat: Pompeius per Candavi-
am iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit eo-
tiam improvisò aliud incommodum; quòd Domitius,
qui dies complures castris Scipionis castra collata ha-
buisset, rei frumentariae causâ ab eo discesserat, et He-
racleam Senticam, quae est subiecta Candaviae, iter fe-
cerat; ut ipsa fortuna illum objicere Pompeio videretur.
Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul à Pompeio
litteris per omnes provincias civitatesque dimissis de
proelio ad Dyrrhachium facto, elatiùs inflatusque mul-
tò, quàm res erat gesta; fama percrebuerat, "pullsum
fugere Caesarem, penè omnibus copiis amissis." Haec
itinerata infesta reddiderant: haec civitates nonnullas ab
ejus amicitia averterant. Quibus accidit rebus, ut plu-
ribus dimissi itineribus à Caesare ad Domitium, et ab
Domitio ad Caesarem, nullâ ratione iter conficere pos-

sent. Sed Allobroges, Roscelli atque Aegi familiares, (quos perfugisse ad Pompeium demonstravimus,) conspicati in itinere exploratores Domitii; seu pristina sua consuetudine, quod una in Galliâ bella gesserant; seu gloria elati; cuncta, ut erant acta, exposuerunt; et Caesaris profectionem, et adventum Pompeii docuerunt. A quibus Domitius certior factus, vix iv horarum spatio antecedens, hostium beneficio periculum vitavit; et ad Aeginium, quod est objectum oppositumque Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

LXVII. Coniuncto exercitu, Caesar Gomphos peruenit; quod est oppidum primum Thessaliae, venientibus ab Epiro: quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus uteretur; praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eò fama jam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyrrhachino; quod multis auxerat partibus. Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, quum se victoriae Pompeii comitem esse mallet, quam socium Caesaris in rebus adversis; omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum in oppidum cogit, portasque praeccludit; et ad Scipionem Pompeiumque nuncios mittit, ut sibi subsidio veniant: "se confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnationem sustinere non posse." Scipio, discessu exercituum à Dyrrhachio cognito, Larissam legiones adduxerat: Pompeius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar, castris munitis, scalas musculosque ad repentinam oppugnationem fieri, et crates parari iussit. Quibus rebus effectis, cohortatus milites, docuit "quantum usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam, potiri oppido pleno atque opulento; simul reliquis civitatibus, urbis huius exemplo, inferre terrorem; et id fieri celeriter, priusquam auxilia concurrerent." Itaque usus sin-

gulari militum studio, eodem quo venerat die, post horam ix oppidum altissimis moenibus oppugnare aggressus, ante solis occasum expugnavit, et ad diripiendum militibus concessit; statimque ab oppido castra movit, et Metropolim venit, sic, ut nuncios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXVIII. Metropolitae, eodem primum usi consilio, iisdem permoti rumoribus, portas clausurunt, murosque armatis compleverunt. Sed postea, casu civitatis Gomphensis ex captivis cognito, quos Caesar ad murum producendos curaverat; portas aperuerunt. Quibus diligentissime conservatis; collatâ fortunâ Metropolitaram cum casu Gomphensium, nulla Thessaliae fuit civitas, praeter Larissaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari parerent atque imperata facerent. Ille segetis idoneum locum in agris nactus, quae propè jam matura erat; ibi adventum expectare Pompeii, eoque omnem rationem belli conferre constituit.

LXIX. Pompeius paucis post diebus in Thessaliam pervenit; concionatusque apud cunctum exercitum, sua agit gratias. Scipionis milites cohortatur, ut, partâ jam victoriâ, praedae ac praemiorum velint esse participes. Receptisque omnibus in una castra legionibus, suum cum Scipione honorem partitur; classicumque apud eum canit, et alterum illi jubet praetorium tendi. Auctis copiis Pompeii, duobusque magnis exercitibus conjunctis; pristina omnium confirmatur opinio, et spes victoriae augetur adeò, ut, quicquid intercederet temporis, id morari relictum in Italiam videretur; et, si quando quid Pompeius tardiùs aut consideratiùs faceret, "unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio, et consulares praetoriosque servorum habere numero," dicerent. Jamque inter se palam de praemiis ac sacerdotiis contendeant; in annosque consulatum definiebant. Alii do-

mos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant. Magnaque inter eos in concilio fuit controversia, oporteretne L. Hirri, quod is à Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentiarationem haberi; quum ejus necessarii fidem implorarent Pompeii, ut praestaret, quod proficiscenti recepisset, ne per ejus auctoritatem deceptus videretur; reliqui, in labore pari ac periculo, ne unus omnes antecederet, recusarent. Jam de sacerdotio Caesaris, Domitius, Scipio, Spintherque Lentulus, quotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderant; quum Lentulus, aetatis honorem ostentaret; Domitius, urbanam gratiam dignitatemque jactaret; Scipio, affinitate Pompeii consideret. Postulavit etiam L. Afranium proditionis exercitus Attius Rufus apud Pompeium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in concilio dixit; "placere sibi, bello confecto, ternas tabellas dari ad judicandum illis, qui ordinis essent senatorii, belloque una cum ipsa interfuisent; sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent, quique intra praesidia Pompeii fuissent, neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent; alteram, qui capitis damnarent; tertiam, qui pecunia multarent." Postremo omnes aut de honoribus suis, aut de praemiis pecuniae, aut de persequendis inimicis agebant: nec quibus rationibus superare possent, sed quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.

LXX. Re framentaria praeparata, confirmatisque militibus, et satis longo spatio temporis à Dyrrhachinis procliis intermisso; quum satis perspectum militum animum habere videretur, tentandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit, a-

ciemque instruxit; primum suis locis, paulloque à castris Pompeii longius; continentibus verò diebus, ut progresseretur à castris suis, collibusque Pompeianis aciem subjiceret. Quae res in dies confirmationem ejus efficiebat exercitum. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat; ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adolescentes atque expeditos ex antesignanis electos milites ad perniciem, armis inter equites proeliari juberet; qui quotidianam consuetudine usum quoque ejus generis proeliorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equites mille, apertioribus etiam locis, vii millium Pompeianorum impetum, quum adesset usus, sustinere auderent; neque magnopere eorum multitudine terrentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit; atque Aegum Allobrogem, ex duobus quos per fugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXI. Pompeius, quia castra in colle habebat, ad infimas radices montis aciem instruebat; semper, ut videbatur, spectans, si iniquis locis Caesar se subjiceret. Caesar, nullâ ratione ad pugnam elici posse Pompeium existimans; hanc sibi commodissimam belli rationem judicavit, uti castra ex eo loco moveret, semperque esset in itineribus; hoc sperans, ut, movendis castris, pluribusque adeundis locis, commodiore frumentaria re uteretur; simulque, in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur, et insolitum ad laborem Pompeii exercitum quotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, signo jam profectionis dato, tabernaculisque detentis, animadversum est, paullo antè, extra quotidianam consuetudinem, longius à vallo esse aciem Pompeii progressam; ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar apud suos, quum jam esset agmen in portis, "differendum est," inquit, "iter in prac-

sentiâ nobis, et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus: animo simus ad dimicandum parati: non facile occasionem postea reperiemus." Confestimque expeditas copias educit.

LXXII. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in concilio superioribus diebus dixerat, "prius, quàm concurrerent acies, fore, ut exercitus Caesaris pelleretur." Id quum essent plerique admirati, "scio me," inquit, "penè incredibilem rem polliceri: sed rationem consilii mei accipite, quò firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi se facturos confirmaverunt, ut, quum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrederentur; ut, circumventâ ab tergo acie, prius perturbatum exercitum pellerent, quàm à nobis telum in hostem jaceretur. Ita sine periculo legionum, et penè sine vulnere, bellum conficiemus. Id autem difficile non est, quum tantum equitatu valeamus." Simul denunciavit, ut essent "animo parati in posterum; et, quoniam fieret dimicandi potestas, (ut saepe optavissent;) ne usu manuque, reliquorum opinionem fallerent." Hunc Labienus excepit; ut, quum Caesaris copias despiceret, Pompeii consilium summis laudibus efferret. "Noli," inquit, "existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis; neque temere incognitam rem pronuncio. Per exigua pars illius exercitus superest; magna pars deperit, quod accidere tot proeliis fuit necesse; multos autumpi pestilentia in Italiâ consumpsit; multi domum discesserunt; multi sunt relictî in continenti. An non audistis, ex iis qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisii factas? Hae copiae, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Galliâ sunt

refectae; et plerique sunt ex colonis Transpadania. Atamen, quod fuit robbris, duobus proeliis Dyrrhachinis interiiit." Haec quum dixisse, iuravit, "se, nisi victorem, in castra non reversurum!" Reliquosque, ut fidem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius, idem iuravit; nec verò ex reliquis fuit quisquam, qui iurare dubitaret. Haec quum facta essent in concilio, magnâ spe et laetitiâ omnium discessum est. Ac jam animo victoriam praecipiebant; quòd de re tantâ, et à tam perito Imperatore, nihil frustra confirmari videbatur.

LXXIII. Caesar, quum Pompeii castris appropinquasset, ad hunc modum aciem ejus instructam animum advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae, transditae à Caesare initio dissensionis ex Senatûs consulto; quarum una prima, altera tertia appellabatur: in eo loco ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat: Ciliciensis legio, conjuncta cum cohortibus Hispanis, quas transductas ab Afranio docuimus, in dextro cornu erant collocatae: has firmissimas se habere Pompeius existimabat. Reliquas, inter aciem mediam cornuaque interjecerat: numeroque cohortes ex expleverat: (haec erant millia XLV.) Evocatorum circiter duae, quae ex beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae totâ acie dispersae erant. Reliquas cohortes VII, castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu ejus, rivus quidam impeditis ripis munebat; quam ob causam eunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes, in sinistro cornu objecerat.

LXXIV. Caesar, superius institutum servans, X legionem in dextro cornu, IX in sinistro collocaverat; tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer attenuata; et huic sic adjunxit VIII, ut penè unam ex duabus efficeret; atque alteram alteri praesidio esse jusserat. Co-

hortes in acie LXXX constitutas habebat; quae summa erat millium XXI. Cohortes II castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, mediâ acie Cn. Domitium praeposuerat: ipse contra Pompeium consistit. Simul his rebus animadversis, quas demonstravimus; timens, ne à multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur; celeriter ex tertiâ acie singulas cohortes detraxit, atque ex his quartam instituit, equitatuque opposuit; et, quid fieri vellet, ostendit; movitque ejus diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne injussu suo concurreret; se, quum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

LXXV. Exercitum quum militari more cohortaretur ad pugnam, suaeque in eum perpetui temporis officia praedicaret; in primis commemoravit, “testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset; quae per Vatinius in colloquiis, quae per A. Clodium cum Scipione egisset; quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset: neque se unquam abuti militum sanguine, neque Rempublicam alterutro exercitu privare voluisse.” Hâc habitâ oratione, expositis militibus, et studio pugnae ardentibus, tubâ signum dedit. Erat Crastinus evocatus in exercitu Caesaris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione x duxerat; vir singulari virtute. Hic, signo dato, “Sequimini me,” inquit, “manipulares mei qui fuistis; et vestro Imperatori, quam constituistis, operam date. Unum hoc proelium superest: quo confecto, et ille suam dignitatem, et nos nostram libertatem recuperabimus.” Simul respiciens Caesarem, “Faciam,” inquit, “hodie, Imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.” Haec quum dixisset, primus ex dextro cornu procurrit; atque eum milites electi circiter cxx voluntarii ejusdem centuriae sunt profecuti.

LXXVI. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus. Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent, neve se loco moverent; aciemque ejus distrahi paterentur. Idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur; ut primus excursus visque militum infringeretur, aciesque distenderetur; atque suis ordinibus dispositi, dispersos adorirentur. Levius quoque casura pila sperabat, in loco retentis militibus; quam si ipsi immixtis telis occurrissent. Simul fore, ut duplicato cursu, Caesaris milites exanimarentur, et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nullâ ratione factum à Pompeio videtur; propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio pugnae incenditur; hanc non reprimere, sed augere imperatores debent: neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent, clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri, et suos incitari existimaverunt. Sed nostri milites, dato signo, quum infestis pilis procucurrissent, atque animadvertissent non concurrì à Pompeianis; usu periti, ac superioribus pugnis exercitati, suâ sponte cursum represserunt; et ad medium ferè spatium constiterunt, ne consumptis viribus appropinquarent; parvoque intermisso temporis spatio, ac rursus renovato cursu, pila miserunt; celeriterque, ut erat praeceptum à Caesare, gladios strinxerunt. Neque verò Pompeiani huic rei defuerunt: nam et tela missa exceperunt, et impetum legionum tulerunt, et ordines conservaverunt; pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tempore equites à sinistro Pompeii cornu, ut erat imperatum, universi procucurrerunt; omnisque multitudo sagittariorum se profudit: quorum impetum noster equitatus non tulit, sed paullum loco motus cessit; equitesque Pompeiani hoc acriùs instare, et se turmatim

explicare, aciemque nostram à latere aperto circumire coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit; iv aciei, quam instituerat sex cohortium numero, signum dedit. Illi celeriter procucurrerunt; infestisque signis tantà vi in Pompeii equites impetum fecerunt, ut eorum nemo consisteret; omnesque conversi non solum loco excederent, sed protinus incitati, fugâ montes altissimos peterent. Quibus summotis, omnes sagittarii funditoresque destituti, inermes, sine praesidio, interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeianis, circumierunt; eosque à tergo sunt adorti. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, quae quiescente fuerat, et se ad id tempus loco tenuerat; procurrere iussit. Ita, quum recentes atque integri defessis successissent, alii autem à tergo adorirentur; sustinere Pompeiani non potuerunt, atque universi terga verterunt. Neque verò Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae contra equitatum in iv acie collocatae essent, initium victoriae oriretur; ut ipse in cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus; ab iisdem facta caedes sagittariorum atque funditorum: ab iisdem acies Pompeiana à sinistra parte circumventa, atque initium fugae factum.

LXXVII. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vidit; atque eam partem, cui maxime confidebat, perterritam animadvertit; aliis diffusis, acie excessit. Protinusque se in castra equo contulit; et iis centurionibus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat, clarè, ut milites exaudirent, "Tueamini," inquit, "castra, et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo, et castrorum praesidia confirmo." Haec quum dixisset, se in praetorium contulit, summae rei diffidens, et tamen eventum expectans. Caesar, Pompeianis ex fugâ intra vallum compulsis, nullum

spatium perterritis dare oportere aestimans, milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur, castraque oppugnarent: qui, etsi magno aestu fatigati, (nam ad meridiem res erat perducta,) tamen ad omnem laborem animo parati, imperio paruerunt. Castra à cohortibus, quae ibi praesidio erant relictæ, industriè defendebantur; multò etiam acriùs à Thracibus barbarisque auxiliis. Nam qui acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missa plerisque armis, signisque militaribus, magis de reliquâ fugâ, quàm, de castrorum defensione, cogitabant. Neque verò diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt; sed confecti vulneribus, locum reliquerunt. Protinusque omnes, ducibus usque centurionibus tribunisque militum, in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

LXXVIII. In castris Pompeii videre licuit triclinia strata, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula contrata; L. etiam Lentuli, et nonnullorum, tabernacula protecta ederâ; multaque praeterea, quae nimiam luxuriam, et victoriæ fiduciam, designarent: ut faciliè aestimari posset, nihil eos de eventu ejus diei timuisse, qui non necessariae conquirerent voluptates; atque ii miserrima ac patientissimo exercitui Caesaris luxuriam objiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent.

LXXIX. Pompeius jam, quum intra vallum nostri versarentur, equum nactus, detractis insignibus Imperatoris, Decumanâ portâ se ex castris ejecit; protinusque equo citato Larissam contendit. Neque ibi constitit; sed eadem celeritate, paucos suorum ex fugâ nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit, navemque frumentariam conscendit; saepe, ut dicebatur, querens, "tantùm se opinionem

sefellisse, ut à quo genere hominum victoriam sperâisset, ab eo initio fugae factò, penè proditus videretur."

LXXX. Caesar, castris potitus, à militibus contendit, ne in praedâ occupati, reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Quâ re impetratâ, montem opere circummunire instituit. Pompeiani, quòd is mons erat sine aquâ, diffisi ei loco, relicto monte, universi [juris ejus] Larissam versùs se recipere coeperunt. Quâ re animadversâ, Caesar copias suas divisit; partemque legionum in castris Pompeii remanere jussit, partem in sua castra remisit: iv secum legiones duxit; commodioremque itinere Pompeianis occurrere coepit: et progressus millia passum vi, aciem instruxit. Quâ re animadversâ, Pompeiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem, flumen sublebat. Caesar, milites cohortatus; etsi totius die continenti labore erant confecti, noxque jam suberat; tamen munitione flumen à monte secluserunt, ne noctu Pompeiani aquari possent. Quo jam perfecto opere, illi de deditione, missis legatis, agere coeperunt. Pauci ordinis Senatorii, qui se cum iis conjunxerant, nocte fugâ salutem petierunt. Caesar primâ luce omnes eos, qui in monte confederant, ex superioribus locis in planitiem descendere, atque arma projicere jussit. Quod ubi sine recusatione fecerunt; passisque palmis, projecti ad terram, flentes ab eo petierunt salutem; consolatus consurgere jussit. Et pauca apud eos de lenitate suâ locutus, quò minore essent timore; omnes conservavit: militibusque suis commendavit, ne qui eorum violarentur, neu quid sui desiderarent. Hâc adhibitâ diligentia, ex castris sibi legiones alias occurrere, et eas quas secum duxerat invicem requiescere, atque in castra reverti jussit: eodemque die Larissam pervenit.

LXXXI. In eo proelio non ampliùs cc milites desideravit; sed centuriones, fortes viros, circiter xxx a-

miſit. Interfectus eſt etiam fortiffimè pugnans Craſtinus, cujus mentionem ſupra fecimus; gladio in os adverſum conjeſto. Neque id fuit falſum, quod ille in pugnam proficiſcens dixerat. Sic enim Caefar exiſtimabat, eo proelio excellentiſſimam virtutem Craſtini fuiſſe; optimeque eum de ſe meritum judicabat. Ex Pompeiano exercitu circiter millia xv cecidiſſe videbantur: ſed in deditiōem venerunt ampliùs millia xxiv: (namque etiam cohortes, quae praefidio in caſtellis fuerant, ſeſe Sullae dederunt; multi praeterea in finitimas civitates refugerunt:) ſignaue militaria ex proelio ad Caefarem ſunt relata clxxx, et Aquilae ix. L. Domitius, ex caſtris in montem refugiens, quum vires eum laſſitudine defeciſſent, ab equitibus eſt interfectus.

LXXXII. Eodem tempore D. Laelius cum claſſe ad Brundifiſum venit; eadẽque ratione, quã factum à Libone antea demonſtravimus, inſulam objectam portui Brundiſino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundiſio praeerat, tectis inſtratiffque ſcaphis elicit naves Laelianas; atque ex his longiùs productam unam quinquere-mem, et minores duas, in anguſtiis portùs cepit: itemque per equites diſpoſitos, aquã prohibere claſſarios inſtituit. Sed Laelius tempore anni commodiore uſus ad navigandum, onerariis navibus Coreyrã Dyrrhachio-que aquam ſuis ſupportabat; neque à propoſito deterrebatur; neque ante proelium, in Theſſaliã factum, cognitum, aut ignominiã amiſſarum navium, aut neceſſariorum rerum inopiã, ex portu inſulãque expelli potuit.

LXXXIII. Iiſdem ferè temporibus Caſſius, cum claſſe Syrorum et Phoenicum et Cilicum, in Siciliam venit. Et quum eſſet Caefaris claſſis diviſa in duas partes, et dimidiaẽ parti praeceſſet P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidiaẽ M. Pomponius ad Meſſanam; priùs Caſſius ad Meſſanam navibus advolavit, quàm Pom-

ponius de ejus adventu cognosceret. Perturbatumque cum nactus, nullis custodiis, neque ordinibus certis, magno vento et secundo, eompletas onerarias naves tecta et pice et stupâ, reliquisque rebus quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem immisit; atque omnes naves incendit xxxv, in quibus erant xx constratae. Tantusque eo facto timor incessit, ut, quum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur. Et, nisi eo ipso tempore nuncii de Caesaris victoriâ per dispositos equites essent allati, existimabant plerique futurum fuisse ut amitteretur: sed, opportunissimè nunciis allatis, oppidum fuit defensum. Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem. Applicatisque nostris ad terram navibus, propter eundem timorem; pari, atque antea, ratione egit. Secundum nactus ventum, onerarias naves circiter xl, praeparatas ad incendium, immisit; et, flammâ ab utroque cornu comprehensâ, naves sunt combustae v. Quumque ignis, magnitudine venti, latius serperet; milites, qui ex veteribus legionibus erant relictî praesidio navibus, ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt; sed suâ sponte naves conscenderunt, et à terra solverunt; impetuque facto in Cassianam classem, quinquereemes ii, in quarum altera erat Cassius, ceperunt; sed Cassius, exceptus somphâ, refugit. Praeterea duae sunt depressae triremes. Neque multò post, de proelio facto in Thessaliâ cognitum est; ut ipsis Pompeianis fides fieret. Nam ante id tempus, fingi à legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis, ex iis locis Cassius cum classe discessit.

LXXXIV. Caesar, omnibus rebus relictis, persequendum sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes ex fugâ se recepisset; ne rursus copias comparare alias, et bellum renovare posset. Et quantum itineris equitate efficere poterat, quotidie progrediebatur: legionemque

nam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pompeii nomine Amphipoli propositum, uti omnes ejus provinciae juniores, Graeci, civesque Romani, jurandi causâ convenirent. Sed, utrûm avertendae suspicionis causâ Pompeius proposuisset, ut quàm diutissimè longioris fugae consilium occultaret; an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur; existimari non poterat. Ipse ad anchoram unâ nocte constitit; et vocatis ad se Amphipoli hospitibus, et pecuniâ ad necessarios sumptus corrogatâ, cognito Caesaris adventu, ex eo loco discessit, et ad Mitylenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus, navibusque aliis additis actuariis; in Ciliciam, atque inde in Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochen- sium, civiumque Romanorum qui illic negotiarentur, ar- cem antè captam esse, excludendi sui causâ; nunciosque dimissos, ad eos qui se ex fugâ in finitimas civitates re- cepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari, ac nonnullis aliis, acciderat Rhodi: qui, quum ex fugâ Pompeium sequerentur, atque in insulam venis- sent, oppido ac portu recepti non erant: missisque ad eos nunciis ut ex iis locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt. Jamque de Caesaris adventu fa- ma ad civitates perferebatur,

LXXXV. Quibus cognitis rebus; Pompeius, depo- sito adeundae Syriae consilio, pecuniâ societatis sublatâ, et à quibusdam privatis sumptâ, et aeris magno ponderè ad militarem usum in naves imposito, duobusque milli- bus hominum armatis, partim quos ex familia societat- tum delegerat, partim à negotiatoribus coëgerat, quos- que ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat; Pelusium pervenit. Ibi casu rex erat. Ptolemacus, puer

aetate, magnis copiis, cum sorore Cleopatram gerens bellum; quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat: castraque Cleopatrae non longo spatio ab ejus castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut, pro hospitio atque amicitia patris, Alexandria recipere, atque illius opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio, liberius cum militibus regis colloqui coeperunt; eosque hortari, ut suum officium Pompeio praestarent, neve ejus fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompeii milites, quos ex ejus exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam transduxerat, belloque confecto apud Ptolemaeum patrem pueri reliquerat. His tunc cognitis rebus; amici regis, qui propter aetatem ejus in procuratione erant regni; sive timore adducti, ut postea praedicabant, ne, sollicitato exercitu regio, Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet; sive despectu ejus fortunam, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt; iis, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt; eumque ad regem venire jusserunt: ipsi, clam consilio inito, Achillam praefectum regium, singulari hominem audaciam, et L. Septimium tribunum militum, ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus; et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat; naviculam parvulam conscendit cum paucis suis, et ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur a rege, et in custodiam necatur.

LXXXVI. Caesar, quum in Asiam venisset, reperiebat, T. Ampium conatum esse tollere pecunias Epheso ex Fano Dianae; ejusque rei causam, senatores omnes ex provincia evocasse, ut iis testibus in summam pecuniae uteretur; sed, interpellatum adventu Caesaris, profu-

gisse: ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit. Item constabat, Elide in templo Minervae, repetitis atque enumeratis diebus, quo die proelium secundum fecisset Caesar, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam collocatum erat, et antè ad simulacrum Minervae spectabat, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus clamor, et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaïde accidit. Pergami, in occultis ac remotis templi, quò, praeter sacerdotes, adire fas non est, quae Graeci *ἄδυστα* appellant; tympana sonuerunt. Item trabilibus in templo Victoriae, ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies in tecto inter coagmenta lapidum ex pavimento exstitisse ostendebatur.

LXXXVII. Caesar paucos dies in Asia moratus, quum audisset Pompeium Cypri visum, conjectans eum in Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni, reliquasque ejus loci opportunitates; cum legionibus, unâ, quam ex Thessalia se sequi jusserat, et alterâ, quam ex Achaia à Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC, et navibus longis Rhodiis X, et Asiaticis paucis, Alexandriam pervenit. In his erant legionibus, hominum III millia ducenti: reliqui, vulneribus ex proeliis, et labore ac magnitudine itineris confecti, consequi non potuerant. Sed Caesar confusus famâ rerum gestarum, infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat; atque omnem sibi locum tutum fore existimabat. Alexandriae de Pompeii morte cognoscit: atque ibi primùm è navi egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causâ reliquerat; et concursum ad se fieri videt, quòd fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo majestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu, crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis

concentrationes fiebant: compluresque milites hujus urbis, omnibus partibus interficiebantur.

LXXXVIII. Quibus rebus animadversis; legiones sibi alias ex Asia adduci jussit, quas ex Pompeianis militibus consecerat: ipse enim necessario Etesias tenebatur, qui Alexandria navigantibus sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans; atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et S. C. societas erat facta; ostendit sibi placere, regem Ptolemaeum, atque sororem ejus Cleopatram, exercitus, quos haberent, dimittere; et de controversiis jure apud se potius, quam inter se armis, disceptare.

LXXXIX. Erat in procuratione regni, propter aetatem pueri, nutricius ejus, eunuchus, nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad dicendam causam evocari: deinde adjutores quosdam conscios sui nactus, ex regis amicis, exercitum à Pelusio clam Alexandria evocavit; atque eundem Achillam, cujus supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum suis, et regis inflatum pollicitationibus; quae fieri vellet, litteris nunciisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris haeredes erant scripti, ex duobus filiis major, et ex duabus ea quae aetate anteedebat. Haec uti fierent, per omnes deos, perque foedera quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testamenti, unae per legatos ejus Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur; (cae, quum propter publicas occupationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt depositae;) alterae, eodem exemplo, relictæ atque obsignatae Alexandriae proferebantur.

XC. De his rebus quum ageretur apud Caesarem;

isque maximè vellet, pro communi amico atque arbitro, controversias regum componere: subito exercitus regius, equitatusque omnis, venire Alexandriam nunciatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut eis extra oppidum, si esset dimicandum, consideret: relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret, consiliumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit: regemque hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos ad Achillan mitteret; et quid esset suae voluntatis, ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui ambo legati Romae fuerant, magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habuerant; ad Achillan pervenerunt. Quos ille, quum in conspectum ejus venissent; prius, quam audiret, aut, cujus rei causâ missi essent, cognosceret; corripit, ac interfici iussit. Quorum alter, accepto vulnere occupatus, per suos pro occiso sublatus; alter interfectus est. Quo facto, regem in suâ potestate ut haberet, Caesar effecit: magnam regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans; et ut privato paucorum et latronum potiùs, quam regio consilio, susceptum bellum videretur.

XCI. Erant cum Achillâ copiae, ut neque numero, neque genere hominum, neque usu rei militaris, contemnendae viderentur: millia enim xx in armis habebat. Hae constabant ex Gabinianis militibus; qui jam in consuetudinem Alexandrinae vitae atque licentiae venerant; et nomen disciplinamque populi Romani dediderant; uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque Syriae, Ciliciaeque provinciae, finitimarumque regionum. Multi praeterea, capitis damnati, exulesque convenerant: fugitivisque omnibus nostris certus erat Alexandriae receptus, certaue vitae conditio, ut, dato

nomine, militum essent numero: quorum si quis à domino comprehenderetur, concursu militum eripiebatur; qui vim suorum, quòd in simili culpâ versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere; hi bona locupletum diripere stipendii augendi causâ, regis domum obsidere, regno expellere alios, alios accersere, vetere quodam Alexandrini exercitus instituto, consueverant. Erant praeterea equitum millia 11, qui inveteraverant compluribus Alexandriae bellis: hi Ptolemaeum patrem in regnum rederant; Bibuli filios duos interfecerant; bella cum Aegyptiis gesserant: hunc usum rei militaris habebant.

XCII. His copiis fidens Achilles, paucitatemque militum Caesaris despiciens, occupat Alexandriam: praeterea oppidi parte, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum ejus irrumpere conatus est; sed Caesar, dispositis per vias cohortibus, impetum ejus sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum: ac longè maximam attulit ea res dimicationem. Simul enim, diductis copiis, pluribus viis pugnabatur: et magnâ multitudine, naves longas occupare hostes conabantur; quarum erant 2 auxilio missae ad Pompeium, quae, proelso in Thessaliâ facto, domum redierant. Illae triremes omnes et quinqueremes erant, aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum. Praeter has, 2211 erant, quae praesidii causâ Alexandriae esse consueverant, constatae omnes: quas si occupassent; classe Caesari ereptâ, portum ac mare totum in suâ potestate haberent; commentu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tantâ est contentione actum, quantâ agi debuit; quum ille celerem in eâ re victoriam, hi salutem suam consistere viderent. Sed rem obtinuit Caesar; omnesque eas naves, et reliquas quae erant in navalibus, incendit; quòd tam latè tueri tam parvâ manu non poterat; confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

XCIIL. Pharus est in insulâ turris, magnâ altitudi-
 ne, mirificis operibus exstructâ; quæ nomen ab insulâ
 accepit. Haec insulâ, objecta Alexandriae, portum effi-
 cit: sed à superioribus regionibus in longitudinem pas-
 suum decem in mare jactis molibus, angusto itinere et
 ponte cum oppido conjungitur. In hac sunt insulâ do-
 micilia Aegyptiorum, et vicus, oppidi magnitudine:
 quæque ubique naves imprudentiâ aut tempestate paul-
 lulum suo cursu decesserint, has more praedonum diri-
 pere consueverunt. Iis autem invitis, à quibus Pharus
 tenetur; non potest esse, propter angustias, navibus in-
 troitus in portum. Hoc tum veritus Caesar; hostibus in
 pugna occupatis, militibusque expositis, Pharum appre-
 hendit; atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus
 effectum, uti tutò frumentum auxiliaque navibus ad eum
 supportari possent: dimisit enim circum omnes propin-
 quas regiones, atque inde auxilia evocavit. Reliquis op-
 pidi partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio disce-
 deretur, et neutri pellerentur, (id efficiebant angustiae
 loci:) paucisque utrimque interfectis, Caesar loca maxi-
 mè necessaria complexus, noctu praemunit. Hòc tractu
 oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi
 causâ initio erat inductus; et theatrum conjunctum do-
 mui, quod arcis tenebat locum, aditusque habebat ad
 portum, et ad reliqua navalia. Has munitiones insequen-
 tibus auxit diebus; ut pro muro objectas haberet, neu
 pugnare invitus cogeretur. Interim filia minor Ptole-
 maei regis, vacuum possessionem regni sperans, ad A-
 chillan se ex regiâ transevit, unaque bellum admini-
 strare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu
 controversia orta; quæ res apud milites largitiones aux-
 it; magnis enim jacturis sibi quisque eorum animos con-
 ciliabat. Haec dum apud hostes geruntur; Pothinus,
 nutricius pueri, et procurator regni, in parte Caesaris;

394 DE BELLO CIVILI LIB. III.

quum ad Achillan nuncios mitteret, hortareturque ne negotio desisteret, neve animo deficeret; indicatis deprehensisque internunciis, à Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

A. H I R T I I
P A N S A E
COMMENTARIORUM
D E
BELLO ALEXANDRINO
LIBER UNUS.

BELLO Alexandrino confiato, Caesar Rhodo atque ex Syriâ Ciliciâque omnem classem accersit; ex Cretâ, sagittarios; equites, ab rege Nabataeorum Malcho evocat: tormenta undique conqueri, et frumentum mitti, auxiliaque adduci jubet. Interim munitiones quotidie operibus augentur; atque omnes oppidi partes, quae minus firmas esse viderentur, testudinibus atque musculis aptantur. Ex aedificiis autem per foramina in proxima aedificia arietes immittuntur. Quantumque aut ruinis dejicitur, aut per vim recipitur loci; in tantum munitiones proferuntur. Nam incendio serè tuta est Alexandria; quòd sine contignatione ac materiâ sunt aedificia, et structuris atque fornicibus continentur, testaeque sunt rudere aut pavimenti. Caesar studebat maximè, ut, quam angustissimam partem oppidi palus à meridie interjecta efficiebat, hanc operibus vineisque agendis à reliquâ parte urbis excluderet: illud spectans; primùm, ut, quum esset in duas partes urbs divisa, acies uno concilio atque imperio administraretur; deinde, ut laborantibus succurri, atque ex alterâ oppidi parte auxilium ferri posset; in primis verò, ut aquâ pabuloque abundaret: quarum alterius rei copiam exigu-

am, alterius nullam omnino facultatem habebat: quod utrumque palus largè præbere poterat.

II. Neque verò Alexandrinis in gerendis negotiis quaestio ulla aut mora inferebatur. Nam in omnes partes, per quas fines Aegyptii regnumque pertinet, legatos conquistoresque, delectis habendi causâ, miserant; magnumque numerum in oppidum, telorum atque tormentorum convexerant; et innumerabilem multitudinem adduxerant. Nec minùs in urbe maximae armorum erant institutae officinae. Servos praeterea puberes armaverant, quibus domini locupletiores victum quotidianum stipendiumque praebebant. Hâc multitudine dispositâ, munitiones semotarum partium tuebantur: veteranas cohortes, vacuas in celeberrimis urbis locis habebant; ut, quacumque regione pugnaretur, integris viribus ad auxilium ferendum opportunae essent. Omnibus viis atque angipertis, triplicem vallum obduxerant: erat autem quadrato exstructus saxo, nec miua x. pedes altitudinis habebat. Quaeque partes urbis inferiores erant, has altissimis turribus. denorum tabulorum munierant. Praeterea alias ambulatorias, totidem tabulorum confixerant; subjectisque eas rotis, funibus iumentisque objectis, directis plateis in quamcunque erat visum partem movebant. Urbs fertilissima et copiosissima, omnium rerum apparatus suggerebat. Ipsi homines ingeniosissimi atque acutissimi, quae à nobis fieri viderant, eâ sollertiâ efficiebant, ut nostri illorum opera imitati viderentur: et suâ sponte multa reperiebant: unoque tempore et nostras munitiones infestabant, ut suas defendebant. Atque haec principes in consiliis concioni-
busque agitabant; "populum Romanum paullatim in consuetudinem ejus regni venire occupandi: paucis annis antea Gabinium cum exercitu fuisse in Aegypto: Pompeium se ex fugâ eodem recepisse: ac Caesarem ve-

nisse cum copiis: neque morte Pompeii quidquam profectum, quod minus Caesar apud se commoraretur: quem si non expulissent, futuram ex regno provinciam: idque agendum maturè: namque eum, interclusum tempestatibus propter anni tempus, recipere transmarina auxilia non posse.

III. Interim, dissensione ortà inter Achillan, qui veterano exercitui praeerat; et Arsinoën regis Ptolemaci minorem filiam, ut supra demonstratum est: quum uterque utrique insidiaretur, et summam imperii ipse obtinere vellet; praecoccupat Arsinoë per Ganymedem eunuchum, nutricium suum; atque Achillan interficit. Hòc occiso, ipsa, sine ullo socio et custode omne imperium obtinebat; exercitus Ganymedi transditur. Is, suscepto officio, largitionem in milites auget; reliqua parì diligentia administrat.

IV. Alexandria est ferè tota suffossa; specusque habet ad Nilum pertinentes, quibus aqua in privatus domos inducitur, quae paullatim spatio temporis liquefcit ac subsidit. Hæc uti domini aedificiorum atque eorum familia consueverunt: nam quae flumine Nilo fertur, addè est limosa atque turbida, ut multos variosque morbos efficiat: sed eà plebes ac multitudo contenta est necessariò, quòd fons urbe totà nullus est. Hoc tamen flumen in eà parte urbis erat, quae ab Alexandrinis tenebatur. Quò factò est admonitus Ganymedes, posse nostros aquà intercludi; qui distributi munitionem tuendam causâ, vicatim ex privatis aedificiis, specubus et puteis extractâ aquâ utebantur. Hòc probato consilio, magnum ac difficile opus aggreditur. Interseptis enim specubus; atque omnibus urbis partibus exclusa, quae ab ipso tenebantur: aquae magnam vim ex mari, rotis ac machinationibus exprimere contendit: hanc locis superioribus fundere in partem Caesaris non intermitte-

bat: quamobrem falsior paullo praeter consuetudinem aqua trahebatur ex proximis aedificiis, magnamque hominibus admirationem praebibat, quam ob causam id accidisset. Nec satis sibi ipsi credebant; quum se inferiores ejusdem generis ac saporis aqua dicerent uti, atque antè consuissent. Vulgoque inter se conferebant; et degustando, quantum inter se differrent aquae, cognoscebant. Parvo verò temporis spatio, haec propior bibi non poterat omnino; illa inferior corruptior jam, falsiorque reperiebatur. Quo factò dubitatione sublata, tantus incessit timor, ut ad extremum casum omnes deducti viderentur: atque alii morari Caesarem dicerent, quin naves conscendere juberet: alii multo graviores extimescerent casum; quòd neque celari Alexandrinos possent in apparandâ fugâ, quum hi tam parvo spatio distarent ab ipsis; neque, illis imminentibus atque insequentibus, ullus in naves receptus daretur. Erat autem magna multitudo oppidanorum in parte Caesaris, quam domiciliis ipsorum non moverat; quòd ea se fidelem pajam nostris esse simulabat, et descivisse à suis videbatur. Ut, si mihi defendendi essent Alexandrini, quòd neque fallaces essent, neque temerarii; multa oratio frustra absumeretur. Quum verò uno tempore et natio eorum et natura cognoscatur; aptissimum esse hoc genus ad prodicionem, nemo dubitare potest.

V. Caesar suorum timorem consolatione et ratione minuebat. Nam "puteis fossis aquam dulcem posse reperiri" affirmabat: "omnia enim littora, naturaliter aquae dulcis venas habere: quòd si alia esset littoris Aegyptii natura, atque omnium reliquorum; tamen, quoniam mare liberè tenerent, neque hostes classem haberent, prohiberi sese non posse, quòd minùs quotidie aquam navibus peterent, vel à sinistrâ parte à Paraetonio, vel à dextrâ ab insulâ; quae diversae navigationes, nunquam

uno tempore adversis ventis praeccluderentur: fugae verò nullum esse consilium, non solum iis, qui primam dignitatem haberent, sed ne iis quidem qui nihil praeterquam de vitâ cogitarent; magno negotio impetus hostium adversos, ex munitionibus sustineri; quibus relictis, nec loco nec numero pares esse posse: magnam autem morem et difficultatem adscensum in naves habere, praesertim ex scaphis: summam esse contra in Alexandrinis velocitatem, locorumque et aedificiorum notitiam: hos, praecipue in victoriâ insolentes, praecursuros et loca excelsiora atque aedificia occupaturos; ita fugâ navibusque nostros prohibituos: proinde ejus consilii obliviscerentur, atque omni ratione esse vincendum cogitarent." Hâc oratione apud suos habitâ, atque omnium mentibus excitatis; dat centurionibus negotium, ut, reliquis operibus intermissis, ad fodiendos puteos animum conferant; neve quam partem nocturni temporis intermittant. Quo suscepto negotio, atque omnium animis ad laborem incitatis; magna unâ nocte vis aquae dulcis inventa est. Ita operosis Alexandrinorum machinationibus, maximisque conatibus, non longi temporis labore occursum est.

VI. Eo biduo, legio xxxvii ex dedititiis Pompeianis militibus, cum frumento, armis, telis, tormentis, imposita in naves à Domitio Calvino, ad littora Africae paullo supra Alexandriam delata est. Hae naves Euro, qui multos dies continenter flabat, portum capere prohibebantur; sed loca sunt egregia omni illâ regione ad tenendas anchoras. Hi, quum diu retinerentur, atque aquae inopiâ premerentur; navigio actuario Caesarem faciunt certiores. Caesar, ut per se consilium caperet quid faciendum videretur, navim conscendit, atque omnem classem sequi jussit; nullis nostris militibus impositis; quod, quum longius paullo discederet, munitiones.

nudari nolebat. Quumque ad eum locum accessisset, qui appellatur Cherronefus; aquandique causâ, remiges in terram exposuisset; nonnulli ex eo numero, quum longius à navibus praedatum processissent, ab equitibus hostium sunt excepti: ex iis cognoverunt, Caesarem ipsum in classe venisse, nec ullos milites in navibus habere. Quâ re compertâ, magnam sibi facultatem fortunam obtulisse bene gerendae rei crediderunt. Itaque naves omnes, quas paratas habuerant ad navigandum, propugnatoribus instruxerunt, Caesarique redeunti cum classe occurrerunt. Qui duabus de causis eo die dimicare nolebat; quod et nullos milites in navibus habebat, et post horam x diei res agebatur. Nox autem allatura videbatur maiorem fiduciam illis, qui locorum notitiâ confidebant: sibi etiam hortandi suos auxilium defuturum; quod nulla satis idonea esset hortatio, quâ neque virtutem posset notare, neque inertiam. Quibus de causis, naves, quas potuit, Caesar ad terram detrahit; quem in locum illos successuros non existimabat.

VII. Erat una navis Rhodia, in dextro Caesaris cornu, longè ab reliquis collocata. Hanc conspicati hostes, non tenuerunt sese; magnoque impetu iv ad eam contractae naves, et complures apertae, contenderunt. Cui coactus est Caesar ferre subsidium, ne turpiter in conspectu contumeliam acciperet; quanquam, si quid gravius illi accidisset, meritò casurum iudicabat. Proelium commissum est, magnâ contentione Rhodiorum: qui, quum in omnibus dimicationibus et scientiâ et virtute praestitissent, tum maxime illo tempore totum onus sustinere non recusabant, ne quod suorum culpâ detrimentum acceptum videretur. Ita proelium secundissimum est factum. Capta est una hostium quadriremis; depressa est altera; alteraque perforata; deinde omnes epibatis nudatae: magna praeterea multitudo in reliquis navibus propug-

natorum est interfecta. Quod nisi nox proelium diremisset, totâ classe hostium Caesar potitus esset. Hâc calamitate perterritis hostibus; adverso vento leniter flante, naves onerarias Caesar remigio victricibus suis Alexandriam deducit.

VIII. Eo detrimento adeò sunt fracti Alexandrini, quum non jam virtute propugnatorum, sed scientiâ classiariorum se victos viderent; ut ****. Quibus et superioribus locis sublevabantur, ut ex aedificiis defendi possent: et materiam cunctam objicerent, quòd nostrae classis oppugnationem etiam ad terram verebantur. Iidem, postea quàm Ganymedes in concilio confirmavit, “ sese et eas, quae essent amissae, restitutum; et numerum adaucturum;” magnâ spe et fiduciâ veteres reficere naves, accuratiusque huic rei studere atque inservire instituerunt. Ac, tametsi ampliùs ex navibus longis in portu navalibusque amiserant, non tamen reparandae classis cogitationem deposuerunt. Videbant enim non auxilia Caesari, non commeatus supportari posse; si classe ipsi valerent. Praeterea nautici homines, et urbis et regionis maritimae, quotidianoque usu à pueris exercitati; ad naturale ac domesticum bonum refugere cupiebant; et, quantum parvulis navigiis profecissent, sentiebant. Itaque omni studio ad parandam classem incubuerunt.

IX. Erant omnibus ostiis Nili custodiae, exigendi portorii causâ, dispositae. Naves veteres erant in occultis regiae navalibus, quibus multis annis ad navigandum non erant usi. Has reficiebant: illas Alexandriam revocabant. Deerant remi: porticus, gymnasia, aedificia publica detegebant; asseres, remorum usum obtinebant: aliud naturalis sollertia, aliud urbis copia subministrabat. Postremò, non longam navigationem parabant; sed praesentis temporis necessitati serviebant, et in ipso portu

configendum videbant. Itaque paucis diebus, contra omnium opinionem, quadriremes xxii, quinqueremes v, confecerunt: ad has, minores apertasque complures adjecerunt: et, in portu periclitati remigio quid quaeque earum efficere posset, idoneos milites imposuerunt; seque ad configendum omnibus rebus paraverunt. Caesar Rhodias naves 12 habebat, (nam, x missis, una in cursu littore Aegyptio defecerat;) Ponticas viii, Lycias v, ex Asia xii. Ex his quinqueremes v erant, et quadriremes x; reliquae infra hanc magnitudinem, et pleraeque apertae. Tamen virtute militum confusus, cognitis hostium copiis, se ad dimicandum parabat.

X. Postquam eò ventum est, ut sibi uterque eorum consideret; Caesar Pharon classe circumvehitur, adversasque naves hostibus constituit: in dextro cornu Rhodias collocat, in sinistro Ponticas. Inter has, spatium copiosum relinquit; quod satis esse ad explicandas naves videbatur. Post hunc ordinem reliquas naves subsidio distribuit: quae quamque earum sequatur, et cui subveniat, constituit atque imperat. Non dubitanter Alexandrini classem producunt, atque instruunt: in fronte collocant xxii: reliquas subsidiarias in secundo ordine constituunt: magnum praeterea numerum minorum navigiorum et scapharum producunt, cum malleolis ignibusque; siquid ipsa multitudo, et clamor, et flamma, nostris terroris asferre possent. Erant inter duas classes vada transitu angusto, quae pertinent ad regionem Africae; (sic enim praedicant, partem esse Alexandriae dimidiam Africae.) Satisque diu inter ipsos est expectatum, ab utris transeundi fieret initium: propterea quòd, eò qui intrassent; et ad explicandam classem et ad receptum, si durior accidisset casus, impeditiores fore videbantur.

XI. Rhodiis navibus praeerat Euphranor, animi

magnitudine ac virtute magis cum nostris hominibus, quam cum Graecis, comparandus. Hic ob notissimam scientiam atque animi magnitudinem delectus est ab Rhodiis, qui imperium classis obtineret. Qui, ubi Caesaris animum advertit, "Videris mihi," inquit, "Caesar, vereri, si haec vada primus navibus intraveris, ne prius dimicare cogaris, quam reliquam classem possis explicare: nobis rem committe; nos proelium sustinebimus, (neque tuum iudicium fallemus,) dum reliqui subsequantur: hos quidem diutius in nostro conspectu gloriari, magno nobis et dedecori et dolori est." Caesar illum adhortatus, atque omnibus laudibus prosecutus, dat signum pugnae. Progressas ultra vadum iv Rhodias naves circumstunt Alexandrini, atque in eas impetum faciunt. Sustinent illi, atque arte sollertiâque se explicant: ac tantum doctrinâ potuit, ut in dispari numero nulla transversa hosti objiceretur, nullius remi detergerentur; sed semper venientibus adversae occurrerent, Interim sunt reliquae subsecutae. Tum necessario discessum ab arte est, propter angustias loci; atque omne certamen in virtute constitit. Neque verò Alexandriae fuit quisquam aut nostrorum aut oppidanorum, qui aut in opere aut in oppugnatione occupatum animum haberet, quin altissima tecta peteret, atque ex omni prospectu locum spectaculo caperet, precibusque et votis victoriam suis, ab Diis immortalibus exosceret.

XII. Minime autem erat par proelii certamen. Nostris enim prorsus neque terrâ neque mari effugium dabatur victis; omniaque victoribus erant futura in incerto: illi, si superâssent navibus, omnia tenerent; si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur. Simul illud grave ac miserum videbatur, perpaucos de summâ rerum ac de salute omnium decertare; quorum si quis aut animo aut virtute cessisset, reliquis etiam es-

set cavendum, quibus pro se pugnandi facultas non fuisset. Haec superioribus diebus saepenumero Caesar sibi exposuerat; ut hoc majori animo contenderent, quod omnium salutem sibi commendatam viderent. Eadem suum quisque contubernalem, amicum, notum, prosequens erat obtestatus; ne suam atque omnium falleret opinionem, quorum iudicio delectus ad pugnam profisceretur. Itaque hoc animo est decertatum, ut neque maritimis nauticisque sollertia atque ars praesidium ferret; neque numero navium praestantibus multitudo prodesset; neque electi ad virtutem ex tantâ multitudine hostium viri, virtuti nostrorum possent adaequari. Capitur hoc proelio quinquere mis una, et biremis cum defensoribus remigibusque; et deprimuntur tres; nostris incolumibus omnibus. Reliquae propinquam fugam ad oppidum capiunt; quas protexerunt ex molibus atque aedificiis imminuentibus, et nostros adire propius prohibuerunt.

XIII. Hoc ne sibi saepius accidere posset; omni ratione Caesar contendendum existimavit, ut insulam, molemque ad insulam pertinentem, in suam redigeret potestatem: perfectis enim magnâ ex parte munitionibus in oppido, et illam et urbem uno tempore tentari posse confidebat. Quo capto consilio; cohortes x, et levis armaturae electos, quos idoneos ex equitibus Gallis arbitrabatur, in navigia minora scaphasque imponit: alteram insulae partem, distinendae manus causâ, cum contratis navibus aggreditur; praemiis magnis propofitis, qui primus insulam cepisset. Ac primò, impetum nostrorum pariter sustinuerunt: uno enim tempore et ex tectis aedificiorum propugnabant, et littora armati defendebant; quò, propter asperitatem loci, non facilis nostris aditus dabatur: et scaphis navibusque longis, mobiliter et scienter angustias loci tuebantur. Sed ubi,

locis primùm cognitis vadisque pertentatis, pancel nostri in littore constiterunt; atque hos sunt alii subsecuti; constanterque in eos, qui in littore aequo insisterant, impetum fecerunt: omnes Pharitae terga verterunt. His pulsus; custodiâ portûs relicta, ad littora et vicum applicaverunt; seque ex navibus ad tuenda aedificia eiecunt. Neque verò diutius ipsi eâ munitione se continere potuerunt; etsi erat non dissimile, atque Alexandriae, genus aedificiorum; (ut minora majoribus conferantur;) turreaque editae et conjunctae, muri locum obtinebant; neque nostri aut scalis, aut cratibus, aut reliquis rebus parati venerant ad oppugnandum. Sed terror hominibus mentem consiliumque eripit, et membra debilitat: ut tunc accidit. Qui se in aequo loco ac plano pares esse confidebant, iidem, perterriti fugâ suorum et caede paucorum, xxx pedum altitudine in aedificiis consistere ausi non sunt; seque per molem in mare praecipitaverunt, et dccc passuum intervallo ad oppidum enataverunt. Multi tamen ex iis capti interfectique sunt; sed numerus captivorum omnino fuit dc.

XIV. Caesar, praedâ militibus concessâ, aedificia diripi jussit; castellumque ad pontem, qui propior erat Pharo, communivit; atque ibi praesidium posuit. Hunc fugâ Pharitae reliquerant: fortiorem illum, propioremque oppido, Alexandrini tuebantur: sed eum postero die simili ratione aggreditur; quòd, his obtentis duobus, omnem navigiorum excursus et repentina latrocinia sublatum iri videbatur. Jamque eos, qui praesidium eum locum tenebant, tormentis è navibus sagittisque depulerat, atque in oppidum redegerat; et cohortium 111 instar in terram exposuerat, (non enim plures consistere angustiae loci patiebantur;) reliquae copiae in navibus stationem obtinebant. Quo factò, imperat pontem adversus hostem praevallari; et, quâ exitus navibus erat,

fornice exstructo, quo pons sustinebatur, lapidibus oppleri atque obstrui. Quorum altero opere effecto, nulla omnino scapha egredi posset; altero instituto, omnes Alexandrinorum copiae ex oppido se ejecere, et contra munitiones pontis latiore loco constiterunt; eodemque tempore, quae consueverant navigia per pontes ad incendia onerariarum emittere, ad molem constituerunt. Pugnabatur à nostris, ex ponte, ex mole; ab illis, ex aræ quae erat adversus pontem, et ex navibus contra molem. In his rebus occupato Caesare, militesque hortante; remigum magnus numerus, et classiariorum, ex longia navibus nostris in molem se ejecit. Pars eorum, studio spectandi ferebatur; pars etiam, cupiditate pugnandi. Hi primum navigia hostium lapidibus ac fundis à mole repellebant; ac multum proficere multitudine telorum videbantur; sed postquam ultra eum locum, ab latere eorum aperto, ausi sunt egredi ex navibus Alexandrini pauci; ut sine signis certisque ordinibus, sine ratione prodierant, sic temere in naves refugere coeperunt. Quorum fugâ incitati Alexandrini, ex navibus egrediebantur, nostrosque acrius perturbatos insequiebantur. Simul qui in navibus longis remanserant, scalas rapere, navesque à terrâ repellere, properabant; ne hostes navibus potirentur. Quibus omnibus rebus perturbati milites nostri cohortium trium, quae in ponte ac primâ mole constiterant; quum post se clamorem exaudirent, fugam suorum viderent, magnam vim telorum adversi sustinerent; veriti ne ab tergo circumvenirentur, et discessu navium omnino reditu intercluderentur; munitionem in pontem institutam reliquerunt, et magno cursu incitati ad naves contenderunt. Quorum pars, proximas naeta naves, multitudine hominum atque onere depressa est; pars resistens, et dubitans quid esset capiendum consilii, ab Alexandrinis interfecta est. Nonnulli feliciore exitu expeditas ad anchoram na-

ves confecti, incolumes discesserunt: pauci, allevati sentis, et animo ad conandum nixi, ad proxima navigia adnatarunt. Caesar, quoad potuit, cohortando suos ad pontem et munitiones contendere, eodem in periculo versatus est: postquam universos cedere animadvertit, in suum navigium se recepit. Quod multitudo hominum insecuta, quum irrumperet, neque administrandi neque repellendi à terrâ facultas daretur; fore, quod accidit, suspicatus, sese ex navigio eiecit; atque ad eas, quae longius constitierant, naves adnatavit: hinc suis laborantibus subsidio scaphas mittens, nonnullos conservavit. Navigium quidem ejus, multitudine depressum militum, unâ cum hominibus interiit. Hôc proelio desiderati sunt ex numero legionariorum militum circiter eo, et paulo ultra eum numerum classarii et remiges. Alexandrini eo loco castellum magnis munitionibus multisque tormentis confirmaverunt; atque, egestis ex mari lapidibus, liberè sunt usi postea ad mittenda navigia.

XV. Hôc detrimento milites nostri tantum abfuerunt ut perturbarentur, ut incensi potius atque incitati magnas accessiones fecerint in operibus hostium. expugnandis; in proeliisque quotidiana; quodcumque fors obtulerat, procurrentibus et erumpentibus Alexandrinis**;

** manum comprehendi multum operibus, et ardentibus studiis militum; nec divulgata Caesaris cohortatio, subsequi legionum aut laborem aut pugnandi poterat cupiditatem: ut magis deterrendi et continendi à periculosis dimicationibus, quàm incitandi ad pugnandum.

XVI. Alexandrini, quum Romanos et secundia rebus confirmari, et adversis incitari viderent; neque ullum belli tertium casum nôssent, quò possent esse firmiores; (ut conjecturâ consequi possumus,) aut admoniti à Regis amicis, qui in Caesaris erant praesidiis; aut suo

priore consilio, per occultos nuncios Regi probato: legatos ad Caesarem miserunt, ut "dimitteret Regem, transireque ad suos pateretur. Paratam enim omnem multitudinem esse, confectam taedio puellae, fiduciaro regno, dominatione crudelissimâ Ganymedis; facere id, quod Rex imperâisset. Quo si auctore in Caesaris fidem amicitiamque venturi essent; nullius periculi timorem multitudini fore impedimento, quò minùs se dederent." Caesar, etsi fallacem gentem, semperque alia cogitantem, alia simulantem, bene cognitam habebat; tamen petentibus dare veniam utile esse statuit: quòd, si quo pacto sentirent ea, quae postulerent; mansurum in fide dimissum Regem credebat: sin, id quod magis illorum naturae conveniebât, duce ad bellum gerendum regem habere vellent; splendidiùs atque honestiùs sese contra regem, quàm contra convenarum ac fugitivorum manum, bellum esse gesturum. Itaque Regem cohortatus, ut "consuleret regno paterno; parceret praeclarissimae patriae, quae turpissimis incendiis et ruinis esset deformata; cives suos primùm ad sanitatem revocaret, deinde conservaret; fidem populo Romano sibi praeferret, quum ipse tantum ei crederet, ut ad hostes armatos eum mitteret;" dexterâ dexteram tenens, dimittere coepit adultâ jam aetate puerum. At Regis animus disciplinis fallacissimis eruditus, ne à gentis suae moribus degeneraret, flens orare contra Caesarem coepit, "ne se dimitteret; non enim regnum ipsum sibi conspectu Caesaris esse jucundius." Compressis pueri lacrimis, Caesar ipse commotus; celeriter, si illa sentiret, fore eum secum affirmans; ad suos dimisit. Ille, ut ex carcèribus in liberum cursum emissus, adeò contra Caesarem acriter bellum gerere coepit, ut lacrimas, quas in colloquio projecerat, gaudio videretur profudisse. Accidisse hoc complures Caesaris legati, amici, centuriones, militesque

laetabantur; quod nimia bonitas ejus, fallaciis pueri elusa esset. Quasi verò id Caesar, bonitate tantum adductus, ac non prudentissimo consilio fecisset.

XVII. Quum, duce assumpto, Alexandrini nihilo se firmiores factos, aut languidiores Romanos, animadverterent; eludentibusque militibus Regis aetatem atque infirmitatem, magnum dolorem acciperent; neque se quidquam proficere viderent: rumoresque exsisterent, magna Caesari praesidia, terrestri itinere, Syria Ciliciâque adduci; quod nondum Caesari auditum erat: interea comneatum, qui nostris mari supportabatur, intercepte statuerunt. Itaque expeditis navigiis, locis idoneis ad Canopum in statione dispositis navibus, insidiabantur nostris comneatibus. Quod ubi Caesari nunciatum est, classem jubet expediti atque instrui. Praeficit huic Tib. Neronem. Proficiscuntur in eâ classe Rhodiae naves; atque in his Euphranor, sine quo nulla unquam dimicatio maritima, nulla etiam parum feliciter confecta erat. At fortuna, quae plerumque eos, quos plurimis beneficiis ornavit, ad duriores casum reservat: superiorum temporum dissimilis Euphranorem prosequabatur. Nam, quum ad Canopum ventum esset, instructaque utrimque classis conflixisset, et suâ consuetudine Euphranor primus proelium commisisset, et illic triremem hostium perforasset ac demersisset; proximam longius insecutus, parum celeriter insequentibus reliquis, circumventus ab Alexandrinis est: cui subsidium nemo tulit; sive quod in ipso satis praesidii, pro virtute ac felicitate ejus, putarent esse; sive quod ipsi sibi timebant. Itaque unus ex omnibus eo proelio bene rem gessit, solus cum suâ quadriemi victrice periit.

XVIII. Sub idem tempus Mithridates Pergamenus, magnae nobilitatis domi, scientiaeque in bello et virtutis, fidei dignitatisque in amicitia Caesaris; missus in

Syriam Ciliciamque initio belli Alexandrini, ad auxilia accersenda; magnas copias, quas oleriter et propensissimâ civitatum voluntate et suâ diligentia consecrat, itinere pedestri, quo conjungitur Aegyptus Syriae, Pelusium adduxit; idque oppidum, summo praesidio occupatum ab Achillâ propter opportunitatem loci, (namque tota Aegyptus maritimo accessu Pharo, pedestri Peluso, velut claustris, munita existimatur,) repente magnis circumdatum copiis, multiplici praesidio pertinaciter propugnantibus; et copiarum magnitudine, quas integras vulneratis defessisque subijciebat; et perseverantia, constantiaque oppugnandi; quo die est aggressus, in suam redegit potestatem: praesidiumque ibi suum collocavit. Inde, re bene gestâ, Alexandriam ad Caesarem contendit; omnesque eas regiones, per quas iter faciebat, auctoritate eâ, quae plerumque adest victori, pacâvat, atque in amicitiam Caesaris redegerat.

XIX. Locus est ferè regionum illarum nobilissimus, non ita longè ab Alexandria, qui nominatur Delta; quod nomen à similitudine litterae cepit. Nam pars quaedam fluminis Nili, mirè derivata inter se duobus itineribus paulatim, modicum inter se spatium relinquens, diversissimo ad littus intervallo mari conjungitur. Cui loco quum appropinquare Mithridaten Rex cognovisset, et transcendum ei flumen sciret; magnas adversus eum copias misit, quibus vel superari delerique Mithridaten, vel sine dubio retineri posse, credebat. Quemadmodum autem optabat eum vinci; sic satia habebat interclusum à Caesare à se retineri. Quae primae copiae flumen à Delta transire, et Mithridati occurrere potuerunt, proelium commiserunt, festinantes praeripere subsequenti-
bus victoriae societatem; quorum impetum Mithridates magnâ cum prudentia, consuetudine nostrâ castris vallatis, sustinuit. Quum verò incautè atque insolenter suo-

cedere eos munitionibus videret; eruptione undique factâ, magnum numerum eorum interfecit. Quod nisi locorum notitiâ reliqui se texissent; partimque in naves, quibus flumen transierant, recepissent; funditus deleti essent. Qui ut paululum ab illo timore se recrearent, adjunctis iis qui subsequerentur, rursus Mithridaten oppugnare coeperunt.

XX. Mittitur à Mithridate nuncius Caesari, qui rem gestam perferret. Cognoscit ex suis eadem haec accidisse Rex. Ita penè sub idem tempus, et Rex ad opprimendum Mithridaten proficiscitur, et Caesar ad recipiendum. Celeriore fluminis Nili navigatione Rex est usus; in quo magnam et paratam classem habebat. Caesar eodem itinere uti noluit, ne navibus in flumine dimicaret. Sed, circumventus eo mari, quod Africae pars esse dicitur, sicuti supra demonstravimus; prius tamen Regis copiis occurrit, quàm is Mithridaten aggredi posset: eumque ad se victorem incolumi exercitu recepit.

XXI. Confederat cum copiis Rex, loco naturâ munito; quod erat ipse excelsior, planitie ex omnibus partibus subjectâ. Tribus autem ex lateribus, variis genere munitionibus tegebatur: unum latus erat adiectum flumini Nilo; alterum editissimo loco ductum, ut partem castrorum obtineret; tertium, palude cingebatur. Inter castra Regis et Caesaris iter, flumen intercedebat angustum, altissimis ripis, quod in Nilum infuebat; ab erat autem ab Regis castris, millia passuum circiter VII. Rex, quum hoc itinere venire Caesarem comperisset, equitatum omnem expeditosque delectos pedites ad id flumen misit, qui transitu Caesarem prohiberent, et exinus ex ripis proelium impar inirent; nullum enim processum virtus habebat, aut periculum ignavia subibat. Quae res incendit dolore milites equitesque nostros, quod tam diu pari proelio cum Alexandrinis certaretur. Itaque

eodem tempore equites Germani dispersi vada fluminis quaerentes, partim demissioribus ripis flumen transierunt; et legionarii, magnis arboribus excisis, quae longitudine utramque ripam contingerent, projectis, repentinoque aggere injecto, flumen transierunt. Quorum impetum adeo pertimuerunt hostes, ut in fugâ spem salutis collocarent. Sed id frustra: namque ex eâ fugâ pauci ad Regem refugerunt, penè omni reliquâ multitudine interfectâ.

XXII. Caesar, re praeclarissime gestâ, quum subitum adventum suum judicaret magnum terrorem Alexandrinis injecturum, protinus victor ad Regis castra perterritis Alexandrinis, perterritis Alexandrinis, protinus castra Regis oppugnaret. Itaque eo cursu, quo refugientes Alexandrinos ex castello in castra sunt milites insecuti, munitionibus successerunt; acerrimeque minus proeliari coeperunt. Duabus ex partibus aditus oppugnationis nostris dabatur: unâ, quam liberum accessum habere demonstravi; alterâ, quae mediocriter intervallum inter castra et flumen Nilum habebat. Maxima et electissima Alexandrinorum multitudo defendebat eam partem, quae facillimum aditum habebat: plurimum autem proficiebant hostes in repellendis vulnerandisque nostris, qui in regione fluminis Nili propugnabant. Diver-

sis enim telis nostri figebantur; adversi, ex vallo castrorum; averſi, ex flumine; in quo multae naves, instructae, funditoribus et sagittariis, nostros impugnabant. Caesar quum videret milites acrius proeliari non posse, neq̃ tamen multum profici propter locorum difficultatem: quumque animum adverteret, excelſiſſimum locum caſtrorum relictum eſſe ab Alexandrinis; quod et per ſe munitus eſſet; et studio partim pugnandi, partim ſpectandi, decurriffent in eum locum in quo pugnabatur: cohortes illò circuire caſtra, et ſummum locum aggredi, juſſit; hiſque Carſulenum praefecit, et animi magnitudine, et rei militaris ſcientiâ, virum praestantem. Quò ut ventum eſt; paucis defendentibus munitionem, noſtris contra militibus acerrimè pugnantis; diverſo clamore, et proelio perterriti Alexandrini, trepidantes in omnes partes caſtrorum diſcurrere cœperunt. Quorum perturbatione, noſtrorum animi adeò ſunt incitati, ut penè eodem tempore ex omnibus partibus, primi tamen editiſſimum locum caſtrorum caperent; ex quo decurrentes, magnam multitudinem hoſtium in caſtris interfecerunt. Quod periculum plerique Alexandrini fugientes, acervatim ſe de vallo praecipitaverunt in eam partem, quae flumini erat adjuncta. Horum primis in ipſâ foſſâ munitionis magnâ ruinâ oppreſſis, caeteri faciliorem fugam habuerunt. Conſtat fuiſſe ex caſtris Regem ipſum; receptumque in navem; et, multitudine eorum, qui ad proximas naves adnatabant, demerſo navigio, periſſe.

XXIII. Re feliciffimè celerrimeque geſtâ; Caesar, magnae victoriae fiducia, proximo terreſtri itinere Alexandriam cum equitibus contendit; atque eâ parte oppidi victor introiit, quae praefidio hoſtium tenebatur. Neque eum conſilium ſuum ſefellit, quin hoſtes, eo proelio audito, nihil jam de bello eſſent cogitaturi. Dignum adveniens fructum virtutis et animi magnitudinis tulit.

Omnis enim multitudo oppidanorum, armis projectis, munitionibusque suis relictis; veste ea sumptâ, quâ supplices dominantes deprecari consueverunt; sacrisque omnibus prolati, quorum religione preecari offensos iratosque animos regum erant soliti; advenienti Caesari occurrerunt, seque ei dediderunt. Caesar in fidem receptos consolatus, per hostium munitiones in suam partem oppidi magnâ gratulatione venit suorum; qui non tantum bellum ipsam ac dimicationem, sed etiam talem adventum ejus felicem fuisse laetabantur.

XXIV. Caesar, Aegypto atque Alexandria potitus, reges constituit, quos Ptolemaeus testamento scripserat, atque obtestatus erat populum Romanum ne mutarentur. Nam majore ex duobus pueris rege amisso, minori transdidit regnum; majorique ex duabus filiis Cleopatrae, quae manserat in fide praesidiisque ejus. Minorem Arsinoën, cujus nomine diu regnâsse impotenter Gany-medem docuimus, deducere ex regno statuit; ne quâ rursus nova dissensio, prius quàm diuturnitate confirmarentur regis imperia, per homines seditiosos nasceretur. Legione veteranâ vi secum deductâ, caeteras ibi reliquit; quò firmitus esset eorum regum imperium: qui neque amorem suorum habere poterant, quòd fideliter permanserant in Caesaris amicitia; neque vetustatis auctoritatem, paucis diebus reges constituti. Simul ad imperii nostri dignitatem utilitatemque publicam pertinere existimabat, si permanerent in fide regis, praesidiis eos nostris esse tutos; et hos, si essent ingrati, posse iisdem praesidiis coerceri. Sic rebus omnibus confectis et collocatis, ipse itinere terrestri profectus est in Syriam.

XXV. Dum haec in Aegypto geruntur; rex Deiotarus ad Domitium Calvinum, cui Caesar Asiam finitimasque provincias administrandas transdiderat, venit; oratum, "ne Armeniam minorem, regnum suum; neve

Cappadociam, regnum Ariobarzanis, possideri vastari-
que pateretur à Pharnace. Quo malo nisi liberarentur;
imperata sibi facere, pecuniamque promissam Caesari
non posse se persolvere." Domitius, non tantùm ad ex-
plicandos sumptus rei militaris quàm pecuniam necessa-
riam esse judicaret; sed etiam turpe populo Romano, et
Caesari victori, sibi que infame esse statueret, regna so-
ciorum atque amicorum ab externo rege occupari; nun-
cios confestim ad Pharnacem misit, "Armeniam Cappa-
dociamque decederet; neve occupatione belli civilis, po-
puli Romani jus majestatemque tentaret." Hanc de-
nunciationem quàm majorem vim habituram existima-
ret, si propius eas regiones cum exercitu accessisset; ad
legiones profectus, unam ex tribus, tricesimam sextam,
secum ducit; et in Aegyptum ad Caesarem mittit, litte-
ris ejus evocatas; quarum altera in bello Alexandrino
non occurrit, quòd itinere terrestri per Syriam erat mis-
sa. Adjungit Cn. Domitius legioni xxxvi. duas à Dejo-
taro, quas ille disciplinâ atque armaturâ nostrâ complu-
res annos constitutas habebat; equitesque centum: to-
tidemque ab Ariobarzane sumit. Mittit P. Sextium ad
C. Plaetorium quaestorem, ut legionem adduceret, quae
ex tumultuariis militibus in Ponto confecta erat; Quin-
tumque Patitium in Ciliciam, ad auxilia accersenda.
Quae copiae celeriter omnes, jussu Domitii, Comana
convenerunt.

XXVI. Interim legati à Pharnace responsa referunt;
"Cappadociâ se decessisse; Armeniam minorem rece-
pisse, quam paterno nomine jure obtinere deberet; de-
nique ejus regni causa integra Caesari servaretur; pe-
raturum enim se facere, quod is statuisset." Cn. Domiti-
us, quum animadverteret eum Cappadociâ decessisse,
non voluntate adductum, sed necessitate; quòd facilius
Armeniam defendere posset subjectam suo regno, quàm

Cappadociam longiùs remotam; quodque omnes millegiones adducturum Domitium putasset, ex quibus quum ad Caesarem missas audisset, audaciùs in Armeniam substitisset: perseverare coepit, ut "eo quoque regno decederet; neque enim aliud jus esse Cappadociae atque Armeniae; nec justè eum postulare, ut in Caesaris adventum res integra differretur; id enim esse integrum, quod ita esset, ut fuisset." His responsis datis; cum iis copiis, quas supra scripsi, profectus est in Armeniam; locisque superioribus iter facere instituit. Nam ex Ponto à Comanis jugum editum silvestre est, pertinens in Armeniam minorem; quò Cappadocia finitur ab Armenia. Cujus itineris has esse certas opportunitates; quòd, in locis superioribus, nullus impetus repentinus accidere hostium poterat; et quòd Cappadocia his jugis subiecta, magnam commeatùs copiam erat subministratura.

XXVII. Complures interim legationes Pharnaces ad Domitium mittit; quae de pace agerent, regiaque munera Domitio ferrent. Ea constanter omnia aspernabatur; "nec sibi quidquam fore antiquius, quàm dignitatem populi Romani et regna sociorum recuperare," legatis respondebat. Magnis et continuis itineribus confectis, quum adventaret ad Nicopolim; quod oppidum in Armeniam minorem positum est, plano ipsum loco, montibus tamen altis ab duobus lateribus objectis, satis magno intervallo ab oppido remotis; castra posuit, longè à Nicopoli circiter millia passuum VII. Quibus ex castris quum locus angustus atque impeditus esset transeundus, Pharnaces in insidiis delectos pedites omnesque penè disposuit equites: magnam autem multitudinem pecoris intra eas fauces dissipari jussit, paganosque et oppidanos in iis locis obversari: ut si amicus Domitius eas angustias transiret, nihil de insidiis suspicaretur, quum in agris et pecora et homines animadverteret versari, tan-

quam amicorum adventu: sin verò, ut in hostium fines, veniret; praedâ diripiendâ milites dissiparentur, disper-
sique caederentur.

XXVIII. Haec quum administraret, nunquam tamen intermittebat legatos de pace atque amicitîâ mittere ad Domitium; quum hòc ipso crederet eum faciliùs decipi posse. At contrâ spes pacis, Domitio in iisdem castris morandi attulit causam. Ità Pharnaces, amissâ proximi temporis occasione, veritus ne cognoscerentur insi-
diae, suos in castra revocavit. Domitius postero die propiùs Nicopolim accessit, castraque oppido contulit: quae dum muniunt nostri, Pharnaces aciem instruxit suo more atque instituto; in fronte enim, simplici directâ acie, cornua trinis firmabantur subsidiis; eadem ratione haec mediâ collocabantur acie, duobus dextrâ sinistraque intervallis, simplicibus ordinibus instructis. Perfecit inceptum castrorum opus Domitius, parte copiarum pro vallo instructâ.

XXIX. Proximâ nocte Pharnaces; interceptis tabellariis, qui de Alexandrinis rebus litteras ad Domitium ferebant; cognoscit Caesarem magno in periculo versari, flagitareque à Domitio, ut quamprimum sibi subsidia mitteret, propiusque ipse Alexandriam per Syriam accederet. Quâ cognitâ re, Pharnaces victoriae loco ducebat, si trahere tempus posset; quum discedendum celeriter Domitio putaret. Itaque ab oppido, quâ facillimum accessum et aequissimum ad dimicandum nostris videbat, fossas 11 directas, non itâ magno medio intervallo relicto, 14 pedum altitudinis, in eum locum deduxit, quò longiùs constituerat suam non producere aciem. Inter has fossas aciem semper instruebat; equitatum autem ab lateribus omnem, extra fossam, collocabat; qui neque aliter utilis esse poterat, et multum numero anteibat nostrum equitatum.

XXX. Domitius autem; quum Caesaris magis periculo, quam suo, commoveretur; neque se tutò discessurum arbitraretur, si conditiones, quas rejecerat, rursus appeteret, aut sine causâ discederet; ex propinquis castris in aciem exercitum eduxit. xxxvi legionem in dextro cornu collocavit, Ponticam in sinistro: Deiotari legiones in mediam aciem contulit; quibus tamen angustissimum frontis reliquit intervallum; reliquis cohortibus in subsidiis collocatis. Sic utrimque acie instructa, processum est ad dimicandum. Signo sub idem tempus ab utroque dato, concurritur: acriter varieque pugnantur: nam xxxvi legio, quum extra fossam in equitatum Regis impetum fecisset, adeò secundum proelium fecit, ut moenibus oppidi succederet, fossamque transiret, aversosque hostes aggrederetur. At Pontica ex alterâ parte legio, quum paullulum averfa hostibus cessisset; fossam autem circumire acies secundò conata esset, ut aperto latere aggrederetur hostem; in ipso transitu fossae, confixa et oppressa est. Deiotari verò legiones vix impetum sustinuerunt. Ita victrices Regis copiae, cornu suo dextero, mediâque acie, converterunt se ad xxxvi legionem. Quae tamen fortiter vincentium impetum sustinuit, magnis copiis hostium circumdata; praesentissimoque animo pugnans in orbem se recepit ad radices montium; quò Pharnaces insequi, propter iniquitatem loci, noluit. Ita, Ponticâ legione penè totâ amisâ, magnâ parte Deiotari militum interfectâ; xxxvi legio in loca se superiora contulit, non ampliùs eel desideratis. Ceciderunt eo proello splendidi ac illustres viri nonnulli equites Romani. Quo tamen incommodo Domitius accepto, reliquias exercitus dissipati collegit; itineribusque tutis, per Cappadociam se in Asiam recepit.

XXXI. Pharnaces, rebus secundis elatus; quum de Caesare ea, quae optabat, speraret; Pontum omnibus

copiis occupavit. Ibiq̃ue et victor, et rex crudelissimus, quum sibi fortunam paternam feliciore eventu destinaret, multa oppida expugnavit; bona civium Romanorum, Ponticorumque diripuit; supplicia constituit in eos, qui aliquam formae atque aetatis commendationem habebant, ea quae morte essent miseriora: Pontumque, nullo defendente, paternum regnum se recepisse glorians, obtinebat.

XXXII. Sub idem tempus, in Illyrico est incommodum acceptum. Quae provincia superioribus mensibus retenta, non tantum sine ignominia, sed etiam cum laude, erat. Namque eo missus aestate cum 11 legionibus Q. Cornificius, Caesaris quaestor pro praetore; quamquam erat provincia minimè copiosa ad exercitus alendos, et finitimo bello ac dissensionibus vastata et confecta; tamen prudentia ac diligentia sua, quod magnam curam suscipiebat ne quò temere progrediretur, et recepit et defendit. Namque et castella complura locis editis posita, quorum opportunitas castellanos impellebat ad decursiones faciendas et bellum inferendum, expugnavit; eaque praeda milites donavit: quae etsi erat tenuis, tamen in tantà provinciae desperatione erat grata, praesertim virtute parta. Et quum Octavius ex fuga Pharsalici proelii, magnà classe in illum se sinum contulisset; paucis navibus Jadertinorum, quorum semper in Rempublicam singulare constiterat officium, dispersis Octavianis navibus erat potitus; ut vel classe dimicare posset, adjunctis captivis navibus sociorum. Et quum diversissimâ parte orbis terrarum, Ca. Pompeium victor Caesar sequeretur; compluresque adversarios in Illyricum, propter Macedoniae propinquitatem, se, reliquiis ex fugâ collectis, contulisse audiret; litteras ad Gabinium mittit, ut cum legionibus tironum, quae super erant conscriptae, proficisceretur in Illyricum; conjunc-

tisque copiis cum Q. Cornificio, si quod periculum provinciae inferretur, depelleret; sin ea non magnis copiis tuta esse posset, in Maedopiam legiones adduceret; omnem enim illam partem regionemque, vivo Cn. Pompeio, bellum instauraturam esse" credebat.

XXXIII. Gabinius, ut in Illyricum venit, hiberno tempore anni ac difficili: sive copiosiore provinciam existimans; sive multum fortunae victoris Caesaris tribuens; sive virtute et scientiâ suâ confisus, quâ saepe in bellis periclitatus magnas res et secundas ductu ausuque suo gesserat: neque provinciae facultatibus sublevabatur, quae partim erat exinanita, partim infidelis; neque navibus, intercluso mari tempestatibus, commeatu supportari poterat; magnisque difficultatibus coactus, non ut volebat, sed ut necesse erat, bellum gerebat. Ita, quum durissimis tempestatibus, propter inopiam, castella aut oppida expugnare cogeretur; crebra incommoda accipiebat: adeoque est à barbaris contemptus, ut, Salonam se recipiens in oppidum maritimum, quod cives Romani fortissimi fidelissimique incolebant, in agmine dimicare sit coactus. Quo proelio duobus millibus militum ampliùs amissis, centurionibus xxxviii, tribunis iv; cum reliquis copiis Salonam se recepit: summâque ibi difficultate rerum omnium pressus, paucis mensibus morbo periit. Cujus et infelicitas vivi, et subita mors, in magnam spem Octavium adduxit provinciae potiundae; quem tamen diutiùs in rebus secundis, et fortuna, quae plurimum in bellis potest, diligentiaque Cornificii, et virtus Vatinii versari passa non est.

XXXIV. Vatinius, Brundisii quum esset; cognitis rebus, quae gestae erant in Illyrico; quum crebris literis Cornificii, ad auxilium provinciae ferendum evocaretur; et M. Octavium audiret cum barbaris foedera percussisse, compluribusque locis nostrorum militum op-

pugnare praesidia, partim classe per se, partim pedestribus copiis per barbaros: etsi gravi valetudine affectus, vix corporis viribus animum sequebatur; tamen virtute vicit incommodum naturae, difficultatesque hiemis et subitae praeparationis. Nam, quum ipse paucas in portu naves longas haberet; litteras in Achaïam ad Q. Kalenum misit, uti sibi classem mitteret. Quod quum tardius fieret, quàm periculum nostrorum flagitabat, qui sustinere impetum Octavii non poterant; navibus actuariis, quarum numerus erat satis magnus, magnitudine quanquam non satis iustâ ad proeliandum, rostra imposuit. His adjunctis navibus longis, et numero classis aucto; militibus veteranis impositis, quorum magnam copiam habebat, ex omnibus legionibus, qui numero aegrorum relictî erant Brundisii, quum exercitus in Graeciam transportaretur; profectus est in Illyricum. Maritimasque nonnullas civitates, quae defecerant Octavioque se transdiderant, partim recipiebat, partim remanentes in suo consilio praetervehebatur: nec sibi ullius rei moram necessitatemque injungebat, quin, quàm celerrimè posset, ipsum Octavium persequeretur. Hunc, oppugnantem Epidaurum terrâ marique, ubi nostrum erat praesidium; adventu suo discedere ab oppugnatione coëgit, praesidiumque nostrum recepit.

XXXV. Octavius, quum Vatinium classem magnâ ex parte confectam ex naviculis actuariis habere cognovisset; confusus suâ classe, substitit ad insulam Tauridem. Quâ regione Vatinus insequens navigabat; non quòd Octavium ibi restitisse sciret, sed quòd eum longiùs progressum insequi decreverat. Quum propiùs Tauridem accessisset; distensis suis navibus, quòd et tempestas erat turbulenta, et nulla suspicio hostis; repente adversam ad se venientem navem, antennis ad medium malum demissis, instructam propugnatoribus animadvertit. Quod

ubi conspexit, celeriter vela subduci, demittique antenas jubet, et milites armari: et, vexillo sublato, quo pugnandi dabat signum, quae primae naves subsequerentur, idem ut facerent, significabat. Parabant se Vatiniani, repente oppressi: parati deinceps Octaviani ex portu procedebant. Instruitur utrimque acies: ordine disposita magis Octaviana: paratior militum animis Vatiniana.

XXXVI. Vatinius, quum animadverteret neque navium se magnitudine, neque numero parem esse futurae dimicationi, fortunae rem committere maluit. Itaque primus suam quinqueremi in quadriremem ipsius Octavii impetum fecit. Celeerrimè fortissimeque contra illo remigante, naves adversae rostris concurrunt adeò vehementer, ut navis Octaviana, rostro discusso, ligno contineretur. Committitur acriter reliquis locis proelium, concurriturque ad duces maxime: nam quum suo quisque auxilium ferret, magnum cominus in angusto mari proelium factum est: quantoque conjunctis magis navibus configendi potestas dabatur, tanto superiores erant Vatiniani: qui admirandam virtute ex suis navibus in hostium naves transire non dubitabant; et, dimicatione aequata, longè superiores virtute, rem feliciter gerebant. Deprimatur ipsius Octavii quadriremis: multae praeterea capiuntur, aut rostris perforatae merguntur: propugnatores Octaviani partim in navibus jugulantur, partim in mare praecipitantur. Ipse Octavius se in scapham confert; in quam plures quum confugerent, depressa scapha, vulneratus, tamen adnatat ad suam myoparonem: eo receptus, quum proelium nox dirimeret, tempestate magnam velis profugit. Sequuntur hunc suae naves nonnullae, quas casus ab illo periculo vindicarat.

XXXVII. At Vatinius, re bene gesta, receptui cecinit; suisque omnibus incolumibus in eum se portum

viCTOR recepit, quo ex portu classis Octaviana ad dimicandum processerat. Capit ex eo proelio penterem 1, triremes 11, dicrotas viii, compluresque remiges Octavianos: posteroque ibi die fuit, dum suas captivasque naves reficeret. Post diem iii, contendit in insulam Isthm, quodd eò se recepisse ex fugà credebat Octavium. Erat in eà regione nobilissimum oppidum, conjunctissimum. que Octavio: quò ut pervenit, oppidani supplices se Vatinio dederunt: comperitque ipsum Octavium, paucis parvisque navigiis, vento secundo, regionem Graeciae petisse; inde ut Sicillam, deinde Africam, caperet. Ita brevi spatio re praeclarissimè gestà, provincià receptà et Cornificio reddità, classe adversariorum ex illo toto sinu expulsà, victor se Brundisium, incolumi exercitu et classe, recepit.

XXXVIII. Iis autem temporibus, quibus Caesar ad Dyrrhachium Pompeium obsidebat, et Palaepharfali rem feliciter gerebat, Alexandriaeque cum periculo magno, tum etiam majore periculi samà dimicabat; Cassius Longinus, in Hispanià propractor provinciae ulterioris obtinendae causà relictus; sive consuetudine naturae suae; sive odio, quod in illam provinciam susceperat quaestor, ex insidiis ibi vulneratus; magnas odii sui fecerat accessiones. Quod vel ex conscientia suà, quum de se mutuo sentire provinciam crederet; vel multis signis et testimoniis eorum, qui difficulter odia dissimulabant, animadvertere poterat: et compensare offensionem provinciae, exercitus amore cupiebat. Itaque quum primum in unum locum exercitum conduxit, HS centenos militibus est pollicitus. Nec multò post; quum in Lusitanià Medobregam oppidum, montemque Herminium expugnasset, quò Medobregenses confugerant; ibique Imperator esset appellatus; iterum HS centenis milites donavit. Multa praeterea et magna praemia singulis

concedebat; quæ speciosum reddebant præsentem exercitûs amorem; paullatim tamen et occultè militarem disciplinam severitatemque minuebant.

XXXIX. Cassius, legionibus in hiberna dispositis, ad jus dicendum Cordubam se recepit; contractumque in eâ aes alienum, gravissimis oneribus provinciae constituit exsolvere. Et, (ut largitionis postulat consuetudo,) per causam liberalitatis speciosam, plura largitori quærebantur. Pecuniae locupletibus impèrabantur; quas Longinus sibi expensas ferri non tantùm patiebatur, sed etiam cogebat. In gregem locupletium, simultatum causae tenues conjiciebantur. Neque ullum genus quæstûs, aut magni et evidentis, aut minimi et sordidi, præmittebatur; quo domus et tribunal imperatoris vacaret. Nemo erat, qui modò aliquam jacturam facere posset, quin aut vadimonio teneretur, aut inter reos referretur. Ita etiam magna sollicitudo periculorum, ad jacturas, et detrimenta rei familiaris adjugebatur.

XL. Quibus de causis accidit, ut, quum Longinus imperator eadem faceret, quæ fecerat quæstor; similia rursus de morte ejus provinciales consilia inirent. Horum odium confirmabant nonnulli familiares ejus; qui, quum in illâ societate versarentur rapinarum, nihilominus tamen oderant eum cujus nomine peccabant: sibi, quæ, quod rapuerant, acceptum ferebant; quod intercederat, aut erat interpellatum, Cassio assignabant. v legionem novam conscribit; augetur odium et ex ipsa delectu, et sumptu additæ legionis. Complentur equitum 111 millia; maximisque ornantur impensis: nec provinciae datur ulla requies.

XLI. Interim litteras accepit à Caesare, ut in Africam exercitum transjiceret, perque Mauritaniam ad fines Numidiae perveniret; quod magna Cn. Pompeio Juba rex miserat auxilia, majoraque missurus existima-

batur. Quibus litteris acceptis, insolenti voluptate efferebatur; quod sibi novarum provinciarum, et fertilissimi regni tanta oblata esset facultas. Itaque ipse in Lusitaniam proficiscitur, ad legiones accersendas, auxiliaque adducenda: certis hominibus dat negotium, ut frumentum navesque c praepararentur, pecuniaeque describerentur atque imperarentur; ne qua res, quum reddisset, moraretur. Reditus ejus fuit celerior omnium opinione: non enim labor aut vigilantia, cupienti praesertim aliquid, Cassio deerat.

XLII. Exercitu coacto in unum locum, castris ad Cordubam positis, pro concione militibus exponit, quas res Caesaris jussu gerere deberet: polliceturque iis, quum in Mauritaniam transjecisset, HS centenos se daturum; v fore in Hispaniâ legionem. Ex concione se Cordubam recepit. Eoque ipso die, meridianâ horâ, quum in Basilicam iret; quidam Minutius Silo, cliens L. Racilii, libellum, quasi aliquid ab eo postularêt, ut miles, ei transdit: deinde post Racilium, (nam is latus Cassii tegebat,) quasi responsum ab eo peteret, celeriter dato loco quum se insinuâset; sinistram corripit eum, dextrâque bis ferit pugione. Clamore sublato, fit à conjuratis impetus universis. Munatius Plancus proximum gladio transjicit lictorem, Hôc interfecto, Q. Cassium legatum vulnerat. Ibi T. Vassius et L. Mergilio, simili confidentiâ Plancum municipem suum adjuvant: erant enim omnes Italicenses. Ad ipsum Longinum L. Licinius Squillus involat, jacentemque levibus fauciat plagis. Concurritur ad Cassium defendendum: semper enim herones compluresque evocatos cum telis secum habere consueverat; à quibus caeteri intercluduntur, qui ad caedem faciendam subsequebantur: quo in numero fuit Calpurnius Salvianus, et Manilius Tuscus. Minutius inter saxa, quae jaciebant in itinere, fugiens opprimi-

tur; et, relato domum Cassio, ad eum deducitur. Racilius in proximam se domum familiaris sui confert, dum certum cognosceret confectusne Cassius esset. L. Laterensis, quum id non dubitaret, accurrit laetus in castra, militibus vernaculis, et secundae legionis, quibus odio sciebat praecipue Cassium esse, gratulatur; tollitur à multitudine in tribunal: praetor appellatur. Nemo enim aut in provinciâ natus, aut vernaculae legionis miles, aut diuturnitate jam factus provincialis, (quo in numero erat 11 legio,) non cum omni provinciâ consenserat in odio Cassii: (nam legiones xxx et xxi, paucis mensibus in Italiâ scriptas, Caesar attribuerat Longino; v legio ibi nuper erat confecta.) Interim nunciatur Laterensi, vivere Cassium. Quo nuncio, dolore magis per-motus quàm animo perturbatus, reficit celeriter se, et ad Cassium visendum proficiscitur. Re cognitâ, xxx legio signa Cordubam infert, ad auxilium ferendum imperatori suo: facit hoc idem xxi: subsequitur has, v. Quum 11 legiones reliquae essent in castris: Secundani, veriti ne soli relinquerentur; atque ex eo, quid sensissent, indicaretur; secuti sunt factum superiorum. Per-mansit in sententiâ legio vernacula, nec ullo timore de gradu dejecta est, Cassius eos, qui nominati erant conficii caedis, jubet comprehendi: legionem v in castra remittit, cohortibus xxx retentis. Indicio Minutii cognoscit, L. Racilius, et L. Laterensem, et Annium Scapulam, maximae dignitatis et gratiae provincialem hominem, sibi quæ tam familiarem quàm Laterensem, et Racilius, in eadem fuisse conjuratione: nec diu moratur dolorem suum, quin eos interfici jubeat. Minutium libertis transdit excruciamdum: item Calpurnium Salvi-num: qui profitetur indicium, conjuratorumque numerum auget; verè, ut quidam existimant; ut nonnulli queruntur, coactus. Iisdem cruciatibus affectus L. Mer-

gilio. Squillus nominat plures: quos Cassius interfici jubet; exceptis iis, qui se pecuniâ redemerunt. Nam palam HS x, cum Calpurnio paciscitur; et cum Q. Sextio, L. Qui si maximè nocentes sunt multati; tamen periculum vitae dolorque vulnerum pecuniâ remissus, crudelitatem cum avaritiâ certâsse significabat.

XLIII. Aliquot post diebus, litteras à Caesare missas accipit; quibus cognoscit Pompeium in acie victum, amissis copiis fugisse. Quâ re cognitâ, mistam dolori voluptatem capiebat. Victoriae nuncius, laetitiam exprimebat: confectum bellum, licentiam temporum intercludebat. Sic erat dubius animi, utrum nihil timere, an omnia licere mallet. Sanatis vulneribus, accersit omnes qui sibi pecunias expensas tulerant, acceptasque eas jubet referri. Quibus parum videbatur imposuisse oneris, ampliorem pecuniam imperat. Quem autem Romanorum delectum instituit; quosque ex omnibus conventibus coloniisque conscriptos habebat; transmarinâ militiâ perterritos, ad sacramenti redemptionem vocabat. Magnum hoc fuit vectigal; majus tamen creabat odium. His rebus confectis, totum exercitum lustrat: legiones, quas in Africam ducturus erat, et auxilia, mittit ad Trajectum: ipse, classem quam parabat ut inspiceret, Hispalim accedit: ibique moratur; propterea quod edictum totâ provinciâ proposuerat, ut, quibus pecunias imperâisset, neque contulissent, se adirent. Quae evocatio, vehementer omnes perturbavit.

XLIV. Interim L. Titius, qui eo tempore tribunus militum legionis vernaculae fuerat, nunciat famâ legionem xxx, quam Q. Cassius legatus simul ducebat; quum Ilurgim ad oppidum castra haberet, seditione factâ, centurionibus aliquot occisis qui signa tolli non patiebantur, discessisse; et ad ii legionem contendisse, quae ad fretum alio itinere ducebatur. Cognitâ re, noctu cum v

cohortibus undevicesimanorum egreditur: manè pervenit. Ibi eum diem, ut quid ageretur perspiceret, moratus; Carmonam contendit. Hic, quum legio xxx et xxi, et cohortes iv ex v legione, totusque convenisset equitatus; audit iv cohortes à vernaculis oppressas ad Obuculam, cum his ad secundam pervenisse legionem, omnesque ibi se conjunxisse; et T. Thorum Italicensem, ducem delegisse. Celeriter habito concilio, Marcellum Cordubam, ut eam in potestate retineret; Q. Cassium legatum Hispalim mittit. Paucis ei diebus affertur, conventum Cordubensem ab eo defecisse; Marcellumque, aut voluntate aut necessitate adductum, (namque id variè nunciabatur,) consentire cum Cordubensibus; ii cohortes legionis v, quae fuerant Cordubae in praefidio, idem facere. Cassius, his rebus incensus, movet castra; et postero die Segoviam ad flumen Silicense venit. Ibi habitâ concione, militum tentat animos: quos cognoscit non suâ, sed Caesaris absentis causâ, sibi fidissimos esse; nullumque periculum deprecaturus, dum per eos Caesari provincia restitueretur.

XLV. Interim Thorius ad Cordubam veteres legiones adducit. Ac, ne dissensionis initium natum seditiosâ militum suâque videretur naturâ; simul, ut contra Q. Cassium, qui Caesaris nomine majoribus viribus uti videbatur, aequè potentem opponeret dignitatem; Cn. Pompeio se provinciam recuperare velle, palàm dictabat. Et forsitan etiam hoc fecerit odio Caesaris, et amore Pompeii; cujus nomen multum poterat apud eas legiones, quas M. Varro obtinuerat: sed id quâ mentem commotus fecerit, conjecturâ sciri non potest. Certè hoc prae se Thorius ferebat. Milites adeo fatebantur, ut Cn. Pompeii nomen in scutis inscriptum haberent. Frequens legionibus conventus obviam prodit; neque tantum virorum, sed etiam matrum familiâs ac praetextatorum.

Deprecaturque, "ne hostili adventu Cordubam diriperent: nam se contra Cassium sentire cum omnibus; contra Caesarem ne facere cogerentur, orare."

XLVI. Tanta multitudinis precibus et lacrimis, exercitus commotus; quum videret ad Cassium persequendum nihil opus esse Cn. Pompeii nomine et memoriâ; tamque omnibus Caesarianis, quàm Pompeianis, Longinum esse in odio; neque se conventum, neque M. Marcellum, contra Caesaris causam posse perducere: nomen Pompeii ex scutis detraxerunt; Marcellum, qui se Caesaris causam defensurum profitebatur, ducem adseverunt, praetoremque appellârunt; et sibi conventum adjunxerunt; castraque ad Cordubam posuerunt. Cassius eo biduo circiter iv millia passuum à Cordubâ, citra flumen Baetim, in oppidi conspectu, loco exaequali facit castra: litteras ad regem Bogudem in Mauritaniâ, et ad M. Lepidum proconsulem in Hispaniam citeriorem mittit, "subsidio sibi provinciaeque, Caesaris causâ, quamprimum veniret." Ipse hostili modo Cordubensium agros vastat; aedificia incendit.

XLVII. Cujus rei deformitate atque indignitate, legiones, quae Marcellum sibi ducem ceperant, ad eum concurrerunt; ut in aciem educerentur, orant; priusque configendi sibi potestas fieret, quàm cum tantâ contumeliâ nobilissimae carissimaeque possessiones Cordubensium in conspectu suo rapinis, ferro, flammâque consumerentur. Marcellus, quum configere miserrimum putaret; quod et victoris et victi detrimentum ad eundem Caesarem esset redundaturum; neque suae potestatis esse; legiones Baetim transducit, atque aciem instruit. Quum Cassium contrâ pro castris suis aciem instruxisse loco superiore videret; causâ interpositâ, quod is in aequam non descenderet, Marcellus militibus persuadet, ut se in castra recipiant. Itaque copias reducere

coepit. Cassius; quo bene valebat, Marcellumque infirmum esse sciebat; aggressus equitatu legionarios se recipientes, complures novissimos in fluminis ripis interfecit. Quum hoc detrimento, quid transitus fluminis vitii difficultatisque haberet, cognitum esset; Marcellus castra Baetim transfert. Crebroque uterque legiones in aciem educit; neque tamen configitur, propter locorum difficultates.

XLVIII. Erat copiis pedestribus multò firmior Marcellus; habebat enim veteranas legiones, multisque proeliis expertas. Cassius fidei magis, quàm virtuti, legionum confidebat. Itaque quum castra castris collata essent; et Marcellus locum idoneum castello cepisset, quo prohibere aquâ Cassianos posset; Longinus, veritus ne genere quodam obsidionis clauderetur in regionibus alienis sibi infestis, noctu silentio ex castris profiscitur; celerique itinere Uliam contendit, quod sibi fidele esse oppidum credebatur. Ibi adeò conjuncta ponit moenibus castra, ut et loci naturâ, (namque Ulia in edito loco posita est,) et ipsâ munitione urbis, undique ab oppugnatione tutus esset. Hunc Marcellus insequitur, et quàm proximè potest Uliam castra castris confert. Locorumque cognita naturâ; quò maxime rem deducere volebat, necessitate est adductus; ut neque configeret, (cujus si rei facultas esset, resistere incitatis militibus non poterat;) neque vagari Cassium latius pateretur, ne plures civitates ea paterentur quae passi erant Cordubenses. Castellis idoneis locis collocatis, operibusque in circuitu oppidi continuatis, Uliam Cassiumque munitionibus clausit. Quae priusquam perficerentur, Longinus omnem suum equitatum emisit: quem magno sibi usui fore credebatur, si pabulari frumentarique Marcellum non pateretur; magno autem impedimento: si clausus obsidione et inutilis necessarium consumeret frumentum.

XLIX. Paucis diebus, litteris Cassii acceperis, rex Bogud cum copiis venit; adjungitque ei legionem quam secum addaxerat, compluresque cohortes auxilias Hispanorum. Namque ut in civilibus dissensionibus accidere consuevit, ita temporibus illis in Hispaniâ nonnullae civitates rebus Cassii studebant, plures Marcello favebant. Accedit cum copiis Bogud, ad exteriores Marcelli munitiones. Pugnatur utrimque acriter crebroque: ut accidit, fortunâ saepe ad utrumque transferente victoriam; nec tamen unquam ab operibus depellitur Marcellus.

L. Interim Lepidus ex citeriore provinciâ, cum cohortibus legionariis xxxv, magisque numero equitum et reliquorum auxiliorum, venit eâ mente Uliam, ut, sine ullo studio, contentiones Cassii Marcellique componeret. Huic venienti, sine dubitatione se credit atque offert Marcellus: Cassius contra suis se tenet praesidiis; sive eò quod plus sibi juris deberi, quam Marcello existimabat; sive eò quod, ne praecoccupatus animus Lepidi esset obsequio adversarii, verebatur. Ponit ad Uliam castra Lepidus: neque habet à Marcello quidquam divisi. Ne pugnaretur, interdicat: ad exeundum, Cassium invitât; fidemque suam in re omni interponit. Quum diu dubitasset Cassius, quid sibi faciendum, quidve Lepido esset credendum; neque ullum exitum consilii sui reperiret, si permaneret in sententiâ; postulat, uti munitiones disjicerentur, sibiue liber exitus daretur. Non tantum induciis factis, sed propè jam constituta opera quum complanarent, custodiaeque munitionum essent deductae; auxilia Regis in id castellum Marcelli, quod proximum erat regis castris, neque opinantibus omnibus, (si tamen in omnibus fuit Cassius, nam de hujus conscientia dubitabatur,) impetum fecerunt, compluresque ibi milites oppresserunt. Quod nisi cele-

riter, indignatione et auxilio Lepidi, proelium esset di-
reptum; major calamitas esset accepta.

L.I. Quum iter Cassio patefactum esset; castra Mar-
cellus cum Lepido conjungit. Lepidus eodem tempore
Marcellusque Cordubam cum suis proficiscitur; Cassius
Carmonam. Sub idem tempus, Trebonius proconsul ad
provinciam obtinendam venit. De cujus adventu ut
cognovit Cassius; legiones, quas secum habuerat, equi-
tatumque in hiberna distribuit; ipse, omnibus suis re-
bus celeriter correptis, Malacam contendit; ibique, ad-
verso tempore navigandi, naves conscendit: ut ipse prae-
dicabatur: ne se Trebonio et Lepido et Marcello com-
mitteret: ut amici ejus dictitabant; ne per eam pro-
vinciam minore cum dignitate iter faceret, cujus magna
pars ab eo defecerat: ut caeteri existimabant; ne pe-
cunia illa ex infinitis rapinis confecta, in potestatem cu-
jusquam veniret. Progressus secundâ, ut hibernâ, tem-
pestate: quum in Iberum flumen, noctis vitandae caus-
sâ, se contulisset; inde, paullo vehementiore tempestate,
nihilominus se navigaturum credens, profectus;
adversis fluctibus occurrentibus ostio fluminis; in ipsis
faucibus, quum neque flectere navem propter vim flu-
minis, neque directam tantis fluctibus tenere posset, de-
mersâ navi periit.

L.II. Quum in Syriam Caesar ex Aegypto venisset;
atque ab iis, qui Româ venerant ad eum, cognosceret,
litterisque urbanis animadverteret, multa Romae malè
et inutiliter administrari, neque ullam partem Reipu-
blicae satis commodè geri; quòd et, contentione tri-
bunitiis, perniciosae seditiones orirentur; et, ambitione
atque indiligentiâ tribunorum militum et qui legioni-
bus praeerant, multa contra morem consuetudinemque
militarem fierent, quae dissolvendae disciplinae severita-
tisque essent; eaque omnia flagitare adventum suum vi-

deret: tamen praefendum existimavit, quas in provincias regionesque venisset, eas ita relinquere constitutas, ut domesticis dissensionibus liberarentur, jura legesque acciperent, et externorum hostium metum deponerent. Haec in Syria, Cilicia, Asia, celeriter se confecturum sperabat; quod hae provinciae nullo bello premebantur. In Bithynia ac Ponto, plus oneris videbat impendere sibi: non enim excessisse Ponto Pharnacem audierat, neque excessum putabat; quum secundo proelio esset vehementer inflatus, quod contra Domitium Calvinum fecerat. Commoratus ferè in omnibus civitatibus quae majore sunt dignitate, praemia benemeritis et viris et publice tribuit: de controversiis veteribus cognoscit ac statuit: reges, tyrannos, dynastas provinciae, finitimosque, qui omnes ad eum concurrerant, receptos in fidem, conditionibus impositis provinciae tuendae ac defendendae, dimittit et sibi, et populo Romano amicissimos.

LIII. Paucis diebus in eâ provinciâ consumptis; Sex. Caesarem, amicum et necessarium suum, legionibus Syriaeque praeficit; ipse eadem classe, quâ venerat, proficiscitur in Ciliciam. Cujus provinciae civitates omnes evocat Tarsum; quod oppidum ferè totius Ciliciae nobilissimum fortissimumque est. Ibi, rebus omnibus provinciae et finitimarum civitatum constitutis; cupiditate proficiscendi ad bellum gerendum, non diutius moratur. Magnisque itineribus per Cappadociam confectis, biduum Mazacae commoratus, venit Comana, vetustissimum et sanctissimum in Cappadociâ Bellonae templum; quod tantâ religione colitur, ut sacerdos ejus deae, majestate, imperio, et potentiâ, secundus à rege consensu gentis illius habeatur. Id homini nobilissimo Lycomedi Bithyno adjudicavit; qui, regio Cappadocum genere ortus, propter adversam fortunam majorum suorum mutationemque generis, jure minimè dubio, ve-

tultate tamen intermisso, sacerdotium id repetebat. Fratrem autem Ariobarzanis Ariaraten, quum bene meritus uterque eorum de Republica esset; ne aut regni haereditas Ariaraten sollicitaret, aut haerens regni terreret; Ariobarzani attribuit, qui sub ejus imperio ac ditione esset. Ipse, iter coeptum simili velocitate conficere coepit.

LIV. Quum propius Pontum finesque Gallograeciae accessisset; Dejotarus, tetrarches Gallograeciae tunc quidem penè totius, (quod ei neque legibus neque moribus concessum esse, caeteri tetrarchae contendebant,) sine dubio autem rex Armeniae minoris ab Senatu appellatus; depositis regis insignibus; neque tantum privato vestitu, sed etiam reorum habitu, supplex ad Caesarem venit; oratum, "ut sibi ignosceret, quod in ea parte positus terrarum, quae nulla praesidia Caesaris habuisset, exercitibus imperiisque in Cn. Pompeii castris fuisset: neque enim se judicem debuisse esse controversiarum populi Romani, sed parere praesentibus imperiis." Contra quem Caesar, quum "plurima sua" commemorasset "officia, quae consul ei decretis publicis tribuisset; quumque defectionem ejus, nullam posse excusationem imprudentiae recipere" coarguisset; "quod homo tantae prudentiae ac diligentiae scire potuisset, quis Urbem Italiamque teneret; ubi Senatus populusque Romanus, ubi Respublica esset; quis deinde post L. Lentulum, C. Marcellum, consul esset: tamen se concedere id factum superioribus suis beneficiis, veteri hospitio atque amicitiae, dignitati aetatique hominis, precibus eorum qui frequentes concurrissent hospites atque amici Dejotari ad deprecandum; de controversiis tetrarcharum postea se cogniturum esse," dixit: regium vestitum ei restituit. Legionem autem, quam, ex genere civium suorum, Dejotarus armaturâ disciplinâque nostrâ con-

stitutam habebat, equitatumque omnem, ad bellum gerendum adducere iussit.

LV. Quum in Pontum venisset, copiasque omnes in unum locum coëgisset; quae numero, atque exercitatione bellorum mediocres erant: (excepta enim legione vi, quam secum adduxerat Alexandria veteranam, multis laboribus periculisque functam, multisque militibus partim difficultate itinerum ac navigationum, partim crebritate bellorum adeò diminutam, ut minus mille hominum in eà esset; reliquae erant 111 legiones; una, Dejotari; duae, quae in eo proelio, quod Cn. Domitium fecisse cum Pharnace scripsimus, fuerant:) legati à Pharnace missi, Caesarem adeunt; atque in primis deprecantur, "ne ejus adventus hostilis esset: facturum enim omnia Pharnacen, quae imperata essent." Maximeque commemorabant, "nulla Pharnacen auxilia contra Caesarem Pompeio dare voluisse; quum Dejotarus, qui dedisset, tamen ei satisfecisset." Caesar respondit, "se fore aequissimum Pharnaci, si, quae polliceretur, repraesentaturus esset." Monuit autem, ut solebat, mitibus verbis legatos; "ne aut Dejotarum sibi objicerent; aut nimis eo gloriarentur beneficio, quòd auxilia Pompeio non misissent. Nam se neque libentius facere quidquam, quàm supplicibus ignoscere; neque provinciarum publicas injurias condonare iis posse, qui fuissent in se officiosi. Id ipsum, quod commemorassent, officium utilius Pharnaci fuisse, qui providisset ne vinceretur; quàm sibi, cui Dii immortales victoriam tribuissent. Itaque se magnas et graves injurias civium Romanorum, qui in Ponto negotiati essent, quoniam in integrum restituere non posset, concedere Pharnaci: nam neque interfecis amissam vitam, neque exsecis virilitatem restituere posse; quod quidem supplicium gravius morte cives Romani subissent. Ponto verò decederet confectum; fami-

liaeque publicanorum remitteret; caeteraque restitueret focis civibusque Romanis, quae penes eum essent. Si fecisset; jam tunc sibi mitteret munera ac dona, quae bene rebus gestis imperatores ab amicis accipere consueissent: miserat enim Pharnaces coronam auream. His responsis datis, legatos remisit.

LVI. At Pharnaces, omnia liberaliter pollicitus; quum festinantem ac properantem Caesarem speraret libentiùs etiam crediturum suis promissis quàm res pateretur, quò celerius honestiusque ad res magis necessarias proficisceretur; (nemini enim erat ignotum, plurimis de causis ad urbem Caesarem revocari:) lentiùs agere, decedendi diem postulare longiorem, pactiones interponere, in summâ frustrari coepit. Caesar, cognitâ calliditate hominis; quod aliis temporibus naturâ facere consueverat, tunc neecessitate fecit adductus, ut celerius omnium opinione manum confereret.

LVII. Ziela est oppidum in Ponto, positu ipso, ut in plano loco, satis munitum: tumulus enim naturalis, velut manu factus, excelsiore undique fastigio sustinet murum. Circumpositi sunt huic oppido magni multique intercisi vallibus colles: quorum editissimus unus; qui propter victoriam Mithridatis, et infelicitatem Triarii, detrimentumque exercitus nostri, superioribus locis atque itineribus penè conjunctus oppido, magnam in illis partibus habet nobilitatem; nec multò longiùs millibus passuum III abest ab Zielâ: hunc locum Pharnaces, veteribus paternorum feliciùs castrorum relictis operibus, copiis suis omnibus occupavit.

LVIII. Caesar, quum ab hoste millia passuum V castra posuisset; videretque eas valles, quibus regia castra munirentur, eodem intervallo sua castra munituras, si modò ea loca hostes priores non cepissent, quae multo erant propiora Regis castris; aggerem comportari ju-

bet intra munitiones. Quo celeriter collato; proximâ nocte, vigiliâ quartâ, legionibus omnibus expeditis, impedimentisque in castris relictis, primâ luce, neque opinantibus hostibus, eum ipsum locum cepit, in quo Mithridates secundum proelium adversus Triarium fecerat. Huc omnem comportari aggerem è castris, serviitiâque quae agerent iussit; ne quis ab opere miles discederet, quum spatio non amplius mille passuum intercisâ vallis castra hostium divideret ab opere incepto Caesaris castrorum.

LIX. Pharnaces, quum id repente primâ luce animadvertisset; copias suas omnes pro castris instruxit. Quas, interpositâ tantâ locorum iniquitate, consuetudine magis pervulgatâ militari, credebat instrui Caesar; vel ad opus suum tardandum, quò plures in armis tenerentur; vel ad ostentationem regiae fiduciae, ne munitione magis quàm manu defendere locum Pharnaces videretur. Itaque deterritus non est, quò minùs, primâ acie pro vallo instructâ, reliqua pars exercitûs opus faceret. At Pharnaces, impulsus sive loci felicitate: sive auspiciis et religionibus inductus, quibus obtemperâsse eum postea audiebamur: sive paucitate nostrorum, qui in armis erant, compertâ; quum, more operis quotidiani, magnam illam servorum multitudinem, quae aggerem portabat, militum esse credidisset: sive etiam veterani fiducia exercitûs sui, quem [cum legione] xxii in acie conflixisse et vicisse legati ejus gloriabantur: simul contemptu exercitûs nostri, quem pulsum à se, Domitio duce, sciebat: inito consilio dimicandi, descendere praeruptâ valle coepit. Cujus aliquandiu Caesar irridebat inanem ostentationem, et eo loco militum coarctationem, quem in locum nemo sanus hostis subiturus esset; quum interim Pharnaces eodem gradu, quo praeruptam descenderat in vallem, adscendere adversus arduum collem instructis copiis coepit.

LX. Caesar, incredibili ejus vel temeritate vel fiducia motus; neque opinans, imparatusque oppressus; eodem tempore, milites ab operibus vocat, arma capere jubet, legiones opponit, aciem instruit. Cujus rei subita trepidatio, magnum terrorem attulit nostris. Nondum ordinibus instructis, falcatae regiae quadrigae permixtos milites perturbant; quae tamen celeriter multitudine telorum opprimuntur. Insequitur has, acies hostium; et, clamore sublato, configitur; multum adjuvante naturâ loci, plurimum Deorum immortalium benignitate: qui, quum omnibus casibus belli intersunt, tum praecipue eis, quibus nihil ratione potuit administrari.

LXI. Magno atque acri cominus proelio facto; à dextro cornu, quo veterana legio vi erat collocata, initium victoriae natum est. Ab eâ parte quum in proclive detruderentur hostes; multò tardiùs, sed tamen iisdem Diis adjuvantibus, sinistro cornu, mediâque acie, totae profligantur copiae Regis: quae quàm facile subierant iniquum locum, tam celeriter gradu pulsae premebantur loci iniquitate. Itaque multis militibus partim interfectis, partim suorum ruinâ oppressis; qui velocitate effugere poterant, armis tamen projectis, vallem transgressi, nihil ex loco superiore inermes proficere poterant. At nostri victoriâ elati, subire iniquum locum, munitionesque aggredi non dubitarunt. Defendentibus autem iis cohortibus castra, quas Pharnaces praesidio reliquerat; celeriter castris hostium sunt potiti. Interfectâ multitudine aut captâ suorum, Pharnaces cum paucis equitibus profugit: cui nisi castrorum oppugnatio facultatem attulisset liberiùs profugiendi, vivus in Caesaris potestatem adductus esset.

LXII. Tali victoriâ, toties victor Caesar incredibili est lactitiâ affectus; quòd maximum bellum tantâ cele-

ritate confecerat. Eratque subiti periculi recordatione laetior, quòd victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat. Ponto recepto, praedâ omni regiâ militibus condonatâ, postero die cum expeditis equitibus ipse profiscitur: legionem vi decedere ad praemia atque honores accipiendos in Italiam jubet: auxilia Dejotari, domum remittit: 11 legiones cum Caelio Vinciano in Ponto relinquit.

LXIII. Ita per Gallograeciam Bithyniamque in Asiam iter facit: omniumque earum provinciarum de controversiis cognoscit et statuit: jura in tetrarchas, reges, civitates distribuit. Mithridaten Pergamenum, à quo rem feliciter celeriterque gestam in Aegypto supra scripsimus, regio genere ortum, disciplinis etiam regiis educatum, (nam cum Mithridates rex Asiae totius, propter nobilitatem Pergamo parvulum secum asportaverat in castra, multosque tenuerat annos,) regem Bosphori constituit, quod sub imperio Pharnacis fuerat; provinciasque populi Romani à barbaris atque inimicis regibus, interposito amicissimo rege, munivit. Eidem tetrarchiam [legibus] Gallograecorum, jure gentis et cognationis, adjudicavit; occupatam et possessam paucis antè annis à Dejotaro. Neque tamen usquam diutius moratus est, quàm necessitas urbanarum seditionum pati videbatur. Rebus felicissimè celerrimèque confectis, in Italiam celerius omnium opinione venit.

A. H I R T I I
P A N S A E
COMMENTARIORUM
D E
BELLO AFRICANO
LIBER UNUS.

CAESAR, itineribus justis confectis, nullo die intermisso, ad xiv Kal. Jan. in Lilybaeum pervenit: statimque ostendit, sese naves velle conscendere; quum non amplius legionem tironum haberet unam, equitesque vix dc. Tabernaculum secundum littus ipsum constituit, ut prope fluctus verberaret. Hoc eo consilio fecit, ne quid sibi morae quisquam fore speraret, et ut omnes in dies horasque parati essent. Incidit per id tempus, ut tempestates ad navigandum idoneas non haberet: nihilo tamen minùs in navibus remiges militesque continere, et nullam praetermittere occasionem profectio- nis; quum praesertim ab incolis ejus provinciae nunciarentur adversariorum copiae, equitatus infinitus, legiones regiae iv, levis armaturae magna vis, Scipionis legiones x, elephanti cxx, classesque esse complures; tamen non deterrebatur, animoque et spe confidebat. Interim in dies, et naves longae adaugeri, et onerariae complures eodem concurrere, et legiones tironum convenire; in his veterana legio v, equitum ad ii millia.

II. Legionibus collectis vi, et equitum ii millibus; ut quaecque prima legio venerat, in naves longas imponebatur; equites autem in onerarias. Ita majorem par-

tem navium antecedere jussit, et insulam petere Aponianam, quae non longè abest à Lilybaeo, Ipse, parum commoratus, bona paucorum vendit publicè; deinde Alieno praetori, qui Siciliam obtinebat, de omnibus rebus praecipit; et, de reliquo exercitu celeriter imponendo datis mandatis, ipse navem conscendit a. d. vi Kal. Jan. et reliquas naves statim est consecutus. Ita vento certo, celerique navigio vectus, post diem quartam cum longis paucis navibus in conspectum Africae venit: namque onerariae reliquae, praeter paucas, vento dispersae atque errabundae, diversa loca petierunt. Clupeam classe praetervehitur, inde Neapolim. Complura praeterea castella et oppida non longè à mari relinquit.

III. Postquam Adrumetum accessit, ubi praesidium erat adversariorum, cui praeerat C. Confidius; et à Clupea secundum oram maritimam, cum equitatu Adrumeti, Cn. Piso cum Maurorum circiter 111 millibus apparuit; ibi paullisper Caesar ante portum commoratus, dum reliquae naves convenirent, exponit exercitum; cujus numerus in praesentiâ fuit peditum 111 millia, equitum cl; castrisque ante oppidum positis, sine injuriâ cujusquam confedit; cohibetque omnes à praedâ. Oppidani interim muros armatis complent; ante portam frequentes confidunt, ad se defendendum: quorum numerus 11 legionum intus erat. Caesar circum oppidum vectus, naturâ loci perspectâ, redit in castra. Non nemo culpaе ejus imprudentiaeque assignabat, quòd neque certum locum gubernatoribus praefectisque, quem peterent, praeceperat; neque, ut mos ipsius consuetudineque superioribus temporibus fuerat, tabellas signatas dederat, ut, in tempore iis perlectis, locum certum peterent universi. Quod minimè Caesarem fefellerat: namque nullum portum terrae Africae, quò classes decurrerent, pro certo tutum ab hostium praesidio fore suspicabatur;

sed fortuito oblatam occasionem egressus aucupabatur.

IV. L. Plancus interim legatus petit à Caesare, ut sibi daret facultatem cum Confidio agendi, si posset ali, quâ ratione perducere ad sanitatem. Itaque datâ facultate litteras conscribit, et eas captivo dat perferendas in oppidum ad Confidium. Quò simul atque captivus pervenisset; litterasque, ut erat mandatum, Confidio porrigere coepisset; prius quàm acciperet ille, "Unde," inquit, "istas?" Tum captivus, "Imperatore à Caesare." Tunc Confidius, "Unus est," inquit, "Scipio Imperator, hòc tempore, populi Romani:" deinde in conspectu suo captivum statim interfici jubet: litterasque nondum perlectas, sicut erant signatae, dat homini certo ad Scipionem perferendas.

V. Postquam, unâ nocte et die ad oppidum consumptâ, neque responsum ullum à Confidio dabatur; neque ei reliquae copiae succurrebant; neque equitatu abundabat; et ad oppidum oppugnandum non satis copiarum habebat, et eas tironum; neque primò adventu convulnerari exercitum volebat; et oppidi egregia munitione, difficilisque ad oppugnandum erat accessus; et nunciabantur auxilia magna equitatus oppidanis suppetias venire; non est visa ratio ad oppugnandum oppidum commorandi; ne, dum in eâ re Caesar esset occupatus, circumventus à tergo ab equitatu hostium laboraret. Itaque castra quum movere vellet, subito ex oppido erupit multitudo; atque equitatus subsidio uno tempore eis casu succurrit, qui erat missus ab Iuba ad stipendium accipiendum: castraque, unde Caesar egressus iter facere coeperat, occupant: et ejus agmen extremum insequi coeperunt. Quae res quum animadversa esset, subito legionarii consistunt; et equites, quanquam erant pauci, tamen contra tantam multitudinem audacissimè concurrunt. Accidit res incredibilis, ut equites minùs

xxx Galli, Maurorum equitum 11 millia loco pellerent, urgerentque in oppidum. Postquam repulsi et coniecti erant intra munitiones, Caesar iter constitutum ire contendit. Quod quum saepius facerent; et modò insequerentur, modò rursus ab equitibus in oppidum repellerentur: cohortibus paucis ex veteranis, quas secum habebat, in extremo agmine collocatis, et parte equitatus; iter leniter cum reliquis facere coepit. Ita, quanto longius ab oppido discedebatur, tanto tardiores ad insequendum erant Numidae. Interim in itinere ex oppidis et castellis legationes venire; polliceri frumentum; paratosque esse, quae imperasset, facere. Itaque eo die castra posuit ad oppidum Ruspina, Kalendis Januar.

VI. Inde movit, et pervenit ad oppidum Leptin, liberam civitatem et immunem. Legati ex oppido veniunt obviam; "libenter se omnia facturos, quae vellet," pollicentur. Itaque centurionibus ad portas oppidi et custodiis impositis, ne quis miles in oppidum introiret, aut injuriam faceret cuipiam incolae; non longè ab oppido secundum littus facit castra. Eodem naves onerariae, et longae nonnullae, casu advenerunt; reliquae, ut est ei nunciatum, incertae locorum, Uticam versus petere visae sunt. Interim Caesar à mari non digredi, neque mediterranea petere, propter navium errorem; equitatumque in navibus omnem contineri, (ut arbitror, ne agri vastarentur:) aquamque in naves jubet comportari. Remiges interim, qui aquatum è navibus exierant, subito equites Mauri, neque opinantibus Caesarianis, adorti, multos jaculis convulneraverunt; nonnullos interfecerunt. Latent enim in insidiis cum equis inter convalles, et subito exiliunt; non ut in campo cominus depugnent.

VII. Caesar interim in Sardiniam nuncios cum literis, et in reliquas provincias finitimas dimisit; ut sibi

auxilia, commeatus, frumentum, simul atque litteras legissent, mittenda curarent; exoneratisque partim navibus longis, Rabirium Postumum in Siciliam ad secundum commeatum accersendum mittit. Interim cum x navibus longis, ad reliquas naves onerarias conquirendas quae decrasset, et simul mare tuendum ab hostibus, jubet proficisci. Item C. Sallustium Crispum praetorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire jubet; quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. Haec ita imperabat, itaque unicuique praecipiebat, ut, si fieri posset, ne locum ullum excusatio haberet, nec moram tergiversatio. Ipse interea ex perfugis et incolis cognitis conditionibus Scipionis, et qui cum eo contra se bellum gerebant; miserari, (regium enim equitatum in provinciâ Africâ Scipio alebat,) tantâ homines esse dementiâ, ut mallent regis esse vectigales, quàm cum civibus in patriâ in suis fortunis esse incolumes.

VIII. Caesar ad III. Non. Jan. castra movet; Leptique VI cohortium praesidio cum Safernâ relicto, ipse rursus, unde pridie venerat, Ruspina cum reliquis copiis convertit. Ibi quoque sarcinis exercitus relictis, ipse cum expeditâ manu proficiscitur circum villas frumentatum; oppidanisque imperat, ut plaustra jumenta quoque omnia sequantur: itaque magno frumenti invento numero, Ruspina redit. Hoc cum iccirco existimo fecisse, ne maritima oppida post se vacua relinqueret; praesidio quoque firmata, ad classem receptacula muniret.

IX. Itaque, ibi relicto P. Safernâ, fratre ejus quem Lepti proximo oppido reliquerat cum legione; jubet comportari ligna in oppidum quamplurima. Ipse, cum cohortibus VII, quae ex veteranis legionibus in classe cum Sulpicio et Vatinio rem gesserant, ex oppido Ruspina egressus, proficiscitur ad portum, qui abest ab

oppido millia passuum 11; ibique classem sub vesperum cum eâ copiâ conscendit, omnibus in exercitu insciis et requirentibus Imperatoris consilium. Qui magno metu ac tristitiâ sollicitabantur: parvâ enim eum eopiâ, et eâ tironum, neque omni expositâ, in Africâ contra magnas copias, et insidiosae nationis, equitatumque innumerabilem, se expositos videbant: neque quidquam solatii in praesentiâ, neque auxilium in suorum consilio animadvertabant; nisi in ipsius Imperatoris vultu, vigore, mirabilique hilaritate: animum enim altum et erectum prae se gerebat. Huic acquiescebant homines, et in ejus scientiâ et consilio omnia sibi proclivia omnes fore sperabant.

X. Caesar, in navibus unâ nocte consumptâ, jam coelo albente quum proficisci conaretur, subito navium pars, de quâ timebat, ex errore, eodem conferebatur. Hâc re cognitâ, Caesar celeriter de navibus imperat omnes egredi, atque armatos in littore reliquos advenientes milites expectare. Itaque sine morâ navibus eis in portum receptis, et advectis militum equitumque copiis, rursus ad oppidum Ruspinae redit: atque ibi castris constitutis, ipse cum cohortibus expeditis xxx frumentatum est profectus. Ex eo est cognitum Caesaris consilium: illum cum classe navibus onerariis, quae deerâssent, subsidio ire, clam hostibus, voluisse; ne casu imprudentes suae naves in classem adversariorum inciderent: neque eam rem eos voluisse scire, qui in praesidiis relictî sui milites fuissent; ne illi, propter suorum paucitatem, et hostium multitudinem, metu deficerent.

XI. Interim, quum jam Caesar progressus esset à castris circiter millia passuum 111; per speculatores et antecessores equites nunciatur ei, copias hostium haud longè à se visas. Et hercle cum eo nuncio pulvis ingens conspici coeptus est. Hâc re cognitâ, Caesar celeriter

jubet equitatum universum, ejus copiam habuit in praesentia non magnam; et sagittarios, quorum parvus de castris exierat numerus, accersi; atque ordinatim signa se leniter consequi: ipse antecedere cum paucis armatis. Jamque, quum procul hostis conspici posset, milites in campo jubet galeari et ad pugnam parari: Quorum omnino numerus fuit xxx cohortium, cum equitibus eo, et sagittariis ***.

XII. Hostes interim, quorum dux erat Labienus, et duo Pacidii; aciem dirigunt mirabili longitudine, non peditum, sed equitum confertam: et inter eos, levis armaturae Numidae, et sagittarios pedites, interposuerant; et ita condensaverant; ut procul Caesariani pedestres copias arbitrarentur: et dextrum ac sinistrum cornu, magnis equitum copiis firmaverant. Interim Caesar aciem dirigit simplicem, ut poterat, propter paucitatem. Sagittarios ante aciem constituit: equites dextro sinistroque cornu opponit: et ita praecipit, ut providerent ne multitudine equitatus hostium circumvenirentur: existimabat enim se cum pedestribus copiis, acie instructa, dimicaturum.

XIII. Quum utrimque expectatio fieret; neque Caesar se moveret; et cum suorum paucitate contra magnam vim hostium artificio magis, quam viribus, decernendum videret: subito adversariorum equitatus sese extendere, et in latitudinem promovere, collesque complecti, et Caesaris equitatum extenuare, simulque ad circumeundum comparare se, coeperunt. Caesariani equites, eorum multitudinem aegre sustinebant. Acies interim mediae quum concurrere conarentur, subito ex condensis turmis pedites Numidae levis armaturae cum equitibus procurrunt, et inter legionarios milites jacula conjiciunt. Hic quum Caesariani in eos impetum fecissent, illorum equites refugiebant; pedites interim resiste-

bant, dum equites rursus cursu renovato peditibus suis succurrerent.

XIV. Caesar, novo genere pugnae oblato, quum animadverteret ordines suorum in præcurrendo turbari, (pedites enim, dum equites longius à signis persequuntur, latere nudato, à proximis Numidis jaculis vulnerabantur; equites autem hostium, pilum militis cursu facile vitabant;) edicit per ordines, ne quis miles à signis iv pedes longius procederet. Equitatus interim Labieni, suorum multitudine confusus, Caesaris paucitatem circumire conatur. Equites Juliani pauci, multitudine hostium defessi, equis convulneratis, paulatim cedere: hostes magis magisque instare. Ita, puncto temporis omnibus legionariis ab hostium equitatu circumventis, Caesarisque copiis in orbem compulsis, intra cancellos omnes coniecti pugnare cogebantur.

XV. Labienus in equo, capite nudo, versari in primâ acie; simul suos cohortari: nonnunquam legionarios Caesaris ita appellare; "Quid tu," inquit, "miles tiro, tam feroculus es? vos quoque iste verbis infatuavit? In magnum mehercule vos periculum impulit: miseror vestri." Tum miles; "Non sum," inquit, "tiro, Labiene; sed de legione & veteranus." Tum Labienus; "Non agnosco," inquit, "signa Decumanorum." Tum miles, "Jam me, quis sim, intelliges." Simul cassidem de capite dejecit, ut cognosci ab eo posset; atque ita pilum viribus contortum dum in Labienum mittere contendit, equi graviter adverso pectori affixit; et ait; "Labiene, Decumanum militem, qui te petit, scito esse." Omnium tamen animi in terrorem coniecti, et maxime tiro-num. Circumspicere enim Caesarem; neque amplius facere, nisi hostium jacula vitare.

XVI. Caesar interim, consilio hostium cognito, jubet aciem in longitudinem quàm maximam porrigi; alter-

nis conversis cohortibus, ut una post alteram antè signa tenderet. Ita coronam hostium dextro sinistroque cornu mediam dividit; et unam partem ab alterâ exclusam, equitibus intrinsecus adortus cum peditatu, telis coniectis in fugam vertit: neque longiùs progressus; veritus insidias, se ad suos recipit. Idem altera pars equitum peditumque Caesaris facit. His rebus gestis, et procul hostibus repulsis convulneratisque; ad sua praesidia sese, sic, ut erat instructus, recipere coepit.

XVII. Interim M. Petreius et Cn. Piso, cum equitibus Numidis me electis, peditatuque ejusdem generis satis grandi, ex itinere rectà subsidio suis occurrunt. At hostes, suis ex terrore firmatis, rursusque renovatis animis; legionarios, conversis equitibus, se recipientes, novissimos adoriri; et impedire coeperunt, quo minùs se in castra reciperent. Hàc re animadversâ, Caesar jubet signa converti, et medio campo redintegrâri proelium. Quum ab hostibus eodem modo pugnâretur; nec cominus zd manus rediretur; Caesarisque equites jumenta ex nausâ recenti, siti, languore, paucitate, vulneribus defatigata, ad insequendum hostem perseverandumque cursum tardiora haberent; dieique pars exigua jam reliqua esset: cohortibus equitibusque circumdatis imperat, ut uno icu contenderent, neque remitterent, donec ultra ultimos colles hostes repulissent, atque eorum essent potiti. Itaque signo dato, quum jam hostes languidè negligenterque tela mitterent, subitò immittit cohortes turmasque suorum; atque puncto temporis, hostibus nullo negotio campo pulsus post collemque dejectis, nacti locum, atque ibi paullisper commorati, ita, ut erant instructi, leniter se ad suas recipiunt munitiones: itemque adversarii malè accepti, tum demum se ad sua praesidia contulerunt.

XVIII. Interim eâ re gestâ, et proelio dirempto; ex

adversariis perfugae plures ex omni hominum genere, et praeterea intercepti hostium complures equites peditesque. Ex quibus cognitum est hostium consilium; eos hâc mente et conatu venisse, ut, novo atque inusitato genere proelii, tirones legionarii que pauci perturbati, Curionis exemplo, ab equitatu circumventi opprimerentur: et ita Labienum dixisse pro concione; “tantam sese multitudinem auxiliorum adversariis subministratum, ut etiam caedendo in ipsâ victoriâ fatigati vincerentur, atque à suis superarentur.” Quippe qui in illorum sibi consideret multitudinem: primum, quòd audierat Romae legiones veteranas dissentire, neque in Africam velle transire; deinde, quòd triennio in Africa suos milites consuetudine retentos, fideles jam sibi effecisset; maxima autem auxilia haberet Numidarum equitum, levisque armaturae. Praeterea ex fugâ proelioque Pompeiano, quos secum à Brundisio transportaverat, equites Germanos Gallosque, ibique postea ex hybridis libertinis servisque conscripserat; armaverat, equòque fraenato uti condocuerat. Praeterea regia auxilia, elephantum cxx, equitatusque innumerabilis: deinde legiones, conscriptae ex cujusquemodi generis amplius xj millibus. Hâc spe atque eâ audaciâ inflammatus Labienus; cum equitibus Gallis Germanisque mdc, Numidarum sine fraenis vj millibus, praeterea Petreiano auxilio adhibito equitibus mc, peditem ac levis armaturae quater tanto, sagittariis ac funditoribus hippotoxotisque compluribus: his copiis, pridie Non. Jan. post diem iij, quàm Africam attigit, in campis planissimis purissimisque, ab horâ diei quintâ usque ad solis occasum est decertatum. In eo proelio Petreius graviter ictus ex acie recessit.

XIX. Caesar interim castra munire diligentius, praesidia firmare majoribus copiis, vallumque ab oppido

Ruspina usque ad mare deducere, et à castris alterum eodem; quò tutiùs ultro citroque commearé, auxiliaque sine periculo sibi succurrerè possent: tela tormentaque ex navibus in castra comportare; remigum partem ex classe, Gallorum, Rhodiorumque, epibatarumque, armare et in castrae vocare; uti, si posset, eàdem ratione, quà adversarii, levis armatura interjecta inter equites suos interponeretur. Sagittariisque ex omnibus navibus, Itureis, Syriis, et cujusque generis ductis in castra compluribus, frequentabat suas copias: (audiebat enim Scipionem post diem tertium ejus diei, quo prœlium factum erat, appropinquare; copias suas cum Labieno et Petreio conjungere; cujus copiae, legionum viii et equitum iv millium, esse nunciabantur.) Officinas ferrarias instruere, sagittasque, et tela uti fierent complura, curare; glandes fundere; sudes comparare; litteras in Siciliam nunciosque mittere, ut sibi crates materiemque congererent ad arietes, cujus inopia in Africâ esset; praeterea ferrum plumbumque mitteretur. Et animum etiam advertebat, frumento se in Africâ nisi importatio uti non posse: priore enim anno, propter adversariorum delectus, quòd stipendiarii aratores milites essent facti, messem non esse factam: praeterea ex omni Africâ frumentum adversarios in pauca oppida et bene munita comportasse, omnemque regionem Africae exinanisse frumento: oppida praeter pauca quae ipsi suis praesidiis tueri poterant, reliqua dirui atque deleri; et eorum incolae intra sua praesidia coëgisse commigrare: agros desertos ac vastatos esse.

XX. Hâc necessitate Caesar coactus, privatos ambiendo et blandè appellando, aliquantulum frumenti numerum in sua praesidia congesserat; et eo parcè utebatur. Opera interim ipse quotidie circumire, et alternas cohortes in statione habere, propter hostium multitudi-

nem. Labienus saucios suos, quorum numerus maximus fuit, jubet in plaustris deligatos Adrumetum deportari. Naves interim Caesaris onerariae errabundae malè vagabantur, incertae locorum atque castrorum suorum; quas singulas scaphae adversariorum complures adortae, incenderant atque expugnaverant. Hâc re nunciata Caesari, classes circum insulas portusque disposuit; quò tutius commeatus supportari posset.

XXI. M. Cato interim, qui Uticae praeerat, Cn. Pompeium fillum multis verbis assidueque objurgare non desistebat. "Tuus," inquit, "pater, istuc aetatis quum esset, et animadvertisset Rempublicam ab audacibus sceleratisque civibus oppressam, bonosque aut interfectos aut exilio multatos patriâ civitateque carere; gloriâ et animi magnitudine elatus, privatus atque adolescentulus, paterni exercitus reliquiis collectis, penè oppressam funditus et deletam Italiam, urbemque Romanam, in libertatem vindicavit: idemque Siciliam, Africam, Numidiam, Mauritaniam, mirabili celeritate armis recepit. Quibus ex rebus sibi eam dignitatem, quae est per gentes clarissima notissimaque, conciliavit; adolescentulusque atque eques Romanus triumphavit. Atque ille, non ita amplis rebus patris gestis, neque tam excellenti majorum dignitate partâ, neque tantis clientelis nominisque claritate praeditus, in Rempublicam est ingressus. Tu contrâ, et patris nobilitate et dignitate, et per te ipse satis animi magnitudine diligentiaque praeditus; nonne eniteris et proficisceris ad paternas clientelas, auxilium tibi Reique publicae atque optimo cuique efflagitatum?" His verbis hominis gravissimi incitatus adolescentulus, cum naviculis cujusquemodi generis xxx, inihi paucis rostratis, profectus ab Uticâ est in Mauritaniam; regnumque Bogudis est ingressus. Expeditoque exercitu; numero servorum, liberorum, ii millium; cu-

Jus partem inermem, partem armatam habuerat; ad oppidum Ascurum accedere coepit: in quo oppido praesidium fuit regium. Pompeio adveniente; oppidani, usque eò passi propius eum accedere, donec ad ipsas portas ac murum appropinquaret; subito eruptione factâ, prostratos perterritosque Pompeianos in mare passim navesque compulerunt. Ita re malè gestâ, Cn. Pompeius filius naves inde avertit; neque postea littus attigit; classemque ad insulas Baleares versùs convertit.

XXII. Scipio interim cum iis copiis, quas paullò antè demonstravimus, Uticae grandi praesidio relicto, profectus, primùm Adrumeti castra ponit: deinde, ibi paucos dies commoratus, noctu itinere facto, cum Petreii et Labieni copiis se conjungit; atque unis castris factis, III millia passuum longè confidunt. Equitatus interim eorum, circum Caesaris munitiones vagari; atque eos, qui pabulandi aut aquandi gratiâ extra vallum progressi essent, excipere: ita omnes adversarios intra munitiones continere. Quâ re Caesariani gravi annonâ sunt confictati; ideo quòd nondum neque ab Sicilia, neque ab Sardinia commeatus supportatus erat; neque per anni tempus in mari classes sine periculo vagari poterant; neque ampliùs millia passuum VI terrae Africae quoquoversùs tenebant; pabulique inopiâ premebantur. Quâ necessitate coacti, veterani milites equitesque, qui multa terrâ marique bella confecissent, et periculis inopiâque tali saepe essent confictati; algâ à littore collectâ, et aquâ dulci elutâ, et ita jumentis esurientibus datâ, vitam eorum producebant.

XXIII. Dum haec ita fierent; rex Juba, cognitis Caesaris difficultatibus copiarumque paucitate, non est visum dari spatium convalescendi, augendarumque ejus opum. Itaque comparatis equestum magnis peditumque copiis, subsidio suis, egressus è regno, ire contendit. P.

Sitius interim et rex Bogud, conjunctis suis copiis, cognito regis Jubae egressu, propius ejus regnum copias suas admovere: Cirtamque oppidum ejus regni opulentissimum adorti, paucis diebus pugnando capiunt; et praeterea duo oppida Getulorum. Quibus quum conditionem ferrent, ut oppido excederent, idque sibi vacuum transderent; conditionemque repudiassent; postea ab eis capti interfectique sunt omnes. Inde progressi, agros oppidaque vexare non desistunt. Quibus rebus cognitis, Juba, quum jam non longè ab Scipione atque ejus ducebus abesset, capit consilium; "satius esse sibi suoque regno subsidio ire, quàm, dum alios adjuturus proficisceretur, ipse suo regno expulsus, forsitan utrâque re expelleretur." Itaque rursus se recepit, atque auxilia ab Scipione etiam abduxit, sibi suisque rebus timens; elephantisque xxx relictis, suis finibus oppidisque suppetias profectus est.

XXIV. Caesar, quum de suo interim adventu dubitatio in provinciâ esset; neque quisquam crederet ipsum, sed aliquem legatum cum copiis in Africam venisse; conscriptis litteris circum provinciam, omnes civitates facit de suo adventu certiores. Interim nobiles homines ex suis oppidis profugere, et in castra Caesaris devenire, et de adversariorum ejus acerbitate crudelitaeque commemorare coeperunt. Quorum lacrimis querelisque Caesar commotus; quum antea constitisset in stativis castris; aestate initâ, cunctis copiis auxiliisque accitis, bellum cum adversariis gerere instituit; litteris celeriter in Siciliam ad Allienum et Rabirium Postumum conscriptis, et per cata scopum missis, ut "sine morâ aut ullâ excusatione hiemis ventorumque, exercitus sibi quàm celerrime transportaretur. Africam provinciam perire, funditusque everti à suis inimicis. Quod nisi celeriter sociis foret subventum; praeter ipsam A-

fricam terram, nihil, ne tectum quidem, quò se reciperent, ab illorum scelere insidiisque reliquum futurum.²² Atque ipse in tantâ erat festinatione et expectatione, ut, postero die quàm misisset litteras nunciumque in Siciliam, classem exercitumque morari diceret; noctes diesque, oculos mentemque ad mare dispositos directosque haberet. Nec mirum: animadvertibat enim villas exuri, agros vastari, pecus diripi trucidarique, oppida castellaque dirui deferique, principesque civitatum aut interfici aut in catenis teneri, liberos eorum obsidum nomine in servitutem abripi: iis se in miseriis suamque fidem implorantibus, auxilio propter copiarum paucitatem esse non posse. Milites interim in opere exercere, castra munire; turres, castella facere; molesque jacere in mare, non intermittere.

XXV. Scipio interim elephantos hòc modo condoces facere instituit. Duas instruxit acies: unam funditorum contra elephantos, quae quasi adversariorum locum obtineret, et contra eorum frontem adversam lapillos minutos mitteret: deinde in ordinem elephantos constituit; post illos autem aciem suam instruxit; ut, quum ab adversariis lapides mitti coepissent, et elephanti perterriti se ad suos convertissent, rursus à suâ acie lapidibus missis eos converterent adversum hostem: quod aegrè tardeque fiebat: rudes enim elephanti, multorum annorum doctrinâ usuque vetusto vix edocti, tamen communi periculo in aciem producentur.

XXVI. Dum haec ad Ruspina ab utrisque ducibus administrantur: C. Virgilius Praetorius, qui Thapso oppido maritimo praeerat, quum animadvertisset naves singulas cum exercitu Caesaris, incertas locorum atque castrorum suorum, vagari; occasionem nactus, navem, quam ibi habuit actuariam, complet militibus et sagittariis. Eidem scaphas de navibus adjungit; ac singulas

naves Caesarianas confectari coepit. Et, quum plures adortus, pulsus fugatusque inde discessisset, nec tamen desisteret periclitari; fortè incidit in navem, in quâ erant duo Titi Hispani adolescentes, tribuni legionis v, quorum patrem Caesar in senatum legerat; et cum his T. Salienus, centurio legionis ejusdem; qui M. Messalam legatum obsederat Messanae, et seditiosissimâ oratione apud eum est usus; idemque et pecuniam et ornamenta triumphî Caesaris, retinenda et custodienda curaverat; et ob has causas timebat sibi. Hic, propter conscientiam peccatorum suorum, persuasit adolescentibus ne repugnarent, seseque Virgilio transderent. Itaque deducti à Virgilio ad Scipionem, custodibus transditi, et post diem ⁱⁱⁱ sunt interfecti. Qui quum ducerentur ad necem; petisse dicitur major Titus à centurionibus, uti se priorem, quàm fratrem, interficerent; idque ab eis facillè impetrâsse, atque ita esse interfectos.

XXVII. Turmae interim equitum, quae pro vallo in stationibus esse solebant, ab utrisque ducibus quotidie minutis proeliis inter se pugnare non intermittunt. Nonnunquam etiam Germani Gallique Labieniani, cum Caesaris equitibus, fide datâ, inter se colloquebantur. Labienus interim cum parte equitatus Leptim oppidum, cui praecerat Saserna cum cohortibus ⁱⁱⁱ, oppugnare ac vi irrumpere conabatur: quod ab defensoribus, propter egregiam munitionem oppidi, et tormentorum multitudinem, facillè et sine periculo defendebatur. Quod ubi ejus facere equitatus saepius, non intermittebat; et quum fortè antè portam turma densa adstitisset: scorpione accuratiùs misso, atque eorum decurione percusso, et ad terram defixo; reliqui perterriti, fugâ se in castra recipiunt. Quo facto, postea sunt deterriti oppidum tentare.

XXVIII. Scipio interim ferè quotidie non longè ab suis castris passibus ccc instruere aciem, ac, majore diei

H h h

parte consumptâ, rursus se in castra recipere. Quod quum saepius fieret; neque ex Caesaris castris quisquam prodiret, neque propius ejus copias accederet: despectâ patientiâ Caesaris exercitûsque ejus, universis copiis productis, elephantisque turritis xxx ante aciem instructis, quàm latissimè potuit porrectâ equitum peditumque multitudine, uno tempore progressus, haud ita longè à Caesaris castris constitit in campo. Quibus rebus cognitis, Caesar jubet milites qui extra munitiones processerant, quique pabulandi aut lignandi aut etiam muniendi gratiâ vallum petierant, quaeque ad eandem rem opus erant, omnes intra munitiones minutatim modesteque sine tumultu aut terrore se recipere, atque in opere consistere: equitibus autem, qui in statione fuerant, praecipit, ut usque eò locum obtinerent, in quo paullò antè constitissent, donec ab hoste missum telum ad se perveniret; quòd si propius accederetur, quàm honestissimè se intra munitiones reciperent. Alii quoque equitatu edicit, uti suo quisque loco paratus armatusque praestò esset. At haec non ipse per se coràm, quum de vallo perspecularetur, sed, mirabili peritus scientiâ bellandi, in praetorio sedens, per speculatores et nuncios imperabat, quae fieri volebat. Animadvertēbat enim, quamquam magnis essent copiis adversarii freti, tamen saepe à se fugatis, pulsus, perterritisque, et concessam vitam et ignota peccata: quibus rebus nunquam tanta suppetere, ex ipsorum inertiâ conscientiâque animi, victoriae fiducia, ut castra sua adoriri auderent. Praeterea ipsius nomen auctoritasque, magnâ ex parte, eorum exercitûs minuebat audaciam. Tum egregiae munitiones castrorum, et valli fossarumque altitudo, et extra vallum stili caeci mirabilem in modum consiti, vel sine defensoribus aditum adversariis prohibebant. Scorpionum, catapultarum, caeterorumque telorum, quae ad defendendum

solent parari, magnam copiam habebat. Atque haec, propter exercitûs sui praesentis paucitatem et tirocinium, praeparaverat; non, hostium vi et metu commotus, patientem se timidumque hostium opinioni praebebat. Neque idcirco copias, (quamquam erant paucae, tiro-numque,) non educebat in aciem, quòd victoriae suorum diffideret; sed referre arbitrabatur, cujuscmodi victoria esset futura. Turpe enim sibi existimabat, tot rebus gestis, tantisque exercitibus devictis, tot tam claris victoriis partis; ab reliquis copiis adversariorum suorum ex fugâ collectis, se cruentam adeptum existimari victoriam. Itaque constituerat gloriam exultationemque eorum pati, donec sibi veteranarum legionum pars aliqua in secundo com meatu occurrisset,

XXIX. Scipio interim paullisper, ut antè dixi, in eo loco commoratus, ut quasi despexisse Caesarem videretur; paullatim reducit suas copias in castra, et, concione advocatâ, de terrore suo desperationeque exercitûs Caesaris verba facit; et, cohortatus suos, victoriam propriam se eis brevi daturum pollicetur. Caesar jubet milites rursus ad opus redire; et, per causam munitionum, tirones in labore defatigari non intermittit. Interim Numidae Getulique, diffugere quotidie ex castris Scipionis; et, partim in regnum se conferre; partim, quòd ipsi majoresque eorum beneficio C. Marii usi fuissent, Caesaremque ejus affinem esse audiebant, in ejus castra perfugere catervatim non intermittunt. Quorum ex numero electos homines, illustriores Getulos, litteris ad suos cives datis, cohortatus ut "manu factâ se suosque defenderent, et ne suis inimicis adversariisque dicto audientes essent," mittit.

XXX. Dum haec ad Ruspinam fiunt; legati ex Accillâ civitate liberâ; etiam undique, ad Caesarem veniunt; "seque paratos, quaecumque imperâisset, et libenti

animo facturos" pollicentur: "tantum orare et petere ab eo, ut sibi praesidium daret, quò tutius id et sine periculo facere possent: se et frumentum, et quaecumque res eis suppeteret, communis salutis gratiâ subministraturos." Quibus rebus faciliè à Caesare impetratis, praesidioque dato; C. Messiam, aedilitiâ functum potestate, Acillam jubet proficisci. Quibus rebus cognitis; Confidius Longus, qui Adrumeti cum 11 legionibus et equitibus DCC praecerat, celeriter, ibi parte praesidii relicta, cum VIII cohortibus Acillam ire contendit. Messius, celerius itinere confecto, prior Acillam cum cohortibus pervenit. Confidius interim, quum ad urbem cum copiis accessisset, et animadvertisset praesidium Caesaris ibi esse; non ausus periculo suo rem facere, nullâ re gestâ pro multitudine hominum, rursus Adrumetum se recipit. Deinde paucis post diebus, equestribus copiis à Labieno adductis, rursus Acillanos, castris positis, obsidere coepit.

XXXI. Per id tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis antè diebus missum à Caesare cum classe demonstravimus, Cercinnam pervenit. Cujus adventu, C. Decimius quaestorius, qui ibi cum grandi familiae suae praesidio praecerat com meatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugae commendat. Sallustius interim praetor à Cercinnatibus receptus, magno numero frumenti invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Caesarem mittit. Allienus interim proconsul è Lilybaeo in naves onerarias imponit legiones XIII et XIV, et equites Gallos DCCC, funditorum sagittariorumque mille; ac secundum com meatum in Africam mittit ad Caesarem: quae naves, ventum secundum nactae, IV die in portum ad Ruspina, ubi Caesar castra habuerat, incolumes pervenerunt. Ita Caesar duplici laetitiâ ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque; tandem, suis ex-

hilaratis, annonâque levatâ, sollicitudinem deponit; legiones equitesque ex navibus egressos, jubet ex langore nauseâque reficere; dimissos in castella munitionesque disponit.

XXXII. Quibus rebus Scipio, quique cum eo essent comites, mirari et requirere. C. Caesarem, qui ultro consuëset bellum inferre ac laceßere proelio, subito commutatum non sine magno consilio suspicabantur. Itaque ex ejus patientiâ in magnum timorem conjecti; ex Getulis duos, quos arbitrabantur suis rebus amicissimos, magnis praemiis pollicitationibusque propositis, pro perfugis speculandi gratiâ in Caesaris castra mittunt: qui, simul ad eum sunt deducti, petierunt ut sibi liceret sine periculo verba proloqui. Potestate factâ: "Saepenumero," inquit, "Imperator, complures Getuli, qui sumus clientes C. Marii; et propemodum omnes cives Romani, qui sunt in legione IV et VI; ad te volumus, in tuaque praesidia confugere: sed custodiis equitum Numidarum, quò id sine periculo minis faceremus, impediebamur. Nunc, datâ facultate, pro speculatoribus missi à Scipione, ad te cupidissimè venimus; ut perspiceremus, num quae fossae aut insidiae elephantis ante castra portasque valli essent factae; simulque consilia vestra contra easdem bestias, comparisonemque pugnae cognosceremus, atque ei renunciaremus." Qui collaudati à Caesare, stipendioque donati, ad reliquos perfugas deducuntur. Quorum orationem celeriter veritas comprobavit: namque postero die ex legionibus iis, quas Getuli nominaverunt, milites legionarii complures à Scipione in castra Caesaris perfugerunt.

XXXIII. Dum haec ad Ruspina geruntur; M. Cato, qui Uticae praeerat, delectus quotidie libertinorum, Afrorum, servorum denique et cujusquemodi generis hominum, qui modò per aetatem arma ferre pote-

rant, habere, atque sub manum Scipionis in castra submittere, non intermittit. Legati interim ex oppido Tifdrae, in quo tritici modium millia ccc comportata fuerant à negotiatoribus Italicis aratoribusque, ad Caesarem venire; quantaque copia frumenti apud se sit, docent; simulque orant ut sibi praesidium mittat, quò facilius et frumentum et copiae suae conserventur. Quibus Caesar in praesentia gratias agit, praesidiumque brevi tempore se missurum dixit; cohortatusque, ad suos cives jubet proficisci. P. Silius interim cum copiis, Numidiae fines ingressus; castello in monte loco munito locato, in quod Juba belli gerendi gratia et frumentum et res caeteras quae ad bellum usui solent esse, comportaverat, vi expugnando est potitus.

XXXIV. Caesar, postquam legionibus veteranis II, equitatu, levique armaturâ, copias suas ex secundo com meatu auxerat; naves VI onerarias statim jubet Lilybaeum, ad reliquum exercitum transportandum, proficisci: ipse VI Kal. Febr. circiter vigiliâ primâ imperat, speculatores apparitoresque omnes ut sibi praesto essent, Itaque, omnibus insciis, neque suspicantibus, vigiliâ tertiâ jubet omnes legiones ex castris educi, atque se consequi ad oppidum Ruspinam versûs, in quo ipse praesidium habuit, et quod primum ad amicitiam ejus accessit; inde parvulam proclivitatem digressus, sinistrâ parte campi, propter mare legiones ducit. Hic campus mirabili planitie patet millia passuum XV; quem jugum ingens à mari ortum, neque ita praealtum, velut theatri efficit speciem. In hoc jugo colles sunt excelsi pauci; in quibus singulae turres, speculaeque singulae perveteres, erant collocatae: quarum apud ultimam, praesidium et statio fuit Scipionis.

XXXV. Postquam Caesar ad jugum, de quò docui, adscendit; atque in unumquemque collem turres castel-

laque facere coepit; atque ea minùs semihorà effecit; et postquam non ita longè ab ultimo colle turrique fuit, quae proxima fuit castris adversariorum; in quâ docui esse praesidium stationemque Numidarum: paullisper commoratus, perspectâque naturâ loci, equitatu in statione disposito, legionibus opus attribuit; brachiumque medio jugo, ab eo loco ad quem pervenerat, usque ad eum unde egressus erat, jubet dirigi ac muniri. Quod postquam Scipio Labienusque animadverterunt; equitatu omni ex castris educto, acieque equestri instructâ, à suis munitionibus circiter passus mille progrediuntur; pedestremque copiam in secundâ acie, minùs passus cō à castris suis, constituunt.

XXXVI. Caesar in opere milites adhortari, neque adversariorum copiis moveri. Jam quum non ampliùs passuum MD inter hostium aciem suasque munitiones esse animadvertisset; intellexissetque ad impediendos milites suos, et ab opere depellendos, hostem propiùs accedere; necesseque haberet legiones à munitionibus deducere: imperat turmae Hispanorum, ut ad proximum collem properè accurrerent, praesidiumque inde deturbarent, locumque caperent; eodemque jubet levis armaturae paucos consequi subsidio. Qui missi celeriter, Numidas adorti, partim vivos capiunt, nonnullos equites fugientes convulneraverunt; locoque sunt potiti. Postquam id Labienus animadvertit; quò celerius iis auxilium ferret, ex acie instructâ equitatus sui prope totum dextrum cornu avertit, atque suis fugientibus suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar conspexit, Labienum ab suis copiis longiùs jam abscessisse; equitatus sui alam sinistram ad intercludendos hostes immisit.

XXXVII. Erat in eo campo, ubi ea res gerebatur, villa permagna, iv turribus exstructa, quae Labieni prospectum impediabat, ne posset animadvertere ab e-

quitatu Caesaris se intercludi. Itaque non prius vidit turmas Julianas, quàm suos caedi à tergo sensit: ex quà re subito in terrorem converso equitatu Numidarum, rectà in castra fugere contendit. Galli Germanique qui restiterant, ex superiore loco et post tergum circumventi, fortiterque resistentes, conciduntur universi. Quod ubi legiones Scipionis, quae pro castris erant instructae, animadverterunt; metu ac terrore obcaecatae, omnibus portis in sua castra fugere coeperunt. Postea, Scipione ejusque copiis campo collibusque exturbatis, atque in castra compulsis; quum receptui Caesar cani jussisset, equitatumque omnem intra suas munitiones recepisset; campo purgato, animadvertit mirifica corpora Gallorum Germanorumque, qui partim ejus auctoritatem erant ex Gallià secuti, partim pretio pollicitationibusque adducti ad eum se contulerant; nonnulli, qui, ex Curionis proelio capti conservatique, parem gratiam in fide partiendâ praestare voluerant: horum corpora, mirificâ specie amplitudineque, caesa toto campo, ac prostrata diversè jacebant.

XXXVIII. His rebus gestis, postero die Caesar ex omnibus praesidiis cohortes deducit, atque omnes suas copias in campo instruxit: Scipio, suis malè acceptis, occisis, vulneratisque, intra suas continere se munitiones coepit. Caesar, instructâ acie, secundum infimas jugi radices propius munitiones leniter accessit. Jamque minus mille passuum ab oppido Uzitâ, quod Scipio tenebat, aberant legiones Julianae; quum Scipio, veritus ne oppidum amitteret, unde aquari reliquisque rebus sublevari ejus exercitus consueverat; eductis omnibus copiis, quadruplici acie instructâ, ex instituto suo primâ equestri turmatim directâ, elephantisque turritis interpositis armatisque, suppetias ire contendit. Quod ubi Caesar animadvertit; arbitratus Scipionem ad dimicandum pa-

raturum, ad se certo animo venire: in eo loco, quo paullo antè commemoravi, ante oppidum constitit; suamque aciem mediam eo oppido texit; dextrum sinistrumque cornu, ubi elephanti erant, in conspectu patenti adversariorum constituit.

XXXIX. Quum jam propè solis occasum Caesar expectavisset; neque ex eo loco, quo constiterat, Scipionem progredi propius se animadvertisset; locoque magis se defendere, si res coëgisset, quàm in campo cominus consistere audere: non est visa ratio propius accedendi eo die ad oppidum; quoniam ibi praesidium grande Numidarum esse cognoverat, hostesque mediam aciem suam oppido texisse; sibi que difficile factu esse intellexit, simul et oppidum uno tempore oppugnare, et in acie in cornu dextro ac sinistro ex iniquiore loco pugnare; praesertim, quum milites à manè diei jejuni sub armis stetissent defatigati. Itaque reductis suis copiis in castra, postero die propius eorum aciem instituit exporrigere munitiones.

XL. Interim Confidius, qui Acillam et VIII cohortes stipendiarias Numidis Getulisque obsidebat, ubi C. Messius cohortibus praeerat; diu multumque expertus, magnisque operibus saepe admotis, et iis ab oppidanis incensis, quum proficeret nihil; subito nuncio de equestri proelio allato commotus; frumento, cujus in castris copiam habuerat, incenso; vino, oleo, caeterisque rebus, quae ad victum parari solent, corruptis; Acillam, quam obsidebat, deseruit: atque, itinere per regnum Jubae facto, copias cum Scipione partitus Adrumetum se recepit.

XLI. Interea ex secundo comestu, quem à Sicilia miserat Allienus, navis una, in quâ fuerat Q. Cominius et L. Ticide eques Romanus, ab residua classe quum erravisset, delataque esset vento ad Thapsum; à Virgilio

scaphis naviculisque actuariis excepta est, et ad Scipionem deducta. Item altera navis triremis ex eadem classe errabunda, ac tempestate ad Aegimurum delata, à classe Vari et M. Octavii est capta; in qua milites veterani cum uno centurione, et nonnulli tirones fuerunt: quos Varus asservatos sine contumeliâ, deducendos curavit ad Scipionem. Qui postquam ad eum pervenerunt, et ante suggestum ejus consisterunt; "Non vestra," inquit, "sponte vos certò scio, sed illius scelerati vestri imperatoris impulsu et imperio coactos, cives et optimum quemque nefariè consecrari. Quos quoniam fortuna in nostram detulit potestatem; si, id quod facere debetis, Republicam cum optimo quoque defenditis, certum est vobis vitam et pecuniam donare. Quapropter, quid sentiat, proloquimini." Hâc habitâ oratione Scipio, quum existimâsset pro suo beneficio sine dubio ab iis gratias sibi actum iri, potestatem iis dicendi fecit. Ex eis centurio legionis XIV; "Pro tuo," inquit, "summo beneficio, Scipio, tibi gratias ago, (non enim Imperatorem te appello,) quòd mihi vitam incolumitatemque belli jure capto polliceris: et forsan isto uterer beneficio, si non ei summum scelus adjungeretur. Egone contra Caesarem imperatorem meum, apud quem ordinem duxi; ejusque exercitum, pro cujus dignitate victoriâque amplius xxxv; annos depugnavi; adversus armatusque consistam? Neque ego istud facturum sum; et te magnopere, ut de negotio desistas, adhortor. Contra cujus enim copias contendas, si minùs antea expertus es, licet nunc cognoscas. Elige ex tuis cohortem unam, quam putas esse firmissimam; et constitue contra me: ego autem ex meis commilitonibus, quos nunc in tuâ tenes potestate, non amplius x sumam; tunc ex virtute nostrâ intelliges, quid ex tuis copiis sperare debeas." Postquam hæc centurio præsentî animo adversùs opinionem ejus est lo-

cutus; irâ percitus Scipio, atque animi dolore incensus, annuit centurionibus quid fieri vellet: atque ante pedes centurionem interficit; reliquosque veteranos à tironibus jubet secerni. "Abducite," inquit, "istos nefario scelere contaminatos, et caede civium faginosos." Sic extra vallum deducti sunt, et cruciabiliter interfecti. Tirones autem jubet inter legiones despertiri; et Cominium cum Tigidâ in conspectum suum prohibet adduci. Quâ ex re Caesar commotus; eos, quos in stationibus cum longis navibus apud Thapsum custodiae causâ in salvo esse jusserat, ut suis onerariis longisque navibus praesidio essent; ob negligentiam, ignominiae causâ, dimittendos ab exercitu, gravissimumque in eos edictum proponendum curavit.

XLII. Per id tempus fere Caesaris exercitui res accidit incredibilis auditu. Namque, Virgiliarum signo confecto, circiter vigiliâ secundâ noctis, nimbus cum saxâ grandine subito est exortus ingens. Ad hoc autem incommodum accesserat, quod Caesar non, more superiorum imperatorum, in hibernis exercitum continebat; sed in tertiâ quartoque die procedendo, propiusque hostem accedendo, castra communiebat: opereque faciendo, milites se circumspiciendi non habebant facultatem. Praeterea ita ex Sicilia exercitum transportaverat, ut, praeter ipsum militem et arma, neque vas, neque mancipium, neque ullam rem, quae usu militi esse consuevit, in naves imponi pateretur: in Africâ autem, non modò sibi quidquam non acquisierant aut paraverant; sed etiam, propter annonae caritatem, antè parata consumpserant. Quibus rebus attenuati, oppido perquam pauci sub pelliculis acquiescebant: reliqui, ex vestimentis tentoriolis factis, atque arundinibus scopisque contextis, permanebant. Itaque, subito imbre grandineque consecutâ, gravati pondere, tenebris aquâque omnes subruti disjecti-

que, nocte intempestâ, ignibus extinctis, rebusque ad victum pertinentibus omnibus corruptis, per castra passim vagabantur, scutisque capita contegebant. Eâdem nocte, v legionis pilorum cacumina suâ sponte arserunt.

XLIII. Rex interim Juba de equestri proelio Scipionis certior factus, evocatusque ab eodem litteris: praefecto Saburâ, cum parte exercitus, contra Sitium relicto; ut, quum ipse aliquid auctoritatis haberet, exercitus Scipionis à terrore Caesaris liberaretur; cum iii legionibus, equitibusque frenatis dccc, Numidis sine fraenis, pedibusque levis armaturae grandi numero, elephantisque xxx, egressus è regno, ad Scipionem est profectus. Postquam ad eum pervenit; castris regis seorsum positis, cum eis copiis quas commemoravi, haud ita longe ab Scipione confedit. (Erat in castris Caesaris superiori tempore magnus terror; et, expectatione copiarum regiarum, exercitus ejus magis suspensiore animo ante adventum Jubae commovebatur. Postquam verò castra castris contulit; despectis ejus copiis, omnem terrorem deponit. Ita, quam antea absens habuerat auctoritatem, eam omnem praesens dimiserat.) Quo facto, facile fuit intellectu, Scipioni additum animum fiduciamque Regis adventu. Nam postero die universas suas Regisque copias cum elephantis lx productas in aciem, quam speciosissimè potuit, instruxit; ac paullo longius progressus à suis munitionibus, haud ita diu commoratus se recepit in castra.

XLIV. Caesar, postquam animadvertit Scipione auxilia ferè, quae expectasset, omnia convenisse; neque moram pugnandi ullam fore: per jugum summum, cum copiis progredi coepit; et brachia protinus ducere, et castris munire, propiusque Scipionem capiendo loca excelsa occupare contendit. Adversarii, magnitudine copiarum confisi, proximum collem occupaverunt; atque

ita longius sibi progrediendi eripuerunt facultatem. Eiusdem collis occupandi gratiâ, Labienus consilium ceperat; et, quo propiore loco fuerat, eò celerius occurrerat. Erat convallis satis magna latitudine, altitudine praerupta, crebris locis speluncae in modum subrutis; quae erant transgredienda Caesari antè, quàm ad eum collem, quem capere volebat, perveniretur: utraque eam convallem, olivetum vetus crebris arboribus condensum. Hic quum Labienus animadvertisset Caesarem, si vellet eum locum occupare, prius necesse esse convallem olivetumque transgredi; eorum locorum peritus, in insidiis cum parte equitatûs levique armatura confedit: et praeterea post montem collesque, equites in occulto collocaverat; ut, quum ipse ex improvviso legionarios adortus esset, ex colle se equitatus ostenderet; et re duplici perturbatus Caesar ejusque exercitus, neque retro regrediundi neque ultrà procedendi oblata facultate, circumventus concideretur. Caesar, equitatu antè praemisso, inscius insidiarum, quum ad eum locum venisset; abusi five obliti praeceptorum Labieni, five veriti ne in fossâ ab equitibus opprimerentur, rari ac singuli de rupe prodire et summa petere collis. Quos Caesaris equites consecuti, partim interfecerunt, partim vivorum sunt positi: deinde protinus collem petere contenderunt; atque eum, decusso Labieni praesidio, celeriter occupaverunt. Labienus, cum parte equitum, vix fugâ sibi peperit salutem.

XLV. Hâc re per equites gestâ, Caesar legionibus opera distribuit; atque in eo colle, quo erat potitus, castra munivit. Deinde ab suis maximis castris, per medium campum, è regione oppidi Uzitae, (quod, inter sua castra et Scipionis, in planitie positum erat, tenebaturque à Scipione,) duo brachia instituit duci, et ita erigere, ut ad angulum dextrum sinistrumque ejus op-

pidi convenirent. Id hâc ratione opus instruebat, ut quum propiùs oppidum copias admovisset, oppugnareque cœpisset; testâ latera suis munitionibus haberet, ne, ab equitatûs multitudinæ circumventus, ab oppugnatione deterreretur; præterea, quò faciliùs colloquia fieri possent, et, si qui perfugere vellent, (id quod antea sæpe accidebat magno cum eorum periculo,) tum facile et sine periculo fieret. Voluit etiâ experiri, quum propiùs hostem accessisset, haberetne in animo dimicâre. Accedebat etiâ ad reliquas causas, quòd is locus depressus erat, puteique ibi nonnulli fieri poterant: aquatione enim longâ et angustâ utebatur. Dum hæc opera, quæ antè dixi, fiebant à legionibus; interim pars acie ante opus instructâ sub hoste stabat. Equites barbari levisque armaturæ, proeliis minutis cominus dimicabant.

XLVI. Cæsar ab eo opere quum jam sub vespèrum copias in castra reduceret; magno incurso, cum omni equitatu levique armaturâ, Juba, Scipio, Labienus, in equites impetum fecerunt. Equites Cæsariani, vi universæ subitæque hostium multitudinis pulsî, parumper cesserunt. Quæ res aliter adversariis cecidit: namque Cæsar, ex medio itinere copiis reductis, equitibus suis auxilium tulit; equites autem, adventu legionum animo addito, conversis equis, in Numidas cupide insequentes dispersosque impetum fecerunt; atque eos convulneratos usque in castra regia repulerunt, multosque ex iis interfecerunt. Quod nî in noctem proelium esset conjectum, pulvisque vento flatus omnium prospectu offecisset; Juba cum Labieno capti, in potestatem Cæsaris venissent; equitatusque cum levi armaturâ, funditus ad internecionem deletus esset. Interim incredibiliter ex legionibus IV et VI Scipionis milites diffugere, partim in castra Cæsaris, partim in quas quisque poterat regiones pervenire: itemque equites Curioniani, diffusi Scipioni ejusque copiis, complures se eodem conferebant.

XLVII. Dum haec circum Uzitam ab utrisque ducibus administrantur; legiones duae, ix et x, ex Sicilia navibus onerariis profectae, quum jam non longè à portu Ruspinae abessent, conspicatae naves Caesarianas quae in statione apud Thapsum stabant; veriti ne in adversariorum, ut insidiandi gratiâ ibi commorantium, classem inciderent; imprudentes vela in altum dederunt. Ac diu multumque jactati, tandem multis post diebus, siti inopiâque confecti, ad Caesarem pervenerunt.

XLVIII. Quibus legionibus expositis: memor in Italiâ pristinae licentiae militaris, ac rapinarum certorum hominum; parvulam modò caussulam nactus Caesar, quod C. Avienus tribunus militum, decimae legionis, navem commeatu, familiâ suâ, atque jumentis occupavisset, neque militem unum ab Sicilia sustulisset; postero die de suggestu, convocatis omnium legionum tribunis centurionibusque: "Maximè vellem," inquit, "homines suae petulantiae nimiaeque libertatis aliquando finem fecissent; meaeque lenitatis, modestiae, patientiaeque, rationem habuissent. Sed, quoniam ipsi sibi neque modum neque terminum constituunt; quò caeteri dissimiliter se gerant, egomet ipse documentum more militari constituam. C. Aviene; quod in Italiâ milites populi Romani contra rempublicam instigasti; rapinasque per municipia fecisti; quodque mihi rei publicae inutilis fuisti; et pro militibus tuam familiam jumenta in naves imposuisti; tuâque operâ militibus tempore necessario respublica caret: ob eas res, ignominiae causâ, ab exercitu meo te removeo: hodieque ex Africâ abesse, et, quantum potest, proficisci jubeo. Itemque te, A. Fonteius, quod tribunus militum seditiosus, malusque civis fuisti; ab exercitu dimitto. T. Saliene, M. Tiro, C. Clusinas; quum ordines in meo exercitu beneficio, non virtute, consecuti, ita vos gesseritis, ut neque bello fortes,

neque pace boni aut utiles fueritis; et magis in seditione concitandi milites adversus vestrum imperatorem, quam pudoris modestiaeque fueritis-studiosiores: indignos vos esse arbitror, qui in meo exercitu ordines ducatis; missosque facio, et, quantum potest, abesse ex Africa iubeo." Itaque transdidit eos centurionibus; et singulis non amplius singulis additis servis, in navi imponendos separatim curavit.

XLIX. Getuli interim perfugae, quos cum litteris mandatisque à Caesare missos supra docuimus, ad suos cives perveniunt. Quorum auctoritate facile adducti, Caesaris-que nomine persuasi, à rege Jubà desciscunt; ocleriter-que cuncti arma capiunt; contraque Regem facere non dubitant. Quibus rebus cognitis, Juba distentus triplici bello, necessitate coactus, de suis copiis, quas contra Caesarem adduxerat, vi cohortes in fines regni sui mittit, quae essent praesidio contra Getulos.

L. Caesar brachiis perfectis, promotisque usque eò, ut telum ex oppido adjici non posset; castra munit. Ballistis scorpionibusque crebris ante frontem castrorum, contraque oppidum, collocatis; defensores muri deterere non intermittit: eoque v legiones ex superioribus castris deducit. Quà facultate oblatà; illustriores notissimique, conspectum amicorum propinquorumque efflagitabant, atque inter se colloquebantur. Quae res quid utilitatis haberet, Caesarem non fallebat. Namque Getuli ex equitatu regio nobiliores, equitumque praefecti; quorum patres cum Mario antè meruerant, ejusque beneficio agris finibusque donati, post Sullae victoriam sub Hiempsalis regis erant potestate dati; occasione captà, nocte jam luminibus accensis, cum equis calonibusque suis circiter mille perfugiunt in Caesaris castra, quae erant in campo proximè Uzitae locata.

LI. Quod postquam Scipio, quique cum eo erant,

cognoverant; quum commoti ex tali incommodo essent, ferè per id tempus M. Aquinium cum C. Safernâ colloquentem viderunt. Scipio mittit ad Aquinium, "nil attinere eum cum adversariis colloqui." Quum nihilominus ejus sermonem nuncius ad se referret; restaretque, ut reliqua, quae vellet, perageret; viator postea ab Jubâ ad eum est missus, qui diceret, audiente Safernâ, "Vetat te rex colloqui." Quo nuncio perterritus, discessit; et dicto audiens fuit regi. Usu venisse hoc civi Romano miror, et ei qui à populo Romano honores accepisset; incolumi patriâ, fortunisque omnibus, Jubae barbaro potius obedientem fuisse, quam aut Scipionis obtemperasse nuncio, aut, caesis ejusdem partis civibus, incolumem reverti malle. Atque etiam superbius Jubae factum, non in M. Aquinium, hominem novum, parvumque Senatorem; sed in Scipionem, hominem illâ familiâ, dignitate, honoribusque praestantem. Nam, quum Scipio sagulo purpureo ante Regis adventum uti solitus esset, dicitur Juba cum eo egisse, "non oportere illum eodem uti vestitu atque ipse uteretur." Itaque factum est, ut Scipio ad album sese vestitum transferret, et Jubae homini superbissimo inertissimoque obtemperaret.

LII. Postero die universas omnium copias de castris omnibus deducunt, et supercilium quoddam excelsum naeti non longè à Caesaris castris, aciem constituunt atque ibi consistunt. Caesar item producit copias; celeriterque iis instructis, ante suas munitiones, quae erant in campo, constitit; sine dubio existimans, ultro adversarios, quum tam magnis copiis auxiliisque Regis essent praediti, promptiusque profiluissent, ante se concursuros, propiusque se accessuros. Equo circumvectus, legionesque cohortatus; signo dato, accessum hostium aucupabatur. Ipse enim à suis munitionibus longius non sine ratione non procedebat; quod in oppido Uzitae, quod

Scipio tenebat, hostium erant cohortes armatae: eidem autem oppido ad dextrum latus, ejus cornu erat oppositum: verebaturque ne, si praetergressus esset, ex oppido eruptione factâ, ab latere eum adorti conciderent. Praeterea haec quoque eum causa tardavit, quod erat locus quidam perimpeditus ante aciem Scipionis, quem suis impedimento ad ultro occurrendum fore existimabat.

LIII. Non arbitror esse praetermittendum, quemadmodum exercitus utriusque fuerint in aciem instructi. Scipio hâc modo aciem direxit. Collocabat in fronte suas et Jubae legiones: postea autem Numidas in subsidiaria acie ita extenuatos, et in longitudinem directos, ut procul simplex esse acies media à legionariis militibus videretur; in cornibus autem duplex esse existimabatur. Elephantos dextro sinistroque cornu collocaverat, aequalibus inter eos intervallis interjectis: post autem elephantos, armaturas leves, Numidasque substituerat auxiliares. Equitatum fraenatum universum in suo dextro cornu disposuerat; sinistrum enim cornu oppido Uzitâ claudebatur, neque erat spatium equitatus explicandi: propterea Numidas, levisque armaturae infinitam multitudinem, ad dextram partem suae aciei opposuerat, ferè interjecto non minùs mille passuum spatio; et ad collis radices magis appulerat, longiusque ab adversariorum suisque copiis promoverat; id hâc consilio, ut, quum acies in inter se concurrissent initio certaminis, paullo longiùs ejus equitatus circumvectus, ex improvviso clauderet multitudine suâ exercitum Caesaris, atque perturbatum jaculis confingeret. Haec fuit ratio Scipionis eâ die proeliandi. Caesaris autem acies hâc modo fuit collocata; ut ab sinistro ejus cornu ordiar, et ad dextram perveniam. Habuit in sinistro cornu legionem ix, vii: in dextro cornu, xxx, xxix: xiii, xiv, xxviii, xxvi, in mediâ acie: ipsum autem dextrum cornu, se-

cundam aciem ferè in earum legionum parte cohortium collocaverat; praeterea ex tironum legionibus paucas adjecerat: tertiam autem aciem in finistrum suum cornu contulerat, et usque ad aciei suae mediam legionem porrekerat, et ita collocaverat, ut finistrum suum cornu triplex esset. Id eo consilio fecerat, quòd suum dextrum latus munitionibus adjuvabatur: finistrum autem ut equitatùs hostium multitudini resistere posset, laborabat; eodemque suum omnem contulerat equitatum: et, quòd ei parum confidebat, praesidio his equitibus legionem v praemiserat; levemque armaturam inter equites interposuerat. Sagittarios variè passimque, locis certis, maximeque in cornibus, collocaverat.

LIV. Sic utrorumque exercitus instructi, non plùs passuum ccc interjecto spatio, (quod fortè ante id tempus acciderat nunquam, quin dimicaretur,) à mane usque ad horam x diei perstiterunt. Jamque Caesar dum exercitum reducere intra munitiones suas coepisset; subito universus equitatus ulterior Numidarum Getulorumque sine fraenis, ad dextram partem se movere, propiusque Caesaris castra, quae erant in colle, se conferre coepit; fraenatus autem Labieni eques in loco permanere, legionesque distingere; quum subito pars equitatùs Caesaris cum levi armaturà contra Getulos, injussu ac temerè, longius progressi, paludemque transgressi, multitudinem hostium sustinere pauci non potuerunt; levique armaturà deserti, ac pulsi convulneratique, uno equite amisso, multis equis faucis, levis armaturae xxvi occisis, ad suos refugerunt. Quo secundo equestri proelio facto, Scipio laetus in castra nocte copias reduxit. Quod proprium gaudium bellantibus fortuna tribuere non decrevit: namque postero die Caesar, cum parte equitatùs sui, Leptim, frumenti gratià, misit: in itinere praedatores equites Numidas Getulosque ex improvviso adorti, circi-

ter centum partim occiderunt, partim vivorum potiti sunt. Caesar interim quotidie legiones in campum ducere, atque opus facere; vallumque et fossam per medium campum ducere; adversariorumque excursionibus iter officere, non intermittit. Scipio item munitiones contra facere, et, ne jugo à Caesare excluderetur, appropere. Ita duces utrique et in operibus occupati erant, et nihilominus equestribus proeliis inter se quotidie dimicabant.

LV. Interim Varus classem, quam antea Uticae hie-
mis gratiâ subdlexerat, cognito legionis VII et VIII ex Si-
ciliâ adventu, celeriter deducit; ibique Getulis remigi-
bus epibatisque complet; insidiandique gratiâ progres-
sus, Adrumetum cum LV navibus pervenit. Cujus adventus
inscius Caesar, L. Cispium cum classe XXVII navium ad
Thapsum versus in stationem, praesidii gratiâ com-
mensus sui, mittit: itemque Q. Aquilam, cum XIII navibus
longis, Adrumetum eadem de causâ praemittit. Cis-
pius, quò erat missus, celeriter pervenit: Aquila, tem-
pestate jactatus, promontorium superare non potuit; at-
que angulum quendam tutum à tempestate nactus, cum
classe se longius à prospectu removit; reliqua classis in
salo ad Leptim, egressis remigibus passimque in littore
vagantibus, partim in oppido victus sui mercandi gra-
tiâ progressis, vacua à defensoribus stabat. Quibus rebus
Varus ex perfugis cognitis, occasionem nactus, vigiliâ
secundâ Adrumeto ex Cothone egressus, primo mane
Leptim universâ classe vectus, naves onerarias, quae lon-
gius à portu in salo stabant, incendit; et pentecres duas,
vacuas à defensoribus, nullo repugnante, cepit.

LVI. Caesar interim celeriter per nuncios in castris,
quum opera circuiret, certior factus; quae aberant à
portu millia passuum VI: equo admissio, ommissis omnibus
rebus, celeriter pervenit Leptim: ibique moratus, om-

nes ut se naves consequerentur; primum ipse navigium parvum conscendit; in cursu Aquillam multitudine navigiorum perterritum atque trepidantem nactus, hostium classem sequi coepit. Interim Varus, celeritate Caesaris audaciâque motus, cum universâ classe, conversis navibus, Adrumetum versûs fugere contendit. Quem Caesar in millibus passuum iv consecutus, recuperatâ quinqueremi cum omnibus suis epibatis, atque etiam hostium custodibus cxxx in eâ nave captis, triremem hostium proximam, quae in repugnando erat commorata, onustam remigum epibatarumque, cepit: reliquae naves hostium, promontorium superârunt, atque Adrumetum in Cothonem se universae contulerunt. Caesar eodem vento promontorium superare non potuit; atque in salo in anchoris eâ nocte commoratus, primâ luce Adrumetum accedit. Ibiq; navibus onerariis, quae erant extra Cothonem, incensis; omnibusque reliquis aliis aut subductis, aut in Cothonem compulsis; paullisper commoratus si fortè vellent classe dimicare, rursus se recepit in castra. In eâ nave captus est P. Vestrius eques Romanus, et P. Ligarius Afranianus; quem Caesar in Hispaniâ cum reliquis dimiserat, et postea se ad Pompeium contulerat; inde ex proelio effugerat, in Africamque ad Varum venerat: quem, ob perjurium perfidiamque, Caesar iussit necari. P. Vestrio autem; quod ejus frater Romae pecuniam imperatam numeraverat, et quod ipse suam causam Caesari probaverat, "se Nasidii classe captum, quum ad necem duceretur, beneficio Vari esse servatum, postea facultatem sibi nullam datam transeundi;" ignovit,

LVII. Est in Africâ consuetudo incolarum, ut in agris et in omnibus ferè villis, sub terrâ specus, condendi frumenti gratiâ, clâm habeant; atque id propter bella maximè, hostiumque subitum adventum, praeparent.

Quâ de re Caesar certior per indicem factus, tertiâ vigiliâ legiones II cum equitatu mittit à castris, suis millia passuum X; atque inde magnò numero frumenti onustos recepit in castra. Quibus rebus cognitis Labienus, progressus à suis castris millia passuum VII, per jugum et collem, per quem Caesar pridie iter fecerat; ibi castra duarum legionum facit: atque ipse quotidie, existimans Caesarem eadem saepe (frumentandi gratiâ) commeaturum, cum magno equitatu levique armaturâ insidiaturus locis idoneis confedit. Caesar interim de insidiis Labieni ex perfugis certior factus; paucos dies ibi commoratus, dum hostes quotidiano instituto, saepe idem faciendo, in negligentiam adducerentur; subito manè imperat portâ Decumanâ legiones se VIII veteranas, cum parte equitatus, sequi: atque, equitibus praemissis, neque opinantes insidiatores subito in convallibus latentes levi armaturâ concidit circiter D; reliquos in fugam turpissimam conjecit. Interim Labienus, cum universo equitatu, fugientibus suis suppetias occurrit. Cujus vim multitudinis quum equites pauci Caesariani jam sustinere non possent, Caesar instructas legiones hostium copiis ostendit: Quo facto perterritò Labieno ac retardato, suos equites recepit incolumes. Postero die Juba Numidas eos, qui loco amisso fugâ se receperant in castra, in cruce omnes suffixit.

LVIII. Caesar interim, quoniam frumenti inopiâ premebatur, copias omnes in castra conducit. Atque praesidio Lepti, Ruspinae, Acillae, relicto; Cispio Aquilaeque classe transditâ, ut alter Adrumetum, alter Thapsum mari obsiderent; ipse, castris incensis, IV noctis vigiliâ, acie instructâ, impedimentis in sinistrâ parte collocatis, ex eo loco proficiscitur; et pervenit ad oppidum Agar, quod à Getulis saepe antea oppugnatum, summâque vi per ipsos oppidanos erat defensum. Ibi in

campo castris unis positis, ipse frumentatum circum villas cum parte exercitus profectus; magno invento hordei, olei, vini, fici numero; pauco, tritici; atque recreato exercitu; redit in castra. Scipio interim, cognito Caesaris discessu, cum universis copiis per jugum Caesarem subsequi coepit; atque ab ejus castris millia passuum vi longè, trinis castris dispartitis copiis, confedit.

LIX. Oppidum erat Zeta; quod aberat à Scipione millia passuum x, ad ejus regionem et partem castrorum collocatum; à Caesare autem diversum ac remotum, quod erat ab eo longè millia passuum xviii. Huc Scipio legiones ii, frumentandi gratiâ, misit. Quod postquam Caesar ex perfuga cognovit; castris ex campo in collem ac tutiora loca collocatis, atque ibi praesidio relicto, ipse iv vigiliâ egressus, praeter hostium castra proficiscitur cum copiis, et oppido potitur. Legiones Scipionis comperit longius in agris frumentari: et, quum eò contendere conaretur, animadvertit copias hostium iis legionibus occurrere suppetias; quae res ejus impetum retardavit. Itaque, capto C. Mutio Regino, equite Romano, Scipionis familiarissimo, qui ei oppido praeerat; et P. Atrio, equite Romano, de conventu Uticensi; et camelis xxii Regis adductis; praesidio ibi cum Oppio legato relicto, ipse se recipere coepit ad castra.

LX. Quum jam non longè à castris Scipionis abesset, quae eum necesse erat praetergredi; Labienus Afraniusque cum omni equitatu levique armaturâ ex insidiis adorti, agmini ejus extremo se offerunt, atque ex collibus primis existunt. Quod postquam Caesar animadvertit; equitibus suis hostium vi oppositis, sarcinas legionarios in acervum jubet comportare, atque celeriter signa hostibus inferre. Quod postquam coeptum est fieri; primo impetu legionum, equitatus et levis armatura hostium nullo negotio loco pulsa et dejecta est de colle. Quum

jam Caesar existimasset hostes pulsos deterritosque finem laceffendi facturos, et iter coeptum pergere coepisset; iterum celeriter ex proximis collibus erumpunt; atque eadem ratione, quâ ante dixi, in Caesaris legionarios impetum faciunt Numidae, levisque armatura, mirabili velocitate praediti, qui inter equites pugnabant, et unâ pariterque cum equitibus accurrere et refugere consueverant. Quum hoc saepius facerent, et Julianos proficiscentes insequerentur et refugerent instantes, propius non accederent, et singulari genere pugnae uterentur, eosque jaculis convulnerare satis esse existimarent; Caesar intellexit nihil aliud illos conari, nisi ut se cogerent castra in eo loco ponere, ubi omnino aquae nihil esset; ut exercitus ejus jejunus, qui à quartâ vigiliâ usque ad horam x diei nihil gustasset, ac jumenta siti perirent. Quum jam ad Solis occasum esset, et non totos passus horis iv esset progressus; equitatu suo, propter equorum interitum, extremo agmine remoto, legiones invicem ad extremum agmen evocabat. Ita vim hostium, placidè leniterque procedens, per legionarium militem commodius sustinebat. Interim equitum Numidarum copiae dextrâ sinistrâque per colles praecurrere, coronaeque in modum cingere multitudine suâ Caesaris copias; pars agmen extremum insequi. Caesaris autem non amplius tres aut quatuor milites veterani si se convertissent, et pila viribus contorta in Numidas infestos confecissent, amplius ii millium numero, ad unum terga vertebant; ac rursus ad aciem passim, converfis equis, se colligebant, atque in spatio consequebantur, et jacula in legionarios conjiciebant. Ita Caesar, modò procedendo, modò resistendo, tardiùs itinere confecto, noctis horâ primâ omnes suos ad unum in castris incolumes, sauciis x factis, reduxit. Labienus, circiter ccc amissis, multis vulneratis, ac defessis instando omnibus, ad suos se recepit.

Scipio interim legiones productas cum elephantis, quos ante castra in acie, terroris gratia, in conspectu Caesaris collocaverat, reducit in castra.

LXI. Caesar contra ejusmodi hostium genera copias suas, non ut Imperator exercitum veteranum victorem, que maximis rebus gestis, sed ut lanista tirones gladiatores condocere faceret: quo pede se reciperent ab hoste; et quemadmodum obversi adversariis, et in quantulo spatii resisterent; modò procurrerent, modò recederent, contaminarenturque impetum; ac propè quo leco, et quemadmodum tela mitterent, præcipere. Miris est enim hostium levis armatura anxium exercitum nostrum atque sollicitum habebat. Quia et equites deterrebat proelium inire, propter equorum interitum; quòd eos jaculis interficiebat: et legionarium militem defatigabat, propter velocitatem; gravis enim armaturae miles simul atque ab his insectatus constiterat in eosque impetum fecerat, illi veloci cursu facile periculum vitabant. Quibus ex rebus Caesar vehementer commovebatur: quia, quodcumque proelium quoties erat commissum, equitatu suo, sine legionario milite, hostium equitatu, levique armaturae eorum, nullo modo par esse poterat. Sollicitabatur autem his rebus; quòd nondum hostium legiones cognoverat, et quonam modo sustinere se posset ab eorum equitatu levique armaturâ, quae erat mirifica si legiones quoque accessissent. Accedebat etiam haec causa, quòd elephantorum magnitudo multitudoque, militum animos detinebat in terrore. Cui uni rei tamen invenerat remedium; namque elephantos ex Italia transportari jusserat, quòd et miles noster speciemque et virtutem bestiae cognosceret, et cui parti corporis ejus telum facile adigi posset; ornatusque ac loratus elephante quum esset, quae pars ejus corporis nuda sine tegmine relinqueretur, ut eò tela conjicerentur:

praeterea, ut jumenta bestiarum odorem, stridorem, speciem, consuetudine capta non reformidarent. Quibus ex rebus largiter erat consecutus: nam et milites bestias manibus pertractabant, earumque tarditatem cognoscebant; equitesque in eos pila praecipitata conjiciebant; atque in consuetudinem equos patientia bestiarum adduxerat. Ob has causas, quas supra commemoravi, sollicitabatur Caesar; tardiorque et consideratior erat factus; et ex pristina bellandi consuetudine celeritateque excefferat. Nec mirum: copias enim habebat in Gallia bellare consuetas locis campestribus, et contra Gallos homines apertos minimeque insidiosos; qui per virtutem, non per dolum, dimicare consueverunt. Tum autem erat ei laborandum, ut consuefaceret milites, hostium dolos, insidias, artificia cognoscere; et quid sequi, quid vitare conveniret. Itaque quod haec celerius conciperent, dabat operam, ut legiones non in uno loco contineret, sed, per causam frumentandi, huc atque illuc raptaret; ideo quod hostium copias ab se, suoque vestigio, non discessuras existimabat. Atque post diem III, productas accuratius suas copias sicut instruxerat; propter hostium castra praetergressus, aequo loco invitat ad dimicandum. Postquam eos abhorre videt, reducit sub vesperum legiones in castra.

LXII. Legati interim ex oppido Vaccâ, quod finitimum fuit Zetae, cujus Caesarem potitum esse demonstravimus; veniunt. Petunt et obsecrant, ut "sibi praesidium mittat: se res complures, quae utiles bello sint, administraturos." Per id tempus, [Deorum voluntate studioque erga Caesarem,] transfuga suos cives facit certiores; "Jubam regem celeriter cum copiis suis, antequam Caesaris praesidium eò perveniret, ad oppidum adcurrisse; atque, adveniente multitudine circumdata, eo potitum; omnibusque ejus oppidi incolis ad unum

interfectis, dedisse oppidum diripiendum delendumque militibus.”

LXIII. Caesar, interim, lustrato exercitu a. d. xii Kal. Apr. postero die productis universis copiis, progressus à suis castris millia passuum quinque, à Scipionis circiter ii millium interjecto spatio, in acie constitit. Postquam satis diuque adversarios à se ad dimicandum invitatos supersedere pugnae animadvertit, reducit copias. Postero die castra movet; atque iter ad oppidum Sarfuram, ubi Scipio Numidarum habebat praesidium frumentumque comportaverat, ire contendit. Quod ubi Labienus animadvertit; cum equitatu levique armaturâ agmen ejus extremum carpere coepit. Atque ita lixarum mercatorumque, qui plaustris merces portabant, interceptis sarcinis; addito animo, propius audaciusque accedit ad legiones; quòd existimabat milites, sub onere ac sub sarcinâ defatigatos, pugnare non posse. Quae res Caesarem non fefellerat: namque expeditos ex singulis legionibus tricenos milites esse jusserat; itaque eos in equitatum Labieni immisos, turmis suorum suppetias mittit. Tum Labienus, conversis equis, signorum conspectu perterritus, turpissimè contendit fugere; multis ejus occisis, compluribus vulneratis. Milites legionarii ad sua se recipiunt signa, atque iter inceptum ire coeperunt. Labienus per jugum summum collis, dextrorsus procul milites subsequi non desistit.

LXIV. Postquam Caesar ad oppidum Sarfuram venit; inspectantibus adversariis, interfecto praesidio Scipionis, quum suis auxilium ferre non auderent; fortiter repugnante P. Cornelio Scipionis evocato qui ibi praerat, atque à multitudine circumvento interfectoque; oppido potitur. Atque ibi frumento exercitui dato, postero die ad oppidum Tisdram pervenit; in quo Considius per id tempus fuerat, cum grandi praesidio cohor-

tēque suā gladiatorum. Caesar, oppidi naturā perspectā, atque inopiā ab oppugnatione ejus deterritus; protinus profectus circiter millia passuum xv, ad aquam facit castra: atque inde xv die egressus, redit rursus ad ea castra quae ad Agar habuerat. Idem facit Scipio, atque in antiqua castra copias reducit.

LXV. Thabenenses interim, qui sub ditione et potestate Jubae esse consueverant, in extremā ejus regni regione maritimā locati; interfecto regio praesidio, legatos ad Caesarem mittunt: rem à se gestam docent: petunt orantque, ut "suis fortunis, de populo Romano quod benè meriti essent, auxilium ferret." Caesar, eorum consilio probato, M. Crispum Tribunum cum obhorte, et sagittariis, tormentisque compluribus, praesidio Thabenam mittit.

LXVI. Eodem tempore ex legionibus omnibus milites, qui aut morbo impediti, aut, commentu dato, cum signis non potuerant antè transire in Africam, ad millia xv; equites, cx; funditores sagittariique, mille; uno commentu Caesari occurrerunt. Itaque tum his copiis et omnibus legionibus eductis, sicut erat instructus, viii millibus passuum à suis castris, ab Scipionis verò xv millibus passuum longè, constitit in campo.

LXVII. Erat oppidum infra castra Scipionis, nomine Tegea; ubi praesidium equestre, circiter cx numero, habere consueverat. Eo equitatu dextrā sinistrāque directo ab oppidi lateribus; ipse, legionibus ex castris eductis atque in jugo inferiore instructis, non longiàs ferè mille passus ab suis munitionibus progressus, in acie constitit. Postquam diutius in uno loco Scipio commorabatur, et tempus diei in otio consumebatur; Caesar equitum turmas suorum jubet in hostium equitatum, qui ad oppidum in statione erat, facere impressionem; levemque armaturam, sagittarios, fun-

ditoresque, eodem submittit. Quod ubi coeptum est fieri; et, equis concitatis, Juliani impetum fecissent; Pacidius suos equites exporrigere coepit in longitudinem, ut haberent facultatem turmas Julianas circumfundere, et nihilò minùs fortissimè acerrimeque pugnare. Quod ubi Caesar animadvertit; ccc; quos ex legionibus habere expeditos consueverat, ex proximà legione quae ei proelio in acie constiterat, jubet equitatu succurrere. Labienus interim suis equitibus auxilia equestria submittere, saucisque ac defatigatis integros recentioribusque viribus equites subministrare. Postquam equites Juliani cò vim hostium ad iv millia numero sustinere non poterant, et à levi armaturà Numidarum vulnerabantur, minutatimque cedebant; Caesar alteram alam mittit, qui satagentibus celeriter occurrerent. Quo factò sui sublati universi, in hostes impressione factà, in fugam adversarios dederunt; multis occisis, compluribus vulneratis; insecuti per iii millia passuum, usque in colles hostibus adactis, se ad suos recipiunt. Caesar in horam x commoratus, sicut erat instructus, se ad sua castra recepit; omnibus incolumibus. In quo proelio Pacidius graviter pilo per cassidem caput ictus, compluresque duces ac fortissimus quisque interfecti vulneratique sunt.

LXVIII. Postquam nullà conditione cogere adversarios poterat, ut in aequum locum descenderent, legionumque periculum facerent; neque ipse propiùs hostem castra ponere, propter aquae penuriam, se posse animadverteret; adversarios non eorum virtute confidere, sed aquarum inopià fretos despicere se intellexit: pridie Non. Apr. tertià vigilià egressus, ab Agar xvi millia passuum nocte progressus, ad Thapsum, ubi Vergilius cùm grandi praesidio praeerat, castra ponit; oppidumque eò die circummunire coepit: locaque idonea oppor-

tunaque complura praefidiis occupare, ne hostes intrare ad se ac loca interiora capere possent. Scipio interim, cognitis Caesaris consiliis, ad necessitatem adductus dimicandi, ne per summum dedecus fidissimos suis rebus Thapsitanos et Vergilium amitteret; confestim Caesarem per superiora loca consecutus, millia passuum VIII à Thapso binis castris confedit.

LXIX. Erat stagnum salinarum, inter quod et mare angustiae quaedam non amplius mille et quingentos passus intererant; quas Scipio intrare, et Thapsitanis auxilium ferre, conabatur. Quod futurum, Caesarem non fefellerat: namque pridie in eo loco castello munito, ibique trino praefidio relicto, ipse cum reliquis copiis lunatis castris Thapsum operibus circummunivit. Scipio interim exclusus ab incepto itinere, supra stagnum postero die et nocte confectâ, coelo albente, non longè à castris praefidioque, quod supra commemoravimus, MD passibus, ad mare versùs confedit, et castra munire coepit. Quod postquam Caesari nunciatum est; milite ab opere deducto, castris praefidio Asprenate proconsule cum legionibus II relicto, ipse cum expeditâ copiâ in eum locum citatim contendit; classisque parte ad Thapsum relicta, reliquas naves jubet post hostium tergum quàm maximè ad littus appellì, signumque suum observare; quo signo dato, subito clamore facto, ex improvìso hostibus averlis incuterent terrorem; ut perturbati ac perterriti, respicere post terga cogerentur.

LXX. Quo postquam Caesar pervenit; et animadvertit aciem pro vallo Scipionis, elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos, et nihilo minùs partem militum castra non ignaviter munire: ipse, acie triplici collocatâ; legione decimâ secundâque, dextro cornu; VIII et IX, sinistro; oppositis V legionibus, in quartâ acie; ante ipsa cornua, quinque cohortibus contra bestias

collocatis; sagittariis, funditoribus, in utrisque cornibus dispositis; leviq̃ue armaturâ inter equites interjectâ; ipse pedibus circum milites concursans, virtutesq̃ue veteranorum proeliaque superiora commemorans, blandeque appellans, animos eorum excitabat. Tirones autem, qui nunquam in acie dimicâssent, hortabatur, ut "veteranorum virtutem aemularentur; eorumque famam, nomen, locumque, victoriâ partâ, cuperent possidere."

LXXI. Itaque in circumeundo exercitum, animadvertit hostes circa vallum trepidare, atque ultro citroque pavidos concurrere: et modò se intra portas recipere, modò inconstanter immoderateque prodire. Quumque idem à pluribus animadverti coeptum esset; subitò legati evocatique obsecrare Caesarem, "ne dubitaret signum dare; victoriam sibi propriam à diis immortalibus portendi." Dubitante Caesare, atque eorum studio cupiditatieque resistente, sibi que eruptione pugnari non placere clamitante, et etiam atque etiam aciem sustentante; subitò dextro cornu, injussu Caesaris, tubicen, à militibus coactus, canere coepit. Quo factò, ab universis cohortibus signa in hostem coepere inferri; quum centuriones pectore adverso resisterent, vique continerent milites ne injussu imperatoris concurrerent; nec quidquam proficerent. Quod postquam Caesar intellexit, incitatis militum animis resisti nullo modo posse; signo Felicitatis dato, equo admissò in hostem contra principes ire contendit. A dextro interim cornu funditores sagittarii que concita tela in elephantos frequentes injiciunt. Quo factò, bestiae stridore fundarum lapidumque perterritae sese convertere, et suos post se frequentes stipatosque proterere, et in portas valli semifactas ruere contendunt. Item Mauri equites, qui in eodem cornu cùm elephantis erant, praesidio deserti, principes fugiunt. Ita celeriter bestiis circuitis, legiones vallo hostium

sunt potitae; et, paucis acriter repugnantibus interfec-
tis, reliqui concitati in castra, unde pridie erant egressi,
confugiunt.

LXXII. Non videtur esse praetermittendum de vir-
tute militis veterani v legionis. Nam quum in sinistro
cornu elephante vulnere ictus et dolore concitatus in
lixam inermem impetum fecisset, eumque sub pede subdi-
tum, deinde genu innixus pondere suo, proboscide erectâ
vibrantique, stridore maximo premeret atque enecaret;
miles hic non potuit pati, quin se armatum bestiae offer-
ret. Quem postquam elephante ad se telo infesto venire
animadvertit: relicto cadavere, militem proboscide cir-
cumdat, atque in sublime extollit armatum. Qui in e-
jusmodi periculo quum constanter agendum sibi videret;
gladio proboscidem, quo erat circumdatus, caedere,
quantum viribus poterat, non destitit. Quo dolore ad-
ductus elephante, milite abjecto, maximo cum stridore
cursumque conversus ad reliquas bestias se recepit.

LXXIII. Interim Thapso qui erant praesidio, ex
oppido eruptionem portâ maritimâ faciunt: et, sive ut
suis subsidio occurrerent; sive ut, oppido deserto, fugâ
salutem sibi pararent; egrediuntur. Atque ita per mare
umbilici sine ingressi, terram petebant. Qui à servitiis
puerisque, qui in castris erant, lapidibus pilisque prohi-
biti terram attingere, rursus se in oppidum receperunt.
Interim Scipionis copiis prostratis, passimque toto campo
fugientibus; confestim Caesaris legiones consequi, spa-
tiumque se non dare colligendi. Qui postquam ad ea cas-
tra quae petebant, perfrugerunt, ut relictis castris rursus
se defendere; ducem aliquem requirunt, quem re-
spicerent, cujus auctoritate imperioque rem gererent.
Qui postquam animadverterunt neminem ibi esse prae-
sidio, protinus armis abjectis in regia castra fugere con-
tendunt: quò postquam pervenerunt, ea quoque ab Ju-

lanis teneri vident. Desperatâ salute, in quodam colle consistunt; atque armis demissis, salutationem more militari faciunt. Quibus miseris ea res parvo praesidio fuit: namque milites veterani irâ et dolore incensi, non modò, ut parcerent hosti, non poterant adduci; sed etiam ex suo exercitu illustres urbanos, quos auctores appellabant, complures aut vulnerârunt aut interfecerunt. In quo numero fuit Tullius Rufus quaestorius; qui pilo transiectus consultò à milite interiit. Item Pompeius Rufus brachium gladio percussus, nisi celeriter ad Caesarem adcurrisset, interfectus esset. Quo factò complures equites Romani senatoresque perterriti, ex proelio se receperunt; ne à militibus, qui ex tantâ victoriâ licentiam sibi assumpsissent immoderatè peccandi, impunitate propter maximas res gestas, ipsi quoque interficerentur. Itaque ii omnes Scipionis milites, quum fidem Caesaris implorarent; inspectante ipso Caesare, et à militibus deprecante eis uti parcerent, ad unum sunt interfecti.

LXXIV. Caesar trinis castris potitus, occisisque hostium x millibus, fugatisque compluribus; se recepit, l militibus amissis, paucis faucis, in castra. Ac statim ex itinere ante oppidum Thapsum constitit; elephantosque LXIV ornatos armatosque cum turribus ornamentisque capit, captos ante oppidum instructos constituit. Id hoc consilio; si posset Vergilius, quique cum eo obsidebantur, rei malè gestae suorum indicio à pertinaciâ deduci. Deinde ipse Vergilium appellavit, invitavitque ad deditionem; suamque lenitatem et clementiam commemoravit. Quem postquam animadvertit responsum sibi non dare, ab oppido recessit. Postero die, divinâ re factâ, concione advocatâ, in conspectu oppidanorum, milites collaudat; totumque exercitum veteranum donavit; praemia fortissimo cuique ac bene merenti, pro suggestu tri-

buit. Ac statim inde digressus; C. Rebello proconsule cum III ad Thapsum legionibus, et Ch. Domitio cum II Tifdrae, ubi Confidius praecerat, ad obsidendum relictis; M. Messalâ Uticam ante praemisso, cum equitatu; ipse eodem iter facere contendit.

LXXV. Equites interim Scipionis, qui ex proelio fugerant, quum Uticam versùs iter facerent, perveniunt ad oppidum Paradae. Ubi, quum ab incolis non reciperentur, ideo quòd fama de victoriâ Caesaris praecurrisset; vi oppido potiti, in medio foro lignis coacervatis, omnibusque rebus eorum congestis, ignem subjiciunt; atque ejus oppidi incolas cujusque generis aetatisque, vivos, constrictosque, in flammam conjiciunt, atque ita acerbissimo afficiunt supplicio: deinde protinus Uticam perveniunt. Superiore tempore M. Cato; quòd Uticensibus, propter beneficium legis Juliae, parum in suis partibus praesidii esse existimaverat; plebem inermem oppido ejecerat, et ante portam Bellicam castris fossâque parvulâ duntaxat munierat; ibique, custodiis circumdatis, habitare coëgerat: senatum autem oppidi, custodiâ tenebat. Eorum castra II equites adorti expugnare coeperunt, ideo quòd eos partibus Caesaris favisse sciebant; ut, eis interfectis, eorum pernicie dolorem suum ulciscerentur. Uticenses, animo addito ex Caesaris victoriâ, lapidibus fustibusque equites repulerunt. Itaque, postquam castra non potuerant potiri, Uticam se in oppidum conjecerunt; atque ibi multos Uticenses interfecerunt, domosque eorum expugnaverunt ac diripuerunt. Quibus quum Cato persuadere nullâ ratione quiret, ut secum oppidum defenderent, et caede rapinisque desisterent; et, quid sibi vellent, sciret; sedandae eorum importunitati gratiâ, singulis his c. divisit. Idem Sulla Faustus fecit, ac de suâ pecuniâ largitus est: unaque eum illis ab Uticâ proficiscitur, atque in regnum ire contendit.

LXXVI. Complures interim ex fugâ Uticam perveniunt; quos omnes Cato convocatos, unâ cum ccc qui pecuniam Scipioni ad bellum faciendum contulerant, cohortatur, ut servitia manumitterent, oppidumque defenderent. Quorum quum partem assentire, partem animum mentemque perterritam atque in fugâ destinatam habere intellexisset, ampliùs de eâ re agere desinit; navesque iis attribuit, ut, in quas quisque partes vellet, proficisceretur. Ipse, omnibus rebus diligentissimè constitutis; liberis suis L. Caesari, qui tum ei pro quaestore fuerat, commendatis; et sine suspicione, vultu atque sermone quo superiore tempore usus fuerat, quum dormitum isset, ferrum intrò clâm in cubiculum tulit, atque ita se transjecit. Qui dum animâ nondum expiratâ, concidisset; et, impetu factò in cubiculum ex suspicione, medicus familiaresque continere atque vulnus obligare coepissent; ipse suis manibus vulnus crudelissimè divellit, atque animo praesenti se interemit. Quem Uticenses, quanquam oderant partium gratiâ; tamen, propter ejus singularem integritatem, et quòd dissimillimus reliquorum ducum fuerat, quodque Uticam mirificis operibus munierat, turrelque auxerat; sepulturâ afficiunt. Quo interfecto, L. Caesar, ut aliquid sibi ex eâ re auxilii pararet, convocato populo, concione habitâ, cohortatur omnes, ut "portae aperirentur; se in Caesaris clementiâ magnam spem habere." Itaque portis patefactis, Uticâ egressus, Caesari Imperatori obviam proficiscitur. Messala, ut erat imperatum, Uticam pervenit; omnibusque portis custodias ponit.

LXXVII. Caesar interim à Thapso progressus, Ussetam pervenit; ubi Scipio magnum numerum frumenti, armorum, telorum, caeterarumque rerum, cum parvo praesidio habuerat. Id adveniens potitur; deinde Adrumetum pervenit. Quò quum sine morâ introisset; armis, fru-

mento, pecuniâque consideratâ; Q. Ligario, C. Con-
sidio filio, qui tum ibi fuerant, vitam concessit. Deinde
eodem die Adrumeto egressus, Livineio Regulo ibi cùm
legione relicto, Uticam ire contendit. Cui in itinere sit
obvius L. Caesar, subitoque se ad genua projicit; vi-
tamque sibi, nec ampliùs quidquam, deprecatur; cui
Caesar facilè, pro suâ naturâ et instituto, concessit: item
Caecinae, C. Ateio, P. Atrio, et L. Cellae patri et filio,
M. Eppio, M. Aquinio, Catonis filio, Damasippique li-
beris, ex suâ consuetudine, tribuit: circiterque noctem
luminibus accensis Uticam pervenit, atque extra oppi-
dum eâ nocte mansit.

LXXVIII. Postero die manè oppidum intrat: con-
cioneque advocatâ, Uticenses incolae cohortatus, gra-
tias pro eorum studio erga se agit; cives autem Roma-
nos negotiatores, et eos qui inter trecentos pecunias con-
tulerant Varo et Scipioni, multis verbis accusatos, et de
eorum sceleribus longiori habitâ oratione, ad extremum,
ut "sine metu prodirent," edicit: "Se eis duntaxat vi-
tam concessurum: bona quidem eorum se venditurum;
ita tamen, ut, qui eorum bona sua redemisset, se bono-
rum venditionem inducturum, et pecuniam mulctae no-
mine relaturum, ut incolumitatem retinere possent."
Quibus metu exsanguibus, de vitâque ex suo promerito
desperantibus, subito oblatâ salute, libentes cupidique
conditionem acceperunt; petieruntque à Caesare, ut u-
niversis ccc uno nomine pecuniam imperaret. Itaque
bis millies hs his imposito, ut per triennium sex pensio-
nibus populo Romano solverent; nullo eorum recusante,
ac se eodem die demum natos praedicantes, laeti gra-
tias agunt Caesari.

LXXIX. Rex interim Juba, ut ex proelio fugerat,
unâ cum Petreio interdiu in villis latitando, tandem,
nocturnis itineribus confectis, in regnum pervenit. At-

que ad oppidum Zamam, ubi ipse domicilium, conjuges, liberosque habebat; quo ex cuncto regno omnem pecuniam, carissimasque res, comportaverat; quodque, inito bello, operibus maximis munierat, accedit. Quem oppidani, antea rumore exoptato de Caesaris victoriâ audito, ob has causas oppido prohibuerunt, quòd, bello contra populum Romanum suscepto, in oppido Zamæ lignis congestis, maximam in medio foro pyram construxerat; ut, si fortè bello foret superatus, omnibus rebus eò coacervatis, dehinc civibus cunctis interfectis eodemque projectis, igne subjecto, tum demum se ipse insuper interficeret; atque unà cum liberis, conjugibus, civibus, cunctâque gazâ regiâ, cremaretur. Postquam Juba ante portas diu multumque, primò minis pro imperio egisset cum Zamensibus; deinde, quum se parum proficere intellexisset, precibus quoque orâset uti se ad suos Deos penates admitterent; ubi epos in sententiâ perstare animadvertit, nec minis nec precibus suis moveri quò magis se reciperent; tertio petit ab eia, ut sibi conjuges liberosque redderent, ut secum eos asportaret. Postquam sibi nihil omnino oppidanos responsi reddere animadvertit, nullâ re ab iis impetratâ, ab Zamâ discedit; atque ad villam suam, cum M. Petreio paucisque equitibus, se confert.

LXXX. Zamenfes interim, legatos de iis rebus ad Caesarem Uticam mittunt; petuntque ab eo, uti "antè, quàm Rex manum colligeret seseque oppugnaret, sibi auxilium mitteret: se tamen paratos esse, sibi quoad vita suppeteret, oppidum seque ei reservare." Legatos collaudatos Caesar domum jubet antecedere, ac suum adventum prænunciare. Ipse postero die Uticâ egressus cum equitatu, ire in regnum contendit. Interim in itinere ex regiis copiis duces complures ad Caesarem veniunt, orantque ut sibi ignoscant: quibus supplicibus veniâ

datâ, Zamam perveniunt. Rumore interim perlato de ejus lenitate clementiâque, propemodum omnes regni equites Zamam perveniunt ad Caesarem, ab eoque sunt metu periculoque liberati.

LXXXI. Dum haec utrobique geruntur; Confidius, qui Tisdræ cum familiâ suâ, gladiatorîâ manu, Getulisque praeerat; cognitâ caede suorum, Domitiique et legionum adventu perterritus, desperatâ salute, oppidum deserit; seque clam cum paucis barbaris pecuniâ onustus subducit, atque in regnum fugere contendit. Quem Getuli sui comites in itinere, praedae cupidi, concidunt; seque in quascumque potuere partes, conferunt. C. interim Vergilius, postquam terrâ marique clausus se nihil proficere intellexit; suosque interfectos, aut fugatos; M. Catonem Uticae sibi ipsum manus attulisse; Regem vagum, à suis desertum, ab omnibus aspernari; Saburam, ejusque copias, ab Sitio esse deletas; Uticae Caesarem sine morâ receptum; de tanto exercitu reliquias esse nullas, qui sibi suisque liberis prodesse: à Caninio proconsule, qui eum obsidebat, fide acceptâ, seque et sua omnia et oppidum proconsuli transdit.

LXXXII. Rex interim Juba ab omnibus civitatibus exclusus, desperatâ salute; quum jam coenatus esset cum Petreio; ut per virtutem interfecti esse viderentur, ferro inter se depugnant: atque firmior imbecilliozem, Juba Petreium facîle ferro consumpsit: deinde ipse sibi quum conaretur gladio transjicere pectus, nec posset; precibus à servo suo impetravit, ut se interficeret; idque obtinuit.

LXXXIII. P. interim Silius, pulso exercitu Saburae praefecti Jubae, ipsoque interfecto; quum iter cum paucis per Mauritaniâ ad Caesarem faceret, fortè incidit in Faustum Afraniumque; qui eam manum habebant quâ Uticam deripuerant, iterque in Hispaniam

tendebant, et erant numero circiter m. Itaque celeriter nocturno tempore insidiis dispositis, eos primâ luce adortus, præter paucos equites qui ex primo agmine fugerant, reliquos aut interfecit aut in deditionem accipit; Afranium et Faustum vivos capit, cum conjuge et liberis. Paucis post diebus dissensione in exercitu orta, Faustus et Afranius interficiuntur. Pompeiae cum Fausti liberis, Caesar incolumitatem suaque omnia concessit.

LXXXIV. Scipio interim, cum Damasippo et Torquato et Plaetorio Rustiano, navibus longis diu multumque jactati, quum Hispaniam peterent, ad Hipponem regium deferuntur, ubi classis P. Sittii per id tempus erat: à quâ pauciora ab amplioribus circumventa navigia deprimuntur: ibique Scipio cum iis, quos paullo ante nominavi, interit.

LXXXV. Caesar interim, Zamæ auctione regiâ factâ; bonisque eorum venditis, qui cives Romani contra populum Romanum arma tulerant; præmiisque Zamensibus, qui de Rege excludendo consilium ceperant, tributis; vectigalibusque regiis abrogatis; ex regnoque provinciâ factâ, atque ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto; ipse Zamâ egressus, Uticam se recepit. Ibi bonis venditis eorum, qui sub Jubâ Petreioque ordines duxerant; item Thapsitanis *hs xx millia*, conventui eorum *hs xxx millia*, Adrumetanis *hs xxx*, conventui eorum *hs l millia*, mulctæ nomine, imponit: civitates, bonaque eorum, ab omni injuriâ rapinisque defendit. Leptitanos, quorum superioribus annis Juba bona diripuerat; et ad senatum questi per legatos, atque arbitris à senatu datis, sua receperant; tricies centenis millibus pondo olei, in annos singulos, multat; ideo quòd initio, per dissensionem principum, societatem cum Jubâ inierant, eumque armis, militibus, pecu-

niâ juverant. Tifdritanos, propter humilitatem civitatis, certo numero frumenti multat.

LXXXVI. His rebus gestis, Idibus Jun. Uticae classem conscendit, et post diem III Carales in Sardiniam pervenit. Ibi Sulcitanos, quod Nasidium ejusque classem receperant copiisque juverant, HS c millibus multat; et pro decumis octavas pendere jubet: bonaque paucorum vendit; et ante diem III Kal. Quint. naves conscendit; et à Caralibus secundum terram profectus, duodetrigesimo die, eò quod tempestatibus in portubus cohibebatur, ad urbem Romam venit.

A. H I R T I I
P A N S A E
C O M M E N T A R I O R U M
D E
B E L L O H I S P A N I E N S I
L I B E R U N U S .

PHARNACE superato, Africâ receptâ; qui ex iis proeliis cùm adolescente Cn. Pompeio profugissent; quum et ulterioris Hispaniae potitus esset; dum Caesar muneribus dandis in Italiâ detinetur; quò faciliùs praefidia contrâ compararet Pompeius, in fidem uniuscujusque civitatis confugere coepit. Ita partim precibus, partim vi, bene magnâ comparatâ manu, provinciam vastare coepit. Quibus in rebus, nonnullae civitates suâ sponte auxilia mittebant: item nonnullae portas contrâ claudebant. Ex quibus si qua oppida vi ceperat; quum aliquis ex eâ civitate optimè de Cn. Pompeio meritis civis esset, propter pecuniae magnitudinem aliqua ei inferebatur caussa, ut, eo de medio sublato, ex ejus pecuniâ latronum largitio fieret. Ita paucis commodis hoste hortato, majores augebantur copiae: ideoque crebris nunciis in Italiam missis, civitates contrariae Pompeio auxilia sibi depostulabant.

II. C. Caesar dictator III, designatus IV, multis itineribus antè confectis, quum celeri festinatione ad bellum conficiendum in Hispaniam venisset; legati Cordubenses, qui à Cn. Pompeio discesserant, Caesari obviam veniunt. A quibus nunciabatur, “nocturno tempore

N o n

oppidum Cordubae capi posse; quòd, nec opinantibus adversariis ejus, provinciâ potitus esset; simulque quòd tabellarii capti essent, qui à Cn. Pompeio dispositi omnibus locis erant, qui certiozem Cn. Pompeium de Caesaris adventu facerent." Multa praeterea verisimilia proponebant. Quibus rebus adductus; quos legatos antè exercitui praefecerat, Q. Pedium et Q. Fabium Maximum, de suo adventu facit certiores; ut, quem sibi equitatum ex provinciâ fecissent, praesidio mitterent. Ad quos celerius, quàm ipsi opinati sunt, appropinquavit; atque, ut ipse voluit, equitatum sibi praesidio habuit.

III. Erat idem temporis Sex. Pompeius frater, qui cum praesidio Cordubam tenebat, quod ejus provinciae caput esse existimabatur. Ipse autem Cn. Pompeius adolescens, Uliam oppidum oppugnabat; et ferè jam aliquot mensibus ibi detinebatur. Quo ex oppido, cognito Caesaris adventu, legati, clam praesidia Cn. Pompeii, Caesarem quum adissent, petere coeperunt, ut sibi primo quoque tempore subsidium mitteret. Caesar eam civitatem omni tempore optimè de populo Romano meritam esse sciens, XI cohortes secundâ vigiliâ jubet proficisci, parique equites numero; quibus praefecit hominem ejus provinciae notum, et non parum scientem, L. Julium Paciecum. Qui quum ad Cn. Pompeii praesidia venisset, incidit idem temporis ut tempestate adversâ vehementique vento affligeretur: quâ vi tempestatis ita obscurabatur, ut vix proximum cognoscere posset. Cujus incommodum, summam utilitatem ipsis praebat. Ita quum ad locum venerunt, jubet binos equites incedere, et rectâ per adversariorum praesidia ad oppidum contendere. Mediisque ex praesidiis quum quaereretur, "qui essent;" unus ex nostris respondit, ut "fileat verbum facere; nam id temporis conari ad murum accedere, ut oppidum capiant:" et partim tempestate im-

pediti vigiles non poterant diligentiam praestare, partim illo responso deterrebantur. Quum ad portam appropinquassent, signo dato, ab oppidanis sunt recepti; et pedites equitesque, clamore facto, dispositis ibi partim qui remansere, eruptionem in adversariorum castra fecerunt. Sic illud quum inscientibus accidisset; existimabat magna pars hominum qui in iis castris fuissent, se propè captos esse.

IV. Hòc misso ad Uliam praefidio, Caesar, ut Pompeium ab eà oppugnatione deduceret, ad Cordubam contendit. Ex quo itinere loricated viros fortes cum equitatu antè praemisit; qui simul in conspectu oppidi se dederunt, in equis recipiuntur. Hoc à Cordubensibus nequaquam poterat animadverti. Appropinquantibus, ex oppido bene magna multitudo ad equitatum concidendum quum exisset; loricati, ut suprà scripsimus, ex equis descenderunt, et magnum proelium fecerunt; sic, ut ex infinità hominum multitudine pauci in oppidum se reciperent. Hòc timore adductus Sex. Pompeius litteras fratri misit, ut “celeriter sibi subsidio veniret; ne priùs Caesar Cordubam caperet, quàm ipse illò venisset.” Ita Cn. Pompeius, Ulià propè captà, litteris fratris excitus, cum copiis ad Cordubam iter facere coepit.

V. Caesar, quum ad flumen Bactim venisset, neque propter altitudinem fluminis transire posset; lapidibus corbes plenos dimisit: ita, insuper ponte facto, copias ad castra tripartitò transduxit. Tenebant adversus oppidum è regione pontis trabea, ut suprà scripsimus, bipartitò. Huc quum Pompeius cum suis copiis venisset, ex adverso pari ratione castra ponit. Caesar, ut eum ab oppido commeatuque excluderet, brachium ad pontem ducere coepit. Pari idem conditione Pompeius. Hic inter duces duos sit contentio, uter prius pontem occuparet: ex quâ contentione quotidiana minuta proelia fiebant;

ut modò hi, modò illi, superiores discederent. Quae res quum ad maiorem contentionem venisset, ab utrisque cominus pugna iniqua: dum cupidius locum student tenere, propter pontem coangustabantur; et fluminis ripis appropinquant, coangustati praecipitabantur. Hic alteri alteris non solum mortem morti exaggerabant, sed tumulos tumulis exaequabant. Ita diebus compluribus cupiebat Caesar, si quâ conditione posset, adversarios in aequum locum deducere, et primo quoque tempore de bello decernere.

VI. Quum animadverteret adversarios minimè velle; quos ideo à viâ retraxerat, ut in aequum deduceret: copiis flumen transductis, noctu jubet ignes fieri magnos. Ita firmissimum ejus praesidium Ateguam proficiscitur. Id quum Pompeius ex perfugis rescisset; eâ die, per viarum difficultatem et angustias, carra complura multaque halistas retraxit, et ad Cordubam se recepit. Caesar munitionibus Ateguam oppugnare, et brachia circumducere coepit. Cujus rei Pompeio quum nuncius esset allatus, eo die proficiscitur. Cujus in adventum, praesidii causâ, Caesar complura castella occupavit, partim suo equitatu, partim ut pedestris copia in statione et in excubitu castris praesidio esse possent. Hic in adventu Pompeii incidit, ut matutino tempore nebula esset crassissima: itaque in illâ obscuracione, cum aliquot cohortibus et equitum turmis circumcludunt Caesaris equites, et concidunt, sic, ut vix in eâ caede pauci effugerent.

VII. Insequenti nocte castra sua incendit Pompeius, et trans flumen Salsum per convalles castra inter duo oppida Ateguam et Ucubim in monte constituit. Caesar in munitionibus, caeterisque quae ad oppidum oppugnandum opus fuerunt, aggerem vineasque agere instituit. Haec loca sunt montuosa, et naturâ edita ad rem

militarem; quae planitie dividuntur, Salso flumine; proximè tamen Ateguam, ut ad flumen sint circiter passuum duo millia. Ex eâ regione oppidi, in montibus castra habuit posita Pompeius, in conspectu utrorumque oppidorum; neque suis ausus est subsidio venire. Aquilas habuit et signa XIII legionum: sed, ex quibus aliquid firmamenti se existimabat habere, duae fuerunt vernaculae, quae à Trebonio transfugerant; et una facta ex coloniis quae fuerunt in his regionibus; quarta fuit Afrania, ex Africâ quam secum adduxerat; reliquae ex fugitivis auxiliares consistebant: nam de levi armaturâ et equitatu, longè et virtute et numero nostri erant superiores.

VIII. Accedebat huc, ut longius bellum duceret Pompeius; quòd loca sunt edita, et ad castrorum munitiones non parum idonea. Nam ferè totius ulterioris Hispaniae regio, propter terrae foecunditatem, inopem difficilemque habet oppugnationem, et non minùs copiosam aquationem. Hic etiâ, propter barbarorum crebras excursiones, omnia loca, quae sunt ab oppidis remota, turribus et munitionibus retinentur; et, sicut in Africâ, rudere, non tegulis, teguntur: simulque in his habent speculas, et, propter altitudinem, longè lateque prospiciunt. Item oppidorum magna pars ejus provinciae, montibus ferè munita, et naturâ excellentibus locis est constituta; ut simul aditus adscensusque habeat difficiles. Ita ab oppugnationibus naturâ loci distinentur, ut civitates Hispaniae non facillè ab hostibus capiantur. Id quod in hòc contigit bello. Nam ubi inter Ateguam et Ucubim, quae oppida suprâ sunt scripta, Pompeius habuit castra constituta, in conspectu duorum oppidorum; ab suis castris circiter millia passuum IV, grumus est excellens naturâ, qui appellatur Castra Posthumiana; ibi, praesidii causâ, castellum Caesar habuit constitutum.

IX. Pompeius, qui eodem jugo tegebatur loci naturâ, et quod remotum erat à castris Caesaris; animadvertibat loci difficultatem; et, quod flumine Salso intercludebatur, non esse commissurum Caesarem ut in tantâ loci difficultate ad subsidium submittendum se mitteret. Istâ fretus opinione, tertiâ vigiliâ profectus, castellum oppugnare coepit, ut laborantibus succurreret. Nostri, quum appropinquâssent, clamore repentino, telorumque multitudine, jactus facere coeperunt; uti magnam partem hominum vulneribus afficerent. Quo peracto, quum ex castello repugnare coepissent, et majoribus castris Caesari nuncius esset allatus; cum III legionibus est profectus. Et quum ad eos appropinquâssent, fugâ perterriti multi sunt interfecti, complures capti: multi praeterea armis exuti fugerunt; quorum scuta sunt relata LXXX.

X. Insequenti luce Arguetius ex Italiâ cum equitatu venit: is signa Saguntinorum retulit v, quae ab oppidanis cepit. Suo loco praeteritus est, quod equites ex Italiâ cum Asprenate ad Caesarem venissent. Eâ nocte Pompeius castra incendit, et ad Cordubam versûs iter facere coepit. Rex nomine Indo, qui cum equitatu suas copias adduxerat; dum cupidius agmen adversariorum insequitur, à vernaculis legionariis exceptus est, et interfectus. Postero die equites nostri longius ad Cordubam versûs persecuti sunt eos, qui commeatus ad castra Pompeii ex oppido portabant: ex iis capti L cum jumentis ad nostra adducti sunt castra. Eodem die Q. Marcius tribunus militum qui fuisset Pompeii, ad nos transfugit. Et, noctis tertiâ vigiliâ, in oppido acerrimè pugnatum est; ignemque multum miserunt; sicut et omne genus, quibus ignis per jactus solitus est mitti. Hôc praeterito tempore, C. Fundanius eques Romanus ex castris adversariorum ad nos transfugit.

XI. Postero die ex legione vernaculâ milites sunt capti ab equitibus nostris duo, qui dixerunt se servos esse: quum venirent, cogniti sunt à militibus, qui antea cum Fabio et Pedio fuerant, et à Trebonio transfugerant. Eis ad ignoscendum nulla est data facultas; et à militibus nostris interfecti sunt. Idem temporis, capti tabellarii, qui à Cordubâ ad Pompeium missi erant, perperamque ad castra nostra pervenerant; praecisis manibus, missi sunt facti. Pari consuetudine, vigiliâ secundâ, ex oppido ignem multum telorumque multitudinem iactando, bene magnum tempus consumpserunt; compluresque vulneribus affecerunt. Praeterito noctis tempore, eruptionem in legionem sextam fecerunt, quum in opere nostri distenti essent; acriterque pugnare coeperunt: quorum vis repressâ à nostris, etsi oppidani superiore loco defendebantur. Ii quum eruptionem facere coepissent, tamen virtute militum nostrorum, etsi inferiore loco premebantur, tamen repulsi adversarii bene multis vulneribus affecti in oppidum se contulerunt.

XII. Postero die Pompeius ex castris suis brachium coepit ad flumen Salsum facere: et quum nostri equites pauci in statione fuissent à pluribus reperti, de statione sunt dejecti, et occisi tres. Eo die A. Valgius, senatoris filius, cujus frater in castris Pompeii fuisset; omnibus suis rebus relictis, equum conscendit et fugit. Speculator de legione secundâ Pompeianâ captus à militibus, et interfectus est. Idem temporis glans missa est inscripta; "quo die ad oppidum capiendum accederent, sese scutum esse positurum." Quâ spe nonnulli, dum sine periculo murum adscendere et oppidum potiri posse se sperarent, postero die ad murum opus facere coeperunt, et bene magna prioris muri pars dejecta est. Quo facto, ab oppidanis, ac si suarum partium essent, conservati, "missos facere loricatos, quique praefidii causâ praepositi

oppido à Pompeio essent," orabant. Quibus respondit Caesar, " se conditiones dare, non accipere, consuevisse." Qui quum in oppidum revertissent, relato responso, clamore sublato, omni genere telorum emissso, pugnare pro muro toto coeperunt: propter quod ferè magna pars hominum, qui in castris nostris essent, non dubitarunt quin eruptionem eo die essent facturi. Ita, coronâ circumdatâ, pugnatum est aliquamdiu vehementissimè; simulque balista missa à nostris turrem dejecit. Quâ adversariorum, qui in eâ turre fuerant, v dejecti sunt; et puer, qui balistam solitus erat observare.

XIII. Eo praeterito tempore, Pompeius trans flumen Salsum castellum constituit; neque à nostris prohibitus: falsâque illâ opinione gloriatus est, quod propè in nostris partibus locum tenuisset. Item insequenti die eâdem consuetudine dum longiùs prosequitur, quo loco equites nostri stationem habuerant; aliquot turmae cum levi armaturâ, impeto facto, loco sunt dejectae; et, propter paucitatem nostrorum equitum, simul cum levi armaturâ inter turmas adversariorum protritae. Hoc in conspectu utrorumque castrorum gerebatur: et majore Pompeiani exultabant gloriâ, longiùs quod nostris cedentibus prosequi coepissent. Qui quum aliquo loco à nostris recepti essent, ut consuissent, ex simili virtute clamore facto; aversati sunt proelium facere.

XIV. Fere apud exercitus haec est equestris proelii consuetudo. Quum eques ad dimicandum, dimisso equo, cum pedite progreditur; nequaquam par habetur. Id quod in hoc accidit certamine. Quum pedites ex levi armaturâ lecti, ad pugnam, equitibus nostris nec opinantibus, venissent; idque in proelio animadversum esset; complures equites descenderunt. Ita exiguo tempore eques pedestre, pedes equestre proelium facere coepit; usque eò, ut caedem proximè à vallo fecerint. In

quo proelio, adversariorum ceciderunt cxxiii; compluresque armis exuti, multi vulneribus affecti, in castra sunt redacti: nostri ceciderunt lxx; faucii xii pedites, et equites v.

XV. Ejus diei insequenti tempore, pristina consuetudine, pro muro pugnari coeptum est. Quum bene magnam multitudinem telorum, ignemque nostris defendentibus iniecissent; nefandum crudelissimumque facinus sunt aggressi; in conspectuque nostro hospites, qui in oppido erant, jugulare, et de muro praecipites mittere coeperunt, sicut apud barbaros: quod post hominum memoriam nunquam est factum.

XVI. Hujus diei extremo tempore, à Pompeiania clam nostros tabellarius est missus, ut eâ nocte turrea aggeremque incenderent, et lxx vigiliâ eruptionem facerent. Ita igne telorumque multitudine jactâ, quum bene magnam partem muri consumpsissent, portam, quae è regione et in conspectu Pompeii castrorum fuerat, aperuerunt; copiaeque totae, eruptionem fecerunt; secumque extulerunt calcatas ad fossas complendas, et harpagones ad casas (quae stramentitiae ab nostris hibernorum causâ aedificatae erant) diruendas et incendiendas: praeterea argentum, et vestimenta; ut, dum nostri in praedâ detinerentur, illi, caede factâ, ad praesidia Pompeii se reciperent: nam, quod existimabat eos posse conatum efficere, nocte totâ ultra ibat flumen Salsum in acie. Quod factum, licet nec opinantibus nostris esset gestum; tamen virtute freti, repulso, multisque vulneribus affectos, oppido represserunt; praedâque et armis eorum sunt potiti; vivosque aliquos ceperunt, qui postero sunt interfecti die. Eodemque tempore transfuga nunciavit ex oppido, Junium, qui in cuniculo fuisset, jugulatione oppidanorum factâ, clamasse; "facinus se nefandum, et scelus fecisse: nam eos nihil me-

ruisse, quare tali poenâ afficerentur, qui eos ad aras et focos suos recepissent; eosque hospitium scelere contaminasse:" multa praeterea dixisse: quâ oratione deterritos, ampliùs jugulationem non fecisse.

XVII. Ita postero die Tullius legatus cum C. Antonio Lusitano venit, et apud Caesarem verba fecit: "Utinam quidem Dii immortales fecissent, ut tuus potiùs miles, quàm Cn. Pompeii, factus essem; et hanc virtutis constantiam in tuâ victoriâ, non in illius calamitate praestarem: cujus funestae laudes quippe ad hanc fortunam reciderunt, ut cives Romani indigentes praesidii, et propter patriae luctuosam perniciem, dedamur hostium numero: qui neque in illius prosperâ acie primam fortunam, neque in adversâ secundam obtinuimus victoriam: qui legionum tot impetus sustentantes, nocturnis diurnisque operibus gladiatorum ictus telorumque missus exspectantes, victi, et deserti à Pompeio, tuâ virtute superati, salutem à tuâ clementiâ deposcimus, petimusque ut, qualem te gentibus praestitisti, similem in civium deditione praestes." Et, "qualem," ait, "gentibus me praestiti, similem in civium deditione praestabo."

XVIII. Remissis legatis, quum ad portam venissent; Tib. Tullius quum introëuntem C. Antonium insecutus non esset, revertit ad portam, et hominem apprehendit. Quod Tiberius quum fieri animadvertit, sinu pugionem eduxit, et manum ejus incidit. Ita refugerunt ad Caesarem. Eodemque tempore signifer de legione primâ transfugit; et nunciavit, "quo die equestre proelium factum esset, suo signo perisse homines xxxv; neque licere castris Cn. Pompeii nunciari, neque dici perisse quemquam." Servus, cujus dominus in Caesaris castris fuisset, uxoremque et filium in oppido reliquerat; dominum jugulavit: et ita clam à Caesaris praesidiis in Pompeii castra discessit, et indicium glande scriptum mi-

sit, per quod certior fieret Caesar, quae in oppido ad defendendum compararentur. Ita, litteris acceptis, quum in oppidum revertissent qui mittere glandem inscriptam solebant, insequenti tempore duo Lusitani fratres transfugae nunciârunt quam Pompeius concionem habuisset; " quoniam oppido subsidio non posset venire, noctu ex adversariorum conspectu se deducerent ad mare versum: " unum respondisse; ut " potius ad dimicandum descenderent, quam signum fugae ostenderent: " tum, qui ita locutus esset, jugulatum. Eodem tempore tabellarii ejus deprehensi, qui ad oppidum veniebant; quorum litteras Caesar oppidanis objecit: et, qui vitam sibi peteret, jussit turrem ligneam oppidanorum incendere: id si fecisset, ei se promisit omnia concessurum: quod difficile erat factu, ut eam turrem quis sine periculo incenderet. Ita ** facturum de ligno, quum propius accessisset, ab oppidanis est occisus. Eâdem nocte transfuga nunciavit, Pompeium et Labienum de jugulatione oppidanorum indignatos esse.

XIX. Vigiliâ secundâ, propter multitudinem telorum turris lignea, quae nostra fuisset, ab imo vitium fecit, usque ad tabulatum secundum et tertium. Eodem tempore, pro muro pugnatum acerrimè; et turrim nostram, ut superiorem, incenderunt; idcirco quod ventum oppidani secundum habuerunt. Insequenti luce materfamilias de muro se dejecit, et ad nos transiit; dixitque, " se cum familiâ constitutum habuisse, ut unâ transfugerent ad Caesarem; illam oppressam et jugulatam. " Hôc praeterea tempore tabellae de muro sunt dejectae, in quibus scriptum est inventum; " L. Minutius Caesari: si mihi vitam tribuis, quoniam à Cn. Pompeio sum desertus; qualem me illi praestiti, tali virtute et constantiâ futurum me in te esse praestabo. " Eodem tempore oppidanorum legati, qui antea exierant, Caesarem

adierunt; "si sibi vitam concederet, sese insequenti die oppidum esse dedituros." Quibus respondit; "se Caesarem esse, fidemque praestaturum." Ita ante diem xi Kalend. Martii, oppido potitus, Imperator est appellatus.

XX. Et Pompeius, ex perfugis quam deditionem oppidi factam esse scisset, castra movit Ucubim versis; et circum ea loca castella disposuit, et munitionibus se contingere coepit. Caesar movit, et propius castra castris contulit. Eodem tempore manè loricatus unus ex legione vernaculâ ad nos transfugit, et nunciavit, "Pompeium oppidanos Ucubenses convocasse, iisque imperavisse, ut, diligentia adhibita, perquirent, qui essent suarum partium, itemque adversariorum victoriae fautores." Hôc praeterito tempore, in oppido, quod fuit captum, servus est prehensus in cuniculo, quem supra demonstravimus dominum jugulasse: is vivus est cumbrustus. Idemque temporis centuriones loricati viii ad Caesarem transfugerunt, ex legione vernaculâ: et equites nostri cum adversariorum equitibus congressi sunt, et saucii aliquot occiderunt ex levi armaturâ. Eâ nocte speculatores prehensi servi iii, et unus ex legione vernaculâ; servi sunt in crucem sublati; militi, cervices abscissae.

XXI. Postero die equites cum levi armaturâ, ex adversariorum castris ad nos transfugerunt. Et eo tempore circiter xi equites ad aquatores nostros excucurrerunt: nonnullos interfecerunt, item alios vivos abduxerunt. Ex equitibus capti sunt equites viii. Insequenti die Pompeius securi percussit homines lxxiv, qui dicebantur esse fautores Caesaris victoriae. Reliquos in oppidum iussit deduci; ex quibus effugerunt cxx, et ad Caesarem venerunt.

XXII. Hôc praeterito tempore, qui in oppido Ateguâ Burfavolenses capti sunt, legati profecti sunt cum

nostris, uti rem gestam Burſavolenſibus referrent, quid ſperarent de Cn. Pompeio, quum viderent hospites jugulari; praeterea multa ſcelera ab iis fieri, qui praefidii cauſa ab his reciperentur. Qui quum ad oppidum veniſſent; noſtri, qui fuiſſent equites Romani et ſenatores, non ſunt auſi introire in oppidum, praeterquam qui ejus civitatis fuiſſent. Quorum reſponſis ultro citroque acceptis et redditis, quum ad noſtros ſe reciperent qui extra oppidum fuiſſent, illi de praefidio inſecuti, ex averſione legatos jugularunt. Duo reliqui, qui ex iis fugerunt, Caefari rem geſtam detulerunt. Et ſpectatores ad oppidum Ateguam miſerunt: qui quum certum comperiſſent legatorum reſponſa ita eſſe geſta, quemadmodum illi retuliſſent; ab oppidanis concuſſu facto, eum, qui legatos jugulaſſet, lapidare, et ei manus intente coeperunt; "illius opera ſe periſſe." Ita vix periculo liberatus, petiit ab oppidanis, ut ei liceret legatum ad Caefarem proficiſci; illi ſe ſatiaſacturum. Poſtate data: quum inde eſſet proſectus; praefidio comparato; quum bene magnam manum feciſſet, et nocturno tempore, per fallaciam, in oppidum eſſet receptus; jugulationem magnam facit: principibus, qui ſibi contrarii fuiſſent, interſectis, oppidum in ſuam poſteſtatem recipit. Hoc praeterito tempore, ſervi tranſugae nunciaverunt, oppidanorum bona vendi; nec cui extra vallum licere exire, niſi diſcinctum; ideoque, ex quo die oppidum Ategua eſſet captum, metu conterritos complures profugere in Bethuriam, neque ſibi ullam ſpem victoriae propoſitam habere; ut ſi quis ex noſtris tranſugerit, in levem armaturam conjici, eumque non amplius XVI accipere.

XXIII. Inſequenti tempore Caefar caſtris caſtra contulit, et brachium ad flumen Salſum ducere coepit. Hic dum in opere noſtri diſtenti eſſent, complures ex ſu-

periore loco adversariorum decucurrerunt: nec detinentibus *** nostris, multis telis injectis, complures vulneribus affecere. Hic tamen, ut ait Ennius, nostri cessere parumper. Itaque, praeter consuetudinem, quum à nostris animadversum esset cedere; centuriones ex legione v flumen transgressi duo, restituerunt aciem; acriterque eximiâ virtute plures quum agerent, ex superiore loco multitudine telorum alter eorum concidit. Ita, quum is compar proelium facere coepisset, et quum undique se circumveniri animadvertisset, parumper ingressus pedem offendit. Hujus concidentis viri casu passim audito, quum complures adversariorum concursum facerent, equites nostri transgressi interiore loco adversarios ad vallum agere coeperunt. Ita, dum cupidius intra praesidia illorum student caedem facere, et turmis et levi armaturâ sunt interclusi. Quorum nisi summa virtus fuisset, vivi capti essent; nam et munitione praesidii ita coangustabantur, ut eques spatio intercluso vix se defendere posset. Ex his, utroque genere pugnae, complures sunt vulneribus affecti; in quibus etiam Clodius Aquitius. Inter quos ita cominus est pugnatum, ut ex nostris, praeter 11 centuriones, sit nemo desideratus, gloriâ se efferentes.

XXIV. Postero die ab Soricariâ utraeque convenere copiae. Nostri brachia ducere coeperunt. Pompeius quum animadverteret castello se excludi Aspaviâ, quod ab Ucubi millia passuum v distat; haec res necessario vocabat, ut ad dimicandum descenderet: neque tamen a quo loco sui potestatem faciebat, sed ex grumo excelsum tumulum capiebat, usque eò, ut necessario cogeretur iniquum locum subire. Quò facto, quum utrorumque copiae tumulum excellentem petissent, prohibiti à nostris sunt, dejectique planitie: quae res secundum nostris efficiebat proelium. Undique autem cedentibus adver-

sariis, nostri magnâ in caede versabantur. Quibus mons, non virtus, saluti fuit. Quo subsidio tunc, nisi advesperâisset, à paucioribus nostris omni auxilio privati essent. Nam ceciderunt ex levi armaturâ, cccxxiv; ex legionariis, cxxxviii; praeterquam quorum arma et spolia sunt allata. Ita pridie ii centurionum interitio, hâc adversariorum poena est litata.

XXV. Insequenti die, pari consuetudine, quum ad eundem locum ejus praesidium venisset, pristino illo suo utebantur instituto: nam, praeter equites, nullo loco aequo se committere audebant. Quum nostri in opere essent, equitum copiae concursus facere coeperunt: simulque vociferantibus legionariis, quum locum efflagitarent, ut consueti insequi existimare possent se paratissimos esse ad dimicandum, nostri ex humili convalle bene longè sunt egressi, et planitie in aequo loco constitunt. Illi tamen proculdubio ad congregiendum in aequum locum non sunt ausi descendere, praeter unum Antistium Turpionem, qui, fidens viribus, ex adversariis sibi parem esse neminem cogitare coepit. Hic, ut fertur, Achillis Memnonisque congressus. Q. Pompeius Niger, eques Romanus Italicensis, ex acie nostrâ ad congregiendum progressus est. Quoniam ferocitas Antistii omnium mentes converterat ab opere ad spectandum, acies sunt dispositae: nam inter bellatores principes dubia erat posita victoria, ut propè videretur finem bellandi duorum dirimere pugna. Ita avidi cupidique suarum quisque partium, [*** expertorum virorum fautorumque voluntas habebatur. Quorum virtute alacri quum ad dimicandum in planitiem se contulissent, scutorumque laudis insignis praefulgens opus caelatum; quorum *** pugna esset propè profectò dirempta, nisi, propter equitum concessum, ut suprà demonstravimus, levis armatura praefidii causâ non longè ab opere castrorum constitif-

set.] Ut nostros equites in receptu, dum ad castra redeunt, adversarii cupidius sunt insecuti; universi, clamore facto, impetum dederunt. Ita metu perterriti, quum in fugâ essent, multis amissis, in castra se recipiunt.

XXVI. Caesar, ob virtutem, turmae Cassianae donavit millia xiiii, et praefecto torques aureos ii, et levi armaturae millia x. Hôc die A. Baebius, et C. Flavius, et A. Trebellius equites Romani Astenses, argento propè teeti, equos, ad Caesarem transfugerunt; qui nunciaverunt, "equites Romanos conjurâsse omnes, qui in castris Pompeii essent, ut transitionem facerent; servi indicio omnes in custodiam esse coniectos; è quibus, occasione captâ, se transfugisse." Item hôc die litterae sunt deprehensae, quas mittebat Ursonem Cn. Pompeius. "S. V. G. E. V. Etsi, prout nostra felicitas, ex sententiâ adversarios adhuc propulsos habemus; tamen, si æquo loco sui potestatem facerent, celerius, quàm vestra opinio fert, bellum confecissem. Sed exercitum tiro-num non audent in campum deducere; nostrisque adhuc freti praesidiis, bellum ducunt: nam singulas civitates circumcidunt; inde sibi commeatus capiunt. Quare et civitates nostrarum partium conservabo, et bellum primo quoque tempore conficiam. Cohortes in animo habeo ad vos mittere. Profectò nostro commeatu privati, necessariò ad dimicandum descendent."

XXVII. Insequenti tempore, quum nostri temerè in opere distenti essent; equites in oliveto, dum lignantur, interfecti sunt aliquot. Servi transfugerunt, qui nunciaverunt a. d. iiii. Nonarum Martii, proelio, ad Soriciam quod factum est, ex eo tempore metum esse magnum; et Attium Varum circum castella praesse. Eo die Pompeius castra movit; et contra Hispalim in oliveto constitit. Caesar priusquam eodem est profectus, luna horâ circiter vi visa est. Ita castris motis Ucubim,

praesidium, quod Pompeius reliquit, iussit ut incenderent; et, deusto oppido, in castra maiora se reciperent. Insequenti tempore Ventisponde oppidum quum oppugnare coepisset, deditione factâ, iter fecit in Carrucam; contraque Pompeium castra posuit. Pompeius oppidum, quod contra sua praesidia portas clausisset, incendit: milesque, qui fratrem suum in castris jugulasset, interceptus est à nostris, et fusti percussus. Hinc itinere facto, in campum Mundensem quum esset ventum, castra contra Pompeium constituit.

XXVIII. Sequenti die quum iter facere Caesar cum copiis vellet, renunciatum est ab speculatoribus, Pompeium de his vigiliis in acie stetisse. Hôc nuncio allato, vexillum proposuit. Iceirco enim copias eduxerat, quod Ursaonenfium civitati, qui erant fautores, antea litteras miserat; "Caesarem nolle in convallem descendere, quod maiorem partem exercitum tironem haberet." Hae litterae vehementer confirmabant mentes oppidanorum. Ita hac opinione fretus, totum se facere posse existimabat. Etenim et naturâ loci defendebatur, et ipsius oppidi munitione, ubi castra habuit constituta: namque, ut superius demonstravimus, loca excellentia tumulis contineri ***: [interim nulla planities dividit.]

XXIX. Sed ratione nullâ placuit taceri id, quod eo incidit tempore. Planities inter utraque castra intercedebat, circiter millia passuum v; ut auxilia Pompeii duabus defenderentur rebus, oppidi excelsi et loci naturâ. Hinc dirigens proxima planities aequabatur: cujus decursum antecedeat rivus, qui ad eorum accessum summam efficiebat loci iniquitatem; nam palustri et varginoso solo currens erat ad dextrum. Et Caesar, quum aciem directam vidisset, non habuit dubium, quin mediâ planitie in aequum ad dimicandum adversarii procederent. Hoc erat in omnium conspectu. Huc accedebat, ut

locus illâ planitie equitatum ornaret, et diei Solisque serenitas: ut mirificum et optandum tempus propè ab Diis immortalibus illud tributum esset ad proelium committendum. Nostri lætari, nonnulli etiam timere; quòd in eum locum res fortunæque omnium deducerentur, ut, quidquid post horam casus tribuisset, in dubio poneretur. Itaque nostri ad dimicandum procedunt: id quod adversarios existimabamus esse facturos; qui tamen à munitione oppidi mille passibus longius non audebant procedere; in quo sibi prope murum adversarii proeliandum constituebant. Itaque nostri procedunt. Interdum æquitas loci adversarios efflagitabat, ut tali conditione contenderent ad victoriam; neque tamen illi à suâ consuetudine decedebant, ut aut ab excelso loco aut ab oppido discederent. Nostri pede presso propius rivum quum appropinquassent, adversarii patrocinari loco iniquo non desinunt.

XXX. Erat acies XIII aquilis constituta, quæ lateribus equitatu tegebatur, cum levi armaturâ millibus VI. Præterea auxiliares accedebant, prope alterum tantum. Nostra præsidia LXXX cohortibus, et VIII millibus equitum. Ita, in extremâ planitie iniquum in locum nostri quum appropinquassent, paratus hostis erat superior; ut transeundi superius iter vehementer esset periculosum. Quod quum à Caesare esset animadversum; ne quid temerè culpâ suâ sequius admitteretur, eum locum definire coepit. Quod quum hominum auribus esset objectum; molestè et acerbè accipiebant se impediri, quò minus proelium conficere possent. Haec mora adversarios alacriores efficiebat; "Caesaris copias timore impediri ad committendum proelium." Ita se efferentes, iniquo loco sui potestatem faciebant, ut magno cum periculo accessus eorum haberetur. Hic Decumani suum locum cornu dextrum tenebant, sinistrum III et V legio,

itemque caetera auxilia et equitatus. Proelium clamore facto committitur.

XXXI. Hic etsi virtute nostri antecedeabant, adversarii loco superiore defendebantur acerrimè, et vehemens fiebat ab utrisque clamor, telorumque missu concursus; sic, ut propè nostri diffiderent victoriae: congressus enim et clamor, quibus rebus maximè hostes conterrentur, in collatu pari erant conditione. Itaque ex utroque genere pugnae quum parem virtutem ad bellandum contulissent, pilorum missu fixa cumulatur et concidit adversariorum multitudo. Dextrum demonstravimus Decumanos coram tenuisse; qui, etsi erant pauci; tamen, propter virtutem, magno adversarios timore eorum operâ afficiebant; quòd à suo loco hostes vehementer premere coeperunt; ut ad subsidium, ne ab latere nostri occuparent, legio adversariorum transduci coepta sit ad dextrum. Quae simul est mota, equitatus Caesaris sinistram coram premere coepit. At ii eximiâ virtute proelium facere incipiunt, ut locus in acie ad subsidium veniendi non daretur. Ita, quum clamori esset intermissus gemitus, gladiatorumque crepitus auribus oblatus; imperitorum mentes timore praepediebat. Hic, ut ait Ennius, pes pede premitur, armis teruntur arma. Adversariosque vehementissimè pugnantes, nostri agere coeperunt: quibus oppidum fuit subsidio. Ita ipsis Liberalibus fusi fugatique non superfuissent, nisi in eum locum confuissent, ex quo erant egressi. In quo proelio ceciderunt millia hominum circiter xxx, et si quid ampliùs: praeterea Labienus, Attius Varus; quibus occisis utrisque funus est factum: itemque equites Romani partim ex urbe, partim ex provinciâ, ad millia lxx. Nostri desiderati ad hominum mille, partim peditum, partim equitum; faucii, ad d. Adversariorum aquilae sunt ablatae xlii,

et signa, et fasces. Praeterea duces belli xvii capti sunt, Hos habuit res exitus.

XXXII. Ex fugâ hâc quum oppidum Mundam sibi constituissent praesidium, nostri coegebantur necessariò eos circumvallare. [Ex hostium armis, pro oespite cadavera collocabantur; scuta et pila pro vallo; *** infu- per occisi; et gladii, et mucrones, et capita hominum ordinata, ad oppidum conversa; universa hostium timorem, virtutisque insignia *** proposita viderent; et vallo circumcluderentur adversarii; *** ita Galli tragula jaculisque oppidum ex hostium cadaveribus sunt circumplexi, oppugnare coeperunt.] Ex hóc proelio Valerius adolescens Cordubam cum paucis equitibus fugiens, Sex. Pompeio, qui Cordubae fuisset, rem gestam refert. Cognito hóc negotio; quos equites secum habuit, quod pecuniae secum, eis distribuit; et oppidanis dixit, se de pace ad Caesarem proficisci; et secundâ vigiliâ ab oppido discessit. Cn. Pompeius autem cum equitibus paucis, nonnullisque peditibus ad navale praesidium parte alterâ contendit Carteiam; quod oppidum abest à Cordubâ, millia passuum clxx. Quò quum ad octavum milliarium venisset; P. Calvitijs, qui castris antea Pompeii praepositus esset, ejus verbis nuncium mittit; “quum minùs bellè haberet, ut mitterent lecticam, quâ in oppidum deferri posset.” Litteris missis, Pompeius Carteiam desertur. Qui illarum partium fautores erant, conveniunt in domum, quò erat delatus; (qui arbitrati sunt clanculum venisse;) ut ab eo, quae vellet, de bello requirerent. Quum frequentia convenisset, de lecticâ Pompeius eorum in fidem confugit.

XXXIII. Caesar, ex proelio Munda munitione circumdatâ, Cordubam venit: qui ex caede eò refugerant, pontem occupaverunt. Quum eò esset ventum, convitiari coeperunt, “nos ex proelio paucos superesse: quò

confugeremus?" Ita pugnare coeperunt de ponte. Caesar flumen transiecit, et castra posuit. Scapula, totius seditionis familiae et libertinorum caput, ex proelio Cordubam quum venisset, familiam et liberos convocavit, pyram sibi extruxit, coenam afferri quàm optimam imperavit, item optimis insternendum vestimentis; pecuniam et argentum in praesentia familiae donavit. Ipse de tempore coenavit; resinam et nardum identidem sibi infundit. In novissimo tempore servum jussit, et libertum, qui fuisset ejus concubinus, alterum se jugulare, alterum pyram incendere.

XXXIV. Oppidani autem, simul Caesar castra contra oppidum posuit, discordare coeperunt usque eò, ut clamor in castra nostra perveniret ferè, inter Caesarianos et inter Pompeianos. Erant hìc legiones, quae ex perfugis conscriptae; partim oppidanorum servi, qui erant à Sex. Pompeio mahumissi; tunc in Caesaris adventum, descendere coeperunt. Legio XIII oppidum defendere coepit: nam quum jam repugnarent, turres ex parte et murum occuparunt. Denuo legatos ad Caesarem mittunt, ut sibi legiones subsidio intromitteret. Hoc quum animadverterent homines fugitivi, oppidum incendere coeperunt. Qui superati à nostris, sunt interfecti hominum millia XXII; praeterquam extra murum qui perierunt. Ita Caesar oppido potitus. Dum hìc detinetur; ex proelio quos circummunitos superius demonstravimus, eruptionem fecerunt; et, bene multis interfectis, in oppidum sunt redacti.

XXXV. Caesar Hispalim quum contendisset, legati deprecatum venerunt. Ita, quum oppidum sese tueri dixisset, Caninium legatum cum praesidio intromittit: ipse castra ad oppidum ponit. Erat bene magna intra Pompeianarum partium multitudo, quae Caesaris praesidium receptum indignabatur; clam quod, Philo qui-

dam, ille, qui Pompeianarum partium fuisset defensor acerrimus, (is totâ Lusitaniâ notissimus erat;) hic clam praesidio in Lusitaniam proficiscitur: et Caecilium Nigrum, nomine Barbarum, ad Lenium convenit; qui bene magnam manum Lusitanorum haberet. Reversus, in Hispalim oppidum denuo noctu per murum recipitur: praesidium vigilesque jugulant, portas praeccludunt, de integro pugnare coeperunt.

XXXVI. Dum haec geruntur, legati Carteienses renunciârunt, quòd Pompeium in potestatem haberent; quòd antè Caesari portas praecclusissent, illo beneficio suum maleficiûm existimabant se lucrifacere. Lusitani Hispali pugnare nullo tempore desistebant. Quod Caesar quum animadverteret, si oppidum capere contenderet, ut homines perditî incenderent, et moenia delerent; ita consilio habito noctu, patitur Lusitanos eruptionem facere. Id quòd consultò non existimabant fieri. Ita erumpendo naves, quae ad Baetim flumen fuissent, incendunt. Nostri dum incendio detinentur; illi profugiunt, et ab equitibus conciduntur. Quo factò, oppido recuperato, Astam iter facere coepit: ex quâ civitate, legati ad deditionem venerunt. Mundenfesque, qui ex proelio in oppidum confugerant, quum diutius circumfiderentur, bene multi deditionem faciunt; et, quum essent in legionem distributi, conjurant inter se, ut, noctu signo dato, qui in oppido fuissent, eruptionem facerent; illi, caedem in castris administrarent. Hàc re cognitâ, insequenti nocte, vigiliâ tertiâ, tesserâ datâ, extra vallum omnes sunt concisi.

XXXVII. Carteienses, dum Caesar in itinere reliqua oppida oppugnat, propter Pompeium dissentire coeperunt. Pars erat, quae legatos ad Caesarem miserat; pars, qui Pompeianarum partium essent fautores. Seditione concitatâ, portas occupant: caedes sit magna: faucius

Pompeius naves xxx occupat longas, et profugit. Didius, qui Gadis classi praefuisset; *** ad quem simul nuncius allatus est, confestim sequi coepit; partim peditatibus et equitatibus ad persequendum celeriter iter faciens. Item xv die, navigatione confectâ, consequuntur. Qui imparati à Carteia profecti sine aquâ fuissent, ad terram applicant. Dum aquantur, Didius classe occurrit, naves incendit, nonnullus capit.

XXXVIII. Pompeius cum paucis profugit, et locum quendam munitum naturâ occupat. Equites et cohortes, quae ad persequendum missae essent, speculatoribus antè missis, certiores fiunt; diem et noctem iter faciunt. Pompeius humero et sinistro crure vehementer erat saucius. Huc accedebat, ut etiam talum intorlisset; quae res maximè impediēbat. Ita lecticâ à turre quâ esset allatus, in eâ ferebatur. Lusitanus more militari, quum à Caesaris praesidio fuisset conspectus, celeriter equitatu cohortibusque circumcluditur. Erat accessus loci difficultas: nam iocirco quòd propter suos à nostro praesidio fuisset conspectus, celeriter munitum locum naturâ ceperat sibi Pompeius, quem vix magnâ multitudine ***: deducti homines ex superiore loco defendere possent. Subeuntes in adventu nostri depelluntur telis; quibus cedentibus, cupidius insequēbantur adversarii, et confestim tardabant ab accessu. Hoc saepius factò, animadvertēbatur nostro magno id fieri periculo. Opere circummunire instituit; pari autem et celeri festinatione circum munitiones in iugo dirigunt, ut aequo pede cum adversariis congregi possent. A quibus quum animadversum esset, fugâ sibi praesidium capiunt.

XXXIX. Pompeius, ut supra demonstravimus, saucius, et intorto talo, iccirco tardabatur ad fugiendum: itemque propter loci difficultatem, neque equo neque

vehiculo salutis suae praesidium parare poterat. Caedens à nostris undique administrabatur, exclusa munitione, amissisque auxiliis. Ad convallem autem atque exesum locum, ut in speluncam, Pompeius se occultare coepit; ut à nostris non facile inveniretur, nisi captivorum indicio. Ita ibi interficitur. Quum Caesar Gadibus esset; Hispalim, pridie Id. Aprilis, caput allatum, et populo datum est in conspectum.

XL. Interfecto Cn. Pompeio adolescente; Didius, quem supra demonstravimus, illà affectus laetitià, proximo se recepit castello, nonnullasque naves ad reficiendum subduxit. Lusitani, qui ex pugna superfuerunt, ad signum se receperunt; et, bene magnà manu comparatà, ad Didium se reportant. Huic etiam non aberat diligentia ad naves tuendas, tamen nonnunquam ex castello propter eorum crebras excursiones ejiciebatur; et sic prope quotidianis pugnis insidias ponunt, et tripartitò signa distribuunt. Erant pariti, qui naves incenderent; incensisque qui subsidium repeterent: ii sic dispositi erant, ut, à nullo conspecti omnium, ad pugnam contenderent. Ita, quum ex castello Didius ad propellendum processisset cum copiis, signum à Lusitanis tollitur, naves incenduntur; simulque qui è castello ad pugnam processerant, eodem signo fugientes latrones dum persequuntur, à tergo insidiae clamore sublato circumveniunt. Didius magnà cum virtute cum compluribus interficitur: nonnulli eà pugna scaphas, quae ad littus fuerant, occupant: item complures nando, ad naves, quae in salo fuerunt, se recipiunt: anchoris sublati, pelagus remis petere coeperant; quae res eorum vitae subsidio fuit. Lusitani praedà potiuntur. Caesar à Gadibus rursus ad Hispalim recurrit.

XLI. Fabius Maximus, quem ipse ad Mundae praesidium oppugnandum reliquerat, operibus assiduè ***;

hostesque circum sese interclusi, inter se decernere; factâ taede bene magnâ, *** eruptionem faciunt. Nostri ad oppidum recuperandum occasionem non praetermittunt; et reliquos vivos capiunt. Ac deinde Ursanem profisciscuntur; quod oppidum magnâ munitione continebatur, sic, ut ipse locus non solum opere, sed etiam naturâ editus, ad oppugnandum hostem abverteret. Huc accedebat, quod aqua, praeterquam in ipso oppido, non erat. Nam circumcirca rivus usquam reperiebatur, propius millia passuum VIII; quae res magno erat adjuvamento oppidanis. Tum praeterea accedebat, ut agger materiesque, unde solitae sunt turres agi, propius millia passuum VI non reperiebantur. Ac Pompeius, ut oppidi oppugnationem tutiorem efficeret, omnem materiem circum oppidum succisam intrò congestit. Ita necessario deducebantur nostri, ut à Mundâ, quam proximè ceperant, materiem illò deportarent.

XLII. Dum haec ad Mundam geruntur et Ursanem; Caesar, quum à Gadibus ad Hispalim se recepisset, insequenti die, concione advocatâ, commemorat; "Initio quaesturae suae, eam provinciam ex omnibus provinciis peculiarem sibi constituisse; et, quae potuisset, eo tempore beneficia largitum esse; insequenti praeturâ, ampliato honore, vectigalia, quae Metellus imposuisset, à senatu petisse, et eis pecuniis provinciam liberâsse: simulque, patrocínio suscepto, multis legibus ab se in senatum inductis, simul publicas privatasque causas, multorum inimiciis susceptis, defendisse: suo item in consulatu absentem, quae potuisset, commodâ provinciae tribuisse: eorum omnium commodorum esse et immemores et ingratos in se et in populum Romanum, hâc bello, et in praeterito tempore, cognôsse. Vos, jure gentium," inquit, "et civium Romanorum institutis cognitis; more barbarorum, populi Romani

Magistratibus sacrosanctis manus saepe et saepius attulistis: luce clarâ Cassium in medio foro nefariè interficere voluistis: vos ita pacem semper odistis, ut nullo tempore legiones desint populi Romani in hac provinciâ haberi: apud vos beneficia pro maleficiis, maleficiis pro beneficiis habentur: ita neque in otio concordiam, neque in bello virtutem, ullo tempore retinere potuistis: privatus ex fuga Cn. Pompeius adolescens à vobis receptus, fascēs imperiumque sibi arripuit: multis interfectis civibus, auxilia contra populum Romanum comparavit: agros vestramque provinciam vestro impulsu depopulavit. In quos vos victores existimabatis? An, me deletō, non animum advertēbatis, x habere legiones populum Romanum, quae non solum vobis obsequere, sed etiam coelum diruere possent? Quorum laudibus et virtute

[Desunt reliqua.]

F I N I S.

NOMINA POPULORUM, OPPIDORUM, FLUVIORUM, &c.

Quae apud CAESAREM reperiuntur.

- A** Carnania. regio Epiri. *Carnia.*
 Achaia. reg. Peloponnensi. *le Duché de Clarence.*
 Acilla, sive Acholla. Urbs Africae.
 Adduasdubis. *vide Dubis.*
 Adrumetum. oppid. Afr. *Toulba sive Mahometta.*
 Aduatici. *vide Atuatici.*
 Aedui. pop. Galliae. *l'Autunois.*
 Aegimurus. insula maris Africi. *la Galette.*
 Aeginium. oppid. Thessaliae.
 Aegyptus.
 Aetolia. regio Graeciae. *Artinia.*
 al. *il Despotato.*
 Agar. oppid. Africae. nescitur.
 Agendicum. urbs Senonum. *Sens.*
 Alba. oppid. Latii, in Italia. *Albano.*
 Albici. pop. Galliae. qui sint, nescitur. quibusdam, *ceux de Viviers.*
 Alesia, sive Alexia. Mandubiorum oppidum: *Alise. vide Mandubii.*
 Alexandria. urbs Aegypti. *Scanderia.*
 Allobroges, *Sabaudi.*
 Alpes, montes.
 Amagetobria. urbs Galliae. nescitur.
 Amantia. oppid. Macedoniae. *Porto Raguseo.*
 Amanus. mons Syriae, *M. di Scanderona.*
 Ambarri. pop. Galliae. incertum.
 Ambialites. pop. Galliae. *ceux de Lamballe en Bretagne.* Sed creditur corruptum ex Ambiani.
 Ambianum. oppidum Belgarum. *Amiens.*
 Ambibari. pop. Galliae, *ceux d'Amie en Normandie.*
 Ambivareti. pop. Galliae. *le Vi-*
- varais.*
 Ambivariti. *Brabantini.* incertum.
 Ambracia. urbs Epiri. *l'Arta.*
 Amphiloichi. pop. Epiri. *Ansi-foca.*
 Amphipolis. urbs Macedoniae. *Christopoli seu Emboli.*
 Anartes. pop. Germaniae. *Walachii, Servii, Bulgari.* incertum.
 Anas. fluv. Hispan. *Guadiana sive Rio Roydera.*
 Ancalites, Britanni. *The hundred of Henley, Camdeno.*
 Ancona. urbs Italiae. *Ancona.*
 Andes. pop. Galliae. *Le Duché d'Anjou.*
 Antiochia. urbs Syriae. *Antachia.*
 Antuates. *vide Nantuates.*
 Apollonia. urbs Macedoniae. *Piergo.*
 Aponiana. insula prope Lilybaeum, promontorium Siciliae.
 Apsus. fluv. Macedoniae. *Aspro.*
 al. *Ureo.* al. *Spirnaza.*
 Apulia. reg. Italiae. *Puglia.*
 Aquilaria. opp. Africae, prope Clupeam.
 Aquileia. urbs Italiae. *Aquilegia.*
 Aquitania. regio Galliae. *Guenné.*
 Arar. fluv. Galliae. *La Saone, vel Sône.*
 Ardenna, Silva. *Forest d'Ardenne.*
 Arecomici. *vide Volcae.*
 Arelate. urbs Galliae. *Arles.*
 Ariminum. urbs Italiae. *Rimini.*
 Armenia minor. regio Asiae. *Aladuli.*
 Armoricae civitates. *La Bretagne.*
 Arretium. urbs Etruriae in Italia. *Arezo.*
 Arverni. pop. Galliae. *le pays d'Auvergne.*

- Asculum. oppid. Italiae. *Ascoli*.
 Ascurum. oppid. maritim. Mauritaniae.
 Asparagium. oppid. Macedoniae.
 Aspavia. oppid. Hispan. Baet. *Espejo*.
 Asta. oppid. Hispan. Baet. *Massa de Asta*. al. *Xerez de la Frontera*.
 Ategua. oppid. Hispan. Baet. *Tebula Veja*.
 Atrebatas. pop. Gall. *le Pays d'Artois*.
 Atuatici. *Leodienses*. al. *le Comté de Namur*. al. *Bosleduc*.
 Atuatica. pag. Belgii. *Tongern. Tongri*.
 Avaricum. urbs Aquitaniae. *Bourges*.
 Aulerci Eburovices. pop. Galliae. *le Pays d'Eureux en Normandie*.
 Aulerci Diablintes. pop. Galliae. regio dicta *le Perche*.
 Aulerci Cenomanni. pop. Galliae. *le Pays du Maine*.
 Aulerci Brannovices. pop. Galliae. *la Morienne*.
 Ancsi. pop. Galliae. *ceux d'Auchs* vel *Aux en Gascogne*.
 Ansetani. pop. Hispaniae sub Pyrenaeis.
 Auxinum. oppid. Italiae. *Osimo* sive *Osimo*.
 Axona. fluv. Gall. Belg. *Aisne*.
Bacenis. silva German. *Thuringer-Waldt*. al. *der Hartz Waldt*.
 Baetis. fluv. Hispan. *Guadalquivir*.
 Baeturia. vide Bethuria.
 Bagrada. fluv. Africae, prope Uticam.
 Baleares insulae. *Majorca* et *Minorca*.
 Batavorum insula. pars Geldriae. *Betuwe*.
 Belgae. *les Pays Bas*.
 Bellocassi, sive Velocasses, pop. Galliae, *le Pays de Bayeux en Normandie*. al. *le Vexin*.
 Bellövaci. pop. Galliae, *le Beauvaisis*.
 Bessi. pop. Thraciae.
 Bethuria. regio Hispan. Lusit. *Estremadura*.
 Betones sive Berones. pop. Hispan. *Tarrakon*. *Briones*.
 Bibracte. urbs Aeduarum. *Bavray d'Autan*. al. *Beurest*. al. *Beaulne*.
 Bibrax. Rhemorum oppidum. *Braine* sive *Bresac*. al. *Bray*.
 Bibroci. Britanni. *The hundred of Bray*. *Camd*.
 Bigerriones. pop. Galliae. *le Comté de Bigorre en Gascogne*. incertum.
 Bithynia. regio Asiae.
 Bituriges. pop. Galliae. *le Duché de Berri*.
 Boii. pop. Galliae. *les Bourbonnois*.
 Bosphorus. regio prope Pontum Euxinum.
 Brannovices. vide Aulerci.
 Bratuspanthum. oppid. Bellovacorum. *Beauvais*.
 Britannia.
 Brundisium. urbs Italiae. *Brindisi*.
 Brutii. pop. Italiae. *Calabri*.
 Bullis. oppid. Macedoniae.
 Bursavolenses. pop. Hisp. Baet. creduntur iidem qui *Ursavolenses*.
 Buthrotum. urbs Epiri. *Butrinto* sive *Botronto*.
Cabillonum. urbs Galliae. *Chalons sur Saone*.
 Cadetes. pop. Galliae. nescitur.
 Cadurci. pop. Galliae. *le pays de Quercy*.
 Caeresi. pop. Belgii. incertum.
 Calagurritani. pop. Hisp. *Tarrakon*. *Calaborra*.
 Caletes. pop. Galliae. *le pays de Coulx en Normandie*.
 Calydon. urbs Actoliae. *Ayton*.

- Camerinum, urbs Umbriae, in Italia. *Camerino*.
 Candavia. reg. Macedoniae. *la Canavia*.
 Canopus. urbs Aegypti. *Rochir*.
 Cantabri. pop. Hispan. *Tarracón. Biscaya*.
 Cantium. pars Britanniae. *Kent*.
 Canusium. urbs Apuliae, in Italia. *Canosa*.
 Cappadocia. reg. Asiae.
 Capua. urbs Italiae. *Capoa*.
 Carales. Sardiniae urbs. *Cagliari*.
 Carcafo. urbs Gall. *Carcaffone*.
 Carmona. oppid. Hispan. *Bact. Carmone*.
 Carnutes. pop. Galliae. *le pays du Chartrain*.
 Carrucea. oppidum Hispan. nescitur.
 Carteia. oppid. Hispan. *Algezi-va. al. Tariffa*.
 Cassinum. oppid. Italiae. *Castelluzzo*.
 Cassi. Britanni. *The hundred of Caishow. Camd.*
 Castulonensis saltus. urbs Hispan. *Tarracon. Castona la vieja*.
 Castra Posthumiana. oppid. Hisp. *Bact. Castro el Rio*.
 Catpaci. pop. Galliae. *ceux de Doucy. Sed creditur corruptum ex Atuatici*.
 Caturiges. pop. Galliae. *le pays d'Embrun. al. Charges*.
 Cebenna. mons. *vide Gebenna*.
 Celtae. pop. Galliae.
 Celtiberia. reg. Hispaniae.
 Cenimagni. Britanni. *Iceni. Camd. Suffolk, Norfolk, et Cambridgehire*.
 Cenomanni. pop. Galliae. *le pays du Maine sive Mans*.
 Centrones. pop. Galliae. *le pays de Tarantaise*.
 Centrones. Nerviorum clientes. pop. Belgii. *ceux de Courtray. al. de S. Truyen. al. Gandaven-ses*.
 Cerauni. montes Epiri. *Monti di Chimera*.
 Cercina. insula Afr. *Chercara. Cercare*.
 Cherronefus. penins. Afr. prope Alexandriam.
 Cherusci. pop. Germaniae. *Lunenburgerfes. al. Mansfelders*.
 Cilicia. reg. Asiae min. *la Carmania*.
 Cimbri. pop. Germaniae. *Futlanders*.
 Cinga. fluv. Hispan. *Cinca sive Seaga*.
 Cingulum. oppidum Piceni, in Ital. *Cingoli*.
 Cirta. oppid. Afr. *Constantina, sive Constantina. al. Tadel*.
 Clupea. urbs Afr. marit. *Quipia*.
 Cocofates. pop. Galliae. nescitur.
 Comana. Pontica. *Com sive Tabachzan*.
 Comana, Cappadociae. *Arminacba*.
 Compsa. urbs Ital. *Conza sive Conza*.
 Condrusi sive Condrusones. pop. Belgii. *Condretz*.
 Confluens Mosae et Rheni. *Co-blentz*.
 Corcyra. insula Epiri. *Corfu*.
 Corduba. urbs Hispan. *Bact. Cordova*.
 Corfinium. oppid. Pelignorum, in Ital. *St. Pelino. al. Pentina, vicus Aprutii*.
 Corneliiana castra. urbs Afr. inter Carthaginem et Uticam.
 Cosa. *vide Compsa*.
 Cosanum. urbs Calabriae, in Italia. *Cassano*.
 Cretenfes. *ceux de l'Isle de Candie*.
 Curiosolitae. pop. Galliae. *Cor-nouaille en Bretagne*.
 Cyclades. ins. Aegaei maris, *l'Is-sole dell' Archipelago*.
 Cyprus. ins. Cipro.

- D**aci. *Transylvani, Moldavi et Valachi.*
 Danubius. fluv. *Donaw.*
 Dardani. pop. Myſiae. *Rascia et pars Serviae.*
 Decetia. opp. Galliae. *Decise sur Loire.*
 Delphi. urbs Aethiae. *Delfo. al. Salona.*
 Delta. pars Aegypti, in ostiis Nili.
 Diablantes. pop. Galliae. regio dicta *le Perche.* al. *Diablenes en Bretagne,* al. *Linter, Brabantiae.*
 Dubis. fluv. Burgundiae. *le Doux.*
 Duracium. *vulgo,* urbs Galliae, in Pictaviensi provinciâ. sed apud Caesarem reverâ est nomen viri nobilis.
 Durocotorum. urbs Galliae. *Reims.*
 Dyrrhachium. urbs Macedoniae. *Durazzo. Drazzi.*
Eburones. pop. Belgii. *Tongres. al. Liegeois.*
 Eburovices. *vide Aulerci.*
 Elaver. fluv. Galliae. *Alhier.*
 Eleutheri. *vide Cadurci et Suesiones.*
 Elis. urbs Peloponnesi. *Belvedere.*
 Elufates. pop. Galliae. *le pays d'Euſe en Gascogne.*
 Ephesus. urbs Asiae min. *Eſeſo. Figena.*
 Epidaurus. urbs Dalmatiae marit. *Ragusâ. Dobronicha.*
 Epirus. regio Graeciae. *Chimera et Larta.*
 Essui. pop. Gall. *ceux de Sez.* sed potius creditur corruptum ex Aedui.
 Eusubii. creditur corruptum ex Unelli vel Lexovii.
Fanum. urbs Umbriae, in Italia. *Fano.*
 Frentani. pop. Italiae.
Gabali. pop. Galliae. *le pays de Givaudan.*
 Gaditani. pop. Hispan. *ceux de Cadis.*
 Galli.
 Gallograecia. regio Asiae min. *Galatia.*
 Garites. pop. Galliae. *le pays de Gavre, sive Gavardan.* al. *Angennois.*
 Garoceli sive Graioceli. pop. Galliae, *ceux de Mont Cenis.* al. *de la val de Morienne.* al. *du Mont Genevre.*
 Garumna. fluv. Galliae. *la Garonne.*
 Garumni. pop. Galliae circa Garumnam.
 Gebenna. *Montagnes de Cevennes.*
 Genabum. opp. Galliae. *Orleans, Geneva.*
 Genusus. fluv. Macedoniae.
 Gergovia, Boiorum et Arvernorum. urbes Galliae. incertum, Germania.
 Getuli. pop. Africae.
 Gomphi. opp. Thessaliae. *Gonfi.*
 Gorduni. pop. Belgii. *Gandavenses.* al. *ceux de Courtray.* incertum.
 Graioceli. *vide Garoceli.*
 Grudii, Nerviorum clientes. pop. Belgii. *ceux de Bruges.* al. *de Louvain.*
Haliacmon. fluv. Macedoniae.
 Harudes. pop. Germaniae. *nescitur.*
 Helvetii. *les Suisses.*
 Helvii. pop. Galliae. *le pays de Vivarez.*
 Heraclea Senticæ. oppid. Macedoniae.
 Hercynia silva, in Germania. *Forest de Boheme.* olim multo amplior.
 Herminius, mons Lusitaniae. *Monte Armato.* al. *Monte della Stella.*
 Hibernia.
 Hippo. urbs Africae. *Bona.*

Mispallis. urbs Hispan. Baet. *Sévilla*.
Hispania.

Jacetani. *vide* Lacetani.
Jadertini (*sive* Hiaertini.)
Jadera, urbs Illyrici. *Zara*.
Iberus. fluv. Hispan. Tarracon.
Ebro.

Iccius *sive* Itius portus. opp.
Galliae. *Vissent*, *sive* *Wissant*
al. *Calais*.

Igilium. *il Giglio: l'Isle du Lys*,
in mari Tyrrheno.

Iguvium. urbs Umbriae, in Italia.
Gubio.

Ilerda. urbs Hispan. Tarracon.
Lerida.

Illurgavonenses. pop. Hispan.
prope Iberum.

Illyricum. *Sclavonia*.

Ilurgis. oppid. Hispan. Baet. *Il-lora*.

Issa. insula marii Illyrici. *Lassa*.
Italia.

Italica. urbs Hispan. Baet. *Sevilla*
la veja. al. *Alcala del Rio*.

Ituraea. reg. Palaestinae.

Jura. mons Galliae. *le mont Juras*.

Lacetani. pop. Hispan. sub
Pyrenaeis.

Larinates. Larinum. urbs Italiae. *Larino*.

Larissa. urbs Thessaliae. *Larizza*.

Latobriges *sive* Latobrigi. nescitur.

Lemanus lacus. *le Lac de Geneve*.

Lemovices. pop. Galliae. *le Limosin*.

Lemovices Armorici. *ceux de St. Paul de Leon*.

Lenium. oppid. Lusitaniae. nescitur.

Lepontii. incolae vallis Lepontinae, inter Alpes.

Leptis. oppid. Africae. *Lebeda* *sive* *Lepeda*.

Levaci. pop. Belgii. incertum.

Leuci. pop. Gal. Belgicae. *le*

Toulois.

Lexovii. pop. Galliae. *Lisieux en Normandie, le Lievain*.

Liburni. pop. Illyrici.

Ligeris. fluv. Galliae. *le Loire*.

Lilybeum, promont. Siciliae.
Capo Coco. al. *Capo Boco*.

Limo *sive* Limonum. urbs Galliae. *Poitiers*.

Lingones. pop. Galliae. *ceux de Langres*.

Lissus. urbs Macedon. *Alessio*.

Lucani. pop. Italiae.

Luceria. urbs Italiae. *Lucera*.

Lusitania. *Portugal*.

Lutetia. *Paris*.

Macedonia.

Magetrobria *sive* Amegetrobria urbs. Galliae. incertum.

Malaca. urbs Hispan. Baet. *Malaga*.

Mandubii. pop. Galliae. *vide* Alexia. *l'Auxois en Bourgogne*.

Marcomanni. pop. Germaniae.
Marck. al. *Bohemia*.

Marrucini. pop. Aprutii, in Italia.

Marsi. pop. Italiae. *Ducato de Marsi*.

Massilia. urbs Galliae. *Marseille*.

Matisco. urbs Galliae. *Mascon*.

Matrona. fluv. Galliae. *la Marne*.

Mauritania. reg. Africae. *Barbarie*.

Mazaca. urbs Cappadociae. *Tisfaria*.

Mediomatrices. *ceux de Metz en Lorraine*.

Medobrega. urbs Lusitaniae.
Armenna.

Meldae. *ceux de Meaux*. sed creditur corruptum ex Belgae.

Melodunum. oppid. Galliae, supra Lutetiam. *Melun*.

Menapii. pop. Germaniae, in ora Flandriae maritimâ. incertum.

Messana. urbs Siciliae. *Messina*.

Metiofedum. oppidum Galliae ad

- Sequanam infra Lutetiam. *Cordell.*
 Metropolis. urbs Thessaliae, inter Pharsalum et Gomphos.
 Mitylena. urbs Lesbii ins. *Metylin.*
 Mona. insula. *Man.* al. *Anglesey*, minus rectè.
 Morini. pop. Galliae, *ceux de Terouanne en Artois.*
 Mosæ. fluv. Galliae Belgicae. *la Meuse.*
 Munda. urbs Hispan. *Munda.* al. *Ronda la Vega.*
NAbataei. pop. Arabiae.
 Nannetes. pop. Galliae. *ceux de Nantes.*
 Nantuates. pop. Galliae. incertum.
 Narbo. urbs Galliae. *Narbonne.*
 Naupactus. urbs Aetoliae. *Le-panto.*
 Neapolis. urbs Italiae. *Napoli.*
 Neapolis. urbs Afr. inter Clupeam et Adrumetum.
 Nemetes. pop. German. *ceux de Spire.*
 Nemetocenna. oppid. Belgii, incertum. quibusdam, *Arras.*
 Nervii. *le Haynault.* al. *ceux de Tournay.* incertum.
 Nicopolis. oppid. Armeniae min. *Gianich.* al. *Chiorma.*
 Nilus. fluv. *le Nil.*
 Nitiohriges. pop. Galliae. *l'Aginois.*
 Noricum sive Noreia. urbs Germaniae. *Nuremberg.* incertum.
 Noviodunum Suessionum. *Soissons.*
 Noviodunum Aeduorum. *la Ville de Nevers.*
 Noviodunum Belgarum. *Noyon.*
 Noviodunum Biturigum. *Neuvy sive Neufvy.*
 Numidae. pop. Africae.
 Nymphaeum. promont. Macedoniae, in confinibus Illyrici.
- O**Bucula. oppid. Hispan. Baet. incertum.
 Ocelum. oppid. Alpium Galliae, *Exilles.* al. *Oula.*
 Octodurus. oppid. Helvet. *Martenach, Martigny, St. Maurice.*
 Octogesa. oppid. Hispan. *Tarracon. Mequinenza.*
 Orchomenus. oppid. Baeotiae. *Orcomeno.*
 Oricum. oppid. Epiri. *Orco sive Orcha.*
 Ostenses. pop. Hispan. *Tarracon.*
 Osismii. pop. Galliae. incertum.
PAemani. *ceux de Pemont,* in territorio Leodiensi. incertum.
 Palaepharsalus. *vide Pharsalus.*
 Palaeste. oppid. Epiri, prope Oricum.
 Parada. oppid. Africae, non longè ab Uticâ.
 Paraetonium. urbs Afr. marit, *Alberton sive Barton.*
 Parisii. *l'Isle de France.*
 Parthi. pop. Asiae.
 Parthini. pop. Macedoniae.
 Peligni. pop. Italiae, in Aprutio.
 Pelusium. urbs Aegypti. *Belbais.*
 Pergamus. urbs Mysiae. *Pergamo.*
 Petra. oppid. Macedoniae.
 Petrogorii. reg. Galliae. *le Perigord.*
 Pharsalus. urbs Thessaliae. *Farsa.*
 Pharos. olim insula Aegypti. *Farion.*
 Picenum. reg. Italiae. *la Marca d'Ancona.*
 Pictones. pop. Galliae. *le pays de Poitou.*
 Pirustae. pop. Illyrici. *Albanesi.* incertum.
 Pisaurum. urbs Umbriae in Italia. *Pesaro.*
 Pleumosi. pop. Belgiae circa Tornacum. incertum.
 Pontus. reg. Asiae, ad mare Euxinum.

- Posthumiana castra. *vide* Castra.
 Preciani. pop. Galliae. *Precins.*
 incertum.
 Provincia Romanorum. *la Provence.*
 Ptolemais. urbs Africae. *St. Jean d'Acre.*
 Pyrenaei montes.
Ravenna. urbs Italiae. *Ravenna.*
 Rauraci. pop. Helvetiis finitimi. *ceux de Bâle.*
 Rhedones. pop. Galliae. *ceux de Rennes en Bretagne.*
 Rhemi. pop. Galliae. *le Remois.*
 Rhenus. fluv. *le Rhein.*
 Rhodanus. fluv. Galliae. *le Rhône.*
 Rhodii. *ceux de Rhodes.*
 Roma.
 Ruspina. urbs Africae marit. *Soufa. al. Mahadia.*
 Rutheni. pop. Galliae. *la Rouergue. le Rhodais.*
Sabis. fluv. Belgii. *Sambre.*
 Saguntini. pop. Hispan. *Tarracón. Morvedre.*
 Salona. urbs Dalmatiae. *Salona. al. Spalatro.*
 Salsum. fluv. Hispan. Baet. *Rio Salado sive Guadajas.*
 Samarobriua. pagus Galliae Belgicae. *Amiens.*
 Santones. pop. Galliae. *la Saintonge.*
 Sardinia insula. *Sardegna.*
 Sarfura. oppid. Afr. nescitur.
 Scaldis. fluv. Belgii. *l'Escaut. Scheld.*
 Seduni. pop. Galliae. *le haut Valais.*
 Sedusii. pop. Germaniae. nescitur.
 Segni. pop. Belgii. nescitur.
 Segontiaci. Britannii. incertum.
 Segovia. urbs Hispan. Bacticae. *Segovia la menor.*
 Seguliani. pop. Galliae. *le Lyonnois.*
 Senones. pop. Galliae. *le Senonais.*
 Sequana. fluv. Galliae. *la Seine.*
 Sequani. pop. Galliae. *la Franche Comté.*
 Sesuvii. pop. Galliae. *ceux de Seex.* incertum.
 Sibutzates. pop. Galliae. *le pays de Buch.* incertum.
 Sicilia. insula.
 Sicoris. fluv. Cataloniae. *Segre.*
 Sigambri sive Sicambri. pop. Germaniae. nescitur.
 Sillicensis. fluv. Hispan. Baet. *Rio de las Algamidas.* al. creditur corruptum ex Singuli; *Xenil.*
 Soricaria. oppid. Hispan. nescitur.
 Soritia. oppid. Hispan. nescitur.
 Sotiates vel Sontiates. pop. Galliae. *Solz. le pays alentour d'Aire.*
 Sueffiones. pop. Galliae. *le Soiffonnois.*
 Suevi. pop. Germaniae. *Schwaben.*
 Sulcitani. pop. Sardiniae.
 Sulmo. urbs Italiae. *Sulmona.*
 Syria.
Tamesis. fluv. Britann. *Thamés.*
 Tarbelli. pop. Galliae, prope Pyrenaeos montes. *ceux d'Ays et de Bayonne au pays de Labourd.*
 Tarracina. oppidum Italiae.
 Tarraconenses. Tarraco. urbs Hispan. *Tarragone.*
 Tarsus. urbs Ciliciae. *Tarso.*
 Tarusates. pop. Galliae. *le Teursan.* incertum.
 Tauris. insula in mari Illyrico. nescitur.
 Tautois. castellum prope Massiliam.
 Testofages. *vide* Volcae.
 Tegea. oppid. Africae. nescitur.
 Teneitheri. pop. Germaniae. nescitur.

- Tergestini. *ceux de Trieste. in*
confinibus Istriae et Carnorum.
 Teutoni. pop. German. *Teutsch.*
 Thabena. urbs Africae.
 Thapsus. oppid. Africae marit.
 Thebae. urbs Aethiopiae. *Tiba sive*
Stibes.
 Thessalia. regio Macedoniae.
 Thurii sive Turii. pop. Italiae.
Torre Brodogneto.
 Tigurinus pagus. *Canton de Zu-*
rich. al. ceux d'Avenches.
 Tifdra, sive Tifdrus. urbs Afri-
 cae. *Cairoan.*
 Tolosates. pop. Galliae. *ceux de*
Thoulouse.
 Tralles. urbs Asiae min. in Ly-
 dia. *Chora.*
 Treviri. *le Trevisois. ceux de*
Triers.
 Triboces sive Tribocci. pop.
 German. *Alface.*
 Trinobantes. pop. Britann.
Middlesex.
 Tulingi. pop. Germaniae. incer-
 tum.
 Turinus ager. *vide Thurii.*
 Turones. pop. Galliae. *la Tou-*
raine.
 Vacca. oppid. Africae. ne-
 scitur.
 Vahalis, sive Walis, fluvius. pars
 Rheni. *Wael.*
 Vangiones. pop. German. *Wor-*
mes.
 Varus. fluv. Gall. *le Var.*
 Ubii. pop. German. *ceux de Co-*
logne.
 Ucubis. opp. Hispan. Baet. *Lu-*
cubi.
 Velauni. pop. Galliae. *le Velai.*
 Vellaunodunum. oppid. Galliae.
Auxerre. al. Casteau Landon. al.
Villeneuve en Lorraine. al. Ve-
ron.
 Velocasses. *vide Bellocasses.*
 Veneti. pop. Galliae. *Vannes en*
Bretagne.
 Ventisponde. oppid. Hispan. ne-
 scitur.
 Veragri. pop. Galliae. *le pays de*
Gavet. al. Chablais.
 Verbigenus sive Urbigenus pa-
 gus. pop. Helvet. *le pays alen-*
tour d'Orbe.
 Veromandui. pop. Galliae. *le*
Vermandois.
 Versaonenses. *vide Ursanenenses.*
 Vesonio. urbs Galliae. *Bezançon.*
 Vettones. pop. Hispan. *Extre-*
madura.
 Vibo ad fretum. oppid. Italiae,
 prope fretum Siculum.
 Vienna. urbs Galliae Narbonen-
 sis. *Vienne en Dauphiné.*
 Ulla sive Ullia. oppid. Hispan.
 Baet. *Monte major. al. Vaena:*
al. Velia.
 Unelli. pop. Galliae. nescitur.
 Vocates. pop. Galliae. in finibus
 Lapurdensium. *Buchs. incer-*
tum.
 Vocontii. pop. Galliae. *ceux de*
Die en Dauphiné, et de Vaison
au Comtat de Venisse.
 Vogesus. *le Mont de Vauge en*
Lorraine. al. de Faucilles.
 Volcae Arecomici et Tectosages.
 pop. Galliae. *le bas et le haut*
Languedoc.
 Vrsao. oppid. Hispan. Baet. *Of-*
una.
 Usceta. opp. Afr. nescitur.
 Usipetes. pop. German. incer-
 tum.
 Utica. urbs Africae. *Biserte.*
 Uxellodunum. oppidum Galliae.
 incertum. quibusdam *Usseldun.*
 Uzita. oppid. Afr. incertum.
 Xantones. *vide Santones.*
 Zama. urbs Afr. *Zamora.*
 Zetta. oppid. Africae marit.
Zerbi.
 Ziela sive Zela. urbs Ponti.

F I N I S.

